

INFORMATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

HELLING

TIJDSCHRIFT VOOR LINKSE POLITIEK

LINKS EN OOST-EUROPA

essay

**SOCIALE VERNIEUWING
EN HET LINKSE DOELGROEP-FETISJISME**

open brief

**ISLAM EN DE TRAGIEK
VAN DE WESTERSE CULTUUR**

portret

**TRACY CHAPMAN:
OPGELOST IN ADORATIE**

'.... zoals ~~X~~ Duarte: stervende stroman

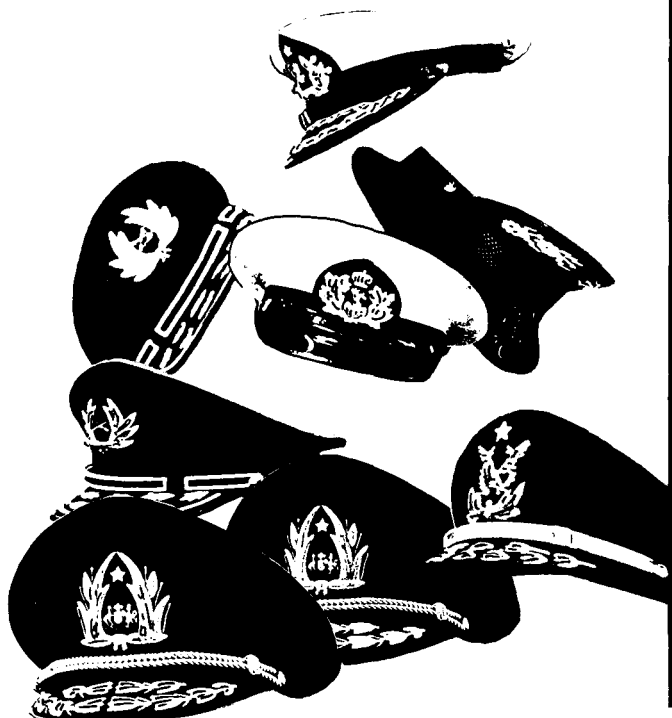
~~X~~ Ethiopische Derg: omsingeld

~~X~~ Cerezo: in de problemen

~~X~~ Pinochet: nog een jaartje

~~X~~ Aquino: spoor bijster

~~X~~ Suharto: uitgeblust

Waar het moet, helpt XminY een (stevig) handje!
Na twintig jaar steun aan politiek basiswerk is nog steeds de parel van ons bestaan:

**SOLIDARITEIT MET
KLINKENDE MUNT**

Giro 609060

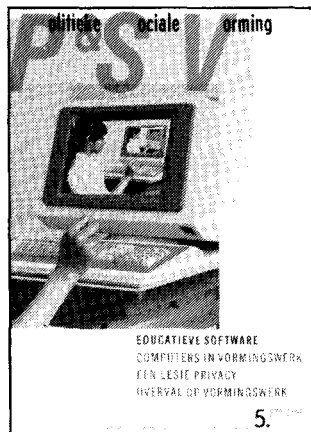
XminY-fonds: giro 609060 Noordermarkt 26 1015 MZ Amsterdam, telefoon 020-279661

P&S V

vakblad voor
maatschappijleer
en vormingswerk

POLITIEKE & SOCIALE VORMING

- vluchtelingen
- seksualiteit
- Oost-Europa
- criminaliteit en rechtspraak
- milieu en ontwikkelings-samenwerking

Met in elk nummer:

achtergrondartikelen, lessuggesties en leerlingmateriaal, recensies en signalementen van recent verschenen materiaal, een column van een gastauteur en de agenda.

voor abonnementen
en/of
meer informatie:

STICHTING
BURGERSCHAPSKUNDE
Nederlands Centrum voor Politieke Vorming

Postbus 349, 2300 AH Leiden (071)121841

TIJDSCHRIFT
voor de

SOCIALE SECTOR

Haalt de zorgzame samenleving het jaar 2000?
Het Tijdschrift voor de Sociale Sector brengt elke maand 44 pag. waarin niet louter getreurd wordt over de afbraak van voorzieningen. Nieuwe vormen van management, alternatieve financiering en de opmars van de commercie in de sociale sector worden geplaatst in het kader van maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en flexibilisering.

Het Tijdschrift voor de Sociale Sector
geeft u elke maand een voorsprong

Los verkrijgbaar of te
bestellen bij de Stichting
TMW, Postbus
6307, 2001 Haarlem.
Een abonnement kost
f 87,50 per jaar.

colofon

Uitgever Stichting
Tijdschrift voor Linkse
Politiek

DE HELLING verschijnt
viermaal per jaar
Losse nummers: f 10,—
Jaarabonnement: f 39,50
Gironummer 2737994,
Stichting Wetenschappelijk
Bureau Groen Links (o.v.v.
DE HELLING)

Redactie

Marianne van den Boomen,
Wout Buitelaar, Els
Diekerhof, Florian
Diepenbrock, Chris
Keulemans, Henk Krijnen
(hoofdredacteur), Joost
Lagendijk, Jos van der Lans,
Alexander de Roo, Hans
Schoen en Jos Vernooy

Vaste medewerkers

Willem de Bruin, Jan Dirx,
Chris Huinder, Paul
Kuijpers, Paul Lucardie,
Astrid Roemer, Karin
Spaink, Geno Spoormans,
Ido Weijers

Eindredactie

Henk Krijnen

Omslagfoto

Sabine Joosten

Cartoon

Hans Straeter

Vormgeving

Victor Modderkolk /
Frans Rodermans,
Groningen

Zetwerk

Von Hebel, Groningen

Druk

Macula, Boskoop

Distributie

BetaPress, Gilze

Advertentietarieven

f 300,— per 1/2 pagina
f 150,— per 1/4 pagina
f 75,— per 1/8 pagina

**Abonnementen-
administratie en
correspondentie**

DE HELLING / Tijdschrift
voor Linkse Politiek Postbus
15240 1001 ME Amsterdam

Redactiesecretariaat

Henk Krijnen (020) 735184

DE HELLING

is een onafhankelijk politiek
tijdschrift met belangstelling
voor ontwikkelingen op het
sociale en culturele vlak. Het
tijdschrift wil een algemeen
medium zijn voor linkse
politieke meningsvorming en
wil publieke debatten
beïnvloeden

ISSN 0922-0119

inhoud

Marcel Malherbe

open brief

islam en de tragiek van
de westerse cultuur

anil ramdas

5

beschouwing

de tragi-komische
geschiedenis van het
begrip sociale veiligheid

Marja v.d. Werf

16

serie: krijtlijnen van linkse politiek

sociale vernieuwing en
het linkse doelgroep-
fetisjisme

jos v.d. lans

19

analyse

links en oost-europa

de oppositie in de ddr - gerrit pas groen
links en het nieuwe europa - joost
lagendijk

9

reportage

sociale vernieuwing in de
Spaarndammerbuurt

toof brader

24

basisinkomen

zeventien stellingen tegen het
basisinkomen - judit klappe
replik - bram v. oijk

**wetenschappelijk
bureau groen links**

intellectuele uitdaging -
harrie v.d. berg in de
startblokken - chris de
ceuninck van capelle

**column - astrid roemer
in memoriam ton
regtien - wout buitelaar
buitenlandse tijd-
schriften - ido weijers**

3

groentax

alleen deltaplan helpt

jacqueline cramer

wie betaalt gelag

ronald paping

replik

alexander de roo

27

serie: helden van onze tijd

tracy chapman

chris keulemans

34

REDACTIONEEL

DE HELLING heeft een pioniersrol vervuld. Wij waren een GROEN LINKS initiatief *avant la lettre*. Toen de kleine linkse partijen allemaal nog vanuit hun eigen marktkraampjes opereerden, maakten wij al – politiek gesproken – een grensoverschrijdend tijdschrift.

In het redactionele voorwoord van het eerste nummer, ruim twee jaar geleden, schreven wij: 'Onze pretentie is om – naast de bestaande linkse politieke, journalistieke en wetenschappelijke tijdschriften – een plaats te verwerven als medium voor linkse *politieke* meningsvorming. DE HELLING heeft haar wortels in de PPR, PSP en CPN en – meer in het algemeen – in het linkse en radicale gedachtegoed. In het vroege voorjaar van 1968, nee pardon, van 1986, boog een groepje mensen uit de wetenschappelijke bureaus van deze drie partijen zich over de mogelijkheid van een nieuw blad. De eigen uitgaven – KOMMA, *Radicale Notities* en *Socialistisch Perspectief* – leden een kwakkelend bestaan. Het politieke veld ter linkerzijde overziende, besloot dit groepje pioniers een nieuw tijdschrift op de markt te brengen.'

GROEN LINKS kwam voor ons als groepen. Zoiets wilden wij al die tijd al. Het grote voordeel voor DE HELLING is dat wij nu onderdeel worden van een nieuw politiek-cultureel netwerk. Het grote voordeel voor GROEN LINKS is dat zij met DE HELLING onmiddellijk beschikt over een politiek-theoretisch tijdschrift van behoorlijk niveau en een niet onaardige uitstraling.

De nieuwe politieke situatie dwong uitgever en redactie tot een kloek besluit. En dat is genomen. Vanaf 1 april heeft DE HELLING een nieuwe uitgever: de op diezelfde datum op te richten STICHTING WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROEN LINKS. Onze financiële en materiële positie verbetert daardoor aanzienlijk. Maar omdat de nieuwe uitgever schuldenvrij van start wilde, werd een – voor de abonnees – *draconisch* besluit genomen. Het laatste nummer van de tweede jaargang zal nimmer verschijnen. Wij vragen de abonnees aan deze geschiedvervalsing mee te werken: gun ons het teveel betaalde abonnementsgeld! En neem een *nieuw* abonnement. Stort f 39,50 (of meer!) op girorekening 2737994 van de STICHTING WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROEN LINKS – onder vermelding van 'abonnement DE HELLING'.

De infrastructuur van DE HELLING is door onze transfer verstevigd. De uitgeverstaak kan nu een stuk professioneler worden verricht. Ook kan DE HELLING zichzelf nu onder de aandacht van een breder lezerspubliek brengen. Getuige de oplage van dit nummer: twintigduizend! *Alle* leden van de bij GROEN LINKS aangesloten partijen krijgen dit nummer gratis en voor niks in de bus. Ter verleiding. Voor één keer.

Wij zoeken geen loyaliteitsabonnees. Alsjeblieft – behoed ons voor een dergelijke neerdrukkende vorm van solidariteit. We willen beoordeeld worden op onze *enige* daad van betekenis: de productie van een tijdschrift voor linkse politiek dat de moeite waard is – leesbaar, bij de tijd en tegendraads. Elk nummer mag gezien worden als een proeve van ons kunnen. Ook dit nummer. Voor deze bijzondere gelegenheid hebben we geen thema-katern gemaakt. In plaats daarvan bestrijken we in dit speciale nummer een breed scala aan kwesties en trends die linkse mensen beroeren. In deze derde jaargang zullen we ruimschoots aandacht besteden aan thema's als 'literatuur en maatschappelijk engagement', 'links en Oost-Europa' en 'progressieve intellectuelenpolitiek'. En uiteraard *blijven* we al datgene bieden wat we onze lezers ook in de eerste twee jaargangen al voorschotelden.

Onze redactionele onafhankelijkheid blijft gewaarborgd. We zijn ons er anders goed van bewust dat we – door onze verbintenis met het wetenschappelijk bureau – sterker dan voorheen met GROEN LINKS geassocieerd worden. We vinden dat niet erg. Een citaat uit het redactioneel van het laatste nummer:

'In de wetenschap dat de linkse politiek chronische behoefte heeft aan een meer structurele verbinding met het 'intellectuele achterland' zoekt DE HELLING – voor zover al niet gebeurd – nieuwe verbindingen tussen 'doen' en 'denken'. Die kronkelige maar eneroverende weg volgend, wil DE HELLING háár bijdrage leveren aan het doen ontstaan van een andere, meer tot de verbeelding sprekende, 'politieke cultuur'.'

We richten ons op dát denkend deel van links Nederland dat zich noch van de politiek heeft afgekeerd, noch er in opgaat. DE HELLING is een middel om de eigen denkkraft te organiseren en te stroomlijnen. Niets meer en niets minder.

De redactie

ZET JE RESERVES OP DE HELLING.

Treuzel niet langer.

De politici hebben hun werk gedaan, nu jij nog.

NEEM EEN ABONNEMENT.

.....

Noteer mij als abonnee; stuur mij een acceptgiro.

Naam: .....

Adres: .....

Postcode en woonplaats: .....

**De bon in gefrankeerde envelop sturen naar:
DE HELLING - Postbus 15240 - 1001 ME Amsterdam.**

BON

I N G

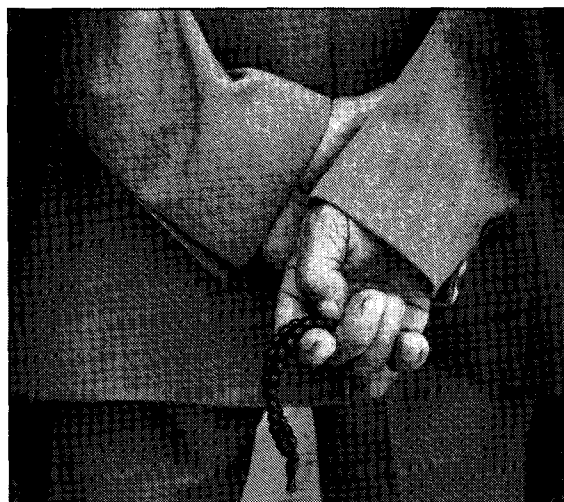
ISLAM EN DE TRAGIEK VAN DE WESTERSE CULTUUR

De *Open Brief* van Anil Ramdas, die wij in dit nummer van DE HELLING afdrucken, is een publiek antwoord op een *Open Brief* van de journalist Ahmed Aboutaleb, die onlangs het daglicht zag. De brief verscheen in het boek *Rushdie-effecten* - een bundel met zeer uiteenlopende bijdragen over de Rushdie-affaire. Publikatie van deze bundel komt voort uit bezorgdheid over de negatieve gevolgen van de 'Rushdie-affaire' voor moslimmigranten. Hun werkelijke beweegredenen en denkbeelden dreigden - zo vrezen samenstellers en schrijvers - te bezwijken onder de last van beelden en verhalen van twijfelachtig allooi. Moslims worden ten tonele gevoerd als bloeddorstige mannen in jurken en fanatieke vrouwen met hoofddoeken. De emoties liepen een jaar geleden zo hoog op dat redacteur Arnold Koper het waagde - in de kolommen van het toch over het algemeen onberispelijk-tolerante tijdschrift *De Groene Amsterdammer* - onverwijld op te roepen tot een strafbombardement op Iran. Andere columnisten vonden dat de waarheid over over moslims in Nederland maar eens hardop gezegd moest worden: 'Ze moeten hun plaats beter leren kennen en zich meer aanpassen'.

De Rushdie-bundel gaat in op de vraag wie die 'ze' dan wel zijn. Resultaat is dat een heleboel verschillende Rushdie-affaires boven tafel komen. Zo worden de achtergronden van de beledigende werking van de *Duivelsverzen* begrijpelijk gemaakt. Erkend wordt dat de verontwaardiging over de moordoproep van *Khomeiny* terecht is. De geldingskracht van stokoude beelden over de islam en de huidige politieke gang van zaken in Iran worden in de bundel tegen het licht gehouden. Ook wordt nagegaan wat de werking is van de verschillen tussen staatsvorming in het Westen en het Oosten.

De Rushdie-affaire - zo maakt de bundel duidelijk - is een spontane samenklontering van de meest uiteenlopende kwesties en dilemma's. Wat te denken van het vermeende primaat van vrijheid van meningsuiting boven dat van

de godsdienstvrijheid? Hoe de invloed van de belabberde positie waarin migranten in de Westerse wereld verkeren in de hele affaire te wegen? Welke rol speelt de symboliek in de hele Rushdie-kwestie? Wat behelsen culturele en etnische identiteit en wat - *in godsnaam* - is een 'multiraciale maatschappij'? Hoe - tot slot - moet 'fundamentalisme' gewaardeerd worden? In zijn *Open Brief* stelt de journalist Ahmed Aboutaleb het probleem - grofweg - als volgt: 'Beste mensen, waarom verzinnen jullie eerst een simpel woord - fundamentalisme - om de meest uiteenlopende problemen te verklaren, stellen jullie vervolgens fundamentalisme gelijk met een 'gevaarlijk fenomeen' om het daarna te associëren met afwij-

Eric de Pauw

kend gekleed gaande migranten? Zúlkke vooroordelen en ongenueanceerde uitlatingen zijn pás gevaarlijk!' Anil Ramdas dient hem van repliek. Hij leunt hierbij op een andere recente publicatie, *Gemengde ervaring, gemengde gevoelens* van Stephan Sanders. Ook Sanders is bezorgd, zij het op een iets andere manier. In zijn serie *Het fundament in de Groene Amsterdammer* vroeg hij zich af of men toch niet moet besluiten tot de superioriteit en universaliteit van de westerse waarden. Gedurende zijn speurtocht is hij toch een beetje bijgedraaid, zo lijkt het. In zijn apotheose van *Gemengde ervaring, gemengde gevoelens* lijkt het enig universele het gecombineerde recht op 'twijfel' en 'gemengdheid' te zijn.

ANTWOORD OP

Beste Ahmed,

Eindelijk een oprechte bijdrage, dacht ik, toen ik bij het lezen van Rushdie-effecten je open brief tegenkwam. De vraag die je stelt, getuigt van een ouderwetse moedigheid en geeft meteen ook de essentie van het boek weer: 'Is het bezwaarlijk dat mensen hun geloof belijden volgens de beginselen?'

Dat woord was ik bijna vergeten, 'beginsel'. Zelf spreek ik altijd van 'principe' of 'overtuiging', maar beginsel geeft inderdaad beter aan dat er een begin is, dat er iets is in het verleden dat ons drijft. Het charmante is bovendien dat je geen moment twijfelt over de aard van dat begin: het is duidelijk omlind en met grote beslistheid aanwezig, je hebt het dan ook over de beginselen. Ik zal je vertellen, Ahmed, je bent bevoorrecht. Ik zelf ben altijd onzeker over beginselen, ik weet niet welke de beginselen zijn, laat staan welke ik

Hier in het Westen is het
crisis.

6 Wat weerhoudt je er gebruik
van te maken

de mijne moet noemen. Het ligt bij mij vaak aan het gezelschap waarin ik verkeer: zo kan ik afwisselend denken en handelen als ziedende anti-racist of arrogante hindoe, als consumptieverslaafde of anti-kapitalist, als ongeletterde dronkelap of deftige wetenschapper.

Jij hebt deze moeilijkheden niet. Je kent je beginselen en wil ze slechts in alle rust kunnen naleven. Daarbij beroep jij je terecht op het westerse beginsel van vrijheid, in dit geval vrijheid van godsdienst. Maar merk je dat hierdoor een gekke situatie ontstaat? Jouw oosterse beginselen moeten door de westerse beginselen worden gerespecteerd op grond van een zeer bepaald westers beginsel. Het geeft zo'n typisch migranten-gevoel, een gevoel van gemengdheid, zoals Stephan Sanders zou zeggen. Zijn boek De Rushdie-affaire, een besluit tot inmenging komt heel ergens anders uit: terwijl jij en je mede-auteurs de menging ontkennen en het authentieke wensen te behouden, wil Sanders iedere schijn van authenticiteit verpulveren.

Stollen of oplossen, lijkt de vraag. Persoonlijk vind ik de menging niet alleen onvermijdelijk, maar ook prettig en verlossend. Ik kan maar niet sentimenteel worden over het feit dat mensen gedurende hun leven moeten veranderen, zeker als ze, net als ik, hun oor-

spronkelijke omgeving verlaten en de wereld in trekken. Dat is immers het fascinerende van de verplaatsing: het avontuur van de nieuwe ontmoeting, ook met jezelf en je oorsprong. Dat daar soms botsingen door ontstaan weet ik, dat die botsingen vonken van vertwijfeling geven weet ik ook. Daarom ben ik zo verbaasd over de onverbidelijke toon van je brief, van het hele boek eigenlijk. Is het de angst alles te verliezen als je ook maar iets opgeeft? Is het zelfingenomenheid?

Nee, roept Ron Haleber, de samensteller van Rushdie-effecten: die zelfingenomenheid ligt juist bij de Europeanen, die paternalistische koloniale met hun belegen en ranzige verlichtingsidealen. Zij hebben onder het mom van universele beginselen hun superioriteit aan de wereld opgelegd. De tijd van de waarheid is echter gekomen: de beginselen van de koloniatoren zijn even betrekkelijk als die van de gekoloniseerden. Volgens mij zijn dan nog twee wegen open: ieder z'n beginsel, of weg met ieder beginsel. Haleber kiest voor geen van beide. Hij pareert de logica van zijn betoog door op het laatst, o tweeslachtigheid, te pleiten voor wederzijdse integratie. Maar als je het frisse met het ranzige mengt, blijft het resultaat ranzig, lijkt me.

Daarom vind ik jouw brief zoveel flinker, Ahmed. Wat jij stelt, overstijgt het vertederende scenario van een liefderijke wereld waar dankzij interculturele leerprocessen eeuwig vrede zal heersen. Je erkent de vijandige omstandigheid waarin beginselen elkaar kunnen treffen - en dat is al heel wat slimmer. Blijft de vraag waarom jij je zo behoudend, zo standvastig en afwendend opstelt. Voel je je in je zuiverheid bedreigd of ben je bang voor de pijn die de vermenging met zich meebrengt? Laat je niet misleiden door platitudes als zouden de westerse beginselen verwerpelijk zijn omdat ze ooit het westerse imperialisme hebben gerechtvaardigd - het waren diezelfde beginselen die hebben geleid tot de anti-kernwapenbeweging, de beweging tegen de Vietnamoorlog of Charlie Chaplins Modern Times. Het aardige is bovendien dat de westerse beginselen opener en wankeler zijn dan ooit. Wij als migranten kunnen ons voordeel doen met wat de filosofen de crisis van de subjectiviteit noemen.

Laat me vertellen wat naar mijn gevoel de kern is van 'de westerse beginselen'. Het begon allemaal in de winter van 1620, toen René Descartes een briljante ingeving kreeg. Hij zou er echter nog zeventien jaar over doen voor hij zijn idee wereldkundig maakte. Niet omdat het hem aan zelfvertrouwen ontbrak, integendeel. Twijfel was voor hem noch een ge-

EEN OPEN BRIEF

moedstoestand, noch een uiting van besluiteloosheid.

Het was een geestelijk principe. Descartes twijfelde zelfs of hij niet een door Hoger Hand gestuurde fout maakte als hij twee bij drie optelde, waaruit maar blijkt dat zelfs hij niet geloofde dat zijn vondst de Heer overbodig had gemaakt. Toch was de breuk met God onherstelbaar toen hij het 'Ik' had gedefinieerd als iets dat uit zichzelf voorstelt, verbeeldt, voelt. Het Ik als ding dat twijfelt, dus denkt. Dat denken, zei Descartes, is de enige zekerheid die er is.

Dat de westerse mens als vrijdenkend wezen beschikt over eigenwaarde, persoonlijkheid en stemrecht, komt door Descartes. Het feit dat de westerling intelligent genoeg wordt geacht om te vinden, om te zéggén zelfs, dat kaas vies of fundamentalisme dom is, heeft alles te maken met de door Descartes omschreven autonomie van gedachten.

Als onafhankelijk kennend subject kan de mens de waarheid der dingen te weten komen en met deze kennis de werkelijkheid beheersen. Met dit besef van zelfstandigheid, los van een elders vertoevend, mysterieus en onkenbaar Ander, kon de wereld worden veranderd, wat met behulp van enkele andere vindingen zoals de stoommachine en het uurloon inderdaad gebeurde. Men noemde het de industriële revolutie.

Het moderne tijdperk was begonnen. Iedereen had een eigen lampje in het hoofd om de weg door de duisternis te vinden. De mens werd gezien als een aanspreekbare, verantwoordelijke eenheid die niet afging op oppervlakkige gewaarwordingen, maar op wat hij dacht, dat wil zeggen, op wat hij logisch vond. De mens zou zijn eigen geschiedenis maken.

Dat is niet helemaal juist, zei Karl Marx. Van Marx doen allerlei vreemde verhalen de ronde en het is waar dat hij zich door zijn onbemiddeldheid niet beperkte tot wijze uitspraken. Hij schreef vaak om het geld en door de onbestendigheid van zijn karakter te gepassioneerde en meestal te verbolgen. Maar één ding wist hij zeker: niet de mens, maar mensen maken de geschiedenis. Bovendien maken zij de geschiedenis niet uit vrije wil, niet onder zelf gekozen, maar onder rechtstreeks aangetroffen, gegeven en overgeleverde omstandigheden!

Hiermee was de wetenschap mogelijk van de wijze waarop we 'samen-leven', de wetenschap van de maatschappij. Juist omdat de mens over een vrije intelligentie beschikt, kan hij de te verrichten arbeid delen. Door samen te werken produceert hij niet alleen het overhemd en de tarwe, maar ook de wijsheid. Kennis is een maatschappelijk produkt en niemands privé-eigendom. Als dat wat we weten niet in onze hoofdjés verborgen zit, dan is het elders. Nog niet profaan ge-

noeg wees Marx naar boven en noemde het de bovenbouw. Als hij had geweten tot wat voor vulgaire misverstanden deze onhandige metafoor in de toekomst zou leiden, zou hij voorzichtiger zijn geweest. Desondanks: met de gedachte dat de kleinste eenheid van onderzoek niet de mens is, maar de menselijke verhouding, kon het menselijk samenzijn in en als een onvrijwillige omstandigheid bestudeerd worden. Men kon zich richten op de omgangsvormen en het sociologie noemen, op de overlevingsvormen en het economie noemen, of op de overheersingsvormen en het politicologie noemen. Zo is het niet helemaal gegaan, maar het had gekund.

Na Marx was het Freud die een belangrijke correctie op het uitgangspunt van de redelijke en autonome mens aanbracht. Ons handelen wordt gestuurd door verschillende lagen van bewustzijn, ieder met een eigen functie en een eigen mate van kenbaarheid, stelde Freud. Terwijl Marx de menselijke verhouding als eenheid van onderzoek aanwees, wilde Freud weten hoe de regels die daarvoor noodzakelijk zijn 'verinnerlijkt' worden. De weg die het menselijke dier moet afleggen om een beschaafd maatschappelijk wezen te worden gaat door een lange en pijnlijke reeks van hallucinaties en verbeeldingen. Verstand heeft de mens, maar ook perverse driften. De geboden en verboden van de maatschappij komen in verborgen delen van het geweten terecht, waar ze symbolische vormen aannemen en in bizarre gedaanten tevoorschijn komen in versprekingen, dromen, fantasieën en gekten. De voortdurende ontzegging en verdringing doet een verwrongen subject ontstaan dat slechts in naam en vlees een redelijke eenheid vormt.

De wijsheden van Descartes, Marx en Freud zijn pas in de laatste helft van deze eeuw vermengd tot wat men nu rekent tot 'de westerse beginselen'. De redelijke mens (Descartes) bevindt zich noodgedwongen in een maatschappelijke omstandigheid (Marx) waarin hij handelt volgens motieven die niet altijd voor de gewone rede vatbaar zijn (Freud). Verschillende hedendaagse denkers hebben hierop doorgewerkt: 'de maatschappelijke omstandigheid' is niet datgene wat er werkelijk is, maar datgene wat we ervan denken te weten. Dat wat we weten, leggen we vast in tekens, symbolen en woorden, dus in taal. In taal zullen we 'de waarheid' moeten zoeken en natuurlijk niet vinden, omdat we niet buiten taal kunnen treden. De afstand tussen het echte ding en het woord waarmee we het aanduiden zal ons altijd parten blijven spelen. Bovendien is de mens niet de 'oorzaak' maar de 'drager' van taal. Het zijn taal-eenheden zoals uitspraken.

betogen, stellingen, zo klein als een advertentie en zo groot als een religie, die óns aanspreken en zeggen: hé, jij daar, arbeider, consument, christen, moslim, vrouw, homo, racist, vreemdeling, kleurling! Honderdduizend aanroepen proberen de mens in honderdduizend hokjes te lokken, van lid van de EO tot roker van Marlboro. Maar - en hieruit bestaat de crisis van het westerse denken - er is geen enkele zekerheid of de werving zal slagen of niet. We denken en handelen niet vanuit één vaststaande en kenbare identiteit, maar vanuit een verscheidenheid aan onvoorspelbare 'subjectiviteiten'. De teksten appelleren aan allerlei gevoelens, maar krijgen de essentie van de mens maar niet te pakken. En dat komt waarschijnlijk doordat er geen essentie is!

Aansprekingen lukken soms, maar mislukken steeds vaker. De mens behoudt het recht zich niet aangesproken te voelen en daarmee de gelegenheid om zich te verzetten. Het is geen plicht, slechts een mogelijkheid, waar hij meestal niet eens gebruik van maakt. Dat is misschien de tragiek van het westerse beginsel.

Jij kunt nu zeggen dat hiermee een aantal vrijheidsgraden verloren gaat, bijvoorbeeld de door jou aangestipte vrijheid tot fundamentalisme. Maar hier in het westen is het crisis, wat zou je weerhouden om er gebruik van te maken? Waarom zou je in de chaos de dogmatici niet laten voor wat ze zijn en een eigen weg zoeken door al het moois dat geboden wordt? Ik geef toe dat Sanders' enthousiasme soms huiveringwekkend is en dat hij geen aandacht schenkt aan het feit dat de crisis van de subjectiviteit de westerse overvloed als voorwaarde heeft gehad. Dat bevrijdende gevoel van gemengdheid is dan ook een welvaartsverschijnsel - volgens sommige auteurs karakteristiek voor het 'laatkapitalisme'. Maar is dat een argument voor afwijzing? Moeten we de subjectieve bevrijding beperken tot het westen omdat het in het westen voor het eerst mogelijk is geworden?

Dan ook geen kleuren-tv in het oosten.

Waar Sanders de modernste westerse beginselen aanwendt om de laatste grenzen van identiteit te doorbreken - en daarbij de nieuwste tempel van de etnische minderheid niet ontziet - vervalt Haleber in een proza dat geschreven lijkt met een ganzeveer: Moslims ontlenu hun identiteit aan 'objectieve factoren', zegt hij. Een 'persoonlijke overtuiging' hebben ze niet. 'Hoe onmodern het ook aandoet: voor moslims gelden de moslim-identiteit, de structuren van het familieleven en de eraan verbonden groepsverplichtingen buiten elke individuele subjectieve overtuiging of toeschrijving om.' (p.185)

Dit is wereldschokkend nieuws. Haleber suggereert dat er op deze wereld nog mensen rondlopen die de voorgehouden verhalen en beloften aanzien voor een wortel waar ze blindelings achteraan blijven hollen. Mensen die niet hoeven te twijfelen en nooit iets

overwegen. Mensen die geen verhouding hebben met elkaar maar rechtstreeks verbonden zijn met 'objectieve factoren': de Profeet, het Geschrift, of wellicht God in eigen persoon. Mensen die geen verdrongen verlangens hebben maar onbezield de beginselen naleven, niet omdat die beginselen nut hebben, maar louter omdat ze er zijn. Mensen die zo zijn afgericht dat ze 'buiten elke individuele subjectieve overtuiging of toeschrijving om' het geleerde volgen. En die mensen noemt Haleber dus moslims.

Dat is veel en veel beledigender dan alle columns van Komrij en Blokker bij elkaar.

Als jij, Ahmed, dus vraagt of het bezwaarlijk is dat mensen hun geloof belijden volgens de beginselen, dan zeg ik, in beginsel, nee. Ik zou die mensen wel willen aanspreken op hun intellect, ik zou ze wijzen op de mogelijkheden die er zijn voor bevrijding, ik zou ze, kortom, een verhaal vertellen zoals ik jou heb verteld. Meer dan Sanders erken ik de tragiek van het westen en denk ik dat vrijheid ook de keus bevat tot onderworpenheid, hoewel ik het volstrekt met hem eens ben dat niets ons mag weerhouden er een oordeel over te geven. Hoe jammer en triest ook, het is niet bezwaarlijk dat mensen hun geloof belijden volgens de beginselen. Bezwaarlijk wordt het pas als die mensen zo onnozel zijn als Haleber ons voorhoudt.

Welnu, Ahmed, hoeveel van dit alles universeel is en hoeveel specifiek westers heb je kunnen lezen in het boek van Rushdie. Stephan Sanders radicaliseert Rushdie's gedachten door te stellen dat twijfel een universeel menselijke eigenschap is en móet zijn. Deze twijfel stelt hij gelijk aan verzet en in dezelfde adem verheft hij verzet tot plicht. Sanders' boek is méér dan een besluit tot (in)menging, het is een noodzaak geworden. Weg met alle 'beginselen' dus, verlossing zullen we slechts vinden in verandering. De door de migratie ontstane nieuwe omstandigheid dwingt ons onze etniciteit steeds anders te beleven, we hebben de opdracht onze ervaringen te mengen en de gemengde ervaringen steeds opnieuw te waarderen. Het is dit gemengde migranten gevoel dat zo effectief gebruikt kan worden in de strijd, ja, zeer beslist de universele strijd, tegen elke vorm van verstarring en dogma. 'Hé vreemde!', roept het eurocentrische vertoog. 'Wie, ik?', zegt de migrant en loopt door.

Met vriendelijke groeten, Anil Ramdas.

Anil Ramdas is publicist en werkt aan een proefschrift over migrantenbeleid in Nederland

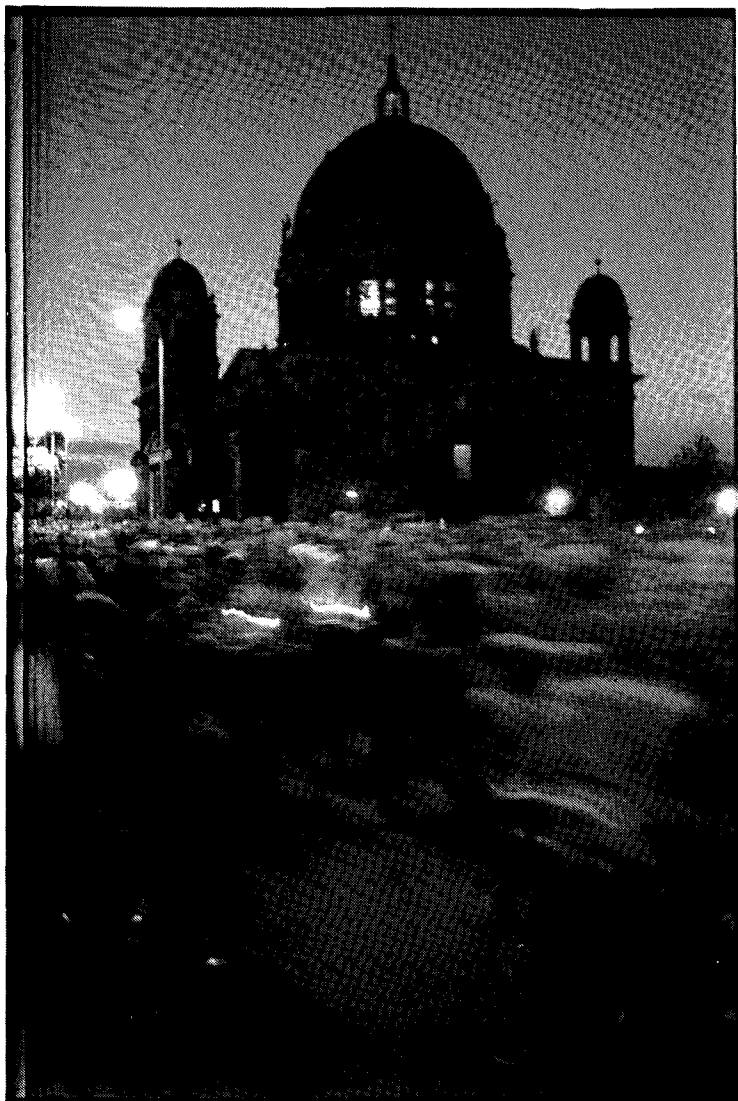
Ron Haleber (red.), *Rushdie-effecten. Afwijzing van moslim-identiteit in Nederland?* Amsterdam (SUA), 1989. Stephan Sanders, *Gemengde ervaring, gemengde gevoelens. De Rushdie-affaire, een besluit tot inmenging.* Amsterdam (De Balie), 1989.

DIE PHASE DER SCHÖNEN REVOLUTION IST VORBEI

De zuigkracht van de Westduitse politiek op het vrije Oosten is onweerstaanbaar. De pioniers van de oppositie in de DDR zochten nog naar een derde weg, een verlichte vorm van socialisme. Maar dat duurde de massa te lang. De gemiddelde Oostduitser kan het woord socialisme niet meer horen. In het vacuüm na Honecker zit er voor de nieuwe bewegingen niets anders op dan zich te spiegelen aan het Westduitse politieke landschap. GERRIT PAS schetst het ontstaan van een tegenbeweging die nauwelijks het daglicht heeft gezien.

9

Erik-Jan Ouwerkerk

Op 7 oktober 1989 vierde de leiding van de DDR met veel vertoon het veertigjarig bestaan van 'de eerste arbeiders- en boerenstaat op Duits grondgebied'. Staats- en partijleider *Honecker* verklaarde bij die gelegenheid dat de Berlijnse muur nog wel honderd jaar zou staan. Geen leuk vooruitzicht voor de bevolking van de DDR, die massaal de straat opging om hervormingen te eisen. Anderen hadden alle hoop al verloren. Zij vluchtten bij tienduizenden via Hongarije, Tsjechoslowakije en Polen naar de Bondsrepubliek. Inmiddels is de situatie volledig gewijzigd. Honecker is kort daarna aan de kant gezet. De regering is vervangen. Er zijn flinke gaten in de muur geslagen. De leidende rol van de *Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* (SED) is uit de grondwet geschrapt. De top van de communistische partij volledig vernieuwd. De partij zelf is door de onthullingen over machtsmisbruik en corruptie van de oude garde en de praktijken van haar repressie-instrument -de staatsveiligheidsdienst- enorm in diskrediet gebracht.

Van de zelfgenoegzaamheid waarmee de SED haar macht heeft uitgeoefend, is niets meer over. Ze poogt zich een nieuw gezicht aan te meten door op alle terreinen

hervormingen te beloven, zich van haar stalinistische verleden te ontdoen en zich tot het democratisch socialisme te bekeeren. De leden haken echter massaal af. Delen van de SED geloven niet dat de partij zichzelf nog kan vernieuwen en eisen steeds luider haar opheffing. Onder de bevolking bestaat een enorme haat tegen alles wat met de SED te maken heeft. De afkeer en het wantrouwen uitte zich haast dagelijks in massale demonstraties. Leuzen als 'Nieder mit der SED' worden afgewisseld met 'Deutschland einig Vaterland'.

Vrije val

Ondertussen dreigt door de open grenzen de leegloop van de DDR. Kortom, een partij en haar staat in verval...in vrije val. Het zal wel toeval zijn, dat het hoofdkwartier van SED in Berlijn grenst aan de *Unterwasserstrasse*.

Hoe moet het verder met de DDR? Is er nog een zelfstandige toekomst mogelijk of moet de DDR opgaan in een of ander verband met de Bondsrepubliek? Moet de failliete bureaucratische planeconomie ingeruild worden voor de vrije markt of is er nog een tussenweg...een zogenaamde

'derde weg', een gedemocratiseerde maar zelfstandige DDR? Hierover is de afgelopen maanden flink gediscussieerd. Steeds grotere delen van de bevolking zijn echter in een snelle Duitse eenwording en invoering van het model-BRD de oplossing voor alle problemen gaan zien. Zij roepen niet meer: 'Wir sind das Volk...wir bleiben hier', maar 'Wir sind ein Volk'.

En de politici? Die lopen in deze discussie achter de bevolking aan. De eenwording van de Duitse natie lijkt een niet meer te stuiten proces. In alle hoofdsteden heeft men zich hierbij al neergelegd, ook in *Berlin-Hauptstadt* en in Moskou. De vraag is alleen nog hoe en in welke periode zij haar beslag moet krijgen. Volgens menig politicus dit jaar nog. De komende verkiezingen zullen dan ook zéér bepalend zijn voor de toekomst van de DDR.

De nieuwe oppositie

De snelle verandering in de DDR heeft iedereen in het Westen verrast. De omvang van de maatschappelijke ontevredenheid in de DDR, de mate van instabiliteit van het politieke systeem en de pressie van politieke tegenkrachten zijn onderschat. Terwijl de 'deskundigen' de kritische

groepen en individuen in feite als irrelevant beschouwen vanwege hun marginale positie in het politieke systeem, kwamen ze door de crisis plotseling in een sleutelpositie terecht.

Door de legitimiteitscrisis van de SED en de behoefte aan geloofwaardige politieke krachten, staat de oppositie voor de opgave om na de verkiezingen van 18 maart het bestuur over te nemen. Vanaf december neemt zij al deel aan de ronde-tafelbesprekingen met de regering-Modrow. Eind januari hebben zelfs alle deelnemers aan dit overleg een vertegenwoordiging in de overgangsregering gekregen in de vorm van ministers zonder portefeuille. Het vervroegen van de aanvankelijk op 6 mei geplande verkiezingen tot 18 maart en de vorming van een 'kabinet van nationale verantwoordelijkheid' geven aan hoe instabiel de situatie in de DDR momenteel is...het zijn noodgrepen om een volledige ineenstorting van de DDR te voorkomen. Wie of wat is eigenlijk de oppositie in de DDR? Waar staat zij voor? Dat is een gecompliceerde kwestie. Zo zijn de zogenaamde blokpartijen - veertig jaar trouwe volgelingen van de SED - zich de laatste maanden gaan distantiëren van hun oude politiek. Ook in de SED kwamen stromingen op die het oude systeem willen afbouwen en die zich als oppositie beschouwen. Zij hebben zich vanaf december georganiseerd in bijvoorbeeld het 'Plattform '3.Weg"' en de 'Sozialdemokratische Studienkreis'. Welke groepen ontstonden in de tweede helft van 1989 en werden toen als de oppositie beschouwd?

Kerkelijke vrijplaatsen

De belangrijkste oppositiegroepen zijn Neues Forum (NF), de Sozialdemokratische Partei (SDP), de partij Demokratische Aufbruch (DA), de Grüne Partei, de Bürgerbewegung 'Demokratie Jetzt' en Vereinigte Linke. Ze hebben alle hun wortels in een politieke subcultuur die in de jaren tachtig met name ontstond onder het 'dak' van de protestantse kerken. Andere mogelijkheden ontbraken, zij waren de enige onafhankelijke instituten in de SED-staat.

Onder kerkelijke bescherming waren allerlei groepen actief met thema's als vrede, dienstweigeren, milieu, mensenrechten en onderwijs. Zij konden zich slechts richten tot het kerkelijke publiek. Talrijke onafhankelijke tijdschriften en andere publikaties zagen in deze kringen het licht. Hun oplagen en lezerspubliek waren uiterst beperkt. Publiciteit kregen de groepen hooguit in westerse media. Ook marxistisch geïntereerde groepen, die het oneens waren met de politiek van de SED en al in de jaren zestig en zeventig

over alternatieve maatschappijconcepten discussieerden, gingen in de jaren tachtig de kerken als vrijplaats voor hun politiek engagement gebruiken. De kerken zelf hebben zich de laatste twee jaar hebben in het kader van het *Conciliair Proces* bezig gehouden met 'vrede, gerechtigheid en behoud van de schepping'. Daarbij werd niet alleen gedebatteerd over mondiale vraagstukken, maar ook over de situatie in de DDR zelf. Een catalogus van klachten en wensen is hieruit voortgekomen.

Anti-politiek

De rol van de kerk is bepalend geweest voor de wijze waarop de oppositie vorm en inhoud kreeg. Zo zijn SDP en DA vooral door kerkelijke medewerkers opgericht en waren de vredesgebedsdiensten, die elke maandagavond in Leipzig gehouden worden en nog dateren uit het begin van de jaren tachtig, belangrijk voor het op gang komen van de democratiseringsgolf in de herfst van 1989. Ook in het geweldloze karakter van de massale protesten en de sterke sociaal-ethische oriëntatie van de oppositie zien we de invloed van het christelijk denken. Tegelijkertijd is de oppositie 'anti-politiek', dat wil zeggen meer georiënteerd op de cultuur dan op de macht, basisdemocratisch in plaats van centralistisch, meer gericht op één thema dan op het ontwikkelen van een algemeen politiek programma. Dit is één van de redenen waarom het later zo moeilijk zou worden het door het verval van de SED ontstane machtsvacuüm op te vullen. De overgang van een 'single-issue'-beweging naar een politieke oppositie, voltrok zich pas in de tweede helft van de jaren tachtig. Na het aan de macht komen van Gorbatsjov en de veranderingen in Polen en Hongarije, gingen de groepen namelijk ook politieke hervormingen in de DDR eisen: een rechtsstaat, burgerlijke vrijheden, onafhankelijke kandidaten bij verkiezingen, stakingsrecht, democratisering en erkenning van het in de samenleving bestaande pluralisme. Ook de protestantse kerken gingen hiervoor pleiten: ze riepen - in navolging van Gorbatsjov - op tot een 'nieuw denken', echte participatie van de burgers en een samenleving met een menselijk gezicht.

Ausbürgerung

De SED-leiding echter poogde de activiteiten van de onafhankelijke groepen te bestrijden met allerlei beperkende maatregelen, inzet van politie, arrestaties en zelfs 'Ausbürgerung'. Op de kerken werd druk uitgeoefend de basisgroepen te disciplineren. Dit leidde vanaf 1988 tot toeneemende spanningen tussen de staat, de kerken en de groepen. Door de starre hou-

ding van de SED-leiding, de gebeurtenissen rond de vervaste gemeenteraadsverkiezingen in mei 1989, het afwijzen van de hervormingen in Polen en Hongarije en het goedkeuren van het bloedige neerslaan van de studentenopstand in Peking, groeide de maatschappelijke ontevredenheid.

Wrijvingen tussen kerkleiding en oppositiegroepen versterkten bij deze laatste het streven zich van de kerk los te maken en te komen tot een onafhankelijk politiek platform. De DDR had evenals de andere socialistische landen een georganiseerde oppositie nodig die los stond van de kerk en alle kritische krachten bijeenbracht, een alternatief voor de politiek van de SED-leiding. De kerken eisten vanaf de zomer van 1989 van de autoriteiten legalisering van de oppositie.

De vluchtelingenstroom in de zomer van 1989 werkte als een katalysator. In korte tijd ontstonden er diverse organisaties. Hun gescheiden optreden had niet zozeer te maken met politiek-inhoudelijke meningsverschillen. De oorzaak hiervan lag eerder in al langer bestaande tegenstellingen tussen personen, groepen en regio's. Pas op 4 oktober kwamen de nieuwe organisaties met een gezamenlijke verklaring. Ze eisten daarin democratische hervormingen van staat en maatschappij en democratische verkiezingen onder controle van de Verenigde Naties.

Het besluit de kerk te verlaten en in het openbaar de strijd met de SED aan te gaan, verschaft de nieuwe oppositiegroepen grote aanhang. Met name Neues Forum, dat opriep tot een dialoog met de machthebbers en een geweldloze maatschappijverandering voorstond, oefende grote aantrekkingskracht uit. In korte tijd ondertekenden ruim tweehonderdduizend mensen haar appèl 'Aufbruch 89'. Neues Forum vertolkte de hoop van burgers die na jaren onderdrukking en bevoogding blij waren dat ze hun ontevredenheid konden uiten. Het protest groeide in steden als Berlijn, Dresden en Leipzig in enkele weken uit tot een enorme volksbeweging die de fundamenten onder het SED-regiem wegsloeg en de oppositiegroepen tot een machtsfactor maakte.

Links programma

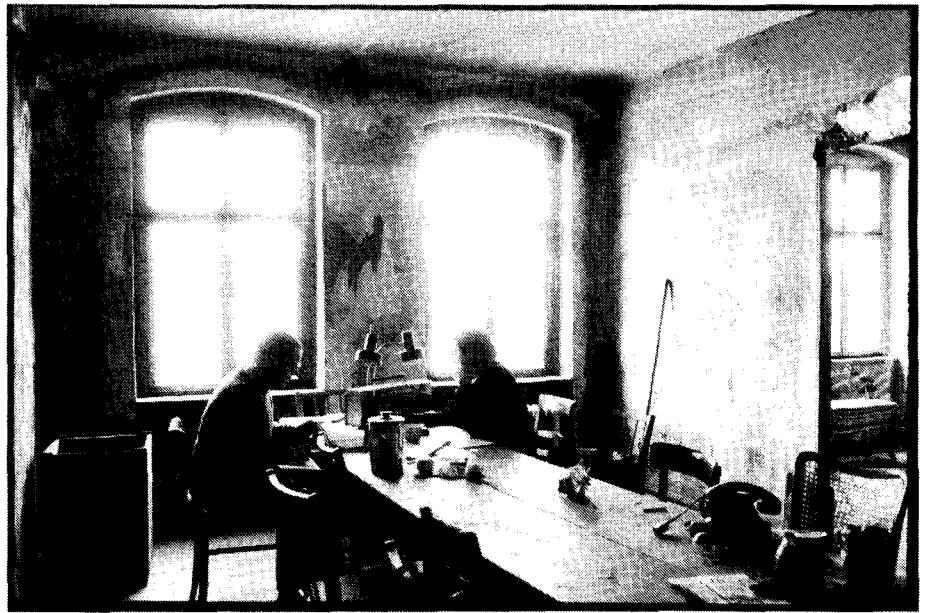
De oppositiebeweging was, ondanks de praktijk van 'het reël bestaande socialisme', positief blijven staan tegenover het marxistische denken. Men wilde slechts af van de *stalinistische deformaties* en discussieerde over een 'ander' socialisme of een 'derde weg', zo aanknopend bij de denkbeelden van Gorbatsjov.

De theologen en andere intellectuelen bekritiseerden niet het socialisme als zodanig, maar de interpretaties ervan in de

staats- en maatschappijopvatting van de SED (zoals het opheffen van het onderscheid tussen staat en maatschappij, tussen staat en partij, de leidende rol van de partij). De vermenging van deze socialisme-discussie met de *issues* van de onafhankelijke groepen, leidde tot een strategie voor de hervorming van staat en maatschappij. Dit hervormingsstreven vond zijn neerslag in de programma's van de oppositiegroepen. Het accent lag op de politieke hervormingen.

Opvallend is de grote programmatische overeenstemming. De DDR moet een socialistisch alternatief voor de kapitalistische consumptiemaatschappij in de Bondsrepubliek blijven. Men heeft een sociaal-ethisch perspectief en is utopisch, socialistisch of anti-kapitalistisch gemotiveerd. De gehele oppositie streeft naar een democratisch politiek systeem en een democratische rechtsstaat: participatie van de burgers aan de besluitvorming; scheiding van staat en maatschappij en van partij en staat; machtscheiding; meerpartijensysteem en een regering die verantwoording verschuldigd is aan het parlement; grotere zelfstandigheid voor de gemeenten en districten en herstel van de oude *Länder*; afschaffing van de militaire vorming en staatsveiligheidsdienst; vervangende dienstplicht; een onafhankelijke rechterlijke macht en een nieuw wetboek van strafrecht. Ook wil de oppositie een meer effectieve economische structuur, democratisch gecontroleerd, ecologisch verantwoord en sociaal rechtvaardig. Het plandirigisme moet beperkt worden en er moet meer ruimte voor het particulier initiatief komen. De DDR moet een ecologisch gerichte sociale markteconomie worden. De gelijke rechten van de burgers moeten gewaarborgd zijn. Er moet vrij baan gemaakt worden voor persoonlijke verantwoordelijkheid en voor creativiteit in cultuur, opvoeding en sociale relaties. De macht van de communistische partij en de overheersende invloed van haar ideologie in het sociale leven moeten worden teruggedrongen. Het buitenlands beleid moet gericht worden op ontwapening, rechtvaardigheid in de wereld en Europese eenwording. Het dient gebaseerd te zijn op het voortbestaan van twee Duitse staten. Een toenadering van de beide Duitslanden kan hooguit in het kader van een Europese vredesorde.

De eerste teksten waren nog uiterst vaag, besloegen hooguit enkele pagina's en waren nauwelijks concreet. Duidelijk was wel, dat het eisen van hervormingen in de DDR niet automatisch een hereniging of eenwording van de beide Duitslanden inhielden.

Elijo Thijs

Politieke amateurs

Door het snelle verval van het staatsapparaat, kwamen vertegenwoordigers van de oppositie al gauw terecht in lokale burgercomités, onderzoeks- en controlecommissies en schoven ze zowel plaatselijk als landelijk aan de ronde-tafel aan. De verkregen invloed werd echter al gauw een probleem. De 'politieke amateurs' moesten nu bestuurlijk optreden, overal standpunten over formuleren en beleidsalternatieven uitwerken zonder dat ze over de benodigde gegevens konden beschikken. De deskundigheid zat voornamelijk bij de SED.

Het vooruitzicht op snelle verkiezingen maakte hen eerder onrustig dan enthousiast. Ze waren bevreesd er niet op voorbereid te zijn. Een programma had men nauwelijks, de menskracht ontbrak en organisatorisch gezien miste men essentiële vereisten als bureaus, drukfaciliteiten, papier en telefoons. Ook charismatische leidersfiguren van het type *Walesa* en *Havel* ontbraken in de DDR. Bovendien domineerden bepaalde beroepen: dominees, advocaten, kunstenaars en wetenschappers. Arbeiders ontbraken volledig. Kortom, bij verkiezingen zouden de nieuwe groeperingen geen kans maken tegenover de gevestigde partijen.

Terwijl in Polen de oppositie samen met de katholieke kerk gedurende een periode van jaren een tegencultuur met alternatieve structuren kon ontwikkelen, voordat zij regeringsverantwoordelijkheid op zich nam, werd de oppositie in de DDR plotseling voor het probleem van de politieke verantwoordelijkheid gesteld. Ze kwam voort uit een subcultuur die amper voorbereid was op het ontwikkelen van politieke strategieën en een politieke praktijk. De oppositiegroepen kregen niet de gelegenheid om tot stabiele politieke formaties uit te groeien. Ontwikkelingen die in ander landen jaren duurden, voltrokken zich in de DDR in enkele weken.

Verdeeldheid

Op het vacuüm dat de SED achterliet, hebben de groepen verschillend gereageerd. Zo legden de sociaal-democraten en Democratische Aufbruch het accent op snelle organisatorische opbouw en professionalisering. Zij ontwikkelden zich tot partijen naar Westers model. Neues Forum en Demokratie Jetzt daarentegen wilden nadrukkelijk geen partij worden. Zij hielden - om bureaucrativering te voorkomen - vast aan hun basisdemocratische structuur.

De dwang om zich in de verkiezingsstrijd ten opzichte van elkaar te profileren, werd al gauw groter dan het gezamenlijke streven de macht van de SED te breken. Een veel belangrijker oorzaak voor de groeiende verdeeldheid tussen de oppositiegroepen vormden de toenemende inhoudelijke verschillen. Dit kan niet los gezien worden van een omslag in de stemming onder de bevolking. In oktober 1989 heerste er - zeker bij de groepen - nog een brede consensus over het voortbestaan van de DDR en de wens er iets beters van te maken. Bij het uitbreken van de crisis vertolkte de oppositie nog de wil van het volk. Met haar eisen (open grenzen, vrijheid van meningsuiting en vereniging, ontbinding van de staatsveiligheidsdienst) kreeg ze honderdduizenden op de been. *Krenz* c.s. willigden de ene eis na de andere in. De SED-top was bereid alles te doen om de macht te behouden. Door het openen van de muur hoopte zij de druk weg te nemen. Het bleek een misrekening. Iedereen kon nu reizen en werd bevestigd in de opvatting dat het leven in de Bondsrepubliek beter was.

Nationaal gevoel

Na de negende november - de dag van de opening van de grens - ging één thema alle andere overheersen: de roep om hereniging. Dit onderwerp zou niet alleen de

SED maar ook de linkse oppositie verzwakken.

De maatschappelijke steun voor hetgeen de oppositie voorstond, verminderde. Op programmatisch niveau speelde dit op punten als het benadrukken van een socialistisch perspectief, de Duitse eenwording, de ecologische oriëntatie (die nogal haaks staat op de materiële verwachtingen bij de bevolking) en de ideeën over de economische koers. Naarmate de omvang van de economische en politieke crisis in de DDR duidelijk werd, nam ook de animo voor nieuwe socialistische experimenten af. De mensen gingen geloven dat alleen een hereniging tot een snelle verbetering van hun materiële levensomstandigheden kon leiden. De grote oplossing moest van buitenaf komen. Ze hadden al gecapituleerd voor de problemen in de DDR. Met hun hoofd en buik leefden de meesten al in de Bondsrepubliek...hun koffers gepakt. En uit het zuiden van de DDR, het ecologische rampgebied, ging de leegstroom onverminderd door.

Velen in de oppositiegroepen - met name de initiatoren - hadden grote moeite met het opkomende nationale gevoel en de wens naar een beter leven. Beide verlangens gingen samen en beiden werden van begin af volledig door hen onderschat. Hun doel was immers een zelfstandige DDR en hun programma was links, ook al gebruikten ze niet graag het door de SED besmette woord 'socialisme'. Ze vreesden nu de geestelijke en materiële uitverkoop van de DDR. 'Wir haben keine Revolution gemacht um CDU wählen zu können', aldus een van de oprichters van Neues Forum.

Verschuiving naar het midden

De oppositiepartijen verloren door deze ontwikkeling hun sleutelrol aan andere organisaties die de stemming onder de bevolking beter wisten te articuleren. De oude blokpartijen herprofileerden zich. Ze namen afstand van het socialisme en gingen pleiten voor het invoeren van kapitalistische economische verhoudingen. Daarnaast ontstonden er met name in het noorden en zuiden van de DDR ook nieuwe organisaties, tegenhangers van de Westduitse liberale en christendemocratische partijen: *Freie Demokratische Partei*, *Christlich Soziale Union*, *Deutsche Soziale Union*.

Tegelijk gingen oppositiegroepen hun programma aanpassen en opschuiven naar het midden. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is *Demokratische Aufbruch*. Deze van oorsprong christen-socialistische partij sprak zich in december als eerste uit voor de Duitse staatkundige eenheid en de invoering van een vrije markteconomie. Geen derde weg meer!

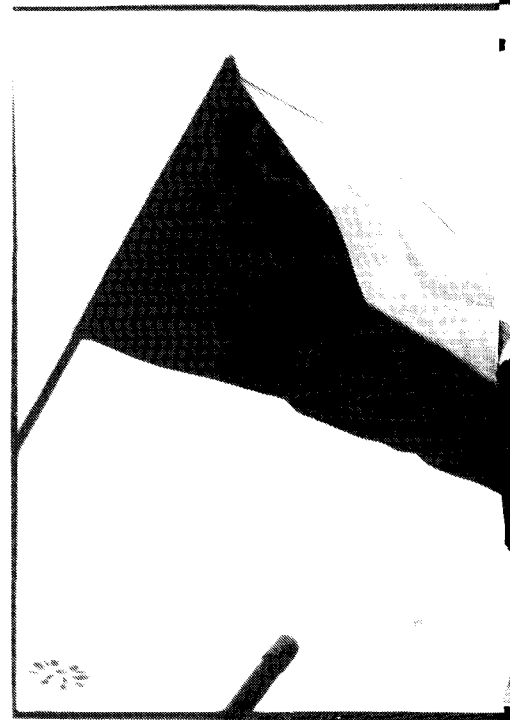
Hierdoor verloor zij nogal wat activisten van het eerste uur aan met name de SPD. Een kleine groene linkervleugel bleef achter. DA oriënteert zich momenteel op de Westduitse CDU.

De toestroom van nieuwe leden bewerkstelligde in bewegingen tegenstellingen tussen de initiatoren en nieuwe woordvoerders. Bijzonder duidelijk is dit zichtbaar op het punt van de Duitse hereniging. Zo was de Duitse eenwording aanvankelijk voor Neues Forum geen punt van discussie. Eind december, zag zij zich gedwongen zich uit te spreken voor een 'toenadering tussen beide Duitse staten' die zou moeten uitmonden in een confederatie. NF hoopte hiermee de roep om staatkundige hereniging de wind uit de zeilen te nemen. Op het eind januari gehouden congres van NF schrapte een meerderheid ook het vasthouden aan twee aparte staten uit het verkiezingsprogramma. Deze meerderheid wilde de aansluiting bij de bevolking niet verliezen en koos daarom voor de DDR als de zoveelste deelstaat. Dat betekende een forse nederlaag voor de oprichters. Zij kwamen door deze ontwikkeling op de linkervleugel terecht. Een breuk (na de verkiezingen) lijkt niet onwaarschijnlijk.

Het kwam overigens al eerder tot een afsplitsing bij NF. Een minderheid, die hereniging wilde en van mening was dat NF zich tot een politieke partij moest omvormen, richtte in januari de *Deutsche Forumpartei* op, die vooral in het zuiden aanhang heeft. Neues Forum als brede beweging herbergde al gauw ook leden van SPD, Grüne Partei en naarmate deze partijen zich ontwikkelden, verloor zij ook hieraan veel actieve leden.

SPD-Ost

De vooruitzichten lijken momenteel het meest gunstig voor de sociaal-democraten. Eind januari veranderden zij hun naam in SPD. De partij had toen zo'n 50.000 leden. Ze kon al in een vroeg stadium rekenen op een flinke financiële, materiële en personele ondersteuning van de SPD-West. Haar verkiezingscampagne wordt bijvoorbeeld gecoördineerd vanuit het *Kurt Schumacher Haus* van de SPD in West-Berlijn. Prominente leden als *Willy Brandt* fungeren als trekpaard voor de SPD-Ost en compenseren zo het gemis aan tot de verbeelding sprekende politici. Ze probeert zich als het belangrijkste alternatief voor de *SED-PDS* te profileren, waarmee ze een coalitie na de verkiezingen uitsluit. Vanuit de SPD wordt actief geworven in kringen van de oppositiebewegingen. Op haar congres in januari zegde ze de verkiezingscoalitie *Wahlbündnis '90* op die ze nog geen week eerder met Neues Forum, Vereinte Linke, Demokratische Aufbruch en Demokratie Jetzt gesloten had om het monopolie van de

Leo Erken

SED te breken. Ze kiest nu ook voor de markteconomie en met betrekking tot de Duitse kwestie beleid ze enerzijds de eenheid van de Duitse natie en een verenigd Duitsland, anderzijds benadrukt ze dat de stappen op weg naar de Duitse eenheid 'moeten worden ingebed in het proces van de totale Europese eenwording'.

Allianz für Deutschland

De rechtse groeperingen in de DDR hadden het aanvankelijk een stuk moeilijker. Steun van Westduitse christendemocraten en liberalen aan de *CDU* en *LDPD* was gezien hun verleden en verbondenheid met de SED vooralsnog problematisch. De andere nieuwe partijen waren nog onbeduidend.

Lange tijd werd door de *CDU*-West op de regering-Modrow te stappen en een verkiezingsverbond tegen de SPD aan te gaan met christelijke en burgerlijk-conservatieve partijen als de *Deutsche Soziale Union*, *Demokratische Aufbruch* en *Deutsche Forumpartei*. Westduitse steun werd hen daarbij in het vooruitzicht gesteld. Begin februari slaagde bondskanselier *Kohl* er persoonlijk in zo'n coalitie te smeden. DA, DSU en *CDU*-Ost zullen als *Allianz für Deutschland* aan de verkiezingen meedoen met als leuze 'Nie wieder Sozialismus'.

Allianz der Mitte

Ook de Westduitse FDP trad op als huwelijksmakelaar in de DDR. Vooraanstaande politici als *Genscher*, *Lambsdorff* en *Mischnik* waren aanwezig bij de vorming van de liberale *Allianz der Mitte* (*Freie Demokratische Partei*, *Liberale Demo-*

HET AANGEPASTE ANTWOORD

kratische Partei en Deutsche Forumpartei). Zowel de *Allianz für Deutschland* als de *Allianz der Mitte* zijn dus geformeerd rond oude blokpartijen (met elk 100.000 leden; de FDP heeft er slechts 2000). Ze kunnen zo gebruik maken van de infrastructuur van deze partijen (gebouwen, dagbladen, personeel). Daarnaast worden ze ook nog eens krachtig gesteund door de Westduitse zusterpartijen. Ook andere verkiezingscoalities zijn inmiddels gevormd. Neues Forum gaat samen met Demokratie Jetzt en de Initiative Frieden und Menschenrechte. De Grüne Partei vormt een verbond met de *Unabhängiger Frauenverband*. Beide krijgen enige financiële ondersteuning van de Westduitse Grünen.

Door de actieve bemoeienis van de Westduitse politieke partijen met de verkiezingsstrijd in de DDR, is daar in korte tijd hetzelfde partijenlandschap ontstaan als in de Bondsrepubliek. Het lijkt het erop alsof de aanstaande Bondsdayverkiezingen van november al in maart in de DDR worden gehouden. Van gelijkwaardige partijen is daarbij overigens geen sprake. De miljoenen Westduitse marken gaan naar de drie grote blokken. De kleine groepen hebben absoluut geen kans. Die hebben nog steeds moeite om iets gedrukt te krijgen. Ondertussen lijkt het in de media nog enkel te gaan om de hereniging en de gevolgen daarvan. 'Die Phase der schönen Revolution ist vorbei.' De uitkomst van 18 maart laat zich raden.

Gerrit Pas

Gerrit Pas is politicoloog en medewerker bij het wetenschappelijk bureau van de PSP

De landen die tot voor kort behoudend Nederland van een vijandsbeeld voorzagen, zijn op zoek naar nieuwe kansen. Elk op eigen houtje proberen zij wegen te vinden om als zelfstandige natie te overleven. Pasklare antwoorden ontbreken en geen enkele politieke stroming is er tot dusverre in geslaagd een coherente analyse te combineren met aansprekende en werkbare oplossingen. GROEN LINKS gaat zeker niet op kop van het peloton politieke smaakmakers. Het enige dat erop zit, is langdurig en uitgebreid stil te staan bij de vragen die nu alom worden opgeworpen. Een analyse met het karakter van een momentopname.

Groen Links en Oost-Europa

Een steeds terugkerend thema in de beschouwingen over de toekomstige economische ontwikkeling van Oost-Europa is de cruciale rol van de Europese Gemeenschap. De omvang van de benodigde hulp is zodanig dat slechts de EG over voldoende middelen beschikt of zou kunnen beschikken om aan de vraag uit de Oost-europese landen tegemoet te komen. Op een of andere manier zal er een vorm van samenwerking gevonden moeten worden tussen de EG en de landen in Oost-Europa. Een blijvende scheiding in Europa is in het huidige internationale politieke klimaat een anachronisme en maakt bovendien het aanpakken van grensoverschrijdende problemen - denk aan milieuverontreiniging - onmogelijk. Breed gedeeld wordt ook de wens om te voorkomen dat het verenigde, welvarende West-Europa zijn eigen achterbuurt in stand houdt in de vorm van een gefragmenteerd Oost-Europa, ten prooi aan economische malaise en opbloeiend nationalisme en geconfronteerd met een eindeloze vluch-

telingenstroom. Met name in de Sovjet-unie en de VS, maar ook in Frankrijk, wordt de EG gezien als garantie tegen ongewenste (West)duitse aspiraties.

Ambivalentie

De vragen die rijzen zijn talloos. Hoe verhoudt die alom gewenste oriëntatie op Oost-Europa zich tot het op 1992 gerichte integratieproces van de huidige twaalf EG-leden? Moet '1992' versneld worden doorgezet om zodoende een stevige basis te leggen voor de nog jarenlang noodzakelijke hulpverlening aan het minder welvarende deel van Europa. Of wordt daarvoor juist een onoverbrugbare kloof geschapen tussen een geïntegreerd West-Europa en een desintegrerend Oost-Europa? En als gekozen wordt voor het snel aangaan van relaties, welke vorm moeten die relaties dan aannemen? Moet er een aparte status worden gecreeerd voor de Oosteuropese landen, en bloc of individueel? Of moeten ze gewoon EG-

lid kunnen worden (Hongarije)? De Sovjetunie vindt een dergelijk streven niet meer onacceptabel. De vraag is of er, bij het uiteenvallen van dit opgelegde verband, niet alle redenen is om een onderscheid te (gaan) maken tussen de landen in Oost-Europa en de Sovjetunie. De antwoorden op deze vragen zijn gecompliceerd. Een van de kritiekpunten van Groen Links op de EG was altijd dat het begrip 'Europa' zo beperkt werd ingevuld: Europa was meer dan West-Europa. Nu de mogelijkheid zich voordoet om de definitie van Europa drastisch te herzien, wordt Groen Links met de neus gedrukt op de tweeslachtige houding ten opzichte van de EG. Fundamenteel tegen is men niet langer maar qua structuur en politiek staat men uiterst kritisch tegenover de EG en het streven naar een snelle eenwording. Moet het lopende integratieproces in West-Europa worden stil gezet zodat in de tussentijd alle energie en geld gestoken worden in de opbouw van Oost-Europa? Of juist niet?

Geen alternatief

Leuk of niet, de EG is de enige organisatie die op korte termijn voldoende middelen op kan brengen om de revitalisering van de economie in Oost-Europa daadwerkelijk ter hand te nemen. Het gaat om gigantische bedragen die moeten voorkomen dat de last van de hervormingen voor de bevolking ter plekke ondraaglijk wordt. De regeringsmaatregelen in Polen maken duidelijk dat het proces van economische reorganisatie uiterst pijnlijk zal zijn, of er nu gestreefd wordt naar een complete overgave aan de principes van de vrije markt of naar een afgewogen mix van planning en markt. In beide gevallen zal het jaren duren voor het levenspeil een niveau heeft bereikt dat de inwoners van die landen zullen leren kennen uit buitenlandse reizen en via de vrije media. De angst voor IMF-achtige toestanden lijkt ongegrond. Illustratief is het feit dat iemand als ex-minister *Ruding*, getipt als directeur van de nieuw op te richten *Ontwikkelingsbank voor Oost-Europa*, en in het algemeen toch niet bekend staand als een barmhartige financier, Polen gewaarschuwd heeft zich niet blind aan de verlokkingen van de vrije markt over te geven, daarbij de positieve kanten van een sociale welvaartsstaat over het hoofd ziend.

Hoewel er veel voor te zeggen is om het proces 'richting 1992' af te remmen of zelfs stil te zetten, is het niet reëel te denken dat dat ook zal gebeuren. De druk om door te gaan, mede om daarmee voldoende middelen vrij te maken voor de hulpverlening aan Oost-Europa, is te groot. Zo zal als gevolg van de verdere integratie van het landbouwbeleid de komende jaren die begrotingspost, nu veruit de grootste, in volume teruglopen

waardoor er op de begroting van de EG ruimte komt voor andere zaken.

Klein Duimpje

Tot nu toe heeft alleen Hongarije laten weten graag lid te worden van de EG, op enige afstand gevolgd door Polen. Voor zover bekend heeft Tsjecho-Slowakije weinig trek in een snel EG-lidmaatschap en zijn de meningen in Bulgarije en Roemenië daarover nog niet uitgekristalliseerd. Gezien de uiterst ongelijkmatige ontwikkeling die nu reeds optreedt in het Europa van de twaalf (denk aan Portugal, Griekenland en Ierland), en met het oog op de huidige deplorabele toestand waarin de economie van al de Oosteuropese landen zich bevindt, lijkt het goed om met elk land apart een verdrag af te sluiten (inclusief overlegstructuren). Landen als Hongarije en Polen zijn meer gebaat bij het snel opheffen van invoerbeperkingen voor agrarische producten en textiel, dan bij een geforceerde integratie in de EG. Of om met de Westduitse sociaal-democraat *Peter Glotz* te spreken: 'Fantaseer wat minder over het oplossen van de machtsblokken en de ineenstorting van het communisme; en schep liever paneuropese instituten - een milieuraad, een cultuurstichting of een piepkleine, maar praktijkgerichte, op Oosteuropese omstandigheden toegesneden managerschool. Het ergste wat er in deze maanden en jaren zou kunnen gebeuren, is dat wij - de West-Europeanen - grote beloften doen, dat de democratische bewegingen in Midden- en Oost-Europa deze beloften geloven en dat wij onze beloften niet houden'. De onderlinge handelsrelaties tussen de landen in Oost-Europa moeten worden bevorderd. Ondanks de onderlinge verschillen kan er in dat geval sprake zijn van gelijkwaardigheid tussen handelspartners. Al die landen zullen snel een 'Klein Duimpjesyndroom' krijgen als ze zich geheel concentreren op de EG. Tevens zou die groeiende (economische) afhankelijkheid er voor kunnen zorgen dat potentiële nationalistische conflicten in de kiem worden gesmoord. Wat voor alles voorkomen moet worden, is dat uitbreiding van de EG naar het Oosten leidt tot nog verdere afsluiting naar het Zuiden. De spraakmakende ontwikkelingseconoom *Van Dam* waarschuwde enige tijd geleden er voor dat de Middellandse Zee wel eens de Rio Grande van Europa zou kunnen worden. De Rio Grande is de grensrivier tussen de VS en Mexico, die al jaren fungeert als magische grens tussen welvaart en armoede, en waarover dagelijks tientallen ontheemden, ondanks de scherpe bewaking, proberen 'het paradijs' te bereiken.

Switch

De reacties in West- en Oosteuropese mi-

litaire kringen op de golf van ontspanning die Europa overspoelt, werken vaak op de lachspieren. Zowel NAVO als Warschau Pact beweren om het hardst (en het krampachtigst) dat hun rol nog helemaal niet is uitgespeeld en dat een verandering van een militaire naar een politieke rol voor beide bondgenootschappen erg voor de hand ligt. Bij de argumentatie voor deze *switch* wordt vaak ingespeeld op de wijd verbreide angst voor een verenigd Duitsland als nieuwe supermacht in Europa. De blijvende aanwezigheid, zij het op een lager niveau, van de VS en de Sovjetunie in Europa, in het kader van NAVO en Warschau Pact, zou een garantie zijn tegen een Duitse *Alleingang*. De overeenstemming die nu lijkt te bestaan tussen de VS en de Sovjetunie over het plafond van 195.000 manschappen in centraal Europa is daarvan een voorbeeld. De vooruitzichten zijn hoopvol. Het gebrek aan vertrouwen in de NAVO wordt door de huidige ontwikkelingen alleen maar bevestigd. De *raison d'être* van de beide militaire blokken is weggefallen en wat rest lijkt een ongeloofwaardige poging om een overleefd instituut, in Oost en West, in stand te houden. Toch zou het onverstandig zijn te denken dat instituten die reeds veertig jaar bestaan van de ene op de andere dag zullen verdwijnen. De NAVO is en blijft voorlopig het enige verband waarin de Westeuropese landen hun veiligheidsbelangen regelen. De nadruk op militaire middelen zal daarbij snel afnemen maar zolang er voor een dergelijk overlegorgaan geen alternatief is, zal dat feit alleen al de doodsstrijd van de NAVO verlengen. Het einde van NAVO en Warschau Pact zal alleen snel komen als nieuwe structuren worden geschapen die garanties bieden aan alle betrokken partners. Groen Links zal er niet aan ontkomen het begrip 'stabiliteit' anders te benaderen. Tot voor kort riep het in de discussie gooien van het woord 'stabiliteit' altijd groot wantrouwen op. Daarmee werd altijd de instandhouding van een status quo gelegitimeerd die principieel werd afgewezen. Op dit moment kan echter niet langer worden ontkend dat een verdere vreedzame ontwikkeling van Oost-Europa in de richting van een nieuwe Europese orde er bij gebaat is dat niet overal de pleuris uitbreekt, bijvoorbeeld als gevolg van nationalistische oprispingen.

Complete terugtrekking

Een aantal ontwikkelingen zal naar verwachting de rol van NAVO en Warschau Pact *sowieso* minimaliseren. Het gaat daarbij met name om de te verwachten complete terugtrekking van de VS en de Sovjetunie uit Europa. Speculaties hierover doen al jarenlang de ronde maar de

omstandigheden zijn nu zo dat realisering denkbaar is geworden. In die zin moeten de huidige afspraken over troepenplafonds dan ook beschouwd worden als een eerste stap, bedoeld om de actuele, chaotische situatie tijdelijk te stabiliseren. Naast het bekende begrotingstekort spelen daarbij voor de VS nog een aantal andere factoren een rol. In een goed onderbouwd artikel in de *NRC* concludeerde de vertrek kend correspondent *Ben Knapen* dat in de VS een oplevend isolationisme te verwachten is nu de strijd tegen het verachtelijke wereldcommunisme gestreden lijkt, in ieder geval in Europa. Daar komt bij dat in de nieuwste Amerikaanse militaire strategie van het *Low Intensity Conflict* geen plaats meer is voor grote staande legers. De toekomst is aan snel inzetbare, kleinere legereenheden: *Rapid Deployment Forces* (RDF). Voor Europa zou de Amerikaanse aanwezigheid zich kunnen beperken tot een aantal uitvalsbases voor een dergelijke RDF en tot een vloot op de Noordelijke Noordzee en de Atlantische Oceaan en in de Middellandse Zee. Zo'n vloot zou bovendien plaats kunnen bieden aan de kernwapens die naar verwachting op de korte termijn zullen verdwijnen uit de Bondsrepubliek. Het is ondenkbaar dat in een verenigd Duitsland het westelijk deel gebruikt wordt om de landgenoten in het Oosten onder schot te houden. De op land gestationeerde nucleaire korte afstandswapens zullen daarom waarschijnlijk in hun geheel verdwijnen, terwijl de vliegtuigen die uitgerust zijn met atoomwapens in de nabije toekomst hun basis zullen hebben op vliegdekschepen.

Terugtrekking van Sovjet-troepen uit Oost-Europa is reeds enkele malen aangekondigd en zal door de recente gebeurtenissen alleen maar versneld worden. Maar ook in het geval van de Sovjetunie spelen langere termijn-ontwikkelingen een versterkende rol. Door het uiteenvallen van de COMECON zal de economische band tussen de SU en de landen in Oost-Europa 'genormaliseerd' worden: zonder 'socialistische broederhulp' kost ook Russisch aardgas veel geld en zijn de exportmogelijkheden naar het Oosten veel beperkter dan op dit moment. Voeg daarbij de toenemende problemen in de SU zelf, variërend van economische stagnatie tot echtscheiding op nationale of regionale grondslag. Een naar binnen gekeerde Sovjetpolitiek ligt meer dan ooit in de lijn der verwachtingen, zeker als garanties voor veilige grenzen in het Westen zijn verkregen.

De vraag doemt op of er in het Europese Huis van *Gorbatsjov* nog wel plaats is voor de Sovjetunie zelf. Of zal Moskou zo ver gaan dat het bijvoorbeeld de Baltische republieken wordt toegestaan een kamer te huren in dat huis, terwijl ook de zuidelijke Sovjet-republieken een autonomie wordt verleend die het spreken

over een federatie van zelfstandige republieken weer actueel maakt.

Helsinki

Een aantal van deze ontwikkelingen kan zonder meer worden toegejuicht. Aan NAVO en Warschau Pact had Groen Links toch al nooit een boodschap en de aanwezigheid van Amerikanen en Russen in Europa heeft ook nooit op instemming kunnen rekenen.

Dat door dit vertrek de rol van de Engelse en vooral Franse kernwapens weer actueel wordt, kan worden gepareerd met het argument dat bij een voortgaande ontspanning ook aan deze laatste der Mohikanen de legitimiteit snel zal ontvallen. Blijft over de aanwezigheid op zee van de Amerikanen. Door de onzichtbaarheid daarvan zal het moeilijk zijn daar veel protest tegen te mobiliseren. Vraag is hoe de nieuwe Europese orde, waar iedereen nu de mond vol van heeft, bereikt moet worden; in welke fora moet daarover onderhandeld worden? Steeds vaker wordt in dat verband de *Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa* (CVSE) genoemd. De CVSE is de officiële naam van het zogenaamde Helsinki-proces, het al jaren voortslappende geheel van commissies, overlegstructuren en goede bedoelingen, in het leven geroepen nadat in 1975 in Helsinki voor het eerst afspraken waren gemaakt tussen alle Europese landen (minus Albanië), de Sovjetunie, de VS en Canada over veiligheid, economische samenwerking en mensenrechten.

Na de oproep van Gorbatsjov om de vervolconferentie van Helsinki te vervroegen van 1992 naar 1990 gaan op steeds meer plaatsen stemmen op om de CVSE te gebruiken als institutioneel kader voor het gemeenschappelijke Europese huis van Gorbatsjov, met daarin één Duitse kamer. Een belangrijkste argument voor de CVSE is dat bij dit overleg alle Europese landen betrokken zijn plus de VS en de Sovjetunie. Zonder de realiteit uit het oog te verliezen, is dit het enige bestaande forum waarbinnen het blokdenken doorbroken is. Na jaren uitzichtloze discussie werd reeds in begin 1989 in Wenen een doorbraak bereikt in dit overleg toen harde afspraken over de mensenrechten en de godsdienstvrijheid konden worden gemaakt. Na de recente ontwikkelingen is het niet irreëel om te veronderstellen dat voortgang ook op andere terreinen mogelijk is. De Helsinki-akkoorden gaan niet alleen over vertrouwenwekkende maatregelen en mensenrechten maar ook over verdergaande economische samenwerking en gezamenlijke bestrijding van milieuproblemen. In de slotakte uit 1975 is zelfs meer dan de helft van de tekst aan deze onderwerpen besteed. Tot voor kort was dat een fraaie maar onrealistische wens. Het is denkbaar dat bij een geslaag-

de dialoog in CVSE-verband over mensenrechten en bewapening ook dit onderdeel van het Helsinki-proces nieuw leven kan worden ingeblazen. Een groot nadeel van de CVSE is dat de afspraken die daar tot nu toe gemaakt zijn weinig status hebben, vooral omdat het niet nakomen ervan geen volkenrechtelijke consequenties heeft.

Verbreden

Zoals het er nu naar uitziet, zal de volgende zitting van de CVSE, die voor dit najaar gepland staat in Parijs, vooral in het teken staan van de bekrachtiging van de afspraken over de Duitse vereniging die voorafgaand aan de conferentie door de beide Duitslanden en de vier bezettingsmachten gemaakt zijn. Die procedure verdient politieke steun in Nederland. Zeker omdat op die manier de CVSE de rol zou kunnen overnemen van de beide bondgenootschappen. De CVSE moet worden benut voor de ontwikkeling van andere en verdergaande voorstellen. De Westduitse *Grünen* hebben onder andere voorgesteld een Europees ('gesamteuropäischer') economisch fonds te vormen met waarborgen tegen ongewenste Westerse beïnvloeding van waaruit *joint ventures* worden aangegaan. Tevens zouden op de komende CVSE-bijeenkomst afspraken gemaakt moeten worden over migratie en milieubescherming. Dit zou er toe kunnen leiden dat pan-Europese samenwerking op die terreinen niet per definitie samenvalt met uitbreiding van de EG. Op die manier kan een 'nieuwe Europese economische ordening' van de grond komen. Daarin zou de EG ongetwijfeld een belangrijke rol kunnen vervullen zonder niet al op voorhand inhoud en tempo van die nieuwe vormen van samenwerking te dicteren. Een ander idee zou kunnen zijn om naast de CVSE van de regeringen gelijktijdig ook een 'top van de basis' te beleggen. Dit zou een bijeenkomst moeten worden van groepen en bewegingen uit de CVSE-landen om te praten over manieren om niet slechts op staats- maar ook op straatniveau inhoud te geven aan de hooggespannen verwachtingen over een nieuw Europa.

Joost Lagendijk

Joost Lagendijk is historicus en internationaal secretaris van GROEN LINKS

SOCIALE VEILIGHEID:

In de jaren zeventig eisten vrouwen de straat terug. Ze voelden zich onveilig en vroegen om maatregelen. Vijftien jaar later zijn hun eisen ingekapseld en afgezwakt door een beleid dat neerkomt op het weren van ongewenste minderheden uit de buurt. MARJA VAN DER WERF schetst de tragikomische historie van voorheen een emancipatoir begrip.

DE VRIJE VAL VAN EEN BEGRIP

Sociale bewegingen formuleren eigen en authentieke eisen. De woorden die zij daartoe gebruiken zijn de uitdrukking van een nieuwe definitie van maatschappelijke verhoudingen, van strijd ook. De termen brengen fenomenen aan het licht die voorheen niet bestonden, omdat er geen woorden voor waren. Woorden en termen drukken niet alleen een werkelijkheid uit, zij sturen die ook. Emancipatoire begrippen worden overgenomen door anderen, zij worden verruimd of versmald en omgevormd en zij vertegen-

woordigen vervolgens een heel andere intentie dan er oorspronkelijk aan ten grondslag lag.

Veranderingen zijn geen toevallige gebeurtenissen, te wijten aan de taalarmoede van bijvoorbeeld de heer Lubbers die zo gauw geen ander woord kan vinden voor 'economische zelfstandigheid'. De zegsman en de context doen in dit geval het woord zijn functie verliezen. De angel is eruit, de inhoud vervaagt en de verpakking blijft over als 'iets waar je niet tegen kan zijn...'. Een beetje de omgekeerde

kleren van de keizer; we verkijken ons zo op de verpakking dat we vergeten te kijken of de inhoud ons (nog) wel bevalt.

De straat terug

Het begrip 'sociale veiligheid' is illustratief voor de erosie waaraan een emancipatoir begrip bloot kan staan. De inhoud van het begrip is in tien jaar tijd radicaal veranderd.

'Wij eisen de straat terug' is de eis van vrouwen die eind jaren zeventig de straat opgaan. In demonstraties wordt duidelijk gemaakt dat het 'publieke' gebied een grote groep publiek buitensluit. Vrouwen gaan niet ('s nachts) over straat, vrouwen lopen het gevaar verkracht te worden in die openbare ruimte. De acties worden gedragen door groepen als 'Vrouwen tegen seksueel geweld', 'Vrouwen tegen verkrachting' en 'Blijf van mijn lijf'. 'Hier werd een vrouw verkracht' blijft nog lang als straatschrift te lezen op plaatsen die nu 'enge plekken' genoemd worden: tunnels onder het spoor, straten met gesloten kantoorwanden of straten met uitsluitend winkels.

De ruimtelijke omgeving is overigens niet het belangrijkste aandachtspunt van vrouwengroepen. Seksueel geweld, geweldadigheden van mannen tegen vrouwen staan centraal. Verkrachting is niet langer en uitsluitend een ervaring waar je als vrouw mee moet leren leven, het wordt een openbare aanklacht tegen mannen. Een straatverbod voor mannen (ik meen na 21.00 uur) is één van de eisen; de handlungsruimte voor vrouwen het criterium om de kwaliteit van de openbare ruimte te beoordelen.

Als gevolg van de acties worden ook beleidsmatig initiatieven genomen. Deze gaan logischerwijs minder ver dan in de demonstraties werd geëist. Op gemeente-

Gé Dubbelman

lijk niveau worden ideeën ontwikkeld: het laten rijden van nachtbussen, meer politieursurveillance op bedreigende plaatsen, een taxi-regeling voor vrouwen die 's nachts werken. Men start studies naar criteria waaraan ruimtelijke ordenings- en bouwplannen moeten voldoen om de openbare ruimte veiliger te maken voor vrouwen.

Ook op basisniveau worden eisen gesteld en ideeën ontwikkeld, bijvoorbeeld door (vrouwen in) bewonersorganisaties. De initiatieven zijn nog te verspreid om een machtsfactor te zijn.

Sociale veiligheid

Een congres van de Stichting 'Vrouwen, Bouwen en Wonen' (1983) zorgt voor een doorbraak. Op het congres worden de verschillende plaatselijke initiatieven gepresenteerd en in al hun verscheidenheid zichtbaar gemaakt. Zeshonderd vrouwen buigen zich over de vraag hoe er 'vrouwveiliger' gebouwd kan worden. In de congresbundel treffen we nog de verzuchting aan dat er weinig literatuur voorhanden is om verbeteringsvoorstellen te kunnen doen. Dat zal de volgende jaren snel veranderen. In een nota van de Tweede Kamer uit 1984 ('Sexueel Geweld') verschijnen (voor het eerst) aanbevelingen over ruimtelijke maatregelen als preventief middel tegen seksueel geweld buitenshuis. Het begrip sociale veiligheid gaat als katalysator fungeren. Al bestaande initiatieven kunnen zich onder die noemer scharen en vinden eindelijk een terminologie voor al lang bestaande problemen. In het hele land komen initiatieven op gang om de sociale veiligheid van de eigen omgeving aan de kaak te stellen. In den Haag starten de samenwerkende bewonersgroepen een project waarin vrouwen in verschillende wijken op pad gaan om onveilige plekken aan te wijzen. Via een videofilm worden de ervaringen ook voor anderen toegankelijk gemaakt. De onveiligheid van de ruimtelijke omgeving wordt aan de orde gesteld, maar er is een schaduwzijde.

Hoewel vrouwen het probleem stellen, komen zij niet als subject in de eisen voor. De aandacht is gericht op de omgeving; vrouwen zijn specifieke consumenten die beter dan anderen informatie kunnen verschaffen (zij kopen waspoeder en worden vaker lastiggevalen). Vrouwen zijn slachtoffer van een onveilige omgeving. De probleemomschrijving verwijst naar manco's in - vooral - stedenbouwkundige kwaliteiten.

Gé Dubbelman

Geweld en kleine criminaliteit

Omdat vrouwen uitsluitend als slachtoffer gezien worden van een sociaal-onveilige omgeving ligt het voor de hand de categorie 'slachtoffers' uit te breiden. In de beleidscircuits wordt al snel gesproken over veiligheid voor alle kwetsbare groepen of 'voor iedereen'. Sexetegenstellingen zijn nooit de gemakkelijkste geweest voor beleidsmakers en politici...

Zo heeft de nota 'Maakt de gelegenheid de dader?' van de Rijks Planologische Dienst (1985) de veiligheid van iedereen op het oog. De nota bevat dan ook stedenbouwkundige maatregelen die voor alle burgers van belang zijn. Op plaatselijk niveau zien we eenzelfde verschuiving. Sexueel geweld wordt (soms) nog wel met name genoemd, maar men houdt open dat 'burgers' zich ook om andere redenen dan sexe of seksuele voorkeur onveilig kunnen voelen. (Zie bijvoorbeeld de nota 'facetbeleid' van de gemeente Rotterdam). Ongeveer in dezelfde tijd waarin sociale veiligheid tot een maatschappelijk probleem wordt, wordt ook de 'kleine criminaliteit' aan de orde gesteld. Opengebroken auto's, inbraken en tassenroof worden niet langer afgedaan als 'typisch VVD-gezeur'. De Tweede Kamer stelt de commissie-Roethof in (1984). In een be-

leidsplan ('Samenleving en criminaliteit' uit 1985) wordt een relatie gelegd tussen ruimtelijke ordening en kleine criminaliteit. Er komen subsidiemogelijkheden voor projecten die kleine criminaliteit willen terugdringen. Er wordt een 'Hein Roethof-prijs' ingesteld.

Inwisselbaar

Op de subsidievleugels van de commissie en gevoed door het pragmatisme van groepen die het niet zoveel uitmaakt van wie nu precies een subsidie komt, worden sociale veiligheidsprojecten ondergeschoven bij de kleine criminaliteit. Het Ministerie van Justitie is veelal de subsidiënt. Op deze manier worden sociale veiligheid en kleine criminaliteit langzamerhand inwisselbaar. Het gaat niet langer om gewelddaden tegen vrouwen, maar om gewelddaden tegen iedereen en om materiële delicten (inbraken, vandalisme, vernielingen). De handelingsruimte voor vrouwen is niet langer criterium voor een veilige omgeving, noch de handelingsruimte voor kwetsbare groepen, maar veeleer het aantal slachtoffers van delicten binnen een bepaald territorium. Straten waar veel auto's worden opengebroken zijn onveilig. Veranderingen moeten overwogen worden voor ruimtelijke omgevingen die dergelijke delicten waarschijnlijk maken.

Ook blijkt dat onveiligheidsgevoelens

van burgers niet altijd terug te vinden zijn in de statistieken over feitelijke gebeurtenissen. Men voelt zich onveilig, ook op plaatsen waar feitelijk niet zoveel aan de hand lijkt.

Het wordt allemaal zo ingewikkeld met sociale veiligheid dat accenten worden gelegd. Sommigen richten zich op kenmerken van de gebouwde omgeving: welke kenmerken geven in welke combinaties een grote kans op (kleine) criminaliteit? Uit onderzoek blijkt dat bepaalde omgevingen bepaalde criminele daden waarschijnlijker maken dan andere. Trefwoorden zijn: overzichtelijkheid, toegankelijkheid, aanwezigheid van anderen, kwetsbaarheid (van materialen). Criteria voor sociale veiligheid worden gezocht bij kenmerken van de gebouwde omgeving, aanwijzingen voor onveiligheid worden gevonden in het aantal criminaliteitsdelicten.

Het is niet meer duidelijk wie het probleem stelt: de onderzoekers natuurlijk, maar wie verder? Dit wordt problematisch als in het maatschappelijk denken de onderzoeksresultaten worden omgedraaid: een sociaal veilige omgeving is een omgeving met veel verlichting, weinig struweel en veel overzichtelijke en drukke straten.

18

Veiligheid voor iedereen

Anderen besteden aandacht aan de 'sociale kant' van sociale veiligheid: het beleven ervan. Dat zo'n pleonasme nodig wordt laat zien hoe complex de inhoud van het begrip sociale veiligheid inmiddels geworden is.

Feitelijke delicten zijn een onvoldoende criterium voor sociale veiligheid. Veel bewoners, ouderen en vrouwen voelen zich onveilig en vertonen daarom vermijdingsgedrag: zij gaan niet ('s avonds) over straat, zij gaan niet met de metro, gebruiken hun berging niet. Sociale veiligheid verwijst naar een omgeving waarin men zich veilig voelt. Het wordt nu echt een sponsbegrip: 'De helft van de bewoners voelt zich wel eens onveilig en dan met name 's avonds'; 'Handhaving van de eigen opvattingen omtrent de gewenste sociale en morele orde is een belang t.a.v. een veilige omgeving'.

Natuurlijk heeft een iedereen die onveiligheidsgevoelens in verband brengt met bijvoorbeeld normen en waarden over een gewenste orde het gelijk aan zijn kant. Een ruimtelijke omgeving en handelingen van groepen gebruikers hebben zelf ook een symbolische betekenis; het etiketteren van andere groepen als sociaal of bedreigend heeft dat ook.

Heeft het onveilig voelen in eerste instantie nog met de omgeving van doen, al snel

wordt de verbinding met ruimtelijke kenmerken losgelaten. Iedereen is wel ergens bang voor, voor medebewoners, voor potentiële insluipers, voor enge burens. De angstgevoelens zelf staan centraal.

Sociale controle

In onderzoeken is geconstateerd dat geweldsdelicten in de openbare ruimte onder bepaalde condities minder voorkomen dan onder andere. Eén daarvan is de aanwezigheid van anderen. Indien een dader het idee heeft dat ingegrepen zal worden, indien een slachtoffer het idee heeft dat hij/zij te hulp gesneld zal worden, zullen minder delicten voorkomen.

Dezelfde redenering wordt vervolgens geldig verklaard voor 'het zich onveilig voelen'. Aanvankelijk wordt dat aangeduid met trefwoorden als 'betrokkenheid' of 'de sociale samenhang binnen een buurt'. Al snel lezen we in plaats daarvan 'sociale controle', die zorgt voor minder onveiligheidsgevoelens (RIW, 1989).

Sociale controle wordt uitgeoefend door mensen die gelijke normen hebben, elkaar herkennen en elkaar kennen. Wij hebben in Nederland een woningverdelingsstelsel dat gebaseerd is op urgentie en niet op 'elkaar kennen'. Geen wonder dan ook dat we in studies naar sociale veiligheid onder de kop 'aanbevelingen' uitspraken aantreffen over veranderingen in het woningverdelingsstelsel of toewijzingssysteem: buurttoewijzingen zijn gewenst, rekening houden met leefstijlen is aan te bevelen. Opvallend is dat geen voorwaarden worden geschapen voor 'het leren kennen'. Er worden geen middelen geëist om de vitaliteit van buurten te bevorderen. Teruggewalden wordt op statische definities van sociale samenhangen die verwijzen naar de mooie tijden toen we elkaar nog kraamhulp verleenden, soep langsbrachten en elkaars gangen controleerden. Alsof - met een verwijzing naar de oorspronkelijke groep die het probleem stelde - seksueel geweld minder voorkomt in situaties waarin iedereen elkaar kent.

Ongewenste groepen

Gerichte toewijzing als recept wordt opgepakt door anderen die vinden dat hun problemen aandacht verdienen. Veel woningbeheerders kennen probleemcomplexen: vandalisme en vernielingen. Maar ook komen zij in aanraking met problemen als een hoge mutatiegraad en huurderwing en bereiken hen klachten via het woonmaatschappelijk werk.

Gerichte toewijzing wordt als oplossing gezien en niets voorkomt dat nu ook beheersproblemen onder de noemer sociale

veiligheid worden geschaard. Bijkomend voordeel is dat het eigen (onderhouds-) beleid, slechte ontwerpen en minachting van de problemen van bewoners niet geïmplementeerd hoeven te worden. 'Probleemcomplexen' kennen te weinig sociale samenhang, er is te weinig sociale controle, óf in een nieuwe variant: het complex is niet sociaal veilig. En onder die noemer treffen we dan voorstellen aan om niet meer dan x procent migranten of y procent werklozen te plaatsen.

Sociale veiligheid betrof ooit één categorie: vrouwen. Deze categorie maakte haar gebrek aan handelingsalternatieven openbaar. Inmiddels worden onder het mom van sociale veiligheid migranten geweerd uit woningen die hen toekomen en valt sociale veiligheid samen met een goed verlichte weg.

In de loop van tien jaar hebben probleem en mogelijke oplossingen stuivertje gewisseld, zijn simplistische recepten ingeburgerd, zijn criteria verschoven van handelingen naar gevoelens en is het begrip sociale veiligheid politiek gezien geneutraliseerd. In een - voortreffelijk - artikel in Iglo (1988, no.9) wordt erop gewezen dat we met sociale veiligheid een paard van Troje binnenhaalden. Onder het mom van sociale veiligheid kan vrijwel alles. Want iedereen is tenslotte wel ergens bang voor.

Vreemd genoeg heeft het begrip zijn ideologische overtuigingskracht behouden, je kan er haast niet tegen zijn. Zoiets als 'het milieu'. Er is iets mis met begrippen waar iedereen gebruik van kan maken of waar niets meer buiten valt. In een recent debat over sociale veiligheid in Rotterdam werd door een hoofdcommissaris van politie ook voetbalvandalisme onder het begrip sociale veiligheid gerangschikt. Een vliegcramp of een schok van het onbetrouwbaar geworden broodrooster vallen mogelijk nog buiten het bereik van de term, maar misschien is zelfs dat maar tijdelijk.

Niemand heeft meer controle over het begrip, niemand definieert nog de draagwijdte of de criteria. De zeggingskracht is dan ook zeer gering geworden. Het wordt tijd voor nieuwe definities, de inhoud bevalt niet langer.

Marja van der Werf

Marja van der Werf werkt als ambtenaar bij de gemeente Rotterdam

Is de bal nu in of uit? Vermaard en berucht zijn de ruzies van tennisser John McEnroe met lijn- en scheidsrechters over zijn gelijk. Maar hoe staat het met het gelijk van linkse politiek? Waar de politieke krijtlijnen lopen, wordt van alle kanten betwist. Deze serie artikelen wil de bal laten stuiten en het krijt laten opstuiven.

SOCIALE VERNIEUWING EN HET

In de eerste twee afleveringen van deze serie stonden twee concepties van een even fatsoenlijke als achterhaalde linkse politiek ter discussie. HENK KRIJNEN schetste het debat over de al dan niet centrale betekenis van de sfeer van de 'arbeid' voor moderne politieke strategieën. WIBO KOOLE ging op zoek naar een meer eigentijdse definitie van de 'verzorgingsstaat'.

Het nieuwe toverwoord in Den Haag is 'sociale vernieuwing'. Het begrip heeft bliksemsnel politieke furore gemaakt. De inkt van het regeerakkoord was nog nauwelijks droog of in de burelen van de verzorgingsstaat begon men al te vergaderen over het fenomeen. Nog geen maand daarna verschenen de eerste advertenties, waarin ambtenaren sociale vernieuwing gevraagd werden. Maar de eerste ambtelijke euforie werd al snel ingehaald door de intellectuele scepsis van vooraanstaande commentatoren, die beweerden dat het Grote Symbool een ideologische vlag was op een onbestemde lading. JOS VAN DER LANS, voormalig hoofdredacteur van het Welzijnsweekblad en het Tijdschrift voor de Sociale Sector, zoekt de mogelijkheden van sociale vernieuwing echter niet in Den Haag, maar in het tegengaan van de systematische erosie van het sociale cement van de stedelijke samenleving. Een dwangmatig doelgroep-fetisjisme heeft links tot nu geblokkeerd om daar een doordacht politiek antwoord op te geven. Sociale vernieuwing biedt de kans om dat te corrigeren. En daarmee is het voor links de intellectuele en praktisch-politieke uitdaging voor de jaren negentig.

LINKSE DOELGROEP-FETISJISME

Ongeveer een maand na publicatie van het regeerakkoord belde een ambtenaar welzijn van de gemeente Breda in wanhoo naar het ministerie van WVC. De wethouder had haar de opdracht gegeven om zo snel mogelijk een notitie te schrijven over 'sociale vernieuwing in Breda'. 'Want', zo had de wethouder er aan toegevoegd, 'een stedelijk knooppunt als Breda kan niet zonder een notitie over sociale

vernieuwing'. Ze belde het ministerie, omdat ze in het *Welzijnsweekblad* had gelezen dat dit departement tijdens de formatiebesprekingen tussen CDA en PvdA een notitie bij informateur Lubbers had ingeleverd over sociale vernieuwing. Die notitie zou haar wellicht kunnen helpen om de opdracht van haar wethouder tot een goed einde te brengen. Van uit zichzelf kon ze geen letter over het onderwerp op

papier krijgen. 'Wat, in godsnaam, is sociale vernieuwing', zo vroeg ze zich nu al enige weken wanhopig af.

Bij het ministerie kreeg ze lik op stuk. De WVC-notitie behoorde tot de formatiestukken en was dus niet voor iedereen beschikbaar. Weliswaar kon zij via de Wet Openbaarheid Bestuur een poging ondernemen om het stuk in haar bezit te krij-

gen, maar dat kon maanden, zo niet jaren, gaan duren. Nee, het ministerie kon haar niet verder helpen. Maar zelfs al had deze arme Bredase ambtenaar de notitie wel toegezonden gekregen dan nog was ze weinig opgeschoten. Veel staat er namelijk niet in. Sociale vernieuwing wordt er in gedefinieerd als iets dat 'betrekking heeft op de verbetering van de sociale infrastructuur als onderdeel van de stedelijke vernieuwing'. En in dat kader zouden de geldstromen ter bestrijding van de werkloosheid op een hoop moeten worden geveegd en er zou een verregaande samenwerking tot stand moeten komen tussen Gemeentelijke Sociale Diensten en instellingen van maatschappelijke dienstverlening. Einde WVC-boodschap.

De sceptici hebben geen oog voor de sociale conjunctuur waarin het begrip zijn voedingsbodem vond

gen, maar dat kon maanden, zo niet jaren, gaan duren. Nee, het ministerie kon haar niet verder helpen.

Maar zelfs al had deze arme Bredase ambtenaar de notitie wel toegezonden gekregen dan nog was ze weinig opgeschoten. Veel staat er namelijk niet in. Sociale vernieuwing wordt er in gedefinieerd als iets dat 'betrekking heeft op de verbetering van de sociale infrastructuur als onderdeel van de stedelijke vernieuwing'. En in dat kader zouden de geldstromen ter bestrijding van de werkloosheid op een hoop moeten worden geveegd en er zou een verregaande samenwerking tot stand moeten komen tussen Gemeentelijke Sociale Diensten en instellingen van maatschappelijke dienstverlening. Einde WVC-boodschap.

Institutionele consumptie

De wanhopige ambtenaar uit Breda staat niet alleen. Op tientallen plaatsen in het land zijn ambtenaren, professionele beroepskrachten en beleidsmedewerkers in vergaderingen bijeen gekomen om zich te bezinnen op hun bijdrage aan de sociale vernieuwing. Er kan, nee er moet, wat gebeuren. Wat nieuws! Wat precies is nog even onduidelijk, maar daar zijn vergaderingen voor om dat op te lossen. En zo lijkt de voorspelling, die *John Jansen van Galen* een week na verschijning van het regeerakkoord in de *Haagse Post* deed, als vanzelf uit te komen: 'De overheid reduceert de complexe werkelijkheid tot kleine bruikbare vormen, waarmee men iets kan doen. Een fonds, een instituut, een commissie, een bedrag, een stoet ambtenaren.' Kortom, veel meer dan nieuwe institutionele consumptie kan sociale vernieuwing niet oplveren, aldus de voormalig hoofdredacteur van de *Haagse Post*. En Jansen van Galen kreeg al snel bijval. De Leidse

professor *Schuyl* toverde in de *Volkscrant* zowaar vijf opeenvolgende sociale vernieuwingsscenario's uit zijn hooggeleerde hoed, maar wist daar meteen aan toe te voegen dat het proces wel zal smoren in economische revitalisering en het instandhouden van een bezemwagen voor de 'onderklasse'. NRC-redacteur *Hubert Smeets* meldde dat het begrip 'groten-

deels *fake* is, op een achternamiddag verzonnen door enkele politici, die weer een mooi doel om handen wilde hebben en vervolgens tot hun verrassing ontdekten dat het door menigeen buitengewoon serieus werd genomen.' En *Paul Kuijpers*, tenslotte, schreef in *Binnenlands Bestuur* dat de tijd van 'totaal-concepten', zoals sociale vernieuwing er een is, nu toch eigenlijk wel achter ons ligt. 'Sociale vernieuwing laat zich niet uitroepen aan de hand van een nieuw integraal beleidsconcept. Dat is een Haagse mythe. Vernieuwing is zelden het resultaat van gebundelde beleidsintenties van een totaal systeem.'

Kortom, na de ideologie van de *Wederopbouw*, die werd opgevolgd door de *Welzijnsideologie*, later uitgewerkt in het credo van *Gelijkheid van Kennis, Inkomen & Macht*, afgebroken door de ideologie van de *Zorgzame Samenleving*, zal nu ook de ideologie van de *Sociale Vernieuwing* wel weer op niets uitlopen. Grote symbolen werken niet; het is steeds dezelfde oude wijn in nieuwe zakken, aldus onze vaderlandse beroepssceptici. En ze hebben, zoals altijd, natuurlijk gelijk. De bewijzen liggen voor het oprapen. In Den Haag startte onmiddellijk na het aantreden van het kabinet-Lubbers-Kok een schimmig departementaal gevecht over welke beleidsterreinen nu onder de sociale vernieuwingsraad zouden vallen en wie daarover zeggenschap zou krijgen. Ze kwamen er - natuurlijk - niet uit en in weerwil van de anti-verkokeringsinhoud van het begrip sociale vernieuwing werden interdepartementale raden en commissies in het leven geroepen, waar vertegenwoordigers van de ministeries zich vast voornamen om hun huid zo duur mogelijk te verkopen. De ambtenaren van Binnenlandse Zaken kregen dan ook onmiddellijk ruzie met die van Sociale Zaken en die van Volkshuisvesting wilden verder niets we-

ten van die van WVC. Uit de loopgraven kringelden dan ook al snel de oude vertrouwde kruiddampen. Uiteindelijk moest premier Lubbers er eind januari zelf aan te pas komen om het begrip voor een vroegtijdige Haagse dood te behoeven. Maar waarschijnlijk levert zijn interventie niet meer op dan een kortstondig staakt-het-vuren. Als de publieke aandacht weer verslapt, zullen de schermutselingen ongetwijfeld weer snel de kop opsteken.

Gemeentelijke vondst

Er lijkt dus reden genoeg om de Grote Sceptis te laten zegevieren over het Grote Symbool. Het groffe en grillige begrip van sociale vernieuwing wordt onderworpen aan een groffe en grove analyse en de strijd is beslecht: niets nieuws onder de zon. Punt. Toch is die uitkomst onbevredigend. Zij verklaart immers niet waarom de slogan zoveel teweeg heeft gebracht. Zij geeft geen uitsluitel over de niet direct zichtbare processen, die de afgelopen jaren de kantoren van de verzorgingsstaat binnen zijn gesloten. Zij heeft geen oog voor de sociale conjunctuur waarin het begrip zijn voedingsbodem heeft gevonden. Zoals Grote Haagse Symbolen niet werken, zo treft ook de Grove, op de Haagse bureaucratie gefixeerde Sceptis geen doel. Er is in Nederland, gelukkig, meer aan de hand.

De geschiedenis van het begrip sociale vernieuwing laat dat ook zien. Het komt niet uit de koker van de Haagse politiek, maar is een gemeentelijke vondst. De priemer gaat naar de gemeente Rotterdam, die in oktober 1988 een onafhankelijke commissie sociale vernieuwing installeerde onder voorzitterschap van de Utrechtse hoogleraar bestuurskunde, prof. dr. *Ph. Idenburg*. Rotterdam had inmiddels twee glimmende nota's wereldkundig gemaakt over de *revitalisering* van de economie van de havenstad. Het Nieuwe Rotterdam, in de wandelgang ook wel aangeduid als het Manhattan aan de Maas, zou allure en vitaliteit moeten gaan uitstralen en wie vandaag de dag door het centrum van Rotterdam wandelt weet met welke architectonische hoogstandjes dat gepaard zal gaan. Toen tegelijkertijd echter de zoveelste herstructurering van het Rotterdamse welzijnswerk op de agenda van de gemeenteraad stond, was de maat van economische eenzijdigheid voor veel gemeenteraadsleden vol. Een stad die overloopt van sociale problemen, graaft zijn eigen graf als naast een economische revitalisering niet tegelijkertijd gezocht wordt naar een kwalitatieve verbetering van de sociale vormgeving van de stad. Dat was de opdracht waarmee de commissie-

Marcel Malherbe

Idenburg aan het werk werd gezet. Een week na de verkiezingen, dus ruim voor de publicatie van het regeerakkoord, kwam de commissie met haar eindrapport: *Het nieuwe Rotterdam in sociaal perspectief*. Over de inhoud van dit rapport is inmiddels heel wat afgeschreven; elke zichzelf respecterende gemeente-ambtenaar heeft inmiddels wel een exemplaar op zijn bureau liggen. Van belang is echter dat de commissie op basis van een probleem-analyse van Rotterdam komt met voorstellen om het institutionele veld van voorzieningen te herschikken en toegankelijker te maken: het oprichten van sociale agentschappen en Centra voor Zorg en Welzijn per wijk; het starten van een aantal experimenten; het samenvoegen van al die gelden die de werkloosheid bestrijden in een fonds - en dat alles onder de regie van een stimulerend gemeente-apparaat.

Politieke verschuiving

Even afgezien van de concrete inhoud van het Rotterdamse sociale vernieuwingsrapport, waar gemakkelijk het nodige op aan te merken valt, is het van belang om vast te stellen dat de sociale vernieuwings-euforie niet haar oorsprong vindt in de Haagse bureaucratie, maar in de sociale problematiek van de grote steden. In de grootstedelijke omarming van het begrip tekent zich een politieke verschuiving af binnen de machtsverhoudingen in de verzorgingsstaat. Het gemeentelijk enthousiasme over sociale vernieuwing is een uitdrukking van de wijdverbreide afkeer van

bureaucratische, beperkende en elkaar tegenwerkende regels en vormen van bemoeienis van de zijde van de centrale overheid. Wat dat betreft lijkt het sociale vernieuwingsdenken het laatste hoofdstuk in de maakbaarheidsdiscussie over de staat, die vanaf het begin van de jaren tachtig in de gelederen van de christendemocratie en sociaal-democraten is ge-

Sociale vernieuwing kan als vliegwiel gaan dienen voor een nieuw denken in de sociale sector

voerd. Door het nu ook in zijn eigen programma bij te schrijven, lijkt de staat zich definitief gewonnen te geven en ruimte te scheppen voor het diffuse samenspel tussen het maatschappelijke middenveld en de lokale overheden.

Daarbij doet zich de paradox voor dat de lokale sociale vernieuwing alsnog dat waar moet maken, waarin de hogere hand van de centrale overheid in een tijdsbestek van twintig jaar juist hopeloos in gefaald heeft: te weten een integrale aanpak van sociale problemen. Je hoeft over maar weinig historische kennis te beschikken om te begrijpen dat het nu aan sociale vernieuwing gekoppelde uitgangspunt van integraal beleid als twee druppels water lijkt op het brede welzijnsdenken dat in de jaren zeventig bezit van Nederland nam.

Maar met dat verschil dat de confrontatie van verschillende beleidsinterventies die zich onder de noemer van sociale vernieuwing in het strijdperk van buurten en wijken in grote steden gaat afspelen vele malen interessanter is dan het bureaucratistische gevecht dat zich in de jaren zeventig in de nevelige sfeer van de Haagse departementen heeft afgespeeld. Het gewicht van de bureaucratie lijkt te verminderen, de verbindingslijn tussen besturen en problemen is korter, de ruimte voor experimenten en creativiteit is groter. Wat dat betreft kan het sociale vernieuwingsdenken als vliegwiel gaan functioneren voor een andere wijze van denken binnen de sociale sector, in de verhouding tussen voorzieningen en de lokale overheid. In zijn algemeenheid staat het voor een op de leest van moderne problemen geschoeide herwaardering van het oude begrip van samenlevingsopbouw of - wat moderner uitgedrukt - de kwaliteit van het sociale leven. Ik kom daar verderop nog op terug.

Duurzame onevenwichtigheid

Er is echter ook nog een andere reden, waarom sociale vernieuwing op een warm grootstedelijk onthaal kan rekenen. Dat heeft te maken met de economisch-financiële positie van de grote steden. Ondanks alle optimistische verhalen en het architectonisch allure-denken staan deze steden nog steeds onder grote druk. Welis-

den van de tweede helft van de jaren tachtig. De sociale infrastructuur van de steden komt onder een ander gesternte dan tien jaar geleden opnieuw op de lokale politieke agenda te staan. Dit keer niet als object van bezuinigingen, organisatorische reorganisaties en schaalvergrotingen, maar als startpunt om de politieke regie over de sociale vormgeving van de stedelijke samenleving nieuw leven in te blazen. Na de verzakelijking en commercialisering, die de sociale sector in de jaren tachtig geteisterd hebben, biedt sociale vernieuwing een nieuwe mogelijkheid om op lokaal niveau het sociale terrein te politiseren. Dat is een winst, die de Grote Sceptici met de blik op Den Haag al te gemakkelijk over het hoofd zien.

Verfijnde mechaniek

De vraag is natuurlijk hoe die politisering er uit moet zien. En vooral, waarin de politisering onder de vleugels van sociale vernieuwing verschilt van de politisering die het welzijnswerk in haar beste jaren, de jaren zeventig, in haar ban had? Voor het beantwoorden van die vraag is het goed om even in de tijd terug te gaan.

Het politieke engagement van de jaren zeventig heeft zich vastgebeten in een steeds fijnere vorm van selecteren en benoemen van aparte doelgroepen, die object van professionele interventies werden. Het steeds maar langer wordende rijtje is inmiddels aan iedereen bekend: vrouwen, bijstandsvrouwen, minderheden, vrouwen uit minderheidsgroepen, jongeren, randgroepjongeren, jongeren uit minderheidsgroepen, achterstandsgroepen, werklozen, langdurig werklozen, WAO-ers, ouderen, oudere vrouwen, enzovoorts, enzovoorts. Via een mix van zelforganisatie, belangenbehartiging, scholing, recreatie en voorlichting werden edele doelstellingen als emancipatie, bewustwording en maatschappelijke participatie nagestreefd. En dit hele verfijnde mechaniek werd als het ware opgejaagd en steeds verder uitvergroot door een financieringslogica, dat dit gespecialiseerde doelgroepen denken honoreerde in termen van politieke prioriteiten. Wie zich niet met één en liefst meerdere van deze prioriteiten bezighield, viel buiten de prijzen.

De tekortkomingen van dit institutionele doelgroep-fetisjisme traden in de loop van de jaren tachtig voor het voetlicht. Allereerst ondermijnde het de samenhang tussen de professionele instellingen en de daarbinnen werkzame beroepskrachten, die hun professionele identiteit steeds meer gingen ontlennen aan de doelgroepen waar ze voor in de weer waren. Door die beperkte optiek waren ze nauwelijks meer tot overkoepelende sociale visies in staat. Onder druk van de bezuinigingen confronteerde de rijksoverheid de gemeentelijke overheden met een institutionele her-schikking (en vermindering) van de finan-

ciële middelen, zonder dat daar nieuwe sociaal-politieke doelstellingen tegenover stonden. Leunend op de negatieve beeldvorming over dit werk stimuleerden de stadsbestuurders en beleidsambtenaren een jargon, waarin slechts plaats was voor termen als efficiëntie, doelmatigheid en marktgerichtheid. Het bedrijfsleven vormde hier de inspiratiebron, niet een analyse van de sociale problemen van een stad. Organisatorische verbeteringen en een beter management zouden de scherpe, bevlogen en pretentieuze kantjes van de jaren zeventig er wel vanaf slijpen.

Maar ook in een ander opzicht heeft het doelgroep-fetisjisme haar sporen nagelaten. Het sloot naadloos aan bij de culturele ontbinding, die met name in de buurten en wijken van de grote steden op gang was gekomen. Door het benoemen van steeds fijnere sociale identiteiten fungeerde met name het welzijnswerk als een vliegwielt voor het aanjagen van onderlinge verschillen. De sociale samenhang tussen verschillende bewonersgroepen in de buurten verdween van de professionele agenda en de versplintering greep om zich heen. Processen van sociale controle en vormen van maatschappelijke betrokkenheid bij het beheer van de openbare buurt-ruimte schrompelden ineen en verdwenen nagenoeg. In de nette buurten vormde dat geen ernstig probleem; in de achterstandsbuurten werd de inmiddels anoniem beheerde openbare ruimte een plek waar de verloedering, de criminalisering en de *drugscene* vrij baan kreeg. Het vaak nog heel behoorlijk uitgeruste welzijnswerk heeft deze processen nooit kunnen keren; het sociaal-politieke referentiekader daarvoor ontbrak eenvoudig en achteraf gezien is het verwonderlijk te noemen, dat het probleem maar zelden in deze termen is geanalyseerd.

Sociale samenhang

Het begrip sociale vernieuwing biedt in dit opzicht geen oplossing, maar wel een *opening* om een nieuwe analyse te maken van de sociale stedelijke problemen en de wijze waarop daar beleidsmatig (dus ook politiek) en via professionele interventies op gereageerd moet worden. Het biedt de mogelijkheid om het doelgroep-fetisjisme te overwinnen en de aandacht te verschuiven naar het stimuleren van nieuwe vormen van sociale samenhang, cohesie en -laat ik het woord maar gewoon opschrijven - sociale controle.

Dat is op zich niet nieuw. Die vormen zijn al sinds een paar jaar aarzelend in ontwikkeling en dat is precies wat de sociale vernieuwings-sceptici over het hoofd zien. Zij verwachten iets geheel nieuws van het Grote Symbool en begrijpen niet waar de euforie vandaan komt. Die euforie kan niet verklaard worden met het uit de lucht komt vallen van sociale vernieuwing. Veel-leer is het een begrip dat een beleidsmatig

vervolg kan geven aan initiatieven, die binnen de grote steden al een aantal jaren op gang zijn gekomen. Dat is iets wat bijvoorbeeld van het vorige Grote Haagse Symbool, de zorgzame samenleving, niet gezegd kon worden.

Een voorbeeld. In nogal wat grote steden zijn de laatste jaren initiatieven genomen tot projecten voor sociaal buurtbeheer. Daarbij gaat het niet direct om stadsvernieuwing of woningverbetering, maar om het betrekken van bewoners bij de kwaliteit van hun woonomgeving en hun woningen. Door ruimte te scheppen voor bewonersbetrokkenheid probeert men niet alleen verloedering van de woningen te voorkomen, maar ook verantwoordelijkheden voor de directe leefomgeving, de straat, de tuintjes, te vergroten. Om het simpel uit te drukken: de buurt moet weer eigendom worden van haar bewoners, zij het dat daar nieuwe moderne kaders voor gecreëerd moeten worden. En wie er naar op zoek gaat, treft - zonder dat er nog sprake is van een systematische aanpak - meer voorbeelden aan van een sociale revitalisering van het stedelijk leven. Soms betreft het creatief hergebruik van ruimten, dan weer vormen van buurt-economie, dan weer het stimuleren van informele diensten, dan weer het scheppen van buurtwerkgelegenheid voor langdurig werklozen en ga zo maar door. Sociale vernieuwing zou de moderne noemer kunnen worden waaronder dit soort initiatieven gesystematiseerd, uitgewisseld en gestimuleerd kunnen worden.

Bezemwagen

Maar, zo kan men tegenwerpen, is dat niet een heel beperkte toepassing van het begrip. Gaat het bij sociale vernieuwing niet veel meer om de positie van mensen die, zoals minister *Dales* van Binnenlandse Zaken het in januari in haar voorlopige werkdefinitie omschreef: 'in een positie verkeren van grote afhankelijkheid, van achterstand en isolement'? Of, om een ander fragment uit *Dales'* werkdefinitie te citeren: 'Sociale vernieuwing betreft processen en activiteiten, die een bijdrage leveren aan een zelfstandige en volwaardige deelname van mensen aan de samenleving via betaalde arbeid' en is dat niet heel iets anders dan zaken als sociaal buurtbeheer en sociale wijkexperimenten, zoals die hierboven aan de orde kwamen?

In die schijnbare tegenstelling ligt het politieke lot van de sociale vernieuwing opgesloten. Zal het, om met de woorden van Schuyt te spreken, een bezemwagen worden van de economisch vernieuwing, met ruimere lokale subsidiepoten voor langdurig werklozen of zal het uitgroeien tot een omvattender sociaal-politiek programma, waar de werkloosheidsbestrijding een cruciaal onderdeel van vormt? Die strijd zal de komende jaren de lokale politiek gaan beheersen.

De kans dat de bezemwagenuitwerking wint, is overigens verre van denkbeeldig. Het zal weinigen zijn ontgaan dat het netwerk van verplichtende en dwingende maatregelen de afgelopen jaren zich steeds nauwer sluit om het bestaan van de werkloze. Heroriëntatiegesprekken, min of meer verplichte om- of bijscholing, werkervaringsplaatsen voor jongeren; het lijkt er op dat het sociale geduld ergens in de jaren tachtig is gaan opdrogen. De sturing in de richting van de arbeidsmarkt krijgt - en misschien niet ten onrechte - een steeds dwingender en verplichtender karakter. De vraag is natuurlijk wel wat voor soort arbeid het lokale stedelijke werkgelegenheidsbeleid met inzet van de uitkeringsgelden en via het systeem van arbeidspools in de aanbidding heeft. Het betreft immers een grote groep moeilijk bemiddelbare werkzoekenden. Daarom is het verhelderend om nog eens terug te keren naar de weken na de verkiezingen. Begin oktober - Lubbers was net begonnen aan zijn formatiekarwei - presenteerden de vier grote steden gezamenlijk het voorstel om op korte termijn een werkgelegenheidsfonds in het leven te roepen.

Opgetrommeld legertje

Enige navraag leerde echter dat de gemeenten afzonderlijk nauwelijks concrete plannen hadden. Als het plan onmiddellijk in werking zou treden zouden ze met moeite enige duizenden werklozen aan de slag kunnen helpen. Nog pijnlijker was echter de opsomming van de functies, die men dacht te creëren. Dat zouden hoofdzakelijk zogeheten eindfuncties moeten worden (om gesubsidieerde verdringing op de arbeidsmarkt te voorkomen), waarin de langdurig werkloze kan wennen aan het ritme van de arbeidsmarkt. Dus: stadswachten, (hulp)conciërge, rijwielstallingbeheerder en milieumedewerker (een nieuw probleem, een nieuw beroep of toch gewoon de plantsoenendienst?).

Nu zijn dat allemaal zonder twijfel respectabele beroepen, maar het is niet toevallig dat ze allemaal liggen in de sfeer van het bewaken en beheren van de stad en voorzieningen daarbinnen. De langdurige werklozen als opgetrommeld legertje tegen de voortgaande verloederding van de stad. Een schild tegen de oprukkende criminalisering.

Dat is natuurlijk geen sociale vernieuwing. Mocht het die kant opgaan, dan is sociale vernieuwing niet zozeer de bezemwagen van economische vooruitgang, maar eerder de vuilniswagen, van waaruit langdurig werklozen de maatschappelijke rotzooi mogen opruimen. Beter lijkt het daarom om werkgelegenheidsbeleid niet als kroonstuk maar als onderdeel van de stedelijke sociale vernieuwing te zien. Om

werkgelegenheid te creëren, die deel kan uitmaken van een sociaal herstelprogramma van de stad, of waarmee in wijken en buurten experimenten worden opgezet, die de sociale samenhang in die buurten bevorderen, die het anonieme en onpersoonlijke karakter van buurten en wijken tegengaan.

Al jaren bemiddelen bijvoorbeeld in Helmond opbouwwerkers voor langdurig werklozen. Het project geniet grote bekendheid; er is een gesubsidieerde video van gemaakt, die inmiddels in zo'n beetje elke plaats in Nederland is vertoond. Toch is de boodschap eenvoudig. De opbouwwerkers zoeken de werklozen thuis op, maken een praatje, komen nog eens terug, zetten met één of meerdere mensen een plan op, gaan bemiddelen bij bedrijfsleven of starten in de buurt een project. Succes verzekerd. Hoezo dus Grote Symbolen? Sociale vernieuwing bestaat al lang.

Blinde vlek

Laten we de vraag aan de orde stellen wat in dat alles nu de specifieke bijdrage kan zijn van de linkse politiek. Daarbij is het eigenlijk niet eens zo relevant om een onderscheid te maken tussen de PvdA en Groen Links. Deze onderscheiden zich doorgaans, zeker in het kader van de gemeentepolitiek, hooguit in een verschil van mening over de *omvang* van bezuinigingen en ombuigingen in de sociale sector, waarbij de PvdA zich de laatste jaren duidelijk heeft bekeerd tot de allureachtige projecten en Groen Links zich onvoorwaardelijk blijft inzetten voor de achterstandsgroepen in de steden. Interessanter in het kader van dit betoog is echter de overeenkomst in de tekortkomingen van de lokale linkse politiek, in de blinde vlek die beide politieke formaties delen.

Traditioneel en principieel *ijken* beide politieke formaties hun sociale politiek op achterstandsgroepen in de steden. Zij vragen aandacht voor de positie van deze groepen en vertalen hun politiek in subsidiecriteria voor voorzieningen en activiteiten in de stad. Zij zijn de politieke representant van het doelgroep-fetisjisme. In dat opzicht hebben ze meer oog voor de afzonderlijke bevolkingscategorieën, dan voor de omvattender sociale problematiek van (delen van de) stad.

Een grondige analyse van de processen, die door de stad heen trokken, is nooit gemaakt en zeker is de vraag niet gesteld of hun sociale politiek deze processen niet eerder versterkte dan verzwakte. Dat is de blinde vlek van links geweest.

In dat opzicht bleven ze achter bij de christen-democraten, die - hoe kneuterig en onbeholpen verder ook - met hun mond in ieder geval het concept van de zorgzame samenleving beleden, maar daarin overstemd werden door het hoon-

gelach vanuit de gesubsidieerde sector en politiek links. Maar hoongelach is wat anders dan eigentijdse visie, die een politiek antwoord probeert te formuleren op het probleem, waar het zorgzame samenlevingsconcept wel een - zij het wat achterhaald - antwoord op poogt te geven: de systematische erosie van het sociale cement onder de stedelijke samenleving. Individualisering, culturele versplintering, anonimisering, criminalisering, vereenzaming; ooit een inspirerend links antwoord op dit soort verschijnselen vernemen? Nee dus. Links liep er het liefst met een boogje om heen of trok weer een nieuwe voorziening uit de grond die het onheil moest keren.

In dat opzicht is sociale vernieuwing voor links in de eerste plaats een *intellectuele* uitdaging. Het dwingt tot een nadere bezinning op de sociale vraagstukken van de stad en vooral op een politieke sturing van oplossingsstrategieën daarvan. Dat vereist een herbezinning op de verhouding van gemeentelijke politiek tot lokale voorzieningen, dit keer niet in termen van efficiëntie, budget-financiering en marktgerichtheid, maar op basis van een visie op de sociale vormgeving van de stad. Dat vereist ook een herwaardering van vrijwilligersorganisaties en van dat merkwaardige begrip, dat als een mist boven de sociale vernieuwingsdiscussie hangt: het maatschappelijke middenveld. Feitelijk plaatst de discussie over sociale vernieuwing een aloud marxistisch thema op de agenda: de verhouding van links tot de burgerlijke maatschappij.

En de noodzaak daarvan behoeft verder weinig betoog. De sociale dimensie is het afgelopen decennium door het opdringerige economische vertoog naar de marge van de politiek verdwenen. Het is als het ware overgelaten aan gespecialiseerde voorzieningen en autonome professionals. Het brede draagvlak is verdwenen; de betrokkenheid van andere sectoren bij sociale vraagstukken is tot nul gereduceerd; besturen worden gerecruteerd uit eigen kring en vertegenwoordigers uit andere maatschappelijke sectoren zijn systematisch verdreven of uit zichzelf van het toneel verdwenen. Het sociale is en heeft zich in een isolement gemanoevreerd. Het ontsnappen aan dit isolement is de uitdaging die in sociale vernieuwing besloten ligt. En het is aan linkse politieke formaties om daar inhoudelijk richting aan te geven en te voorkomen dat nieuwe vormen van bureaucratische consumptie en regulering zich van dit begrip eigen maken. En er is haast bij want niet alleen de ambtenaar uit Breda moet op korte termijn een notitie over sociale vernieuwing schrijven.

Jos van der Lans

Jos van der Lans is redacteur van DE HELLING

De revitalisering van een buurt

Nieuw stedelijk elan ten spijt, wil het nog steeds niet vloten in talloze oude stadsbuurten. Maar er zijn buurten die niet van wijken willen weten. De Amsterdamse Spaarndammerbuurt is er zo een. Bewoners, buurtwerkers, middenstand, projectontwikkelaars en gemeentelijke overheid hebben de handen ineen geslagen. Om de buurt weer te laten ademen en nieuw aanzien te verschaffen. Sociale vernieuwing in de praktijk?

Aan het eind van het gesprek, waarin *Marcel van Tilburg* en *Joger de Jong* enthousiast hebben verteld over de merites van hun vorig jaar opgerichte *Buurtontwikkelingsmaatschappij Spaarndammer- en Zeeheldenbuurt* (BOM), komt toch nog even het begrip 'sociale vernieuwing' ter sprake. Of hun initiatief nou als voorbeeld van dat nog steeds niet echt te water gelaten vlaggeschip van het kabinet Lubbers-III mag worden beschouwd, wil de interviewer graag weten. Enigszins ongemakkelijk kijken beide heren elkaar dan aan. 'Tsja, van ons mag je het natuurlijk zo noemen, maar of het er uiteindelijk ook echt in zal blijken te passen, moeten we nog maar afwachten.'

Echt belangrijk vinden ze dat overigens niet in de Amsterdamse Spaarndammerbuurt. Hoewel ook hier de vooral in het Haagse politieke circuit woedende definitie-strijd over de sociale vernieuwing met geamuseerde belangstelling wordt gevolgd, lijkt men zich over de uitkomsten niet al te veel zorgen te maken. 'Er wordt ons een beetje te veel gedaan alsof buurten als de onze zich niet al heel lang zelf het hoofd hebben gebroken over de vraag hoe je iets aan de sociale problematiek in die buurten kunt doen.'

IJ-oever

En inderdaad, de Spaarndammerbuurt had en heeft reden te over zich intensief te beraden over haar nabije toekomst. Als geen andere buurt in Amsterdam zal zij de komende jaren immers moeten rekenen met de uiterst ambitieuze plannen van het hoofdstedelijk gemeentebestuur. Al een aantal jaren wordt in de burelen van de Stopera gemijmerd over de plaats

van Amsterdam in het Europa van na 1992. Hoewel er met de snelle ontwikkelingen in Oost-Europa wat onduidelijkheid dreigt te ontstaan over het aantal zich openende (economische) grenzen, bereidt Amsterdam zich inmiddels naarstig voor op de daarmee samenhangende heroriëntaties van het internationale bedrijfsleven dat volop rondkijkt om zich tijdig een gunstige vestigingsplaats voor de verovering van de verenigde Europese markt te verwerven. De hoofdstad wil zich daarbij nadrukkelijk als kandidaat presenteren en heeft daarom een miljardenproject op stapel gezet met als kern de revitalisering van de IJ-

oevers. De Spaarndammerbuurt grenst aan een deel van dat te ontwikkelen gebied.

Dat de plannen rond de ontwikkeling van de IJ-oevers niet automatisch gunstig voor de Spaarndammerbuurt zullen uitpakken, moge duidelijk zijn. Amsterdam tikkert als stad al wat langer aan de weg als het om het aantrekken van nieuwe bedrijvigheid gaat en heeft daarbij zeker in de tweede helft van de jaren '80 niet slecht geboerd. Vooral Amsterdam-Zuidoost geldt daarbij als een *success-story* waarbij handig werd ingespeeld op de hausse die met name de zakelijke dienstverlening de afgelopen jaren heeft beleefd. Over de uitstraling van het daar verzeen kantorenpark op de aanpalende woonomgeving kan men echter niet onverdeeld gunstig oordelen. Het sociale klimaat in bepaalde delen van de Bijlmermeer geniet nog steeds een bedenkelijke landelijke bekendheid en maakt in ieder geval duidelijk dat er van zulke grootschalige bedrijfsterreinen niet *per se* een gunstige invloed op nabijgelegen buurten hoeft uit te gaan.

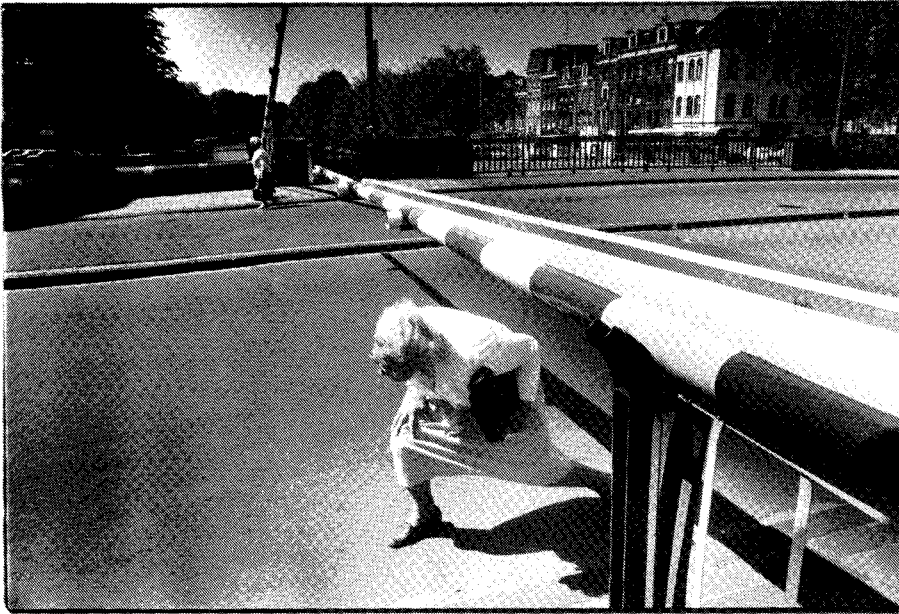
Gefaseerde mix

In de Spaarndammerbuurt werden de Amsterdamse ambities rond de IJ-oevers dan ook in eerste instantie met de nodige argwaan ontvangen. Per slot van rekening was zij, gebouwd als een typische arbeiderswijk aan het begin van deze eeuw, toch al nooit het florerendste deel van de hoofdstad. Vooral na de Tweede Wereldoorlog ging het snel bergafwaarts met de buurt die jarenlang sterk werd verwaarloosd en in de jaren '50 en '60 op het punt stond ten behoeve van de toen nog alom-

Architectonisch toerisme

De Spaarndammerbuurt kent een aantal befaamde bezienswaardigheden op het gebied van de architectuur. Zo staan er een aantal karakteristieke gebouwen van de Amsterdamse School en zijn er ook mooie voorbeelden van stadsvernieuwing te vinden. In de onmiddellijke omgeving bevindt zich bovendien de Schippersbeurs en de Overbrakerpolder (een authentiek Hollands polderschap). Een uitgelezen omgeving voor het opzetten van architectuurwandelingen. Die kunnen met aanvullende voorzieningen - professioneler dan nu het geval is - op de internationale toeristische markt worden *gepromoot*.

Hans van den Bogaard

bewonderde auto te worden gesloopt. Dat dat er uiteindelijk niet van is gekomen, had ook in de Spaarndammerbuurt vooral te maken met het verzet van haar bewoners. Eind jaren '70 kwam na veel vechten en praten tenslotte de stadsvernieuwing op gang. Het proces van verkrotting kon middels een gefaseerde mix van renovatie en nieuwbouw worden gestopt. De trend van een alsmaar teruglopend voorzieningenpeil werd min of meer gekeerd en de apathie van de buurtbewoners tegenover het sluipende verval van hun buurt maakte hier en daar plaats voor een grotere betrokkenheid van de diverse bij de stadsvernieuwing betrokken buurt-organisaties. Inmiddels is die stadsvernieuwing grotendeels voltooid.

Minder aantrekkelijk

Problemen zijn er in de buurt echter nog te over. Voor een deel van de Spaarndammers kwam de stadsvernieuwing te laat en met name het koopkrachtigste deel van de buurtbevolking verdween in de loop van de jaren '80 naar de nieuwe woonwijken in Purmerend of Almere. Daar kwam een doorgaans wat minder welvarende populatie voor terug: vaak studenten en andere alleenstaanden maar ook een groot aantal migranten met grote gezinnen die momenteel zo'n 30 procent van de Spaarndammerbuurtbevolking uitmaken. Daarnaast liet de recessie van eind jaren '70 en begin jaren '80 de buurt bepaald niet onberoerd. De werkloosheidscijfers in de buurt behoren tot de hoogste van Amsterdam en meer dan de helft van de buurtbevolking leeft van een minimum-uitkering. Die zwakke inkomenspositie heeft ook de

middenstand in de buurt behoorlijk geraakt: een aantal houdt het hoofd met moeite boven water waar anderen kopje onder zijn gegaan. Wie bijvoorbeeld Amsterdam kent als de horeca-stad bij uitstek, zal zich in de Spaarndammerbuurt de ogen uitkijken. Er bevindt zich in de buurt zegge en schrijve één restaurant en het aantal cafés is op de vingers van één hand te tellen. Ook in andere opzichten is de Spaarndammerbuurt niet

Beheer Suikerplein

Op 18 maart 1989 werd in de Spaarndammerbuurt het Suikerplein voltooid. Het betreft hier in feite de nieuwbouw van een - in potentie - nieuw hart voor de buurt. Hoewel de bewoners grotendeels uit de buurt komen, gedragen zij zich als nieuwe bewoners en er bestaat dan ook nog geen duidelijke sociale structuur. Om te voorkomen dat dit nieuwe, fraai ogende plein binnen de kortste keren verloedert, willen de bewoners zelf een beheerproject opzetten. Daarin wordt het technisch beheer van woningen en openbare ruimte gekoppeld aan de ontwikkeling van sociaal-culturele activiteiten voor de bewoners. Op die manier wordt recht gedaan aan het belang van een sociaal netwerk voor het behoud van de kwaliteit van de bebouwde omgeving.

ontkomen aan tenminste een aantal van de minder aantrekkelijke trends van de jaren '80. Onverschilligheid en vandalisme plegen een voortdurende aanslag op de openbare ruimte in de buurt en dreigen de op zich soms verrassend fraaie resultaten van de nieuwbouw en de renovatie al snel weer te bederven. Daarbij gaat het niet alleen om een overdaad aan graffiti. Onlangs nog haalde de buurt vrijwel alle landelijke dagbladen nadat op klaarlichte dag een vrouw midden op straat door jeugdige amok-makers zwaar werd mishandeld.

Mores

'In het aanvankelijk vooral door de gemeente en de grote beleggers gedomineerde verhaal over de IJ-oeveren vond je van deze niet alleen voor onze buurt typerende problematiek natuurlijk weinig terug. Dat verhaal ging en gaat in de eerste plaats over vierkante meters kantoorruimte en riant gelegen koopwoningen waarbij de blik eerder op concurrerende steden als Londen, Parijs, Milaan en Barcelona dan op de Spaarndammerbuurt wordt gericht,' bliken *Van Tilburg* en *De Jong* nog eens op het ontstaan van de BOM terug. 'We kwamen dan ook al snel tot de conclusie dat we zelf iets moest ondernemen om te voorkomen dat al die ontwikkelingen straks als een wals over ons heenkomen zonder dat de buurt daarvan substantieel profiteert.'

Het was overigens wel even zoeken om daarvoor een aan de mores van de jaren '80 aangepaste vorm te vinden. Amsterdam behoorde immers tot de eerste Nederlandse gemeenten waar, mede dankzij de nogal jammerlijk mislukte poging de Olympische Spelen van 1992 binnen haar poorten te krijgen, de zegeningen van de zogenaamde publiek-private samenwerking werden beproefd waarbij gemeente en bedrijfsleven samen investeren in de toekomstige stedelijke infra-structuur. Het miljarden vragende IJ-oeveren-project is voor de gemeente Amsterdam alléén niet financieerbaar en wordt daarom qua vormgeving en uitvoering sterk medebepaald door het royaal meefinancierende bedrijfsleven. Een en ander betekent, dat ook buurten zich voor de haalbaarheid en de vormgeving van hun plannen intensiever dan voorheen met datzelfde bedrijfsleven zullen moeten verstaan. Vandaar dat de Spaarndammerbuurt deze keer niet alleen met de gemeente maar ook met de bij het IJ-oeveren-project betrokken particuliere beleggers om de tafel kwam te zitten. 'Dat vraagt natuurlijk wel het een en ander van je betoogtrant,' zo hebben *Van Tilburg* en *De Jong* inmiddels geleerd. 'Die ging dan ook wat verder dan het uitsluitend opsommen van onze actuele noden in de buurt. We pro-

beerden onze gesprekspartners tegelijkertijd duidelijk te maken wat hun belang was bij een goede ontwikkeling van onze buurt dat immers in de toekomst als het achterland voor al die prestigieuze internationale bedrijfsvestigingen zal moeten fungeren. Kun je er straks een beetje fatsoenlijk lunchen, of moet je juist vrezen, dat je daar niet alleen over straat durft te gaan. Is er sprake van een aangename omgeving die als het ware een aardige entree voor je bedrijf vormt, of zit je liever aan de rand van een soort ghetto waar in de verste verte geen telefooncel meer functioneert. Dat soort vragen. De antwoorden liggen vervolgens nogal voor de hand.'

Buurtbeheer

Het ging de Spaarndammerbuurters er in die gesprekken overigens niet om van gemeente en beleggers pasklare oplossingen voor die problemen te vragen. 'Integendeel, wat dat betreft is men in de buurt zelf natuurlijk een stuk creatiever dan men ergens vérweg op het stadhuis of op het ABP-kantoor ooit kan zijn. Dat is één van de dingen die je bijvoorbeeld van de gang van zaken rond de stadsvernieuwing kunt leren. Zo lijken nieuwbouw en renovatie op zekere afstand vooral een (bouw)technisch probleem; pas in de buurt zelf ontdek je het eerst dat er ook en misschien wel in de eerste plaats sprake is van een *sociale dimensie*. Nu de stadsvernieuwing bij ons bijna voltooid is en het beheer van de buurt aan de orde komt, is dat niet anders. Het gaat er niet alleen om een vernield schoolgebouw te herstellen; je moet er ook voor zorgen dat de ruiten niet een paar dagen later al weer worden ingegooid.'

De Spaarndammerbuurters wezen hun gesprekspartners daarom met nadruk op de ervaring die de buurt inmiddels zelf met de ontwikkeling en het beheer van een aantal buurtgerichte sociale projecten had opgedaan. 'Zeker een aantal daarvan kun je wel degelijk zien als een voorbeeld, waarbij de buurt zelf voor de ideeën, de concretisering en de uitvoering van bitter noodzakelijke voorzieningen in de buurt heeft gezorgd. En dan geven we graag toe, dat er hier en daar ook wel eens wat mis ging door een vaak noodgedwongen gebrek aan bedrijfsmatige kennis en professionaliteit. Maar als je zulke initiatieven op een wat steviger organisatorische en financiële basis zet, is zo'n aanpak volgens ons wel degelijk levensvatbaar.'

Dat concept, waarbij min of meer wordt voortgeborduurd op de begin jaren '80 vooral via het wijkopbouwwerk ontwikkelde noties rond de buurtconomie, heeft volgens *Van Tilburg* en *De Jong* nog een ander belangrijk aspect. 'Als de

Herstelplan winkelvoorzieningen

Zo'n veertig procent van de Spaarndammerbuurters koopt de eerste levensbehoeften buiten de buurt. Dit percentage is bij de aankoop van duurzame gebruiksgoederen zelfs twee keer zo hoog. Dat heeft veel te maken met een gebrekkige marketing van de betrokken winkeliers en met hiaten in het aanbod van de belangrijkste winkelstraat in de buurt. Er zijn echter mogelijkheden de aantrekkingskracht van die straat te herstellen. Daarvoor is een gezamenlijke strategie van de betrokken winkeliers nodig ten aanzien van aankleding van de straat, de bestaande winkels en het aantrekken van nieuwe winkels. Zo kan de straat zich voorbereiden op de komst van nieuwe klandizie die dankzij woningbouw langs de aanpalende IJ-oeveren ontstaat. Voor een dergelijk herstelplan is een gedegen onderzoek naar de problemen en de mogelijke oplossingen van de voor de buurt belangrijkste winkelstraat nodig. Waarschijnlijk kan zodoende de vestiging van een nieuw winkelcentrum aan de IJ-oeveren, die de buurtwinkeliers de definitieve nekslag zou geven, worden voorkomen.

buurt zelf de opzet en uitvoering van de gewenste projecten ter hand neemt, geeft je dat immers tegelijkertijd greep op een deel van de werkgelegenheid in de buurt. En daarmee heb je weer betere mogelijkheden de aldus gecreëerde banen bij de werklozen uit de buurt terecht te laten komen. Je kunt bij wijze van spreken in de buurt iets aan een eigen arbeidsmarktbeleid doen waarbij tot nu toe meestal erg moeizaam verlopende beleidsdoelstellingen ten opzichte van langdurig werklozen en migranten veel beter tot hun recht kunnen komen. Nieuwe vacatures in de buurt kunnen door buurtbewoners zelf worden vervuld.'

Begin 1989 kwam het dan uiteindelijk tot de oprichting van de Buurtontwikkelingsmaatschappij Spaarndammer- en Zeeheldenbuurt waarvoor zowel de gemeente als het ABP (een van de meest betrokken beleggers bij het IJ-oeverproject) een ton over hadden. Met dat startkapitaal kon een manager worden aangesteld en een secretariaat worden ingericht, terwijl ook een bedrag voor het projectgewijs *inhuren* van externe deskundigheid werd gereserveerd. 'Met dat apparaat zijn we nu aan de slag. Bewoners en/of buurtorganisaties kunnen bij ons terecht met ideeën voor genoemde buurtgerichte sociale en technische projecten. Wij hopen hen dan te helpen met de opzet en het vinden van de benodigde financiering. Voor een deel gaat het daarbij om subsidies van de diverse overheden, voor een ander deel echter ook om particuliere investeerders die in de IJ-oeveren participeren.' Plannen zijn er inmiddels te over. 'Eigenlijk al te veel om op te noemen,' glunderen *Van Tilburg* en *De Jong* eenstemmig. 'Als de drempels voor het eigen initiatief maar niet al te hoog zijn, valt het met die zo veel bejammerde apathie van bewoners in de praktijk heus wel mee.' Voor hen op tafel meldt de ochtendkrant dat er in het kabinet nog steeds weinig voortgang is geboekt in het sociale vernieuwingsdossier.

Toof Brader

Toof Brader is freelance journalist

GROENTAX

Hoe houden we nog iets van ons milieu over? De meest oorspronkelijke bijdrage van Groen Links aan het milieudebat is tegelijk - en zo hoort het ook - de meest controversiële. Het voorstel tot invoering van een groentax is meer gebaseerd op goed vertrouwen dan op degelijke cijfers en mensenkennis, vinden JACQUELINE CRAMER en RONALD PAPING. ALEXANDER DE ROO veegt hun bezwaren blijmoedig van tafel. Een drieluik over groen en tax.

ALLEEN DELTAPLAN HELPT

Het regeerakkoord van het kabinet-Lubbers-Kok staat bol van goede voornemens over de aanpak van het milieuprobleem. Eén passage in het akkoord gaat zelfs heel ver: 'Binnen één generatie zal de wijze van produceren en consumeren moeten voldoen aan voorwaarden van duurzame welvaarts-ontwikkeling. Deze trendbreuk zal nu ingezet moeten worden'.

Wil een duurzame samenleving dichterbij komen, dan zijn drastische ingrepen in de wijze van consumeren en produceren noodzakelijk. Zoals na de overstromingsramp van 1953 het *Delta-plan* is opgesteld, zo zal de huidige milieucrisis ook door een grootscheeps plan moeten worden aangepakt. Zo'n 'Deltaplan voor het Milieu' moet fundamentele wijzigingen in productie- en consumptiepatronen binnen tien tot twintig jaar teweeg brengen en zal ook moeten aangeven hoe dit dient te geschieden. Fundamentele keuzes over de ontwikkeling en ombuiging van de Nederlandse economie kunnen niet langer worden ontlopen. Ook zal het plan moeten verduide-

lijken hoe de consumenten hun gedrag moeten aanpassen.

Landbouw en industrie

Naar wat voor soort landbouw moet worden toegewerkt en langs welke weg? Groen Links pleit voor een overgang van een industriële naar een bio-landbouw. Wat betekent dat precies? En als gestreefd wordt naar bio-landbouw, is de strategie dan om de huidige biologische en geïntegreerde landbouw te stimuleren en de 'gangbare' landbouw af te bouwen? Of is het de bedoeling om de 'gangbare' landbouw verder te *ecologiseren*, zodat deze de biologische landbouw steeds verder bena-

dert? Dit lijken triviale vragen, maar de antwoorden hebben grote consequenties: moet de gangbare landbouw worden 'omgebouwd' of 'afgebouwd'? Nog enkele vragen. Welke vormen van industrialisering van het voedsel moeten worden afgewezen en waarom? Wat moet men vinden van de ontwikkelingen in de biotechnologie in relatie tot de voedselproductie? Een belangrijke trend is bijvoorbeeld het samenstellen van voedsel uit allerlei componenten van plantaardige en dierlijke producten. Zeker als het hierbij om plantaardige organismen gaat, kan dit soort voedselproductie - uit milieu- en energie-oogpunt - soms wel positief beoordeeld worden. In de hoek van de industrie ligt het nog ingewikkelder. Wat voor industriepolitiek moet er in relatie tot het milieu ontwikkeld worden? Dienen er uit milieu-overwegingen verschuivingen tussen de industriële sectoren waarom de huidige Nederlandse economie draait, plaats te vinden? Plat ge-

zegt: méér Philips, minder Shell? Of kan volstaan worden met schonere productie van de huidige industrie?

Reizen

Het huidige verkeers- en vervoerssysteem schreeuwt om heldere keuzes. Niet alleen moet de groei van het goedertransport over de weg en de automobilititeit in het kader van het woon-werkverkeer worden teruggedrongen, ook moet de 'mobiliteit in de vrije tijd' in goede banen geleid worden. Deze mobiliteitsbehoefte groeit explosief. Er zullen voorkeuren uitgesproken moeten worden voor typen transportmiddelen die uit milieuoogpunt beter zijn. Is de TGV-trein wel zo milieuvriendelijk? Ook zullen bepaalde manieren van reizen misschien aan banden gelegd moeten worden. Moeten - bij wijze van spreken - vakantievliegerizen op rantsoen gesteld worden? De antwoorden op de opgeworpen vragen raken aan ingrijpende veranderingen in con-

sumptiepatronen. Vaak wordt in dat verband gesproken over stimulerende van gescheiden inzameling van huisvuil, over milieubewuster koopgedrag en over energiebesparing. Natuurlijk zijn deze zaken van belang, maar moeilijker wordt het als aan de individuele vrijheid van burgers wordt getornd. Dáárom is de discussie over de auto zo problematisch, om nog maar niet te spreken van het beperken van de algehele mobiliteit en van de hoeveelheid consumptiegoederen per individuele burger. Toch zal het noodzakelijk zijn om scherp te formuleren welke 'offers' wel en niet van individuele burgers worden verlangd.

Breed spectrum milieumaatregelen

Voor een radicale herstructurering van de economie is overheidsingrijpen essentieel. Aan de wet- en regelgeving zal fiks gesleuteld moeten worden, evenals als aan het benodigde beleidsinstrumentarium. Groen Links legt de nadruk op invoering van de groentax. Deze is vooral geschikt om milieuvervuilende grondstoffen, (half)produkten of productieprocessen financieel te belasten die *niet* verboden kunnen worden, maar waarvoor *wel* een milieuvriendelijker alternatief voorhanden is. Door zo'n heffing kunnen producenten en consumenten aangespoord worden voor het milieuvriendelijker alternatief te kiezen (zoals loodvrije in plaats van loodhoudende benzine). De groentax heeft echter duidelijke beperkingen. Ten eerste wordt sterk vertrouwd op de regulerende werking van het marktmechanisme. Het is maar de vraag of met de groentax de noodzakelijke ver-

schuivingen in de economie te realiseren zijn. Bovendien wordt ervan uitgegaan dat consumenten altijd kiezen voor het goedkopere, milieuvriendelijker alternatief. Dat moet sterk betwijfeld worden. Consumenten baseren hun keuze ook op andere overwegingen, zoals uiterlijke kenmerken en status. Juist een hoge prijs verhoogt soms de aantrekkelijkheid van produkten en diensten. Ten tweede is het een belangrijk discussiepunt op welke grondstoffen, (half)produkten of productieprocessen, een groentax moet worden geheven. Afgezien van het probleem hoe 'milieuvriendelijkheid' van de activiteit te meten is, is ook het selecteren van te belasten activiteiten moeilijk. Op de huidige groentax-lijst valt veel af te dingen. Die lijkt tamelijk willekeurig van samenstelling. Opmerkelijk is de grote nadruk op fossiele brandstoffen. Daarop moet wellicht helemaal geen groentax worden geheven. Immers, individuele huishoudens hebben momenteel weinig of geen keuze in het gebruik van alternatieve brandstoffen. Het enige dat huishoudens kunnen, is zuiniger omgaan met energie. Een derde moeilijkheid met de groentax is of het belasten van een produkt wel de meest effectieve manier is om het gebruik ervan af te remmen. De voorgestelde groentax op wegwerpprodukten kan hierbij als voorbeeld dienen. Zolang mensen produkten kopen waarin batterijen zitten, moeten deze om de zoveel tijd vervangen worden of opnieuw opgeladen (wat nu nog niet bij alle typen batterijen kan). Je kunt pas als overheid gaan verbieden om niet-oplaadbare batterijen op de markt te gaan brengen als op ruime schaal oplaadbare ty-

pen in de handel zijn. Je kunt ook regulerend te werk gaan door eenmalig te gebruiken batterijen zwaarder te belasten. De eerste optie lijkt veel effectiever. Tenslotte kan men zich afvragen of de groentax op de door Groen Links voorgestelde activiteiten wel effectief genoeg is om schonere produkten en productieprocessen te stimuleren. Op de lijst staan slechts enkele produkten die in de huidige wijze van produceren een sleutelrol hebben. Chloor is één van die weinige produkten op groentax-lijst. Het afdwingen van een schonere productie vergt meer dan de groentax alleen aankan.

Uitlokken

Hoewel de groentax positief kan werken, moet de reikwijdte ervan niet worden overschat. En dan spreken we niet eens over de problemen met de invoering in EG verband. Een fundamentele herstructurering van de economie ten bate van het milieu vereist een veel bredere en veelomvattender aanpak. Per maatschappelijke sector is een specifieke combinatie van maatregelen nodig. Een simpele blauwdruk valt niet te geven. Meer dan tot nu moet worden gezocht naar beleidsinstrumenten met een 'technologieforcerend' effect. De inzet van het betreffende beleidsinstrument moet als het ware de maatschappelijke sector 'uitlokken' tot schonere productieprocessen en produkten. Dit kan - bijvoorbeeld - door het vastleggen van een voortschrijdende, steeds striktere *normstelling* over een zekere periode. Als een bepaalde maatschappelijke sector niet in staat is zich aan de normstelling aan te passen, moeten volumemaatregelen (inkrimping of afbouw van de sec-

tor) worden genomen.

Bedrijfsleven en vakbeweging

Naast de overheid kunnen ook bedrijven zelf een actieve rol spelen bij de ont-

wikkeling van schonere technologie. Eén van de instrumenten om dit te bevorderen, is de introductie van een *milieuzorg-systeem*. Steeds meer bedrijven in Nederland gaan daartoe over en stellen ook één of meerdere milieucoördinatoren aan. Indien bedrijven dit zelf niet doen, zullen zij hier toe door derden aangezet moeten worden. De FNV praat in dit verband onder andere over de mogelijkheden in de cao productie-afspraken te maken ter regeling van milieukwesties. Zo bevat nu al de bouw-cao een bepaling die voorschrijft dat geen asbest meer mag worden verwerkt. Ook verzekeringsbedrijven kunnen sturend optreden. Nu overheden bedrijven steeds meer aansprakelijk stellen voor milieuschade, worden verzekeringsmaatschappijen ertoe gedwongen allerlei milieurisico's op te nemen in hun verzekeringspolissen.

Omdat verzekeringsmaatschappijen dit alleen onder strikte milieuvoorwaarden willen doen - zoals grondige milieuinspecties - zal dit het milieugedrag van bedrijven sterk beïnvloeden. Hierbij

Jan Lankverld

ligt ook een taak voor overheden. Zij kunnen bijvoorbeeld afdwingen dat bedrijven uitgebreidere testprocedures introduceren om de milieukwaliteit van hun producten te evalueren. Ook zouden overheden bedrijven die het goede voorbeeld geven, kunnen belonen en kunnen bedrijven verplicht worden tot introductie van een systeem van *milieu-auditing*. Ook kunnen zij gedwongen worden tot publikatie van milieujarverslagen, die zijn gecontroleerd door een *milieu-accountant*.

Consumenten

Een meer gerichte mobilisatie van de publieke opinie is ook belangrijk. Voor een herstructurering van de economie is centrale overheidssturing niet toereikend. Structurele oplossingen vereisen een actieve inzet van het publiek. Consumenten- en milieuorganisaties kun-

nen hierbij een grote rol spelen. Zij kunnen het consumentengedrag beïnvloeden door specifieke voorlichting te geven aan het publiek over de milieukwaliteit van voedsel en consumptie-artikelen. Dit soort voorlichting zou wel eens één van de belangrijkste pressiemiddelen kunnen worden om het bedrijfsleven te stimuleren tot schonere productie. Consumenten kunnen echter alleen milieubewust handelen als zij over de juiste *productinformatie* beschikken. Zij moeten dus het recht krijgen op adequate informatie en invloed kunnen uitoefenen op wat en hoe er geproduceerd wordt.

Hoewel de technologie kan bijdragen aan het oplossen van de milieuproblemen, is het zeker niet alleen een kwestie van schone technologie en van preventie. Er zullen ook fundamentele keuzes gemaakt moeten worden in de toekomstige wijze van produceren en consumeren. Politiek begeef je je hiermee op glad ijs. Want welke politieke partij wil haar nek uitsteken om met impopulaire voorstellen te komen die beperkingen opleggen aan ons productie- en consumptiepatroon?

Jacqueline Cramer

Jacqueline Cramer was voorzitter van Milieudefensie en publiceerde kortgeleden een proefschrift over de Nederlandse milieubeweging. Momenteel werkt zij bij TNO

LAGE INKOMENS BETALEN GELAG

Voor milieubehoud valt niet aan een keuze voor een sterke inkrimping van belastende activiteiten en een algehele daling van het productie- en consumptieniveau te ontkomen. Gaat het milieuprogramma van Groen Links tegen deze achtergrond ver genoeg? Stelt het de juiste maatregelen voor?

Het verkiezingsprogramma van Groen Links is door de milieubeweging beoordeeld als het meest milieuvriendelijke. Sleutelbegrippen uit dit programma zijn: energiebesparing, vermindering van het autoverkeer en terugdringing van het autobezit, aanpak van de chemische industrie, drastische beperking van de uitwerp van gevaarlijke stoffen, geïntegreerde en biologische landbouw, heffingen en eco-tax ter vermindering van milieuschadelijke productie.

Dilemma Groen Links

In de Financiële Toelichting worden twee varianten voor de financiële ruimte gepresenteerd: één met 2,5 procent groei (variant 1) en één met 1 procent groei (variant 2). Tussen de beide varianten wordt niet expliciet gekozen, hoewel duidelijk gemaakt wordt dat variant 2 het dichtst in de buurt komt bij het principe van duurzame ontwikkeling. In deze tweede variant komt het dilemma tussen vermindering van economische groei ten behoeve van een duurzame ontwik-

keling enerzijds en de gevolgen voor andere doelstellingen van het beleid (verbetering uitkeringen, verbetering van collectieve voorzieningen, koopkrachtgarantie voor middeninkomens) het sterkst naar voren. Dat komt doordat de beschikbare ruimte, uitgaande van een gelijkblijvende collectieve lastendruk, in variant 2 beduidend kleiner is (11,6 miljard), terwijl het financieringstekort met 1% punt minder daalt. Uit alles wordt duidelijk dat het voor de rekenmeesters niet eenvoudig was om het plaatje rond te krijgen. Zo worden er wél inverdieneffecten van 8 miljard (extra belasting en premie-inkomsten) ingeboekt als gevolg van arbeidsduurverkorting (ADV), maar worden uitverdieneffecten als gevolg van lagere economische groei en een rem op sectoren als chemie, landbouw en autosector gewoon vergeten. Ook is men nogal karig geweest met het toedelen van extra financiële middelen aan bepaalde collectieve voorzieningen. Groen Links geeft voor scholing en werkverruiming slechts 0,5 miljard extra uit, de PvdA 1,65 miljard!

Voor knelpunten in de zorgsfeer (gezinszorg, AIDS-preventie e.d.) wordt slechts 650 miljoen extra uitgegeven, tegenover de PvdA netto 1780 miljoen. En bij de volksgezondheid wordt 500 miljoen bezuinigd door de administratie en uitvoeringsstructuur te stroomlijnen. Een aantal eigen programma's, zoals verlaging van de prijzen voor het openbaar vervoer en verhoging van het bouwprogramma, zijn niet eens in de financiële vertaling opgenomen - tamelijk onzorgvuldig! Bij het opheffen van de achterstand van salarissen van ambtenaren is een truc toegepast. Door arbeidstijdverkorting tot tweeëndertig uur ontstaat extra loonruimte. Prima, maar wat als in de particuliere sector ook arbeidstijdverkorting tot stand komt? Dan blijft de achterstand gewoon bestaan.

Groentax

De groentax is een belastingsysteem dat milieuvervuilend produceren en consumeren zwaarder belast. Het is een maatregel die zijn kaarten zet op de sturende werking van de markt. De cijferaanpak verwachten een netto-opbrengst van 5,9 miljard. Zij willen dat geld benutten voor extra milieubeleid. Het plan wordt uitgewerkt in een brochure die geschreven is door *Alexander de Roo* en *Bram van Ojik* en is uitgegeven door de gezamenlijke wetenschappelijke bureaus. De politieke status ervan is onduidelijk, terwijl de brochure toch op het hoogtepunt van de verkiezingscampagne naar voren werd geschoven. Is de brochure een politiek proefballonnetje voor intern en extern gebruik of geeft zij de visie van Groen Links als geheel weer? Er is op zich niets op tegen

om de kosten voor het milieu te verdisconteren in de prijzen. Maar een *prijssbeleid* is nog geen milieubeleid. Om groentax tot het hart van je milieubeleid te maken, moet je wel een erg groot vertrouwen hebben in de werking van het marktmechanisme. Er wordt al te gemakkelijk heengestapt over de beperkingen en de bezwaren die aan een ecotax kleven. De Westduitse SPD - bijvoorbeeld - gaat een stuk zorgvuldiger te werk.

De groentax is zeker geen tovermiddel tegen alle milieugevaren. De lijst van te belasten produkten die is opgesteld, doet willekeurig aan. Zo wordt een groentax op chloor bepleit, terwijl niets over een verbod op PVC wordt gezegd. Ook aan problemen met de uitvoerbaarheid wordt licht getild. Een verfijnd systeem zal voor alle produkten een aparte belasting vereisen. De daarmee gepaard gaande controle zal intensief zijn. Hoe kan overschrijding van de norm voor het aantal dieren per grondgebied achterhaald worden? Waarom wordt een gecompliceerde bouwbelasting voorgesteld, terwijl Nederland een uitstekend ruimtelijk ordeningsinstrumentarium voor nieuwbouw kent?

Ook over de afhankelijkheid van de staat van de inkomsten wordt lichtzinnig geredeneerd. De bruto-opbrengst van de ecotax wordt op drieënveertig miljard gulden beraamd. Als mogelijkheden voor besteding van dit bedrag worden genoemd: verlaging van BTW en werkgever- en werknemerspremies. Dat een politieke formatie, waarin ook socialistische partijen zitten, een verlaging van de werkgeverspremies zou voorstaan, is gezien het denivellerende karakter van die verlaging onvoor-

stelbaar. In de financiële onderbouwing van het verkiezingsprogramma wordt dan ook een verhoging voorgesteld. Verlaging van werknemerspremies komt voor een groot deel terecht bij modale inkomens, terwijl een verlaging van de BTW juist meer dan evenredig bij lage inkomens terecht komt.

Prijselasticiteit

Er zit een paradox in het systeem van de ecotax. Als het niet de primaire behoeften zijn die belast worden en als er duidelijke substituten voor het produkt voorhanden zijn, dan zal de elasticiteit van de vraag hoog zijn. Een geringe tax zal de vraag sterk doen afnemen. Het milieu-effect zal in dat geval sterk zijn en de opbrengsten zullen laag zijn. Maar waarom een ingewikkelde groentax in stelling brengen bij produkten die zonder grote problemen verboden kunnen worden?

Als er geen voor de hand liggende substituten zijn en het produkt *toch* in een belangrijke behoefte voorziet, is de prijselasticiteit laag. In dat geval zal het milieu-effect gering zijn en zullen de opbrengsten hoog zijn. De financiële gevolgen voor verschillende bevolkingsgroepen zijn dan moeilijk te ontlopen. Dat die aanzienlijk zijn, staat vast. In de ecotax-brochure komen goederen met een hoge en met een lage vraagelasticiteit voor. Produkten met een hoge elasticiteit zijn bijvoorbeeld wegwerp flessen, blikjes, papieren reclame en tropisch hardhout. Dit zijn produkten die zonder grote problemen *verboden* kunnen worden. De PvdA stelt in haar programma simpelweg een verbod op de import van tropisch hardhout voor. Produkten met een lage

vraagelasticiteit zijn bijvoorbeeld aardgas, water, electriciteit en sigaretten. Bij deze produkten is het milieurendement van de maatregelen zeer gering. Zo leidt een groentax van 12,7 cent op een kubieke meter aardgas tot een vermindering van het verbruik met vier procent. Samen met de forse groentax op andere fossiele brandstoffen geeft dit een reductie aan CO₂ van 4,2 procent. De voorgestelde maatregel van tachtig procent groentax op gloeilampen levert een elektriciteitsbesparing van 0,7 procent op. Dit zijn toch geen resultaten om over naar huis te schrijven.

Koopkracht

De ecotax zal grote koopkrachtverschuivingen op gang brengen. De grote slachtoffers in het groentaxverhaal zijn de autorijder, de roker, de intensieve veeteelt, het vrachtvervoer en de chloorchemie. De effecten voor de mensen met de lage inkomens zijn niet geheel duidelijk. Uit de brochure blijkt dat de verhoging van de energietarieven meer dan evenredig de lagere inkomensgroepen raakt. Zij besteden nu eenmaal een hoger aandeel van hun maandelijkse uitgaven aan energie. De maandelijkse uitgaven zijn voor de minima doorgaans gelijk aan hun reële inkomen en liggen meestal vast. Bij de hogere inkomens zijn de maandelijkse uitgaven relatief meestal lager (o.a. sparen) en veel flexibeler. Het verschil in aandeel van de energiekosten in het reële inkomen is derhalve ongelijker dan de brochure suggereert, zodat de energieprijsverhoging sterk denivellerende effecten heeft. Van belang is bovendien wat er met het vrijkomende geld gebeurt. Als het gebruikt

wordt voor compenseren- de maatregelen die vooral terecht komen bij hoge en midden inkomens, dan zijn de effecten voor lagere inkomens negatief.

Planning

De milieuproblematiek verlangt creatief denken over - tegenwoordig ook in linkse kringen verguisde - vormen van planning. Bij absolute schaarste is de markt geen goede regulator. De beslissingen van individuen zijn kortzichtig. Planning kan voorkomen dat lagere of negatieve economische groei leidt tot een oncontroleerbare recessie en tot problemen die in het verlengde ervan liggen (werkloosheid, afbouw van welzijnsvoorzieningen en uitkeringen). Meer economische sturing kan ervoor zorgen dat ingrijpende maatregelen gepaard gaan met een evenwichtige verdeling van de lasten. Als gevestigde belangen of behoeften (zoals autobezit, vliegvakanties, roken e.d.) bestraft worden blijkt het verzet vaak taai en mach-

tig. Dit is ook niet zo vreemd, omdat omschakeling naar een ander consumptiepakket niet zo makkelijk is als het lijkt. Tekenend is de politieke strijd om het reiskostenforfait. Door een afgewogen totaalpakket (waarbij een duidelijk onderscheid gemaakt wordt tussen primaire levensbehoeften en luxe producten) moet voorkomen worden dat iedereen vindt dat andere groepen de lasten moeten dragen. Als de de laagste inkomens relatief zwaarder belast worden, dan zal milieubeleid het beeld van *asociaal* beleid krijgen. Hetzelfde probleem kan zich voordoen als er geen goede oplossing gevonden wordt voor het dilemma tussen ruimte voor collectieve voorzieningen en uitkeringen enerzijds en een beperking van economische groei anderzijds. Planning geeft ook handvaten voor aanpassingen van de sectorstructuur. Bij een negatieve economische groei en bij invoering van een forse groentax zullen sectoren moeten inkrimpen. Een planmatige

aanpak kan helpen dit aanvaardbaar te maken. Als het zover komt, is heftig verzet te verwachten van werkgevers en werknemers. Bij militaire productie werd in de linkse beweging altijd gesproken over conversie van militaire in civiele industrie aan de hand van een planmatige aanpak. Het conversieidee heeft in de milieubeweging echter nauwelijks aandacht gekregen.

Groen Links gaat nogal idealistisch om met verdeelingsgevolgen van milieumaatregelen. Zolang 'milieu' een vrijblijvend onderwerp is, krijg je er de handen wel voor op elkaar. Als er offers gebracht moeten worden, bekoelt het enthousiasme aanzienlijk. Het vertrouwen in de werking van de markt is te groot. Hoe kan je inkrumping van economische activiteiten in goede banen leiden? De groentax vertrouwt op een micro-economische benadering. In hoeverre gevolgen macro-economisch en voor het milieu aanvaardbaar zijn, wordt niet duidelijk. Hoe dan ook,

doorbreking van het groeidenken zal onontkoombaar zijn, evenals een herwaardering van planning als instrument voor maatschappelijke sturing.

Ronald Paping

Ronald Paping is coördinator van de Wetenschapswinkel voor Economie van de Rijksuniversiteit Groningen

GROENTAX ONVERMIJDELIJK

Waarom Groentax? Het antwoord is simpel. Zonder groentax redden we 't niet. Groentax is een zware belasting - uit milieuoverwegingen. Aangeslagen worden die produkten, die niet op korte termijn verboden kunnen worden, zoals auto's en fossiele brandstoffen. Onze maatschappij, moet producenten en consumenten, doet net alsof de produktiefactor milieu gratis is. Om onze milieuvervuilende manier van leven te corrigeren, moet nodig aan de factor milieu een prijskaartje komen te hangen.

De fase dat *end-of-the-pipe*-technologie nog hielp, is voorbij. In Oost-Europa en in de Derde Wereld is die fase amper begonnen, maar in de Eerste Wereld zijn de mogelijkheden praktisch allemaal benut. Bij ons gaat het om *volume*-problemen: te veel auto's, te hoog verbruik van fossiele brandstoffen, te veel mest, etcetera. De noodzaak van groentax op zich wordt door Paping en Cramer niet echt bestreden. Wél plaatsen zij vraagtekens en kritische kanttekeningen. Zij vinden de voorgestelde groentax te willekeurig, te sterk op de voorgrond staan, soms een te omslachtig middel, misschien moeilijk inpasbaar in EG-beleid en te weinig gericht op stimulering van milieu-technologie. Ook kan de groentax tot sociale onrechtvaardigheid leiden en op maatschappelijke onaanvaardbaarheid stuiten.

Willekeur

Op het eerste gezicht mag de lijst van met groentax te belasten produkten willekeurig lijken, maar voor elk produkt bestaat een valide milieu-argumentatie. En die milieu-argumentatie wordt noch door Paping noch door Cramer bestreden. De willekeur

komt misschien voort uit het feit dat mensen voor het eerst met zo'n lijst geconfronteerd worden. De lijst van produkten, die verboden moeten worden, zoals talloze niet-afbreekbare plastics en atoomenergie, is geen toevallige. Natuurlijk kan erover getwist worden of sommige produkten niet beter gewoon verboden kunnen worden. Misschien valt de voorgestelde groentax op blikjes (frisdrank of bier) in de categorie 'liever simpelweg verbieden'. Maar een groentax, die een vraaguitval van bijna zestig procent bewerkt, is als eerste stap ook niet slecht. Gecombineerd met statiegeld kan vervolgens een *recycling*-proces op gang worden gebracht.

Meer middelen

Iedereen, die de groentax-brochure gelezen heeft, weet dat we voor honderd procent de voorstellen voor directe milieumaatregelen van *Natuur & Milieu* hebben overgenomen. Dat betekent jaarlijks 5,5 miljard extra milieu-uitgaven voor het bedrijfsleven (energiebesparing en emissiebeperking), die het bedrijfsleven zelf moet opbrengen. Verder worden jaarlijks extra uitgaven voor de

rijksoverheid ten bedrage vijf miljard voorgesteld. Dat de media zich op de groentax hebben gestort, is logisch, omdat dat het enige echt nieuwe punt in het verkiezingsprogramma van *Groen Links* was. Het opmerkelijke is dat de groentax-brochure - politiek gesproken - verder gaat dan de verlangens van de Nederlandse milieubeweging. Natuur & Milieu financiert haar extra rijksuitgaven voor milieu uit heffingen op met name energie. Groen Links doet dat ook, maar vindt tevens dat de hele belastingstructuur op ecologische leest geschoeid dient te worden. Ten eerste dienen de milieuverpestende belastingvrijstellingen op autogebruik en energie (vrijstellingen, grootverbruikerstarief, etc.) te verdwijnen en ten tweede dient de factor milieuvuiling en uitputting van grondstoffen haar prijskaartje te krijgen. Cramer verbaast zich over de forse groentax op fossiele brandstoffen. Maar dat idee is nu juist de kern van de groentax-idee. Als we echt wat willen doen aan het broeikas-effect, de verzuring en het smogprobleem, dan moeten we van die fossiele brandstoffen af. Uitsluitend zonne- en windenergie subsidiëren, zal niet helpen zolang fossiele brandstoffen goedkoop blijven. Het Centrum voor Energiebesparing wil naar de niveaus van begin jaren tachtig. Dat betekent ruwweg een verdubbeling van de energieprijzen van fossiele brandstoffen. In die orde van grootte komt de groentax van Groen Links ook uit. De Oostenrijkse Groenen zeggen dat dit zelfs niet genoeg is en bepleiten

een *verviervoudiging* van de fossiele energieprijzen.

Verbieden

De groentax roept een oud-linkse reflex op. Als er iets is dat links niet zint, dan klinkt meteen de roep: 'Verbieden!' Maar is zo iets als een verbod op de import van tropisch hardhout wel zo zinvol? Zelfs de *Tropisch Regenwoud*-campagne in Nederland eist dat niet. Want het doel is de rooibouw te stoppen en over te schakelen op ecologisch verantwoorde bouw en afzet van tropisch hardhout. Een groentax, die een vraaguitval van zestig procent bewerkstelligt, is niet onaanvaardbaar.

Geheel ten onrechte suggereert Cramer dat het met zes cent bevoordelen van loodvrije benzine boven loodhoudende benzine een goed voorbeeld van groentax is. Loodhoudende benzine zou *direct* verboden kunnen worden, of - eleganter - via een accijnsverhoging van dertig cent per liter binnen een jaar van de Nederlandse markt gedrukt kunnen worden. Natuurlijk zal de opbrengst van die accijnsverhoging dan na een jaar óók vrijwel nul zijn. Op benzine moet een groentax komen. We opereren een belastingverhoging van f 1,50 per liter in een periode van vijf jaar. De Westduitse Groenen stellen in hun ontwerpverkiezingsprogramma voor 1990 voor om de Duitse benzineprijs, die zo'n twee kwartjes lager ligt dan de Nederlandse, tot 1998 met maar liefst vijf DM per liter te verhogen.

EG-beleid

Elk stringent nationaal milieubeleid zal problemen opleveren met de EG. Het simpelweg verbieden van de import van tropisch hardhout in Nederland zal een harde *clash* met de EG-Commissie betekenen. Máár: juist omdat de

groentax geen verbod is maar een belasting, maakt hij meer kans om gereali-seerd te worden in EG-verband. De Europese Gemeenschap zal waar-schijnlijk geen bezwaar maken tegen nieuwe hef-fingen en belastingen gaat om milieuredenen, zeker als controles aan de natio-nale grenzen overbodig zijn. Het effectiefste is na-tuurlijk gelijktijdige invoer-ing van de groentax in al-le landen van de EG. Dit jaar heeft de Europese Commissie voor het eerst in haar werkprogramma een studie naar groentax laten opnemen. Maar Ne-derland kan en hoeft niet te wachten totdat ook Por-tugal of een andere ach-terblijver van de noodzaak van groentax doordron-gen zijn.

Milieu-technologie

Cramer stelt dat beleidsin-sirumenten, die een 'tech-nologie-forcerend' en mi-lieuverbeterend karakter hebben, de voorkeur ge-nieten. Zij pleit voor een steeds strikt wordender normstelling.

Normverscherping kan een methode zijn, maar vereist wel bureaucratie om naleving te controle-ren. Een ander nadeel is dat de 'rest-vervuiling' - de vervuiling beneden de norm - gratis blijft. Bij een systeem van groentax is minder bureaucratie no-dig, terwijl ook op de 'rest-vervuiling' een finan-ciële rust om nog schoner te produceren.

Laten we als voorbeeld de groentax op benzine ne-men. Door elk jaar de ben-zine met dertig cent per li-ter zwaarder te belasten, wordt bereikt dat benzine-slurpende auto's vervan-gen worden door zuinige auto's. Op een bepaald moment zal de wat scho-nere methanol-auto op de weg verschijnen. Wat la-ter, bij een nog hogere groentax op benzine (en methanol), wordt de intro-ductie van zonne-elec-trische en waterstof-auto's

erdoor versneld. Ander voorbeeld: door de verhoging van de prijs van electriciteit uit fossiele brand-stoffen - ten gevol-ge van een groentax op fossiele brandstoffen en op de afvalwarme van conventionele electrici-teitsproductie - wordt een zuiniger gebruik van elec-triciteit lonend. Als de prijs van electriciteit hoog genoeg is, zal wind- en zonne-energie concu-rerend op de markt worden. Bij wind-energie is dat al heel snel het geval, maar bij wat hogere prijs van fossiele electriciteit geldt dat ook voor zonne-ener-gie. Alleen *subsidie* op on-derzoek naar wind-en zonne-energie is niet genoeg. Zonne-energie, windener-gie en andere hernieuw-bare vormen van energie moeten binnen een gene-ratie kolen, olie en aard-gas van de markt verdrin-gen. Als fossiele brand-stoffen goedkoop blijven, dan zal dat niet lukken. Zo'n doelstelling lijkt on-haalbaar en te ambitieus, maar slechts weinigen zijn ervan doordrongen dat Nederland per vierkante meter vijftig procent van de zonne-energie van de Sahara ontvangt. Het probleem met zonne-energie zit 'm vooral in een econo-misch rendabele oplos-sing voor de opslag (dag-nacht- en zomer-winter-probleem). Er zijn sterke aanwijzingen dat door middel van waterstof dit probleem kan worden op-gelost. De zonne-energie splitst water in waterstof en zuurstof. Later wordt waterstof gecombineerd met zuurstof uit de lucht en komt er energie vrij.

Sociale aanvaard-baarheid

Om met Paping te spre-ken: wie betaalt het gelag? Opnieuw is het antwoord: de vervuiler, en dat in de meest consequente zin van dit principe. De groentax-voorstellen moe-ten reëel weergegeven worden: in een periode

van *acht jaar* moet een be-lastingopbrengst van 43 miljard gulden op jaarba-sis ontstaan. Maar liefst achtendertig miljard gul-den daarvan wordt direct of indirect teruggesluid *naar de burgers*. Blijft over een reële verhoging van de (collectieve) lasten van vijf miljard gulden per jaar. Dat lijkt enorm veel voor de individuele burger.

Paping en - in mindere ma-te - Cramer vrezen dat de laagstbetaalden het kind van de rekening worden. Welnu, dat valt mee. Het NIBUD berekende voor ons dat de extra kosten ten gevolge van de groentax op water, gas en electriciteit neerkomen op veertig gulden per maand voor een eenpersoonshuishou-den, vijftig gulden voor een tweepersoonshuis-houden en vijfenzeftig gulden voor het klassieke gezin. De effecten van een verminderd verbruik zijn hierin verdisconteerd, waar tegenover staat dat produkten en diensten, die minder vervuילend zijn, goedkoper worden.

Automobiliteit

Het meest omstreden punt is de verhoging van de benzineprijs tot drie gul-den per liter. Nú is het zo dat de auto goedkoper lijkt voor de individuele burger dan het openbaar vervoer.

Je schaft zo'n auto aan, dat is een hele uitgave, maar daarna ben je goedkoper uit dan met het openbaar vervoer. De prijs van een treinkaartje wordt dan ver-geleken met de benzine-kosten van hetzelfde aan-tal kilometers. Maar de benzineprijs maakt slechts *een kwart* uit van de kosten van een auto. Drie-kwart gaat op aan vaste lasten zoals afschrijving aanschaf, verzekering, wegenbelasting. De auto kost gemiddeld zo'n 700 gulden per maand. Een Openbaar Vervoerkaart kost voor het klassieke ge-zin 370 gulden per maand.

Alleen al deze bedragen geven aan dat de huidige minima en minima-plus geen normale auto kun-nen rijden. Alleen een gammele tweedehands auto ligt binnen hun be-reik. De groentax op ben-zine maakt het voor de la-gere inkomensgroepen moeilijker om evenveel autokilometers te maken als nu, maar maakt het hen *niet onmogelijk* auto te blijven rijden. De mobili-teit van de lagere inko-mensgroepen wordt zelfs vergroot door een goed-koper en uitgebreider openbaar vervoer. Ook wordt afschaffing van alle belastingsvoordeeltjes voor auto's bepleit (vijf-entwintig procent minder kilometers) en een reeks maatregelen (spitsvignet, carpooling, wegafsluitin-gen ten bate van het milieu en een scherper geprijsd parkeerbeleid (dertig procent minder autokilo-meters).

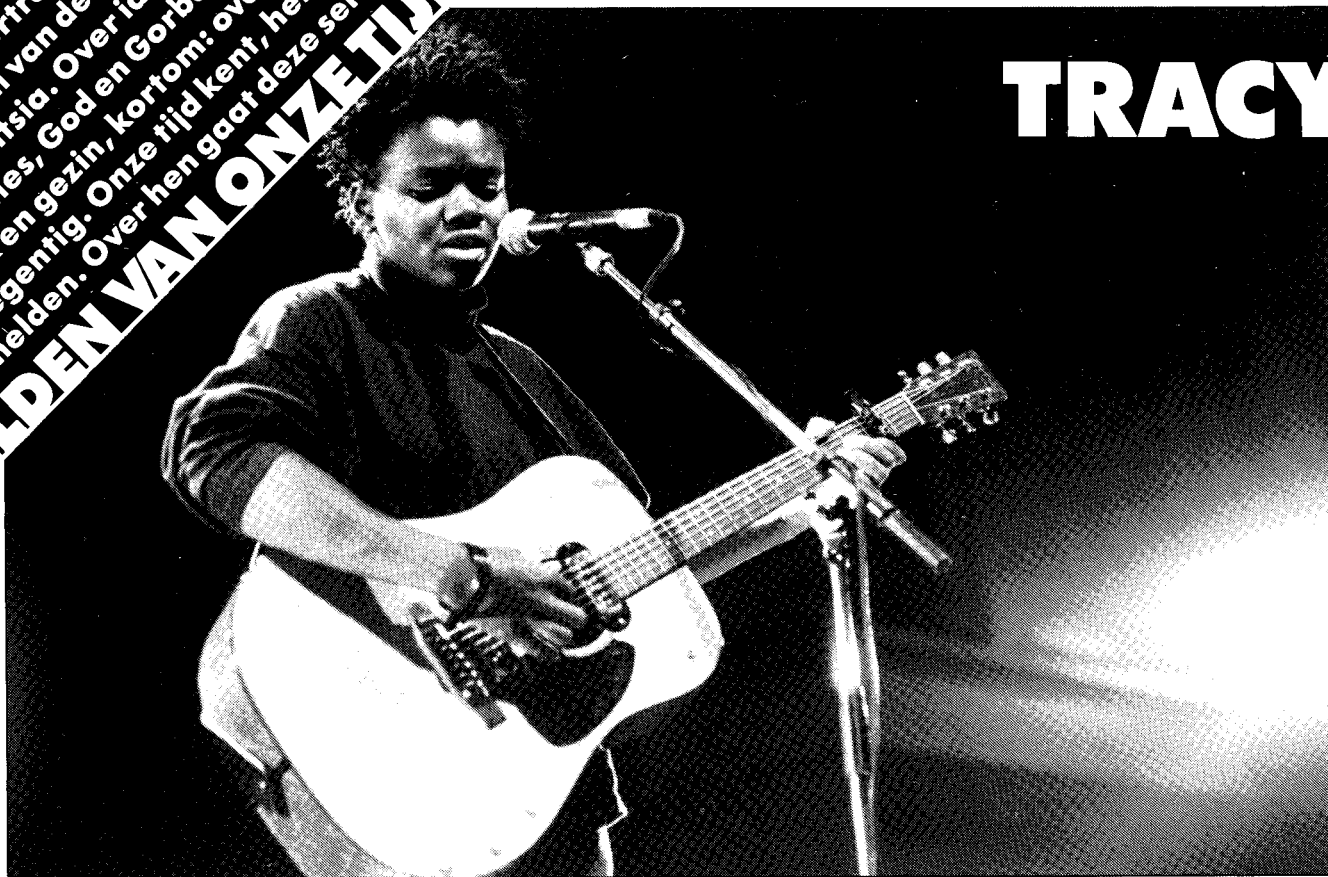
De groentax-diskussie staat ongetwijfeld in de kinderschoenen. Andere landen van Westeuropa hebben een voorsprong. Naar verluidt wil Zwitser-land de *variabilisatie* van de auto invoeren. En in Zweden worden op mid-dellange termijn de fossie-le brandstoffen fors duur-der gemaakt, kolen zelfs met tachtig procent. Paping wil meer nadruk op centrale planning en Cramer pleit - indirect - voor het rantsoneren van autokilometers en vlie-greizen. Maar dat is twee-maal de nu net afgeschafte Oosteuropese economi-sche politiek invoeren. Met de 'zachte dwang' van de groentax bereik je meer dan met riskant en afkeurenswaardig staats-dirigisme.

Alexander de Roo

Alexander de Roo is re-dacteur van DE HELLING

Een reeks portretten van idolen van de linkse intelligentsia. Over ideale en decepties, God en Gorbatsjov, politiek en gezin, kortom: over de jaren negentig. Onze tijd kent, helaas, geen helden. Over hen gaat deze serie.

HELDEN VAN ONZE TIJD

Frans Schellekens

34

Punk was toch meer voor de jongens. Zwarte kleren, drie akkoorden en veel bier. Vrijgevochten en explosief, maar ook een tikje gewelddadig. Toen de rookwolken waren opgetrokken, bleef bijna overal in de popmuziek een soort helderheid hangen. Het zwart maakte plaats voor geel, lichtblauw en roze, en we gingen vrolijk dansen op de *Talking Heads* en de *Police*.

Of op *Joan Armatrading*. Een prachtige zwarte vrouw, die ons vertelde hoe ze haar liedjes uit de lucht plukte - alsof er ergens een radio aanstond. Op haar muziek kon je huppelen en huilen. Het ging altijd over relaties, en als er geen woorden voor waren, had ze altijd nog haar stem: zacht als het pijn deed, zelfbewust en krachtig wanneer ze de liefde trotseerde. Om haar mengeling van zelfvertrouwen en intuïtie haalde de vrouwenbeweging van de vroege jaren tachtig haar binnen als een nieuwe vriendin.

Op hetzelfde moment ontdekte Tracy Chapman hoe de Amerikaanse maatschappij werkt. Ze zat op de middelbare school en leerde dat er een systeem zit achter de weerstand waartegen haar moeder had moeten opboksen, als gescheiden

vrouw met twee kinderen in een zwarte achterbuurt van Cleveland, Ohio. Discriminatie was méér dan het slechte humeur van de politieman op de hoek. In de kantine na school zong Tracy haar liedjes, waarin ze abstraheerde van haar jeugdherinneringen. Ze concentreerde zich nu op de onderliggende krachten in de maatschappij, 'the bigger picture'.

Amerikaanse folkmuziek, dat is een magere blanke jongeman met een gitaar. Hij zingt bittere ballades over zwarte negerslaven die niet alleen onderdrukt werden, maar ook uitgebuit en daarna opgehangen. Minder bekend is dat er ook een zwarte folktraditie bestaat: negers uit het Noorden meestal, met mooie mannen als *Eustace Washington* of *Chisholm Drizzle*, een sterk ontwikkeld rechtvaardigheidsgevoel en een oor voor de overlevering. Zelf waren ze meestal intelligent en doortastend genoeg om zich een positie te verwerven als advocaat of vakbondsman. Hun muziek en teksten zijn wat minder rechtlijnig dan die van *Guthrie* of de jonge *Dylan*; er klinken melancholieke sporen van andere zwarte muzieksoorten doorheen.

Nu al is het bijna onmogelijk om ons een wereld *zonder* Tracy Chapman voor te stellen: het ingetogen gezichtje met de neergeslagen ogen is in ieder welkend huishouden opgenomen. De tijd is er dan ook naar. In 1987 lagen de machtsblokken in de wereld nog vast. Politiek was een ongrijpbaar spel tussen presidenten, onderhandelaars en de media. Je kon er niet bij. Eén van de gevolgen was dat de kunst definitief een behaaglijk toevluchtsoord leek geworden voor de cynische of vermoeide overlevenden van de jaren zestig en zeventig. Kunst moest vooral mooi zijn, eerder geruststellen dan wakker schudden. Om rijk en beroemd te worden moest je in boeken, films, liedjes of schilderijen zuinig zijn met engagement en solidariteit. Die woorden zelf behoorden in ieder geval tot een overleefd jargon.

CHAPMAN:

OPGELOST IN ADORATIE

Het debuut van Tracy Chapman brak met deze wetten en de lp haalde toch *Madonna*-achtige verkoopcijfers. Verwonderlijk, want de plaat is zowel moreel als muzikaal slaapverwekkend braaf. In protestliedjes als *Talkin' about a revolution* en *Across the lines* haalt ze haar onweerlegbare gelijk met een lijdzame berusting in haar stem, bijna alsof verzet een kruis is dat we allemaal moeten dragen. Haar verontwaardiging over onrecht tegen zwarten en vrouwen spreekt ze uit met een rotsvaste, heilige ernst. Haar stem klinkt nuchter, bijna nors, zoals verlegen of anderszins geblokkeerde mensen wel vaker proberen te klinken. De afdeling politiek bestaat uit aansporingen tot een denkbeeldige massa of verhalen over slachtoffers van de Amerikaanse droom; zélf, in de eerste persoon, duikt Tracy Chapman pas op in liefdesliedjes - en dan is ze plotseling een kwetsbaar meisje, voor wie liefde een overval is die afgeslagen moet worden omdat zij anders alles wegvaagt.

Toen **Nelson Mandela** zijn zeventigste verjaardag vierde, waren vooral veel beroemde popsterren daar plotseling heel blij om. Ze verzamelden zich in het Wembley-stadion en zorgden ervoor dat de *Tribute to Nelson Mandela* wereldwijd werd uitgezonden. Na optredens van rechtschapen oude mannen als *Elton John* en *Freddie Mercury* wandelde er ineens een klein zwart meisje het podium op, in een zwart t-shirt zonder mouwen. Ze hing een enorme akoestische gitaar om haar nek en tokkelde even wat. Het was alsof ze

die honderdduizend tieners niet zag. Een kwartier later liep ze het podium weer af. Ze had net onbeweeglijk en diep geconcentreerd, zonder enige begeleiding vier van haar strijdlieparen staan zingen. 'Poor people gonna rise up and get their share. Poor people gonna rise up and take what's theirs.' Tracy Chapman was wereldberoemd.

Tracy Chapman is een déjà-vu voor de vrolijke feministes van tien jaar geleden, die toen collectief Joan Armatrading omhelsden en nu *Vivaldi* draaien op hun nieuwe cd. Eindelijk weer popmuziek die ze begrijpen! Hoe ernstig hun smaak is afgevlakt, hoeven ze niet onder ogen te zien. Voor hen is Tracy Chapman een grote geruststelling. Ze ontleen er prettige zekerheden aan: dat ze nog altijd gevoelig zijn voor dit soort idealisme, en dat de fakkel wordt voortgedragen, met of zonder hen. Tracy Chapman leent zich ook voor uitvergroting, omdat haar standpunten niets particuliers hebben. Sinds *Joan Baez* heeft geen zangeres meer zich met zoveel persoonlijke inzet gestort op zulke gangbare opinies. Er is eenvoudig niets aan te merken op haar stellingname. Na haar optreden voor Mandela heeft

ze waar mogelijk haar afschuw over apartheid uitgesproken. Daarbij is ze allerminst blind voor de rassenongelijkheid in haar eigen land. Ze is tegen interventie in Midden-Amerika, en ze verwijt *George Bush* arrogantie in de strijd tegen drugs en werkloosheid. Tevens baart de toenemende criminaliteit in de zwarte woonwijken haar zorgen. In interviews vestigt ze haar

Tracy Chapman is een déjà-vu voor de vrolijke feministes van tien jaar geleden

hoop op *Gorbatsjov* en zijn perestrojka. Vorig jaar deed ze met *Sting* en met *Yousou N'dour* eerst concerten voor *Amnesty International* en vervolgens tegen de aantasting van de Braziliaanse regenwouden. Ze kan het zich veroorloven ééndimensionale taal te spreken, omdat ze het morele gelijk aan haar zijde heeft - altijd.

Chapman's platenmaatschappij *Elektra* loopt op haar tenen om haar succes effectief te exploiteren. Zij is een produkt dat niet al te uitbundig moet worden gepresenteerd. De muziek verkoopt zichzelf; mits spaarzaam en verfind gearrangeerd, vormt die een bevestiging van de goede smaak van de bovenmodale poppliefhebber, en dus een welkome aanvulling. Maar ook Chapman zelf vereist een bescheiden promotie. Haar imago, een

zwarte vrouw met het hart op de juiste plaats, verijdelt al bij voorbaat alle kritiek - en dus is de verkoop erbij gebaat dat Elektra zich discreet opstelt, deemoedig bijna. De platenhoezen, de tekstvellen in vier talen, de advertenties, ze ademen allemaal dezelfde geest: Tracy Chapman is zo goed als heilig, en wij hebben het nederige voorrecht haar voor u in de winkels te mogen leggen.

De enige die zich niet schikt in de adoratie, haar opname in de eregalerij, is het idool zelf. Tracy Chapman volhardt in haar stugge, introverte optreden. En dat is geen valse bescheidenheid, of de behoefte zich ondergeschikt te maken aan de goede zaak. Het heeft te maken met de kern van haar boodschap. In bijna al haar teksten draait het uiteindelijk om verzet tegen de definitie van iemands persoonlijkheid op grond van haar persoonlijke of politieke omstandigheden. Mensen worden gedefinieerd door te kijken naar hun sociale positie, hun bezittingen of hun liefdesleven. Dat is wat Chapman afschrikt aan bijvoorbeeld apartheid, maar ook aan de liefde: ze is bang alleen te bestaan *in de termen van de ander*, de geliefde, de hogergeplaatste. En in haar situatie, met een miljoenenpubliek aan haar voeten, is dat gevaar tot in het oneindige vermenigvuldigd.

Het dilemma is voelbaar op de tweede plaat, *Crossroads*: 'All you folks think I got my price at which I'll sell all that's mine. You think money rules when all else fails. Go sell your soul and keep your shell. I'm trying to protect what I keep inside, all the reasons why I live my life.' Tracy Chapman stapt zelf naar voren. Ze spreekt in de ik-vorm, over haar eigen verantwoordiging, angst en overtuiging. Die openhartigheid heeft iets uitdagends: dat ik iets van mezelf laat zien, betekent nog niet dat jij het van mij af mag pakken. Maar hoe meer ze hamert op haar eigenheid, op haar recht op een eigen leven met eigen meningen, hoe pijnlijker het duidelijk wordt dat er *niets eigens* aan haar is. Ze weet althans niet iets te verwoorden dat afwijkt van de standaard-ervaringen van haar generatie. Daarom blijft ze, zodra ze haar mond opendoet, gemeenschappelijk bezit. De ironie wordt nog versterkt door

de muziek. Die is zo mogelijk nog minder dwars, nog behaaglijker dan op de debuut-lp. Producer *David Kershenbaum* moet een bijna cynische kijk hebben op de gemakzucht van Chapmans publiek. Protestsongs zijn *easy listening* geworden.

Er zit iemand op de piano te tingen in het doordernstige slotnummer van *Crossroads*: 'All that you have is your soul'. Het blijkt *Neil Young* te zijn, het herrezen geweten der natie. Zijn bijdrage, hoe onnozel ook, bezegelt Tracy Chapmans situatie. Ze is *gecanoniseerd* nog voordat iemand doorhad hoe rebels ze wilde zijn.

Chris Keulemans

Chris Keulemans is redacteur van DE HELLING

1

In een situatie van massawerkloosheid bestaat geen vrijwillige keuze tussen werken of niet werken.

In de huidige situatie van massawerkloosheid betekent een basisinkomen geen steun in de rug op de arbeidsmarkt. Het stelt mensen niet beter in staat om te het soort werk te kiezen dat zij het liefste doen. Nog altijd kent Nederland een zeer hoog werkloosheidspercentage, zodat voor veel mensen er eenvoudigweg niets te kiezen valt. Degenen met de slechteste positie op de arbeidsmarkt (vrouwen, jongeren, gehandicapten, migranten, lager opgeleiden) zullen straks gedwongen zijn 'vrijwillig' voor een basisinkomen te kiezen. Hun vooruitzichten op betaald werk worden door een basisinkomen zeker niet beter.

2

Door een basisinkomen komt er niet meer werk bij.

Invoering van een basisinkomen leidt niet tot meer werk. Hooguit komt er meer mobiliteit op de arbeidsmarkt. Zo zal er een intensiever pendelverkeer tussen werkenden en werklozen op gang komen. Maar de overgrote meerderheid van de werkenden zal niet op grote schaal haar baan opzeggen. En hoe groot is de kans dat gehuwde of samenwonende mannen hun baan laten schieten ten bate van huishoudelijk werk? De voorstanders van een basisinkomen komen met hun argumentatie dan ook in de knel. Zij beweren dat het verrichten van het voor de maatschappij noodzakelijke werk niet in het gedrang zal komen, omdat het gros van de mensen betaald werk zal blijven doen. Hierin hebben zij gelijk, maar dan is het onduidelijk waarom door een basisinkomen meer banen zouden vrijkomen. Waarschijnlijk wordt zelfs een tegengestelde tendens op gang gebracht: méér dan tot nu toe zullen mensen juist werk willen. De logica daarachter is simpel: een bodeminkomen maakt het aantrekkelijker nog iets bij te verdienen.

3

Wie voor een basisinkomen pleit, geeft het doel van volledige werkgelegenheid op.

Volgens de voorstanders van het basisinkomen is volledige werkgelegenheid niet meer te realiseren. Als we echter uit zouden gaan van werkweken van twintig à vijfentwintig uur, dus van een drastische arbeidstijdverkorting, is volledige werkgelegenheid wel degelijk haalbaar. Het risico van een basisinkomen is dat er nog maar heel weinig van een werkgelegenheidspolitiek terecht komt. Elke serieuze in-

ZEVENTIEN STELLINGEN TEGEN HET BASISINKOMEN

Groen Links zou zich kunnen profileren door het bepleiten van een basisinkomen. Een vast bedrag per maand voor iedere volwassen Nederlander, ongeacht zijn of haar verdere inkomen. Het lijkt een vereenvoudiging te betekenen van ons onbetrouwbare en steeds gebruikersonvriendelijker

Chris Pennarts

systeem van sociale zekerheid. Maar: ook binnen de eigen gelederen rijzen de vragen. JUDIT KLAPPE trekt de politieke gebruikswaarde van het basisinkomen ernstig in twijfel. BRAM VAN OJIK, vurig pleitbezorger van het basisinkomen, kan het niet met haar eens zijn.

37

spanning voor uitbreiding van werkgelegenheid kan voortaan afgekocht worden. Het nobele doel de mensen te willen bevrijden van de plicht tot arbeid kan in zijn tegendeel omslaan: het loslaten van het recht op arbeid.

4

Een basisinkomen bevestigt het compenserende karakter van de verzorgingsstaat.

Werkloosheid is geen noodlot waar de politiek machteloos tegenover staat. Massale werkloosheid blijkt veeleer het gevolg te zijn van de politieke onwil om volledige werkgelegenheid centraal te stellen in het sociaal-economische beleid. De Nederlandse overheid is passief: er wordt geen actief werkgelegenheidsbeleid gevoerd, de negatieve consequenties van werkloosheid worden alleen enigszins verzacht. Het basisinkomen zou de beperkte rol van de Nederlandse verzorgingsstaat slechts bevestigen. De werkloosheid wordt dan geaccepteerd, niet bestreden of voorkomen.

5

Een basisinkomen kan nooit de massale behoefte aan betaald werk vervangen.

Beweren dat bij invoering van een basisinkomen de meeste mensen blijven werken en het noodzakelijke werk dus toch wel gedaan zal worden, akkoord. Maar in één adem zeggen dat er meer werk zal vrijkomen, omdat een basisinkomen het recht geeft op te houden met werken, is met deze bewering in tegenspraak. De behoefte bij het merendeel van de mensen aan een volwaardige baan is groot, al was het alleen al vanwege het schrikbeeld van een werklozenbestaan. Daar komt nog eens de stormloop van vrouwen op de reguliere arbeidsmarkt bij. Ook bij deze categorie staat betaald werk in steeds hoger aanzien, iets wat zeker geldt voor het overgrote deel van de langdurig werklozen. Zij zien reikhalzend uit naar een volwaardige baan. Het idee dat er in Nederland een afname van het arbeidsethos te bespeuren valt, moet voor eens en voor altijd naar het rijk der fabelen verwezen worden.

6

Een basisinkomen versterkt niet de greep op economische processen.

Vooralsnog kan een basisinkomen niet meer dan een alternatieve uitkering zijn. Mensen krijgen er niet meer macht of zeggenschap door. Natuurlijk is het niet zo dat mensen met betaald werk nu zoveel te vertellen hebben over hun werksituatie en de produktieverhoudingen in het algemeen. Maar het geworteld zijn in het circuit van de betaalde arbeid, geeft in potentie meer maatschappelijke invloed. Via vakbonden en ondernemingsraden is er de mogelijkheid enige macht te ontplooiën. Links moet er naar streven juist die beïnvloedingsmogelijkheden uit te breiden. Mensen met een basisinkomen missen elke directe invloed op de formele economie. En juist deze formele economie bepaalt een groot deel van onze leefomstandigheden; kleine bedrijfjes en eigen initiatieven zullen altijd maar een klein deel van de economie vormen. Meer zeggenschap over de economie en uitbreiding van de democratie naar

meer maatschappelijke terreinen waren hoofdeisen van de socialistische beweging. Er is geen enkele reden deze uitgangspunten te laten varen. Het basisinkomen vergroot de mogelijkheden om meer greep op essentiële economische processen te krijgen niet, het bewerkstelt eerder het tegendeel.

7

Een basisinkomen vermindert de macht van hen die voor hun inkomens afhankelijk zijn van de staat.

Een basisinkomen op een aanvaardbaar niveau zit er niet in. Een garantie tegen verlaging van de hoogte van een eenmaal ingevoerd basisinkomen is niet te geven. Dat er een sterke beweging van 'basisinkomengenieters' ontstaat, die in staat is eventuele verslechtingen tegen te gaan, valt niet te verwachten. De vraag is waar zo'n organisatie vandaan moet komen. In de afgelopen jaren is, ondanks massale werkloosheid en bezuinigingen op de sociale zekerheid, geen grote en invloedrijke organisatie van uitkeringsgerechtigden tot stand gekomen. Waarom zou dat bij een basisinkomen ineens wel lukken? De verschillen zijn enorm groot en het gemeenschappelijk belang bij een basisinkomen is hooguit symbolisch. De uitkeringsgerechtigden van nu hebben een veel sterkere gemeenschappelijke noemer: zij zijn allen werkloos en hebben allen een slecht inkomen. De vakbeweging kan nu nog een beetje voor hen opkomen.

8

Een basisinkomen geeft werkgevers de gelegenheid arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden slechter te maken.

Werkloosheid ondergraaft de machtspositie van alle werknemers. De oorzaak daarvan is volstrekt duidelijk: voor jou tien anderen. Dit mechanisme blijft ook bestaan nadat er een basisinkomen is ingevoerd. Een werknemer kan dan wel opstappen en houdt het recht op een basisinkomen, maar net als nu betekent dat in bijna alle gevallen een enorme inkomensachteruitgang (en zelfs nog een grotere achteruitgang als de werkloosheidsuitkeringen afgeschafte zouden worden). Maar hoeverlen zullen plaats maken? Grootschalige werkloosheid, ook als deze 'afgedekt' wordt door een basisinkomen, breekt de macht van de vakbeweging. In landen waar de werkloosheid laag is, bestaat een sterke vakbeweging, die ook in de crisisperiode haar positie grotendeels kon handhaven. In die landen zijn de arbeidsomstandigheden gunstiger, is het ontslagrecht strenger en zijn zelfs verbeteringen afgedwongen. In landen waar de werkloosheid hoog is, zoals in Nederland, werd de vakbeweging verzwakt. Nu de werkgelegenheid weer iets aantrekt, zien we

dat de bonden weer nieuwe leden krijgen. Voor dit mechanisme (weinig werkloosheid = grote macht vakbeweging; veel werkloosheid = minder macht vakbeweging) maakt het niet uit of de mensen die buiten het arbeidsproces staan uitkeringsgerechtigden zijn (zoals nu) of 'basisinkomengerechtigden'. Een basisinkomen maakt dit mechanisme niet ongedaan en leidt zelfs tot verzwakking van de positie van vakbonden.

9

Het basisinkomen zal misbruikt worden om bezuinigingen en loonsverlagingen door te voeren.

Het idee van een basisinkomen komt van rechts, onder andere Milton Friedman pleitte ervoor. Dat betekent niet dat het daarom een slecht idee is, maar men moet wel blijven zien in welke context iets bepleit wordt. Het politieke klimaat is nog altijd geschikt voor een verlaging van de arbeidskosten. Dat betekent dat het basisinkomen gebruikt kan worden om de lonen te drukken. Werkloosheid maakt loonmatiging mogelijk, een basisinkomen zal hetzelfde effect hebben. De werkgevers krijgen minder loonkosten, terwijl de werknemers en werklozen gezamenlijk het basisinkomen zullen moeten bekostigen. Griezelig is het voorstel van sommige voorstanders na de invoering van een basisinkomen het minimumloon op de heling te zetten.

10

Het basisinkomen zal als biologisch minimum gaan dienen.

Bij gelegenheid heeft de VVD wel eens een 'biologisch minimum' bepleit als eenvoudige en goedkope manier om de armoede in de hand te houden en om sociale onrust tegen te gaan. Het is niet toevallig dat er juist buiten de radicaal-linkse partijen gepleit wordt voor een basisinkomen van tussen f 400,— en f 700,—. De linkse beweging heeft de afgelopen jaren op eigen kracht niet kunnen voorkomen dat uitkeringen en lonen verlaagd of bevroren werden. Waarom veronderstellen dat het basisinkomen later niet meer verlaagd wordt? Een garantie per wet garandeert niets. De wet waarin de koppeling tussen lonen en uitkeringen wordt geregeld, de Wet Aanpassings Mechanismen, is de afgelopen jaren telkens buiten werking gesteld. Elke regering kan een nieuwe wet maken of het basisinkomen verlagen. Een waarborg via de Grondwet lijkt helemaal utopisch. De geleidelijke invoering van een basisinkomen zal blijven steken op een niveau dat niet voldoende is om in eigen levensonderhoud te voorzien. Dit is spelen met vuur. Niemand kan met zekerheid zeggen dat het volledige traject afgelegd wordt. Iedere verslechtering in de economische situatie kan worden aangegrepen om de verdere invoering stop te zetten of terug te draaien.

11

Het basisinkomen is rolbevestigend.

Het basisinkomen kan als legitimatie van de huidige rolverdeling gaan werken: huisvrouwen worden betaald om het huishouden te doen. Er gaat van het basisinkomen geen druk uit om betaalde en onbetaalde arbeid eerlijker te verdelen. Door het huishouden laag te belonen (met een basisinkomen) stijgt niet automatisch het aanzien ervan. (Dit geldt overigens ook voor het idee dat een basisinkomen de stigmatisering van werklozen zal verminderen). Het gevaar bestaat dat mannen, naast hun basisinkomen, een deeltijdbaan nemen om iets bij te verdienen. Nu worden deeltijdbanen veelal door vrouwen bezet. Als er een basisinkomen is, kan de overheid zich zelfs ontslagen achten van de plicht te zorgen voor goede collectieve voorzieningen, zoals kinderopvang. Bij een experiment rond het basisinkomen in de VS bleek dat het vooral vrouwen waren die hun banen opzegden. Dat had een duidelijke oorzaak: veel vrouwen doen slecht betaald en onaantrekkelijk werk. Op zich hoef je daar niet rouwig om te zijn, maar het probleem is dat door een basisinkomen er geen nieuwe en betere banen voor vrouwen bijkomen. Ook wordt de strijd voor banen met betere arbeidsomstandigheden versnipperd. Een basisinkomen maakt alle mensen direct afhankelijk van de staat. Voor veel vrouwen zal dit betekenen dat ze de ene afhankelijkheid (van een man) inruilen voor de andere (van de staat).

12

Met een basisinkomen zijn uitkeringsgerechtigden niet beter af.

Zelfs de meest optimistische voorstanders van een basisinkomen gaan niet uit van een veel hoger basisinkomen dan ongeveer f 1200,—. Financieel gaan uitkeringsgerechtigden er dus niet veel op vooruit. Waarschijnlijker lijkt het dat een basisinkomen niet veel boven het bijstandsniveau zal liggen. Waarom is een basisinkomen van f 1045,— beter dan een uitkering van f 1045,—? Door een uitkering 'basisinkomen' te noemen, wordt de situatie er niet vanzelf beter op. De gedachte dat een basisinkomen voor werklozen veel prettiger is dan een uitkering, is voornamelijk gebaseerd op het idee dat de controle op werklozen en de inbreuk op de privacy door de sociale diensten verdwijnen. Deze onaangename zaken kunnen ook zonder het basisinkomen verdwijnen of verbeterd worden. Zo kan de sollicitatieplicht voor een aantal groepen ook nu al best afgeschafte worden.

Mark Kohn

13

Een basisinkomen is onrechtvaardig ten opzichte van degenen die op dit moment werkloos of arbeidsongeschikt zijn.

In het huidige stelsel zijn de verschillende loondervingsuitkeringen (NWW, WAO) aanmerkelijk hoger dan de bijstand. Bij alleen een basisinkomen gaan velen er ernstig in inkomen op achteruit. De werklozen en arbeidsongeschikten van nu hebben niet gekozen voor een basisinkomen. Moet iemand die door een bedrijfsongeval niet meer kan werken voortaan genoeg nemen met een (gedeeltelijk) basisinkomen? Als werklozen, arbeidsongeschikten en gehandicapten naast hun basisinkomen een extra uitkering zouden krijgen, verdwijnt de essentie van het systeem uit het zicht. Van de veelgeroemde eenvoud van het basisinkomen blijft zo niet veel overreind. Verbetering van het huidige stelsel van sociale zekerheid ligt meer voor de hand.

14

Een basisinkomen werkt denivellerend.

Mensen die een hoog inkomen hebben of een groot vermogen bezitten, zouden er ook nog een basisinkomen bij krijgen. Dat is inkomensdenivellering. Allerlei maatregelen om deze denivellering enigszins recht te trekken, doen afbreuk aan de gewenste eenvoud van het systeem.

15

Door het basisinkomen gaan alleenwonenden erop achteruit.

Een basisinkomen wordt vaak verdedigd met een beroep op de noodzaak van 'individualisering'. Een volledig geïndividualiseerd basisinkomen is voordelig voor meerpersoonshuishoudens. Deze huishoudens krijgen er een inkomen bij, alleenwonenden niet. Het voordeel van een dergelijk systeem is dat er geen controle op de leefwijze nodig is. De vraag is of dat voordeel opweegt tegen het nadeel dat het inkomensverschil tussen alleenwonenden en

samenwonenden enorm wordt. Mensen die economisch zelfstandig zijn, gaan er relatief gezien op achteruit. Op deze manier bevoordeelt het basisinkomen traditionele samenlevingsvormen, terwijl het uitgangspunt juist individualisering is. Deze doelstelling komt dus in de knel. Het merkwaardige is dat de vorm van het basisinkomen, die de meest geïndividualiseerde lijkt te zijn, dat in werkelijkheid juist niet is. Een andere vorm van basisinkomen, waarbij dit probleem wordt ondervangen, is dat er een toetsing op leefvorm plaatsvindt. Het nadeel is dat dit eigenlijk geen individueel basisinkomen meer is, en dat er toch weer allerlei controles nodig zijn. Dat betekent inbreuk op de privacy. De gedachte dat het basisinkomen tot systeemvereenvoudiging leidt, gaat dus niet op. (Aan de andere kant blijft er in zoverre wel een individueel basisinkomen bestaan, dat als twee samenwonenden uit elkaar gaan, ieder van hen recht houdt op een apart, individueel basisinkomen.) Het dilemma is: als er geen toetsing naar leefvorm plaatsvindt, hebben samenwonenden twee keer zoveel besteedbaar inkomen dan alleenstaanden; vindt er wél toetsing plaats, dan betekent dat méér sociale controle en minder eenvoud in het systeem. De voorstanders zeggen dat de nadelen voor alleenstaanden gecompenseerd moeten worden via veranderingen in loon- en inkomstenbelasting. Maar leidt dit tot een vereenvoudiging in het systeem van sociale zekerheid?

16

Door een basisinkomen komt de arbeidstijdverkorting in het gedrang.

Beide tegelijkertijd bevechten, zal zeer moeilijk zijn, zonet onmogelijk. Te vrezen valt dat alle aandacht uit zal gaan naar verwezenlijking van het basisinkomen. Samen met de al genoemde bezwaren rond het prijsgeven van maatschappelijke macht zal dit betekenen dat niemand zich meer druk maakt om arbeidstijdverkorting. En dat laatste is juist nu hard nodig. De vakbeweging heeft de arbeidstijdverkorting recentelijk weer op de agenda gezet. In tegenstelling tot de negatieve verhalen van de laatste jaren, helpt arbeidstijdverkorting wel degelijk als middel om de werkloosheid te verlagen en meer mensen aan een baan te helpen.

SLOTSTELLING

Veel voorstanders zien het basisinkomen niet alleen als dé panacee voor allerlei problemen (werkloosheid, gebreken in het stelsel van sociale zekerheid), maar ook als een nieuw oriëntatiepunt dat politieke identiteit verschaft. Maar het basisinkomen werkt niet. Het levert niet de voordelen op die ervan verwacht worden, terwijl het ons wel opzadelt met een groot aantal nadelen. Aan het basisinkomen kleven onoverkomelijke strategische risico's. Achter het vermeende vrijwillige karakter moeten grote vraagtekens geplaatst worden en op de weg er naar toe kunnen veel dingen misgaan. Het basisinkomen kan als een boemerang werken. Een aantal maatschappelijke krachten zal zich met hand en tand verzetten en andere groeperingen zullen het basisinkomen als etiket gebruiken voor de invoering van een surrogaat-basisinkomen. Van de oorspronkelijke goede bedoelingen zal weinig heel blijven. Ook zal er een serie ongewenste neveneffecten optreden. Het basisinkomen is zeker niet het voorportaal van een andere maatschappij. Het probleem van de werkloosheid wordt niet opgelost. Werklozen gaan er noch financieel, noch anderszins echt op vooruit. Het systeem wordt niet zo eenvoudig als de bedoeling is, want aan de ongewenste neveneffecten zal iets gedaan moeten worden. De invoeringsrisico's zijn zo groot dat de situatie eerder verslechtert dan verbetert.

Het basisinkomen is misschien aanvaardbaar als er aan de volgende voorwaarden voldaan is: een drastische arbeidstijdverkorting en inkomensnivellering vooraf; een werkgelegenheidsbeleid dat zoden aan de dijk zet; een compensatie voor de gevolgen van volledige individualisering; een verder voortgeschreden emancipatie; een stopzetten en teruggedraaien van overheidsbezuinigingen; een flinke uitbreiding van de collectieve voorzieningen en de opkomst van een brede beweging voor een basisinkomen. Alleen al het realiseren van deze voorwaarden is een zeer ambitieus programma voor Groen Links. En als een groot deel van dit programma al in de praktijk gebracht wordt, dan nog alleen kan het basisinkomen op de politieke agenda verschijnen. Of het dan ook tot stand komt, is vers twee.

Judit Klappe

Deze stellingen zijn in artikelvorm verschenen. Het artikel (14 pagina's) is tegen portkosten verkrijgbaar bij het Wetenschappelijk Bureau van de PSP.

Judit Klappe is politicoloog en medewerker bij het wetenschappelijk bureau van de PSP

LOOPGRAVENOORLOG

Al vaker heb ik vastgesteld dat de discussie over het basisinkomen méér heeft van een loopgravenoorlog dan van een echt debat. Voor- en tegenstanders hebben zich zo diep in hun schuttersputjes ingegraven dat ze het zicht op de andere partij totaal zijn kwijtgeraakt. De bijdrage van *Judit Klappe* is een mooi voorbeeld van deze vorm van oorlogsvoering met oogkleppen op. Alle oude argumenten worden nog eens systematisch van stal gehaald. De manier waarop voorstanders van een basisinkomen op deze argumenten reageerden, wordt gemakshalve maar even niet aangeroerd.

HEILLOOS

40

REPLIEK

De eerste vijf stellingen van Klappe komen eigenlijk allemaal op hetzelfde neer: *basisinkomen leidt niet tot meer werk*. Al tientallen keren is door voorstanders van het idee - in de *Voedingsbond* en *Vrouwenbond* van de *FNV*, in de *PPR*, in de bonden van uitkeringsgerechtigden - het gevaar erkend dat het basisinkomen een afkoopsom wordt voor het recht op arbeid. Daarom wordt ook telkens weer het standpunt ingenomen dat een basisinkomen niet kan *zonder* een eerlijker verdeling van het betaalde werk. Sterker nog: niet zelden wordt een gedeeltelijk basisinkomen bepleit als 'smeermiddel voor het financieel mogelijk en aantrekkelijk maken van korter werken. Het basisinkomen dient dan in de aanloopfase als financiële compensatie voor het verminderde loon. Een vergaande herverdeling van werk komt binnen handbereik. De besparingen op uitkeringen zijn aanzienlijk en kunnen voor de financiering van het basisinkomen worden gebruikt. Beter dan alle arbeidspools, garantieplannen en terugploegregelingen die op dit moment opgeld doen, is een dergelijke herverdeling in staat om mensen aan volwaardig en vast werk te helpen zonder dat werkenden van de arbeidsmarkt worden verdrongen. Hoewel deze redenering bij voorstanders van een basisinkomen al jarenlang veel

aanhang vindt, gaat Klappe er niet op in. Zonder enig spoor van bewijs poneert ze de stelling (nummer zestien) dat de invoering van een basisinkomen juist ten koste zal gaan van (de aandacht voor) arbeidstijdverkorting.

Werkgelegenheid

In de literatuur zijn nog meer argumenten te vinden waarom een basisinkomen - zelfs zonder arbeidstijdverkorting - tot toename van werk leidt. Ik noem er twee: 1. Invoering van een basisinkomen schept de mogelijkheid om het werk dat nu blijft liggen (omdat het onvoldoende rendement oplevert en het niet door werklozen mag worden bijgedaan) tóch te doen. Nu blijft gedwongen werkloosheid voortbestaan, naast woningnood, te grote klassen op school, verloedering van binnensteden, milieu en natuur en een tekort aan hulpverlening in de gezondheidszorg. Door een ontkoppeling van arbeid en inkomen vervalt het strikte onderscheid dat nu tussen betaald en onbetaald werkenden, tussen werkenden en werklozen bestaat. Iedereen heeft eenzelfde uitkering, iedereen mag bijverdienen of onbetaald werk doen. Veel werk dat nu blijft liggen, omdat het onvoldoende loont, kan met een basisinkomen gebeuren zonder dat er concurrentiever-

valsing of verdringing optreedt.

2. In een reeks van publicaties heeft met name *Bart Nootenboom* erop gewezen hoe het basisinkomen, juist omdat het concurrentievervalsing tegengaat, voordelig is voor het midden- en kleinbedrijf. Het basisinkomen biedt compensatie voor de economische nadelen waar kleine en beginnende produktie vaak mee kampen. Het is een stimulans voor zelfstandig ondernemerschap en maakt een einde aan de valse concurrentie uit de informele sector waar mensen met behoud van uitering vaak vergelijkbaar werk doen. De vele ingewikkelde ondersteunende maatregelen voor het midden- en kleinbedrijf kunnen versimpeld en voor een deel afgeschaft.

Het basisinkomen is *geen* wondermiddel. Je lost er niet in één klap de werkloosheid of de ongelijkheid op de arbeidsmarkt mee op. Er moet veel méér gebeuren: lastenverschuiving bijvoorbeeld, die arbeid goedkoper maakt en kapitaal zwaarder belast. Scholing en kinderopvang bijvoorbeeld om ook vrouwen te laten meeprofiteren van de extra kansen die door invoering van een basisinkomen in combinatie met arbeidstijdverkorting ontstaan. En zo is er nog heel veel meer.

Maar daarmee is het basisinkomen nog niet een slecht idee geworden.

Staat en maatschappelijke macht

De stellingen zes tot en met tien zijn, net als de eerste vijf, in één zin samen te vatten: de invoering van een basisinkomen ontnemt mensen maatschappelijke macht. Er liggen meerdere *denkfouten* aan deze redenering ten grondslag:

- de macht van mensen die werken wordt overschat;
- vergeten wordt dat het basisinkomen juist kan dienen als een smeermiddel om mensen werk te verschaffen;
- de zwakke positie die miljoenen uitkeringsgerechtigden nu al innemen wordt onvoldoende onderkend.

Met een basisinkomen wordt iedereen afhankelijk van de staat. Dat is juist. Die afhankelijkheid wordt niet langer afgewenteld op die mensen die door werkloosheid, ziekte, of leeftijd niet op de arbeidsmarkt actief zijn en nu voortdurend tegen elkaar en tegen de werkenden worden uitgespeeld. Omdat het basisinkomen individueel is, komt bovendien de

afhankelijkheid van de kostwinner te vervallen. Dat iedereen het basisinkomen krijgt, vormt een stevige basis voor de maatschappelijke en politieke strijd die uiteindelijk bepalend is voor de hoogte van het basisinkomen. Doordat het basisinkomen, zeker als het volledig is, een behoorlijke mate van financiële zekerheid garandeert, wordt overigens ook de afhankelijkheid van werknemers ten opzichte van werkgevers *verkleind*. Dat heeft voor de zeggenschapsverhoudingen een positief effect.

Het basisinkomen kan op vele manieren worden ingevoerd. Niet elke vorm van basisinkomen is op voorhand toe te juichen. Daarin ben ik het met Judit Klappe eens. Dat dwingt je er toe om zeer precies in te gaan op de voorstellen die door je politieke geestverwanten worden gedaan. Steeds maar weer herhalen van oude pleidooien voor of tegen heeft geen zin. Judit Klappe heeft zich er in dat opzicht te gemakkelijk vanaf gemaakt.

Bram van Ojik

Bram van Ojik is freelance journalist en voorzitter van de PPR

EEN STUK LINKS BELEID

Ik overweeg mij beschikbaar te stellen voor de komende gemeenteraadsverkiezingen. Voor de vierde plaats. Op de lijst van Groen Links. Als onafhankelijke kandidaat. De kans dat ik binnenkom, is eerlijk gezegd - objectief gezien - niet zo groot. Of beter gesteld: de vierde plaats op de lijst die mij is aangeboden, is een relatief verkiesbare plaats. *Jeannine Molier*, *Sylvia van Amerongen* en *Vera Wijunker* bezetten de absolute verkiesbaarheid. En dat is historisch gezien logisch. Immers, de partijen die zij vertegenwoordigen, te weten de PSP, de PPR en de CPN, doen al een respectvol aantal jaren mee; de Onafhankelijken eigenlijk pas sinds de kamerverkiezingen van vorig jaar. Uiteraard ga ik

er van uit dat de achterban van de Linksen een trouwe is en geen reden heeft een ander stemgedrag te vertonen: Groen Links absoluut drie! Maar nu dus - die vierde plaats die Groen Links beschikbaar stelt aan een allochtoon. Hoe aantrekkelijk en zinvol is het gemeenteraadslidmaatschap in de residentie voor bijvoorbeeld de vrouw die ik ben. Mijn levensvisie is feministisch, anti-racistisch, multi-cultureel en wereldcentrisch. En: Links, voor zover daarmee nog wordt bedoeld een politieke stellingname, die getuigt van solidariteit met groepen en personen die hun leven starten vanaf een plaats en/of met kenmerken die min of meer maatschappelijk achterstand kunnen

veroorzaken. Beslist niet omdat deze groepen en personen niet dezelfde capaciteiten en wensdromen hebben als anderen; maar - de wijze waarop de macht in de samenleving is verdeeld en wordt uitgeoefend laat weinig ruimte. Bijvoorbeeld voor Buitenlanders (allochtonen: vluchtelingen, asielzoekers, zigeuners) en Binnenlanders (autochtonen: vrouwen en meisjes in het algemeen en dan mannen en jongens wiens vader niet minstens een Hogere Beroepsopleiding hebben). Solidariteit veronderstelt begrip - en de kundigheid van een gemeenteraadslid profileert zich in het omzetten van begrip in weldaden die herkenbaar en werkbaar zijn voor bedoelde achtergestelden.

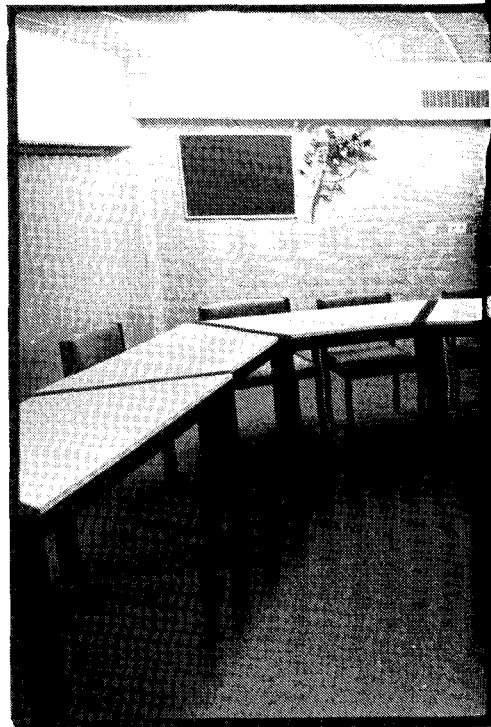
foto: Hans van den Bogaard.

Soms blijft het bij woorden - hoewel zelfs woordverspilling in dit verband inspirerend kan zijn. Maar als Groen Links stemmenwinst maakt, dan wordt de Haagse Gemeenteraad een stuk links beleid rijker - met mij!

Astrid Roemer

Astrid Roemer is schrijfster

Groen Links zit in de Kamer. En doet aan politiek-parlementaire politiek. Maar doet Groen Links ook aan politiek in de brede zin van het woord? Voor een serieuze politieke stroming zijn intellectuelen even onmisbaar als politici. HARRIE VAN DEN BERG laat zijn licht schijnen over een Groen Linkse intellectuelenpolitiek.

EEN INTELLECTUELE GROEN

42

Commentaren in Nederlandse media over de revoluties in Oosteuropa vertonen een langzamerhand benauwende eenstemmigheid. 'Heb ik het altijd al niet gezegd?', zo klinkt de diepzinnige boodschap vanuit diverse kanten. De door niemand verwachte en verrassende gebeurtenissen in Oosteuropa worden bedolven onder een triomfantelijke gelijkhebbij. Het failliet van het Oosteuropese communisme wordt vooral gebruikt om politieke vernieuwingsprojecten in het algemeen en met name in eigen land onderuit te halen. Links moet het vooral niet in zijn hoofd halen om de smalle marges van de kapitalistische markteconomie en de verzorgingsstaat te doorbreken.

Eigenlijk is het merkwaardig dat juist in een land, dat bekend staat om zijn tolerante politieke klimaat, de pluriformiteit in het politiek-intellectuele debat over zaken als Oosteuropa zo ver te zoeken is.

Het oppermachtige midden

Het is al weer enkele jaren geleden dat *Lolle Nauta* een poging heeft gedaan om deze paradox te verklaren. Naar zijn mening ontbreekt een links-intellectuele traditie. Spraakmakende intellectuelen bewegen zich merendeels binnen de nauwe grenzen van het politiek-culturele midden.

In tegenstelling tot ons omringende landen bestaat er in het algemeen een huiver om zich te associëren met vernieuwingsbewegingen. De angst om geïdentificeerd te worden met oude of nieuwe vormen van domineesland zit er diep in. Onder het vaandel van redelijkheid en onafhankelijkheid ontwikkelt zich de pedanterie van het intellectuele midden. De dominantie van deze door Nauta geschetste intellectuele houding is overduidelijk in het publieke debat over Oosteuropa. Trouwens, ook Groen Links heeft in haar prille bestaan aan den lijve kunnen ervaren hoe sterk het publieke debat beheerst wordt door het intellectuele midden. De gereserveerde houding van spraakmakende intellectuelen tegenover Groen Links maakt deel uit van een algemeen patroon, waarin politieke en sociale vernieuwingsbewegingen, zoals de vredesbeweging en de feministische beweging, in de afgelopen jaren bejegend werden: kritische analyses verschrompelden al snel tot een badinerend toontje.

Actieradius

De vraag is welke positie Groen Links inneemt ten opzichte van deze dominante traditie. Staat zij daar volledig machteloos tegenover of kan zij initiatieven nemen om veranderingen te bewerkstelligen? Is het voor een politieke partij

überhaupt wel mogelijk om initiatieven op dit terrein te nemen of behoort een partij zich te beperken tot het terrein van de parlementaire politiek?

Een politieke formatie als Groen Links zou zich wat betreft haar activiteiten niet moeten beperken tot het parlementaire terrein.

Dat zou ook in strijd zijn met tradities waaruit Groen Links is voortgekomen. Groen Links dient zich op verschillende terreinen te bewegen, met inbegrip van het *politiek-intellectuele* terrein. Op het eerste gezicht lijkt dit een open deur, want de Nederlandse politiek werd van oudsher gekenmerkt door een sterke neiging van politieke bewegingen om zich op *verschillende* terreinen te manifesteren en te organiseren. Dat was immers het kenmerk van de verzuiling: het hele maatschappelijke en culturele leven was opgesplitst naar de politiek-levensbeschouwelijke zuilen. Juist deze zuilenstructuur is in deze decennia grondig ondermijnd. En dat is maar gelyukkig ook, want de verzuiling betekende een verstarring van de politieke verhoudingen. Kenmerkend voor de verzuiling was immers de naar-binnen-gerichtheid. Elke politieke stroming verschanste zich in een eigen sociale, culturele en intellectuele sfeer. De kracht van de zuilenstructuur lag in het isolement van elke stroming. Tegelijkertijd was dat haar zwakte. Zodra het isolement geen basis

Harrie Timmermans

het politiek-intellectuele vlak. Wat dat betreft is er een hoop werk te doen voor Groen Links en met name ook voor het nieuwe wetenschappelijke bureau, dat op 1 april van start gaat.

Nieuw wetenschappelijk bureau

Politiek-intellectuele activiteiten die een partij ontplooit, kunnen natuurlijk niet in een strikte arbeidsdeling vastgelegd worden. Daarom zijn deze activiteiten ook nooit het 'exclusieve privilege' van het wetenschappelijk bureau van een partij. 'Wetenschappelijk' is wellicht een bijvoeglijk naamwoord dat misverstand oproept, het gaat veeler om intellectuele activiteiten die ontplooid moeten worden. De taak van een bureau ligt *niet* in de eer-

Pretenties

'De vraag is niet alleen wat we willen maar ook wat we kunnen.' Groen Links en haar nieuwe wetenschappelijk bureau worden onvermijdelijk geconfronteerd met deze oude stelregel. Hoewel Groen Links de kans heeft een middelgrote politieke formatie te worden, ligt dat voorlopig nog niet binnen handbereik. Gevolg is dat Groen Links momenteel over beperkte middelen en menskracht beschikt voor het verwezenlijken van haar doelstellingen.

Dat geldt ook voor het wetenschappelijk bureau. De middelen van dit bureau zijn niet alleen bescheiden vergeleken met die van PvdA of CDA maar ze vallen zelfs in het niet vergeleken met die wetenschappelijke bureaus, die de regeringen zich in de

UITDAGING VOOR LINKS

meer vormde maar een barrière werd voor het behouden of verkrijgen van politieke hegemonie, raakte de zuilenstructuur in verval. Elke poging om dat opzicht oude patronen te doen herleven, is gedoemd tot sectarisme.

Open vensters

Een pleidooi voor Groen Links als politieke beweging, die zich niet alleen op parlementair terrein maar ook op andere terreinen manifesteert, moet dus niet misverstaan worden als heimwee naar de oude zuilengedachte of als streven naar de opbouw van een Groen Linkse zuil.

Integendeel, Groen Links is gebaat bij een open houding ten opzichte van andere bewegingen en partijen. Dat is een van de belangrijkste lessen uit het verleden. Want de tradities waaruit Groen Links voortkomt kent niet alleen positieve maar ook negatieve elementen. De hang naar allesomvattende ideologieën bij PSP, PPR en CPN heeft in meerdere of in mindere mate de beweeglijkheid van die partijen belemmerd. Ze maakten maar al te vaak de indruk van drie zuiltjes, die nog overgebleven waren uit het oude zuilenstelsel. Beweeglijkheid en openheid zijn noodzakelijke voorwaarden voor Groen Links om effectief op te kunnen treden zowel binnen als buiten het parlement.

Dat geldt ook voor haar activiteiten op

ste plaats op het wetenschappelijke maar op het intellectuele vlak. Het bureau heeft vooral de taak om het *publieke debat* te organiseren en te beïnvloeden. Dat publieke debat is immers zelf een continu politiek strijdterrein waarop Groen Links zich moet manifesteren. Een wetenschappelijk bureau dient dus niet uitsluitend een partij-interne denktank te te zijn, die ideeën aanlevert ten behoeve van de parlementaire politiek. Wanneer dat zou gebeuren, is de kans niet denkbeeldig dat een wetenschappelijk bureau al snel degradeert tot een *ad hoc*-ondersteuningsinstituut van fracties of in het ergste geval tot leverancier van legitimaties van politieke stellingnames van Groen Links.

Om een actieve rol te kunnen spelen op politiek-intellectueel vlak dient het nieuwe bureau ook een zekere mate van zelfstandigheid te bezitten ten opzichte van de dagelijkse politiek van Groen links. Of anders gezegd: het nieuwe bureau moet de ruimte hebben voor kritische analyses van de dagelijkse politiek met inbegrip van de positie die Groen Links daarin kiest.

Zowel deze taakopvatting als de daarmee samenhangende situering van het bureau binnen Groen Links kunnen bijdragen tot de verdere ontwikkeling van Groen Links als een levendige en open politieke formatie.

afgelopen decennia hebben aangeschaft: de *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid*, het *Centraal Planbureau* en het *Sociaal-Cultureel Planbureau*. De positie van deze apparaten is van dien aard dat ze - tesamen met ontzuilde media en universitaire instellingen - een belangrijke basis vormen voor de hegemonie van het politiek-intellectuele midden.

Deze positie is niet onaantastbaar. Er is in deze samenleving niet alleen voldoende onvrede over de bestaande verhoudingen, er is ook voldoende potentieel om een bijdrage te leveren aan de verandering van die verhoudingen en aan het doorbreken van de grenzen, die het politiek-intellectuele midden oplegt aan het publieke debat.

Dat is de reële basis van een optimisme, dat kenmerkend zou moeten zijn voor zowel de houding van Groen links in het algemeen als voor de oriëntatie van het toekomstige wetenschappelijke bureau.

Groen links *heeft* veel pretenties. En terecht. Activiteiten dienen afgestemd te worden op die pretenties en niet andersom, ook activiteiten van het nieuwe wetenschappelijk bureau.

Harrie van den Berg is betrokken bij de oprichting van het nieuwe wetenschappelijke bureau van Groen Links

WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROEN LINKS

Deze maand wordt een nieuwe stap gezet in de richting van linkse samenwerking. De Groen Linkse partijen hebben besloten het wetenschappelijk werk een nieuwe impuls te geven door de oprichting van een gezamenlijk wetenschappelijk instituut. De gemeenschappelijke inspanning gaat zover dat de bestaande bureaus worden opgeheven. Ruim baan voor het nieuwe.

Kritisch

De onderwerpen dringen zich op. Een greep. Ecologische politiek: het aan de kaak stellen van het halfslachtige milieubeleid van de regering, het van de grond tillen van een kritische discussie over eigen alternatieven als de Groentax. Links en Oost-Europa: het op gang brengen van een informatie- en ideeënstroom tussen links in Nederland en aanverwante Oosteuropese politieke stromingen, nadenken over toekomstmogelijkheden voor een 'derde weg', het aangaan van een dialoog over een nieuw stelsel van internationale betrekkingen. Dagelijks leven en sociale politiek: het speuren naar de achtergronden van racisme en sexisme, het ontrafelen van de 'maatschappelijke tweedeling', het uitpluizen van nieuwe klasseverhoudingen.

Over dit soort onderwerpen wil het instituut intellectuelen van allerlei richtingen en disciplines bijeenbrengen en - in samenwerking met hen - openbare discussies en publikaties voorbereiden. Er is behoefte aan analyses en visies die het politieke standpunt van alledag overstijgen en ook op langere termijn bruikbaar zijn.

De dagelijkse problemen van Groen Links zijn zeker onderdeel van het 'wetenschappelijke bouwwerk', maar het instituut heeft toch vooral de taak fundamenteel te leggen onder de dagelijkse politieke praktijk. Het instituut wil inhoudelijk concurreren opzichte van de wetenschappelijke bureaus van de andere politieke partijen. De Groen Linkse politiek is dat zeker waard.

Internationale conferentie

Hoewel dit jaar in het teken staat van de interne opbouw en van de vorming van netwerken, is er in ieder geval één internationale conferentie gepland met als centrale thema 'Perspectieven voor nieuwe

44

IN DE

Als onderdeel van de bestuurlijke en parlementaire integratie van Groen Links wordt achter de coulissen voortvarend toegewerkt naar een verregaande vorm van samenwerking tussen wetenschappelijke instituten, vormingsinstellingen en vrouwenbureaus. De oprichting van een nieuw wetenschappelijk bureau voor Groen Links schept de voorwaarde om serieus te werken aan de theoretische en strategische onderbouwing van de Groen Linkse politiek. Het nieuwe instituut zal op een breed terrein - en met zoveel mogelijk betrokkenen binnen en buiten Groen Links - de discussie over tal van vraagstukken gaan organiseren. Het bureau wil voorop lopen door grensverleggende analyses voor het voetlicht te brengen.

STARTBLOKKEN

vormen van linkse politiek'. Er zijn talloze verschuivingen gaande binnen partijen, tussen partijen en bij buiten-parlementaire bewegingen. Oude thema's en stellingen worden verlaten, nieuwe paden worden aarzelend betreden. Economische planning en sturing zijn in discrediet geraakt, ideeën over pluriforme economische en ecologische politiek staan in de kinderschoenen. Contouren van nieuwe formaties en samenwerkingsvormen tekenen zich af. Zo zijn de oude tegenstellingen tussen linkse partijen en de sociaal-democratie aan erosie onderhevig.

Op de conferentie zullen de analyses en meningen van bekende politici en intellectuelen uit heel Europa met elkaar geconfronteerd worden. Nadere aankondigingen volgen in de komende maanden.

Organisatiestructuur

In april gaat het werk officieel van start. Er wordt een bureau in het leven geroepen waar een viertal professionele medewerkers dagelijks het organisatie- en onderzoekswerk ter hand zullen nemen. Het instituut wordt de nieuwe uitgever van DE HELLING. De eindredactie van het tijdschrift wordt dan ook bij het nieuwe instituut ondergebracht.

Naast de inzet van deze vaste medewerkers wordt uitdrukkelijk gezocht naar vormen van samenwerking met intellectuelen, al dan niet uit 'eigen kring', bekende of minder bekende Nederlanders, die op bepaalde terreinen actief zijn of naam hebben gemaakt. Deze kring van vrijwillige medewerkers, gegroepeerd rond bepaalde thema's, vormt voor een belangrijk deel de kurk waar het instituut op komt te drijven. Zonder hun actieve inbreng zal het instituut snel verschromelen.

Een bestuur completeert het bolwerk. Zij draagt de eindverantwoordelijkheid voor de kwaliteit van het werk en voor het activiteitenplan. Het instituut heeft gekozen voor de stichtingsvorm. Deze bestuurs- en beheersvorm onderstreept de noodzakelijke autonomie. Voorkomen moet worden dat het wetenschappelijk werk gefrustreerd wordt door belangenafwegingen in het dagelijkse politieke werk. Diverse vormen van overleg en bestuurlijke participatie waarborgen de innige banden met Groen Links. Het instituut is uiteraard onderdeel, maar geen verlengstuk van de dagelijkse, Groen Linkse, politieke praktijk.

Chris de Ceuninck van Capelle

Chris de Ceuninck van Capelle is betrokken bij de oprichting van het nieuwe wetenschappelijk instituut van Groen Links

BLADEN

Zo bevat het zomernummer van het Engelse tijdschrift **Telos (nr.80)**, dat een interessante traditie heeft op dit gebied, naast stukken over democratisering en repressie in China en Tibet, ook een aantal artikelen over perestrojka, over de crisis van het communisme, over oude én nieuwe patronen van corruptie in de Sovjetunie en Polen en over de 'achterhaalde' identiteit van Solidariteit. Het artikel over Polen geeft een ontvenderende kijk op de huidige gang van zaken in dat landen. De economische belangen in de Poolse samenleving lijken snel uiteen te lopen. Volgens de schrijver is dit te wijten aan een steeds scherper wordende splitsing tussen een opkomende klasse van eigenaren enerzijds en een groep van arbeiders en werklozen anderzijds. Deze categorie, die opdraait voor de kosten van de economische crisis, bestaat voornamelijk uit jonge arbeiders (met weinig scholing en weinig mogelijkheden hun lage loon aan te vullen met inkomsten uit de 'tweede economie') én uit het groeiende leger werklozen (in hoofdzaak jonge arbeiders). Terwijl de oude leiding van Solidariteit inmiddels in het politieke centrum is beland, vindt ze nu tenminste twee concurrerende populistische groeperingen tegenover zich: het orthodoxe deel van de communistische partij en dat deel van Solidariteit dat Walesa's toetreding tot het nieuwe centrum als verraad beschouwt. Intussen is in Polen een nieuwe generatie van politiek bewuste arbeiders ontstaan met een radicaal verschillende politieke oriëntatie dan de 'fundamentalistische' generatie uit 1980 en 1981. Zij missen het geloof in 'vooruitgang', hebben geen vast moreel beeld van de wereld in termen van 'goed' en 'kwaad' (twee uitersten die in de retoriek van Solidariteit stonden voor respectievelijk de maatschappij en de staat) en erva-

Onder redactie van Ido Weijers (met medewerking van Bas Naber)

De turbulente ontwikkelingen in Oost-Europa hebben niet alleen veel aandacht gekregen op de televisie en in de dag- en weekbladen, ook de buitenlandse wetenschappelijke tijdschriften hebben de laatste tijd aandacht besteed aan de uiteenlopende en nauwelijks bij te benen processen van destalinisering en liberalisering die daar plaatsvinden. Opvallend en deels in tegenspraak met de veelal juichende berichten in de Westerse pers is de kritische toonzetting van de commentaren.

ren acties niet als een symbolisch gebeuren. Ze beleven deze eerder als een waarde op zich. De gezamenlijke ervaring die zij daarin opdoen geeft hen een 'gemeenschapsgevoel' (in Westerse sociologentaal behoren zij tot een 'peergroep' of maken zij deel uit van een 'subcultuur'). De alarmerende strekking van het verhaal is dat de oude formules van Solidariteit allang niet meer adequaat is voor de snel toenemende sociale spanningen. Walesa's generatie heeft het contact met de nieuwe generatie arbeiders en haar strijd verloren. In het artikel over corruptie in Polen en de Sovjetunie wordt benadrukt dat het hier om één van de sleutelkwesaties in de perestrojka gaat. Op dit punt is Gorbatsjov verder gegaan op de weg die Andropov indertijd was ingeslagen tegen de Brezjnef-elite. De hervormingen in de Sovjetunie en Polen betekenen dat in elk geval de meest zichtbare vormen van gelegaliseerde corruptie en privileges van de machtselite worden teruggedrongen. Echte veranderingen - zo stelt de auteur - lijken op dit punt pas mogelijk door economische hervormingen die een einde maken aan de schaarste in deze landen. Aan de andere kant lijkt de geforceerde overstap in Polen naar een markteconomie weer nieuwe vormen van corruptie, en in elk geval privilegevorming, in de hand te werken. Dat deel van de politieke elite dat zich inmiddels van een aanzienlijk belang in de zich verzelfstandigende ondernemingen heeft verzekerd, steunt de drastische economische hervormingen dan ook, tenminste voorzover die in het belang zijn van hun eigen bedrijf. Voor deze alliantie tussen geld en macht, luidt de cynische conclusie, lijkt in Polen een fantastische toekomst weggelegd. Eenzelfde kritische toon kenmerkt ook het artikel in **New Left Review (178)** van december 1989 van één van de belang-

rijkste linkse critici van Gorbatsjov, Boris Kagarlitsky. Perestrojka is volgens hem tot nog toe alleen gunstig geweest voor de versterking van de technocratie; de massa van de bevolking heeft er in zijn ogen nog nauwelijks profijt van gehad. De eerste jaren van de perestrojka stonden in het teken van de wraak van de generatie van de jaren zestig, van een liberaal communisme dat voortborduurde op de Chroestsjov-periode. In de tussentijd heeft zich echter ook bij de leidende elite van de Sovjetunie een verbijsterend snelle ommezwaaai voorgedaan naar een neo-liberale ideologie à la Thatcher en Reagan. Deze ontwikkeling doet denken aan wat Isaac Deutscher twintig jaar geleden zei over het geweten van de ex-communist: de communist die het stalinisme heeft afgezworen, dedigt niet alleen de burgerlijke ideologie maar doet dat met typisch stalinistische, radicale onverdraagzaamheid. De schrijver signaleert een hiermee gelijk opgaande crisis van de Russische intelligentia, die definitief wil breken met haar intellectuele verleden en zich geheel lijkt te richten naar een sterk versimpeld en weinig historisch beeld van de 'Westerse intellectueel'. Het stuk eindigt met een oproep aan de Russische intelligentsia zich op een open marxisme te baseren (gereviseerd door Gramsci, Trotsky, Marcuse en Sartre). Volgens de schrijver moet ze daarbij kiezen tussen de machtselite en het volk. Perestrojka en feminisme zijn het onderwerp van een artikel dat **Das Argument (nr.178)** heeft overgenomen uit het Engelse tijdschrift *Marxism Today*. De glasnost heeft de onvrede onder vele Russische vrouwen met hun dubbele belasting van betaalde en huishoudelijke arbeid onmiskenbaar naar buiten gebracht. Aan de andere kant geeft de perestrojka aanleiding tot veel minder positieve ge-

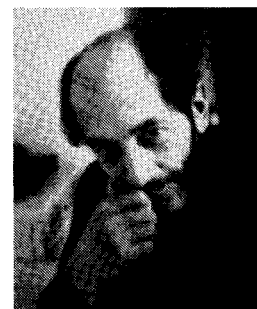
dachten. Gorbatsjov en de zijnen verkondigen weliswaar de vrijheid en de ont-plooiingskansen voor velen op allerlei gebied, maar de positie van de vrouw blijft buiten beeld. Beter gezegd: de vrouw wordt aangespoord haar 'echt vrouwelijke' plaats in te nemen in de Sovjetmaatschappij: thuis, bij de kinderen. Terwijl de vrouwenkwesatie lijkt te zijn beland op een positie van ergens voor Kollontaj, komt ook de prostitutie in een nieuw licht te staan. 'De Sovjetunie is het eerste land waar de prostitutie is opgeheven', verklaarde nog in 1979 een Sovjet-historicus. Glasnost heeft echter duidelijk gemaakt dat ook dit tot een van de illusies van het reëel bestaande socialisme behoorde. In **Feminist Review (nr.33)** wordt ingegaan op de achtergronden van dit sinds kort ontdekte verschijnsel. Terwijl prostitutie tientallen jaren werd beschouwd als één van de feilen van het kapitalisme (waarvoor prostituées uiteraard niet verantwoordelijk konden worden gehouden), gaat het recentelijk openlijk erkende fenomeen in eigen land gepaard met een morele veroordeling van de betrokken vrouwen. Sinds 1987 is prostitutie strafbaar. Elizabeth Waters brengt deze ontwikkeling in verband met het feit dat de 'vrouwenkwesatie' in het kader van de perestrojka geen enkele prioriteit heeft. Ook zij benadrukt dat Gorbatsjov en diverse andere politieke leiders de terugkeer van de vrouw naar huishouding en gezin hebben bepleit. Het hoofd van het onlangs opgerichte Lenin Kinder Fonds uitte enkele jaren geleden in de Pravda de mening dat het principe van gesocialiseerde kinderopvang fout is en dat de kinderen terug moeten naar de moeder. De schrijfster is echter van mening dat de hervorming van de Sovjetsamenleving de maatschappelijke waarden, waarop de gedachte van de

eenzijdige en vanzelfsprekende 'zuiver vrouwelijke rol' is gebaseerd, heeft ondermijnd. In het kader van perestrojka worden immers tegelijkertijd persoonlijk initiatief, individualisme en pluralisme gestimuleerd. Maar zelfs dan stemt het beeld nog somber. Ten hoogste kan worden vastgesteld dat de vrouw in de Sovjetmaatschappij vooralsnog op 'onze' manier met het probleem van de maatschappelijke ongelijkheid van mannen en vrouwen wordt opgezadeld. De ongelijkheid wordt gepresenteerd als haar probleem, als een kwestie van eigen keuze.

Ido Weijers

Ido Weijers is als politoloog werkzaam op de Erasmus-universiteit

B
L
A
D
E
R
E
N

IN MEMORIAM TON REGTIEN

Op Eerste Kerstdag overleed Ton Regtien, eenenvijftig jaar oud, aan een hartstilstand. Tijdens en na de begrafenis moest ik vaak aan een uitspraak van hem denken: 'Je moet mensen je hart kunnen laten zien'. Hij zei dat meestal, zo was mijn ervaring, tijdens een (telefoon)gesprek, wanneer hij de wereld als iets vreemds ervoer en zich alleen voelde. Dat was wellicht de paradox waarmee hij vanaf 1977, schat ik, steeds meer te kampen had: hij was gehecht aan mensen, maar kon zich tegelijkertijd ook niet hechten; op één voor hem grote uitzondering na, zijn kinderen.

Die gecultiveerde onrust is in zijn boek *Springtij* aldus terug te vinden: 'Wat is de psychologische achtergrond van het feit dat een universitair docent psychologie uit een tamelijk rustige provinciestad zich in zijn vakanties tot doel stelt door middel van continentaal reizen tot op het bot vermoeid te raken? Alsof in een maand tijd een onbenoembaar grote achterstand in kilometers en visuele indrukken ingehaald moet worden. De horizon, het heeft alles met de horizon te maken. Een jaar lang tekstverwerken op dertig centimeter, collegezalen en studenten verwerken op dertig meter. Bijziendheid als dreigende beroepsdeformatie. En dan de horizon. Steeds weer opnieuw willen weten wat daarachter ligt. Tot de ogen in zweten uitbarsten. On the road, tot aan elke geografische en biologische grens. Ontspanning door inspanning.'

Met een verwijzing naar *Jack Kerouac*, was dat niet alleen op weg, maar ook: wèg. Weg van Groningen, waar hij als wetenschappelijk medewerker verbonden was aan het Instituut voor Sociale en Bedrijfspsychologie. Weg ook van studenten, je zou kunnen zeggen zijn eerste en grote liefde. De collegezaal, de actieplaats

bij uitstek, was hem te statisch geworden in de loop van de zeventiger jaren. Democratisering was tot een reglementenfabriek geworden, hij was toch teveel man van de daad gebleven om daaraan te wennen. In zijn bijdrage *Melones* (groen van buiten, rood van binnen) uit 1966 over de toenmalige protestbeweging, beschreef hij een *staccato* van activiteiten waarin hij opging: 'Nacht van de protestsong/dokwerker/meeting op het veilingterrein aan de Jan van Galenstraat/toespraken vanaf een vrachtwagen/bloemen bij het Nationale Monument/Van Heutsz/Wolkers met een witte kip/anti-atoombomdemonstratie/arrestaties/pamfletten/er wordt een film verboden/rookbommen/afkoeling/sabel/gummilat/havikken en duiven. Flarden herinnering, slordige balans van twee maanden kijken en doen'.

Later, rond 1982, voorgoed weg uit Groningen en uit een universitaire baan. Hij verhuisde naar Amsterdam en legde zich op de journalistiek toe. Misschien zou je het zo kunnen formuleren. Ton zette veel op stapel, was ook een 'afmaker': hij voerde resultaatgerichtheid als handelsmerk maar voelde zich minder thuis wanneer ontwikkelingen geëffectueerd en geformaliseerd werden. In het postmodernisme heet dat: hij zat aan het begin van de levenscyclus 'van een produkt'. Als die zijn pioniersfase gehad had, was zijn hart er eigenlijk al niet meer bij. De zeventiger jaren waren voor hem wat dat betreft cruciaal. Als verzilvering van het studentenprotest werd hij in 1970 van student psychologie eerst kandidaatsassistent en vervolgens in 1972 stafid bij de *Themagroep Noord-Nederland*. Deze projectgroep van studenten en stafleden heeft bergen werk, stencils en ideeën verzet om de sociaal-economische structuur van de provincie Groningen te helpen verbeteren. Ton speelde daarbij, zeker

in de beginjaren, een belangrijke rol met de opbouw en de ontwikkeling van het concept democratische wetenschap. Als collega-stafid herinner ik me twee dingen die direct opvielen. Hij kon praten met zijn slanke vingers en hij introduceerde het begrip *actua* (nieuws uit de kranten) als eerste agendapunt van de plenaire vergadering - als kruispunt of confrontatie van actualiteit én wetenschap. Die kruising zit geheid in elke ex-Themagroep(st)er, tot op de dag van vandaag overigens. De *journalist-witness* van de tachtiger jaren, zijn hang naar reportages en documentaires, gaat naar die periode terug. Die *reporter*-rol heeft hem het beste gepast. Wat dat betreft vertoont Ton's leven een echte rode draad - van het met *Maarten van Dullemen* geschreven *Vietnam-tribunaal* uit 1967 tot zijn onlangs gestopte journalistiek over giftransporten naar de Derde Wereld.

Ik pak zijn laatste column, *Een groen linkse bui*. Hij schrijft weer *Melones*, vind ik, mèt zijn bekende vingers en haalt nog één keer uit (najaar 1989): '... het decennium ... van groen praten en vervuilend handelen, van privatiseren, van grijpgraaiend rechts, dat decennium is in zijn laatste maanden ...'.

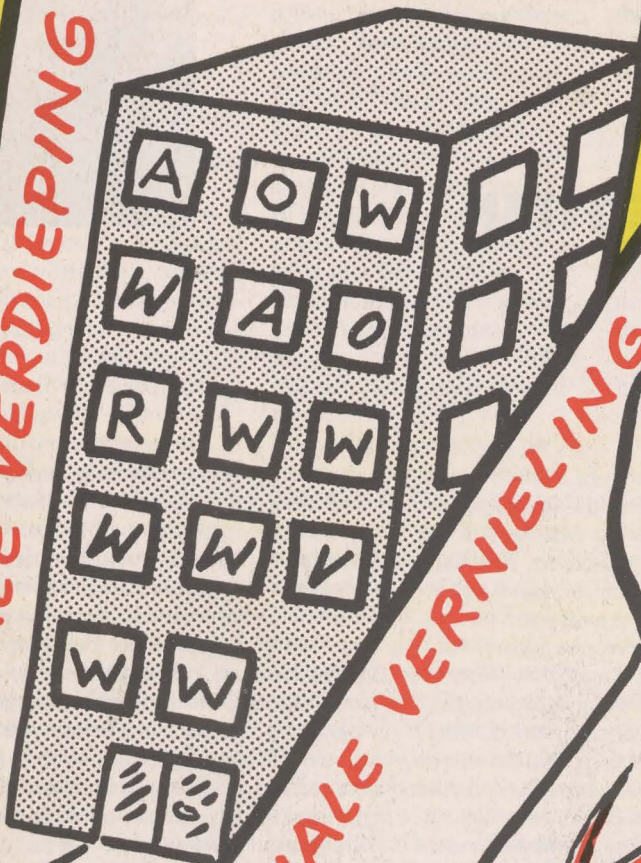
Groen van buiten, rood van binnen versus groen van buiten en rot van binnen: Ton Regtien in de aanslag.

Dag Ton, bedankt en we geven het laatste bij jou passende woord uit je column in DE HELLING (zomer 1989): 'Een boek vergaat tot stof, net als de mens. Terug in de kringloop, een respectabele bestemming...'

Wout Buitelaar

Wout Buitelaar is redacteur van DE HELLING

SOCIALE VERDIEPING?

SOCIALE VERNIELING?

NIEUWE
TERMEN:

STRAEVER

'SOCIALE VERNIEUWING:'

//
EEN GROEN LINKSE LIJST
(IN MEER DAN 200 GEMEENTEN!)

DNPP

HELLING

TIJDSCHRIFT VOOR LINKSE POLITIEK

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Literatuur en Engagement

- J. Bernlef,*
- Bril & Van Weelden,*
- Renate Dorrestein,*
- A.F.Th. van der Heijden,*
- Pamela Koevoets,*
- Lidy van Marissing,*
- Monika van Paemel,*
- Astrid Roemer,*
- Jill Stolk,*
- Willem van Toorn,*
- Jacq F. Vogelaar,*
- Koos van Zomeren*

Interview

DE TOMELOZE LEVENSDRIFT VAN PAUL HAENEN

Repliek

POSTMODERNISME EN ANTI-RACISME: BEDENKELIJKE COMBINATIE

Analyse

LINKS EN INDIVIDUALISERING

1990

'... zoals ~~X~~ Duarte: stervende stroman

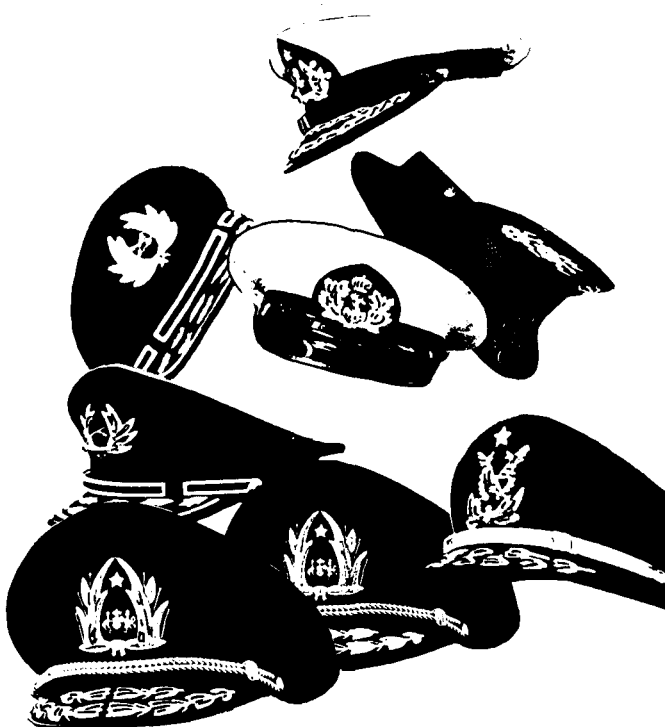
~~X~~ Ethiopische Derg: omsingeld

~~X~~ Cerezo: in de problemen

~~X~~ Pinochet: nog een jaartje

~~X~~ Aquino: spoor bijster

~~X~~ Suharto: uitgeblust

Waar het moet, helpt XminY een (stevig) handje!
Na twintig jaar steun aan politiek basiswerk is nog steeds de parel van ons bestaan:

SOLIDARITEIT MET KLINKENDE MUNT

Giro 609060

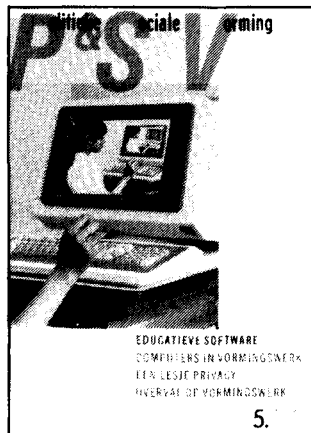
XminY-fonds: giro 609060 Noordermarkt 26 1015 MZ Amsterdam, telefoon 020-279661

P&S V

vakblad voor
maatschappijleer
en vormingswerk

POLITIEKE & SOCIALE VORMING

- vluchtelingen
- seksualiteit
- Oost-Europa
- criminaliteit en rechtspraak
- milieu en ontwikkelings-samenwerking

Met in elk nummer:

achtergrondartikelen, lessuggesties en leerlingmateriaal, recensies en signalementen van recent verschenen materiaal, een column van een gastauteur en de agenda.

voor abonnementen
en/of
meer informatie:

STICHTING
BURGERSCHAPSKUNDE
Nederlands Centrum voor Politieke Vorming

Postbus 349, 2300 AH Leiden / (071)121841

TIJDSCHRIFT
voor de

SOCIALE SECTOR

Haalt de zorgzame samenleving het jaar 2000?
Het Tijdschrift voor de Sociale Sector brengt elke maand 44 pag. waarin niet louter getreurd wordt over de afbraak van voorzieningen. Nieuwe vormen van management, alternatieve financiering en de opmars van de commercie in de sociale sector worden geplaatst in het kader van maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en flexibilisering.

Het Tijdschrift voor de Sociale Sector
geeft u elke maand een voorsprong

Los verkrijgbaar of te
bestellen bij de Stichting
TMW, Postbus
6307, 2001 Haarlem.
Een abonnement kost
f 87,50 per jaar.

DE HELLING

4 *Serie: Helden van onze tijd*
Interview met Paul Haenen
Anna Veerkamp

7 *Commentaar*
PVDA IN HOGE NOOD
Alexander de Roo

9 *Middenkatern*
LITERATUUR EN ENGAGEMENT
Twaalf moderne nederlandse schrijvers geportretteerd in acht-
tien artikelen - plus een overzicht van recente debatten

J. Bernlef
Bril & Van Weelden
Renate Dorrestein
A.F.Th. van der Heijden
Pamela Koevoets
Lidy van Marissing
Monika van Paemel
Astrid Roemer
Jill Stolk
Willem van Toorn
Jacq F. Vogelaar
Koos van Zomeren

41 *Serie: Krijtlijnen van linkse politiek*
Interview met Jet Bussemaker over Groen Links en
individualisering
Henk Krijnen

44 *Repliek*
DE CULTURELE ONGEVOELIGHEID VAN ANIL RAMDAS'
ANTI-RACISME
Ron Haleber

47 *Column*
Astrid Roemer

Colofon

Uitgever

Stichting Wetenschappelijk
Instituut Groen Links

DE HELLING

verschijnt viermaal per jaar
Losse nummers: f 10,—
Jaarabonnement: f 39,50
Gironummer 2737994,
Stichting Wetenschappelijk
Instituut Groen Links
(o.v.v. DE HELLING)

Redactie

Marianne van den Boomen,
Wout Buitelaar, Els Diekerhof,
Florian Diepenbrock, Chris
Keulemans, Henk Krijnen
(hoofdredacteur), Joost
Lagendijk, Jos van der Lans,
Alexander de Roo, Hans Schoen
en Jos Vernooy

Vaste medewerkers

Willem de Bruin, Jan Dirx, Chris
Huinder, Paul Kuypers, Paul
Lucardie, Astrid Roemer, Karin
Spaank, Geno Spoormans, Ido
Weijers

Eindredactie

Henk Krijnen

Omslagfoto

Cor Dekkinga

Vormgeving

Victor Modderkolk /
Frans Rodermans, Groningen

Zetwerk

Von Hebel, Groningen

Druk

Macula, Boskoop

Advertentietarieven

f 300,— per 1/2 pagina
f 150,— per 1/4 pagina
f 75,— per 1/8 pagina

Abonnementen- administratie en correspondentie

DE HELLING / Tijdschrift
voor Linkse Politiek,
Postbus 15240,
1001 ME Amsterdam

Redactiesecretariaat

Henk Krijnen (020) 735184

DE HELLING

is een onafhankelijk politiek
tijdschrift met belangstelling
voor ontwikkelingen op het
sociale en culturele vlak.
Het tijdschrift wil een medium
zijn voor linkse politieke
meningsvorming en wil publieke
debatten beïnvloeden

ISSN 0922-0119

Een reeks portretten van idolen van de linkse intelligentsia. Over ideale en decepties, God en Gorbatsjov, politiek en gezin, kortom: over de iaren negentig. Onze tijd kent, helaas, geen helden. Over hen gaat deze serie.

HELLEN VAN ONZE TIJD

Zijn publiek vormt een hechte groep van gevoelsgenoten. Zij proeven wat er achter zijn melancholie en tegendraadse humor schuilt. Levensdrift tegen de klippen op. PAUL HAENEN over zijn werk en zijn beweegredenen. Over zijn bewondering voor Joop den Uyl en zijn wantrouwen jegens Groen Links.

een schap gaat praten. Dan zou je denken: dat mens is niet goed bij d'r hoofd en dan neem je ook dat gesprek met die lesbische vrouw niet ernstig meer. t hoort ook zo te zijn dat je tijdens het interview de interviewer vergeet, en dat lukt Dolman op de een of andere manier. Bij zo iemand als *Dame Edna* draait het gesprek om haar. Haar schepper hult zich trouwens echt in een travestierol en ik niet. Dat kun je al aan het verschil in onze verschijningen zien. Maar Dolman is toch ook een *fake*-figuur en bij haar draait het gesprek om de geïnterviewde. Haar gaat het toch voor tachtig procent om de informatie, hoewel zo'n gesprek natuurlijk wel humoristischer is dan normaal. En die informatie krijg je dan ook. Van die vrouw krijg je te horen dat ze probleemloos geaccepteerd heeft dat zij lesbisch is, wat veel mensen toch een soort inzicht kan geven.'

– *Is dat het doel wat je hebt als je interviewt, inzicht geven?*

'Eh, ja. Ik vind een interview goed als het tot resultaat heeft dat degene die geïnterviewd is, tevreden is en meer inzicht in zichzelf heeft gekregen. Ik heb het nou natuurlijk niet over het politieke interview, waarin je iemand iets ontfoetselt waarvan hij later spijt heeft dat hij het gezegd heeft, maar dat wel nieuws oplevert. Dan is één van de twee maar tevreden, en de lezer natuurlijk. Maar als je gewoon belangstelling voor iemand hebt, en ik interview altijd vanuit een interesse voor mensen, dan vind ik het mooiste als iedereen tevreden is. Dan gaat het interview ook eigenlijk zowel over de geïnterviewde als de interviewer. De laatste heeft ook een soort inzicht in zichzelf gekregen door de wisselwerking in het gesprek.

Wat wél heel belangrijk is, is dat het goed op papier staat. Als ik zelf geïnterviewd ben en het is een goed interview geweest, dan ben ik 's avonds altijd volkomen beroerd - tenminste, als het gesprek overdag plaatsgevonden heeft. Zodanig dat ik denk: wat heb ik in godsnaam nou weer gezegd! En als vertrouwelijkheden in goed Nederlands zijn weergegeven, kan ik ermee leven. Maar staan ze er in ongelukkig, brokkelig Nederlands, dan word ik gek.'

opgewekte troost

Paul Haenen leeft met de pen in zijn hand. Hij schrijft niet alleen alle teksten voor zijn eigen televisie- en theaterprogramma's maar levert ook bijdragen aan zijn eigen blad *Mens en Gevoelens*, waarvan hij als Dolman emotioneel en *Damie van Geest*, zijn vriend en zakenpartner, inhoudelijk hoofdredacteur zijn. Enkele jaren geleden debuteerde hij als romancier met *Wacht maar, jongen*. Ver-

4 'WAT JE EIGENLIJKE MOTIEVEN ZIJN, WEET JE NOOIT'

De vrouw in de tentjurk keert haar blond-bepruikte hoofd naar de zaal en zegt tegen de dochter van de lesbisch geworden moeder: 'Het maakt natuurlijk niet uit hè, als je maar gelukkig bent.' De dochter beamt dit op pronte toon geformuleerde standpunt. De kijker naar VPRO's *Margreet Dolman breekt de avond* weet het weer. Paul Haenen heeft bij monde van zijn creatie weer eens verklaard wat hij niet moe wordt te herhalen op duizend manieren: gooi je kont tegen de krib en doe wat je het liefste wilt doen. Zijn varianten op het Mens Durf Te Leven - ook al valt het niet mee - thema geeft hij vorm in zijn journalistiek werk, zijn proza, zijn toneelstukken en in zijn eigen theaterprogramma's. Hij steunt, bemoedigt en inspireert. En wie niet horen wil wat hij te

zeggen heeft, mag zich best alleen maar amuseren. 'Dat vind ik ook prima.'

'Waarom ik als *Dolman* interview? Dat doe ik omdat zij als gecreëerde figuur veel meer mogelijkheden heeft dan ikzelf. Je spreekt af met het publiek dat zij een niet-bestaande figuur is. Iedereen weet dat ik die prui opheb, dus kan ik die merkwaardige bochten maken. Ik kan in één programma een monoloog houden tegen een schap in wie ik mijn moeder herken en een serieus gesprek houden met een vrouw die na drieëntwintig jaar huwelijk lesbisch is geworden. Daarbij krijg ik dan ook nog een zanger als *Joop Visser* aan de praat, die eigenlijk een hekel aan interviews heeft. Je zou bijvoorbeeld van *Sonja Barend* niet aanvaarden dat ze tegen

der deed hij zijn bewonderaars en andere geïnteresseerden een plezier met de weemoedig-hilarische bundel *Buk nog een keer*, verhalen, radio-teksten, poëzie van Dolman, *Gremdaat* spreken en nog veel meer. In de overige vierentwintig uur per dag die hij blijkbaar heeft, schrijft hij toneelstukken. Hiervan werd een respectabel aantal op de planken gezet door wijlen *Toneelgroep Centrum*. In 1987 kon *Mary Dresselhuys* heel haar theaterkunnen tonen in het speciaal voor haar geschreven *Een bijzonder prettig vergezicht*. Het ongewone blijspel over twee vrouwen die inzicht in zichzelf en elkaar verwerven door in een rollenspel moeder-dochterconflicten uit te vechten.

Als kind van het post-freudiaanse tijdperk vraag ik hem uiteraard waar al dat schrijven toe moet leiden. Waar is Haenen naar op zoek? Op dat moment maakt de innemende afstandelijkheid in zijn ogen, die je voortdurend nauwlettend in de gaten houden, plaats voor kwetsbare achterdocht. Na een korte stilte besluit hij het risico te nemen en antwoord te geven.

'Eh, ja... Het gaat allemaal om onverwerkte dingen. Dat is de basis, denk ik. Of gebrek aan zelfvertrouwen of behoefte om je wereld te verbreden. Of, je doet wat je doet omdat je geen genoeg neemt met het leven zoals het is. Wat je precies zoekt, dat weet je niet. Je weet alleen dat je behoefte hebt om te schrijven en op te treden. En je weet dat je alleen maar kunt schrijven vanuit een oprechtheid, want als je dat niet doet dan kun je niet verder. Dat betekent ook dat je het conflict niet uit de weg moet gaan. Af en toe kom je dan in botsing, met omroepen of met wie dan ook. Maar je moet wel altijd doen waar je zin in hebt, anders ga je je aanpassen. Je moet je nooit aanpassen. Dat is verschrikkelijk en de ondergang van elke creativiteit. Maar wat je eigenlijke motieven zijn, dat weet je nooit. Dat moet je ook niet weten, want dan verlies je het kinderlijke plezier in het verhalen maken en uitvoeren. Ik ben dus nooit op zoek naar motieven. Je merkt alleen dat het voor jezelf een opluchting is als je iets afhebt.'

— *Je hebt eens verteld dat je ouders niet met elkaar konden communiceren. Als jongen bracht jij hun boodschappen aan elkaar over. Ik heb het idee dat je daarmee nog steeds bezig bent, een intermediair zijn tussen de dingen die je belangrijk vindt en het publiek. Zit daar iets in?*

'Dat zal wel een rol spelen. Dat je iets wilt vertellen en mensen op een opgewekte manier wilt bezighouden, wellicht wilt troosten, of weet ik veel wat.' Haastig: 'Het gevaarlijke is natuurlijk dat, als je dat als jezelf doet, iets klef wordt, en daarvoor dienen bijvoorbeeld *Gremdaat* en Dolman. Die zorgen voor de nodige re-

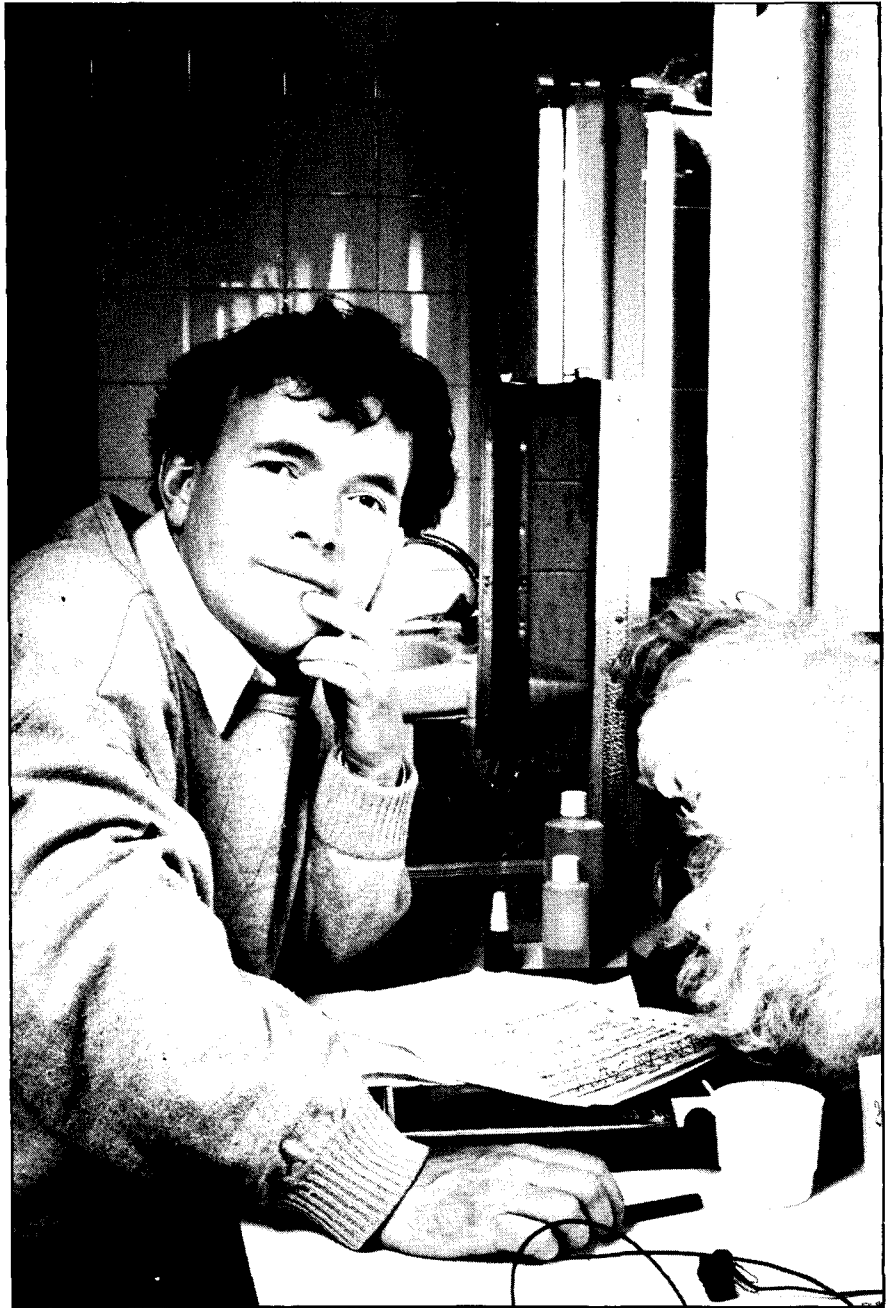

Foto Michael Kooren (HH)

lativering, hoewel het toch gemeend is wat ze zeggen. Kijk, als ik Dolman laat tobben over het zonnige weer in april, komt dat omdat ikzelf altijd een beetje in de war raak van vijftientig graden in de lente. Ik word daar niet vrolijk van. Dan heb ik ook geen zin om een vrolijke tekst te schrijven. Als je daar rechtstreeks over gaat zeuren, levert dat geen amusement op. Dus schrijf ik een verhaal en een gedicht voor Dolman waarin duidelijk wordt dat ze nog niet rijp is voor de zomer, omdat ze nog af moet slanken. Iets dergelijks leeft bij een heleboel mensen en die herkennen dat en pakken dat op. Ik merk dat bijvoorbeeld aan de brieven die bij *Mens en gevoelens* binnenkomen.

Ik zit niet te werken met het idee dat ik

mensen wil steunen, maar wel met het idee: als ik wat ik nu voel op een bepaalde manier vertaal in een programma, dan kan dat herkenning opleveren. Op die manier wordt je werk niet opdringerig. Mensen die er niks mee te maken willen hebben, zien het gewoon als amusement. Komisch, iemand die een vrouw nadoet. Nou dat vind ik ook prima.'

Joop den Uyl

Paul Haenens betrokkenheid bij het leven uit zich ook in zijn belangstelling voor de politiek. Minderheidsgroepen waarvoor hij sympathie koestert, doen zelden een vergeefs beroep op hem. Hij is bijna altijd bereid als een van zijn alter ego's hun be-

langen publiekelijk te verdedigen. Als Gremdaat heeft hij *Brinkman*, ex-minister van 'homo-zaken', eens hartig toegesproken over diens voorgenomen beleid. De dominee meende dat er van zijn mooie plannen wel niets terecht zou komen. En inderdaad is de minister niet de steunpilaar van de homo-beweging gebleken die hij beweerde te zijn, aldus Haenen. Op Internationale Vrouwendag heeft Dolman de vrouwelijke ambtenaren van Amsterdam in de stadsschouwburg een hart onder de riem gestoken. En afgelopen winter heeft hij in zijn VPRO-programma regelmatig de actualiteit binnen-gehaald.

Toch heeft ook zijn kijk op de politiek weer een heel persoonlijk accent. De mensen in de politiek interesseren hem duidelijk meer dan de partijprogramma's.

'*Joop den Uyl* vond ik een heel integere man. En een knap politicus, zowel in zijn oprechtheid als in zijn trucs. Dat vind ik ook leuk, een politicus hoort iets gemeens te hebben. Hij hoort die trucs te kennen. Hij hoort iemand onderuit te kunnen halen op een haast gore manier, vind ik, om te kunnen winnen. In de politiek moet je namelijk gewoon winnen, een verkiezingsdebat hoor je te willen winnen. Den Uyl won het in mijn ogen altijd van *Lubbers*. Ja, *Lubbers* kwam op den duur meer in beeld, omdat Den Uyl misschien andere problemen had. Maar Den Uyl kon een aanval van *Lubbers* teniet doen door met een blik te laten blijken dat het onzin was wat hij beweerde of dat hij nog maar een jochie was. Daardoor had hij, zonder dat hij nog maar iets gezegd had, voor mij al eigenlijk voor vijftig procent gewonnen. Dat gemene hoort erbij, die dubbele bodem in die integriteit. Dat mist *Kok*. *Kok* is alleen maar integer en ik ben altijd bang dat hij er totaal intuït. Dat *Lubbers* hem bij wijze van spreken doodcomplimenteert en dat hij het niet in de gaten heeft. *Kok* reageert gewoon heel trouwhartig. Den Uyl kende alle gemene trucs en hij kon daardoor heel snel en adequaat reageren. *Marcel van Dam* vond ik iets te populair. De leukste politicus moet, vind ik, tegelijkertijd toegankelijk voor het publiek als introvert zijn. Hij moet iemand zijn van wie je vermoedt dat hij een diep gevoelsleven heeft of een grote eruditie bezit. Van *Dam* was heel toegankelijk en kon politiek heel goed scoren, maar hij heeft iets te weinig inhoud.'

Over een andere toenmalige PvdA-kroonprins merkt Haenen op: '*André van der Louw* kan niet incasseren. Hij heeft nooit kunnen verkroppen dat hij op een gegeven moment afgedaan werd als opvolger van Den Uyl. Dat zie je nog steeds in zijn blik. Je ziet 'm denken: ik vergeef ze nooit wat ze toen met me uitgehaald hebben. Den Uyl kende die verbittering niet, hoe-

wel hij toch flinke klappen heeft gehad. Hij had iets gelouterds. Hij wist alles te verwerken. Dat heeft *Van Mierlo* ook. Van Mierlo vind ik nu eigenlijk de meest betrouwbare politicus. Elastiekerig? Ach, hij zit toch aan D66 gekoppeld. Vreemde sprongen kan hij niet maken, want D66 is toch een tolerante partij.'

– *Waar moet naar jouw idee een politicus voor staan?*

'Vanuit mijn eigen leven vind ik primair dat politici ruimdenkend moeten zijn tegenover homofielen, anders houdt het voor mij sowieso op, ook al hebben ze verder nog zulke mooie idealen. Dus dat is belangrijk. En verder vind ik, hoe clichématig dat ook mag klinken, dat ze oog moeten hebben voor de zwakkeren en geld in hen moeten steken. Ze moeten het bedrijfsleven voldoende laten functioneren maar er absoluut geen eerbied voor hebben. Er schuilen natuurlijk grote gevaren in het feit dat Philips en Unilever de macht in Nederland hebben. De democratie mag geen democratie zijn waarin het bedrijfsleven bepaalt hoe ruimdenkend en sociaal je mag zijn. Wat er nu in Oost-Europa gebeurt, lijkt heel mooi, maar er zitten gevaarlijke kanten aan de ontwikkelingen. Je ziet voor je ogen gebeuren dat ook daar het Springer-concern en McDonald's de dienst gaan uitmaken.'

modieus groen

'Toen Den Uyl zich teruggetrokken had en iedereen er vanuit ging dat de PvdA toch wel zou winnen, heb ik één keer PSP gestemd. Dat was uiteraard voor het samengaan met CPN en PPR. Ik vind dat die drie partijen veel te gemakkelijk zijn heengestapt over de onderlinge verschillen, hoewel ze altijd heel duidelijk hadden gemaakt wat die verschillen waren. Daar geloofde ik ook in. En opeens waren die verschillen er niet meer en had je Groen Links. Je onderschat je kiezer ook als je denkt: ze trappen er wel in dat we een pot nat zijn. Daarbij komt dat ik de PPR een vreselijke partij vind omdat die religieuze wortels heeft. Dat wekt bij mij irritatie. Geloof en politiek horen niks met elkaar te maken hebben. *Ria Beckers* vind ik ook vreselijk. Ze zal wel een goed karakter hebben, maar je moet er rekening mee houden dat zo'n politiek leider niet kan. Zoals ze in dat laatste verkiezingsdebat bijna met haar hoofd op tafel lag en vanuit die hoek met de discussie meedeed. Daar luister je toch niet naar. Daar heb je het weer, mensen die die dubbele bodem in hun integriteit missen, komen op de televisie niet goed over. Dat is gewoon een feit. *Andrée van Es* en *Ina Brouwer* vind ik veel leuker. Ik begrijp wel dat *Andrée van Es* politiek gezien geen lijsttrekker

kon worden, maar het zou wel beter geweest zijn. Zij kan wél voorzien of iemand een streek uithaalt en die met dezelfde gemenigheid beantwoorden. Kortom, dat heb je nodig. Je moet als politicus toch iemand weten te boeien.

Trouwens, ik vind Groen Links een veel te modieuze naam. Pacifistisch Socialistische Partij, dat klinkt heel betrouwbaar, dat klinkt als een echte partij. Net als Communistische Partij Nederland. Groen Links, dat lijkt op een soort reclameslogan. Dus ik pleit ervoor dat de PSP weer terugkomt en dat ze niet wil regeren. Dat wordt een en al ellende. Je kunt veel beter een echt principiële partij zijn en als waakhond fungeren, om dat woord maar weer eens te gebruiken. Je moet niet regeergeil zijn, maar afstand willen nemen. Groen Linkers zeggen dat ze willen regeren. Nou, dan kun je als kiezer net zo goed gelijk op de Partij van de Arbeid stemmen. Want die is toch ook voor het milieu, welke partij is dat nou niet?

Natuurlijk hebben kleine principiële partijen nog bestaansgrond. Die heeft de VPRO toch ook. Dat Vrijzinnig Protestant neem je toch ook niet letterlijk meer. Die omroep staat gewoon voor een bepaalde manier van denken. Net zo goed als de PSP. Misschien dat ik wel in Groen Links zou kunnen geloven als ze mij nou eens heel duidelijk konden uitleggen waar ze precies voor staan. Die mensen komen op mij niet terecht over, hoewel ze dat natuurlijk wel zijn. Maar ik denk niet: God, dat is nou een goeie partij.'

Tot slot praten we nog even over zijn nieuwe theatervoorstelling waarvan hij de *try outs* januari 1991 in zijn eigen *Betty Asfalt Complex* geeft. Hij zal daarin nog meer dan in *Frappant* als zichzelf te zien zijn. De mogelijkheid dat Dolman en consorten niettemin een grote rol zullen spelen, houdt hij open. Zoals hij zichzelf altijd het recht voorbehoudt, getrouw aan zijn thema, om te doen waarin hij op het moment zin heeft. Oprecht, betrokken en met overgave. ▼

Anna Veerkamp

Anna Veerkamp is docent aan de School voor Journalistiek in Utrecht

DE NOOD VAN DE PVD A

Het débâcle van de PvdA bij de jongste gemeenteraadsverkiezingen schudde de sociaaldemocratische gelederen stevig door elkaar. De nederlaag was bijna net zo fors als die bij de Provinciale Statenverkiezingen in 1982. De PvdA bleef toen steken op 21,7 procent en werd zelfs de derde partij achter CDA en VVD. Bijna één miljoen voormalige PvdA-kiezers bleven thuis in 1982.

Deze nederlaag bleek tijdelijk. Het waren de kwestie met het ziektegeld en het conflict daarover met de vakbeweging die aan het slechte stembusresultaat ten grondslag lagen. De zaak werd rechtgetrokken: de PvdA stapte uit de regering en herstelde zich een half jaar later bij de Tweede Kamerverkiezingen en reikte met 30,4 procent zelfs tot iets boven haar gewone niveau.

Te vrezen valt dat de huidige electorale val van de PvdA geen incident is. Temeer daar het begrip voor de oorzaken in de huidige PvdA niet zo scherp is. Verbijstering overheerst, want de PvdA heeft zowel naar links als naar rechts aanzienlijke electorale averij opgelopen. Het fabeltje van de lage opkomst gaat niet meer op, omdat nu alle partijen daar last van hadden; de PvdA hooguit iets meer.

Volgens de gangbare analyse heeft de PvdA verloren, omdat ze geen helder, eenduidig profiel meer heeft. De vechtersbaas *Den Uyl*, die het altijd voor de zwakken opnam, is niet meer. In plaats daarvan verwierf de PvdA zich het lastige imago van de koele pragmatische bestuurderspartij, zo gaat de verklaring verder. Dit soort zaken spelen ongetwijfeld allemaal een rol. Máár: er is meer, veel meer.

postmaterialisme

Het politieke krachtenveld is grondig aan het veranderen. Achter het decor van de technocratische politieke cultuur kiemt een nieuwe politieke tegenstelling, die tussen *postmaterialisme* en materialisme. Onze maatschappij is na de oorlog zo rijk geworden, dat voor de jongere generaties die nooit grote financiële problemen hebben gekend, het bezit van materiële goederen als culturele en politieke waarde er minder toe doet. Economisch getinte

aspiraties worden gerelativeerd door de achteruitgang van de kwaliteit van het leven, van het milieu in het bijzonder. Maar ook vraagstukken als inspraak, medezeggenschap en gelijke rechten voor vrouwen en mannen vinden postmateriële kiezers belangrijker dan meer geld op de salaris- of uitkeringsrekening.

Decennialang konden de verkiezingsuitslagen in Nederland worden ontleed en voorspeeld aan de hand van slechts twee factoren: geloof en sociaal-economische. Het beeld was onwrikbaar. De kiezers op het CDA (of zijn samenstellende delen) en Christelijk Rechts bestonden uit het christelijke geloof belijdende mensen. De VVD stond vooral voor de rijke en middenlagen-kiezers en de PvdA en de CPN kwamen op voor de arbeiders.

Zo was het, maar zo is het niet meer. De PvdA en de VVD zullen voor steeds grotere problemen komen te staan. Dit zal - in weerwil van alle verwachtingen - niet gelden voor het CDA. Deze partij steunt nog altijd in ruime mate - voor negentig procent om precies te zijn - op honkvaste confessionele kiezers. PvdA en VVD zitten in de bedreigde hoek. De band tussen sociaal-economische positie en linkse, c.q. rechtse partijvoorkeur is de afgelopen tientallen jaren alsmáar zwakker geworden. Dit verklaart mede de wisselvallige resultaten van beide partijen. De electorale steun van de PvdA varieerde de laatste acht jaar tussen circa tweeëntwintig en drieëndertig procent. De VVD zakte van drieëntwintig procent in 1982 terug tot het - begin zeventiger jaren, pre-Wiegeliaanse - niveau van vijftien procent.

andere inhoud links

De opkomst van de nieuwe tegenstelling postmaterialisme-materialisme hangt samen met de zwakker wordende invloed van sociale klasse-tegenstellingen op het stemgedrag. Feitelijk zijn er de laatste twintig jaar twee belangrijke nieuwe ontwikkelingen op het kiezersfront. De steun van progressieve partijen komt in toenemende mate van kiezers uit de middenlagen met een postmaterialistisch waardenpatroon. Een tweede trend is dat een deel van arbeidersklasse-kiezers verhuist naar conservatieve partijen, die traditionele materialistische waarden verdedigen. Passend in deze postmaterialisme tendens is de verschijning van groene partijen op het politieke toneel in de afgelopen tien jaar. Bij de Euro-verkiezingen van 1989 behaalden deze groene partijen gemiddeld negen procent van de stemmen. Profiel van de groene kiezer: jong en goed opgeleid. Tegenover de groene partijen staan in meer of mindere mate *alle* gevestigde politieke stromingen: sociaaldemocratie,

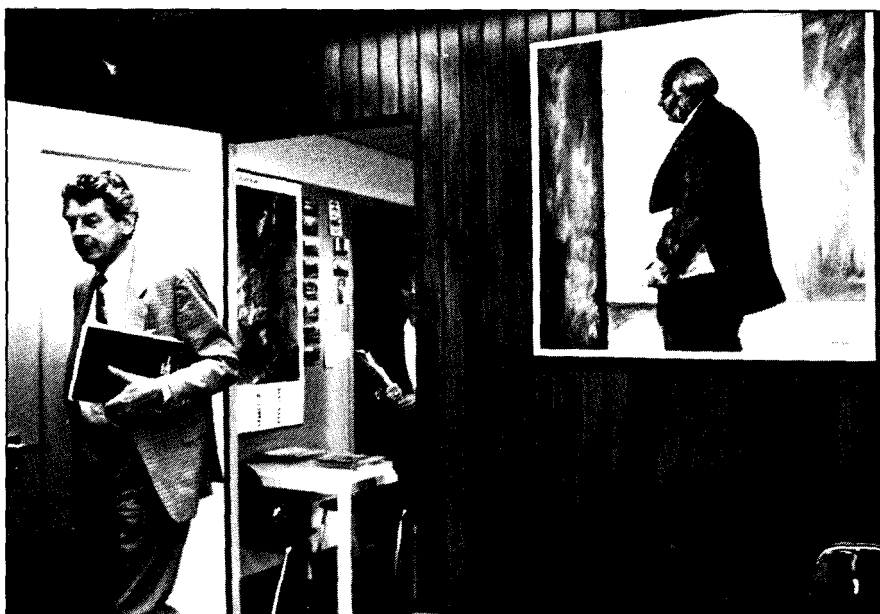

Foto Bert Verhoeff (HH)

christendemocratie en liberalisme. PvdA, CDA en VVD houden alledrie vast aan het standpunt dat 'de economie' belangrijker is dan 'het milieu.' De VVD is de meest anti-groene partij met haar blijdat-ik-rij-mentaliteit. D66 met het imago van 'milieuredelijkheid' hoort niet thuis in het rijtje gevestigde politieke stromingen. De verkiezingsleuze van D66 'Voor een helder bestuur en een schoon milieu' past ook helemaal in het beeld van het postmaterialisme. D66 trekt net als Groen Links vooral jongere en 'oudere jongeren' als kiezers.

Als het postmaterialisme momenteel inderdaad veld wint, dan luidt deze opmars een betekenisverandering van het woord links in. Heel lang was 'links' synoniem met de idee van socialisatie van de produktiemiddelen. Die radicale houding veranderde gaandeweg in het opkomen voor de materiële belangen van de arbeidersklasse. Links zijn in de negentiger jaren betekent milieu, vrouwenemancipatie en participatie-democratie voorrang geven boven meer materiële welvaart.

Tegen deze achtergrond wordt de val van de PvdA begrijpelijk. Deze is niet te wijten aan het thuisblijven van de PvdA-achterban, zoals na de verkiezingsnederlaag in het voorjaar van 1982 nog gezegd kon worden. Toen kon het conflict om de Ziektewet nog als de grote boosdoener worden bestempeld. Deze keer hebben de kiezers bewust gekozen voor het half-groene D66 en het groene Groen Links. Jongeren en middenlaag-kiezers met postmaterialistische waarden nemen niet langer genoegen met de lege groene woorden van de bedilligerige PvdA waarop geen

daden volgen. Zij prefereren in toenemende mate groene en groenige partijen.

Zolang de PvdA de economie centraal blijft stellen, om zo 'haar' koppelingen in stand te kunnen houden, ontwikkelt zij zich tot een 'ambtenaren-, trendvolgers- en uitkeringsgerechtigden-partij' van materialistische snit, die slechts op twintig à vijftwintig procent van de stemmen kan rekenen. De PvdA heeft een *oud-links* imago gekregen. Juist haar recente campagne voor het pragmatische wethouders-socialisme met autoritaire trekjes stuitte op afkeer bij de postmaterialistisch georiënteerde kiezer.

fris en half-groen

De PvdA zal zich zwaar op haar uitgangspunten dienen te bezinnen, wil zij terugkomen. Er zijn nog niet genoeg panelen verschoven. Zoals bekend scheidt deelname aan een regeringscoalitie met het CDA niet de meest geschikte verhoudingen voor een dergelijk bezinningsproces. Mocht de PvdA er na verloop van tijd in slagen het roer om te gooien en een serieus half-groen imago op te bouwen, dan zal met name D66 daarvan de dupe worden. Immers, als je kunt kiezen tussen twee gelijksoortige half-groene partijen, dan kies je als half-groene kiezer natuurlijk voor de grootste van de twee. Voor D66 is het zaak een frisse half-groene partij te blijven, die zich niet al te duidelijk vastlegt. Alleen zo kan zij haar functie van politieke vluchtheuvel in Nederland behouden. Want: VVDers kunnen op D66 stemmen omdat het een *liberale partij* is; CDAers kunnen op D66 stemmen omdat

het een *middenpartij* is; PvdAers kunnen op D66 stemmen omdat het een *progressieve partij* is; en Groen Linkers kunnen op D66 stemmen omdat het een *milieupartij* is.

Voor de VVD zit er niets anders op dan zich nog sterker te profileren als anti-groene partij. Daar is ze sinds de val van het tweede kabinet-Lubbers al een aardig eind mee op weg. Gezien de goede uitslagen van de VVD in forenzensteden als Almere en Lelystad lijkt dat te lonen. De afwisseling van de wacht van *Voorhoeve* door Bolkestein wijst ook in deze richting. Het CDA zal zich zorgen moeten maken over zijn aantrekkingskracht op jonge niet-confessionele kiezers. Als de lijn van de laatste gemeenteraadsverkiezing doorzet, dan loopt het gevaar door het uitsterven van zijn grijze achterban langzaam maar zeker af te brokkelen.

Groen Links heeft in diverse plaatsen van Nederland een verschillend gezicht. Het onvervalst linkse imago in Rotterdam werd niet beloofd door de kiezer. De linkse, realistische op college deelname koersende houding in Amsterdam en Den Haag werd ook niet echt beloofd door de kiezers. De anti-establishment-houding in steden als Groningen en Utrecht sloeg wel aan. Waar D66 twee postmateriële items inzette, 'helder bestuur en schoon milieu', speelde Groen Links landelijk alleen haar milieu-affiniteit uit. Door de door *Peter Lankhorst* aangezwengelde partijdiscussie over de verhouding 'milieu' en 'materiële welvaart' kan Groen Links aan profiel winnen.

De recente discussie in de dag- en weekbladen over het einde der ideologieën zegt meer over de vastgeroeste denkpatronen van de mediamakers dan over de politieke werkelijkheid. De nieuwe ideologieën van Groen, half Groen en anti-Groen komen steeds duidelijker naar voren. Zij leggen een nieuw raster over het politieke krachtenveld. ▼

Alexander de Roo

Alexander de Roo is redacteur van DE HELLING

Literatuur en Engagemen

J. Bernlef. Foto Ton Hendriks

Sinds de Muur omver ligt, staan in Oost-Europa de schrijvers midden in de maatschappij. Of ze willen of niet, ze worden gevierd als het geweten der natie. De honger naar literatuur is enorm in de wankele democratieën.

Voor ons is het een bijna exotisch tafereel. Hier zijn het politieke bedrijf en de morele opdracht de literator een gruwel. De gemiddelde Nederlandse schrijver maakt zich al jaren nergens meer druk om en verliest zich in loze esthetiek en jeugderinneringen. Maar de uitzonderingen lijken steeds talrijker te worden: schrijvers die zich boos maken over de heersende orde, of juist vrolijk, en de literatuur ertegen inzetten.

In deze HELLING zoeken we naar

de nieuwe zucht naar engagement in het Nederlandse proza van de laatste jaren. Via boekbesprekingen en interviews plaatsen we twaalf auteurs tussen de polen *expliciet* en *impliciet engagement*. Bij expliciet engagement gaat het nog letterlijk om de verhouding tussen individu en maatschappij, terwijl bij meer impliciete vormen van literair engagement deze kwestieuze verhouding verdamt in vragen over taal en werkelijkheid.

Wat aan het huidige geëngageerde proza in Nederland opvalt, is dat de strengheid eraf is. Veel geëngageerde literatuur is niet langer rigide en recht in de leer. Net als in het dagelijks leven spreekt het politieke bewustzijn niet meer uit eendimensionale daden en uit geloof in Grote

Verhalen, maar uit een vrijere omgang met mensen, ideeën en taal. Sterker nog: hoe minder de schrijver vasthoudt aan utopieën, hoe vrijer hij zich beweegt. Hij kan waardig zijn verontrusting uitspreken, maar hij kan ook de postmoderne nar uithangen en met veel plezier dominante denkstructuren saboteren. Hij kan zijn achterstand opheffen door een eigen taal te veroveren, maar hij kan ook een boek volzetten met taartrecepten. Het literaire engagement wordt kleurrijker en gevarieerder, en daarmee is het aloude wantrouwen ertegen steeds moeilijker te organiseren. De guerilla van de mentaliteitsverandering sluipt voort!

Het hoe en waarom van dit katern

Deze staalkaart van het engagement in de Nederlandse letteren bestaat grotendeels uit besprekingen van recent proza en uit interviews met de auteurs. Per auteur wordt één recente en karakteristieke boektitel onder de loep genomen. De meeste titels hebben in de afgelopen jaren de nodige publiciteit gehad; het accent ligt daarom in de besprekingen niet op de introductie in het werk - het zijn geen recensies. We proberen de verschillende vormen van literair engagement te traceren. Deze benaderingswijze stelt ons in staat om de boeken te rangschikken tussen de polen expliciet en impliciet engagement. De meest expliciete vorm van engagement is de letterlijke aanklacht tegen concrete sociale misstanden. Een meer impliciete maatschappelijke betrokkenheid is het veroveren van vrijheid

op de taal, de poging om aan betekenissen en identiteiten te ontsnappen. Tussen die twee polen is alles mogelijk.

Renate Dorrestein houdt de mannenmaatschappij een lachspiegel voor, stapt er doorheen en belandt in een meisjeswereld. *Willem van Toorn* schrijft een stijlvolle roman over asgrauwe dingen als de PvdA en stadsuitbreiding. *Jill Stolk* houdt de bijna onzichtbare identiteit van de tweede generatie Indische Nederlanders tegen het licht. *Bril en Van Weelden* zetten elke hiërarchie op haar kop om desondanks op zoek te gaan naar visie en samenhang. *Pamela Koevoets* is een moderne zigeunerin met de écriture féminine in haar achterzak. En *Jacq F. Vogelaar* krijgt gips in zijn hoofd als hij de woorden 'engagement' en 'literatuur' naast elkaar op papier moet zetten.

Constant is er de spanning tussen zorg en woede om een maatschappij vol zichtbare en voelbare machtsarrogantie, ongelijkheid en taalvervuiling, én het werken met een medium waarin werkelijkheid en waarheid allang niet meer bestaan. Vanuit dat vacuüm toch ten strijde trekken, levert mooie literatuur op. Wat ons betreft zijn de belangrijkste stemmen en belangen vertegenwoordigd in deze keuze van twaalf auteurs. Zij maakt duidelijk tussen welke uitersten het literair engagement in Nederland zich beweegt. Maar er had natuurlijk even makkelijk een andere rij kunnen staan. De actualiteit gaat snel en DE HELLING is niet zo dik. Helaas: Marja Brouwers, Ivo Michiels, Robert Vernooij, Louis Ferron, Inez van Dullemen, Leo Pleysier, Joost Niemöller, Boelie van Leeuwen. Het zijn er teveel om op te noemen, en dat is een goed teken.

Blinde vlekken

Als het maken van een verhaal of gedicht een daad van anarchie is, komt de vraag naar politiek en engagement in de letteren misschien alleen voort uit de behoefte om die anarchistische kracht te kanaliseren en onschadelijk te maken. Misschien wel. Net zoals we de zeggingskracht van een roman kunnen vernietigen door te tellen hoeveel oedipale motieven erin staan, of verwijzingen naar *Musil*, of zelfstandige naamwoorden. Maar misschien komt de vraag naar engagement ergens anders vandaan. Uit hoop bijvoorbeeld. Uit het koppige verlangen dat literatuur meer is dan een kast vol boeken. Een boek kan de wereld veranderen, al is het maar door er een paar duizend woorden aan toe te voegen. Daarom kan het geen kwaad als er af en toe weer een tijdschrift gaat over Literatuur en Engagement, en deze keer is het de beurt aan DE HELLING. In dit nummer leest u hoe de Nederlandse schrijver van vandaag zich engageert, maar eerst stippen we de thema's aan van recente debatten over literatuur en engagement.

De eis van sociale betrokkenheid, in welke vorm dan ook, plaatst de schrijver altijd voor hetzelfde dilemma: literatuur kan heel goed een front zijn voor het streven naar persoonlijke onafhankelijkheid, het ontwikkelen van een eigen taal, maar tegelijk wordt er

gevraagd om solidariteit, het spreken voor een algemener belang dan het individuele, het stem geven aan herkenbare ervaringen. Hoe harder de schrijver zich inspant voor de vooruitgang van de goede zaak, hoe harder zij naar achteren wordt getrokken. Dit dilemma speelt niet in de gevestigde literatuur van het midden, want die is niet in beweging, maar wél in alle randgebieden: de experimentele mannenliteratuur, de feministische en de gekleurde literatuur. Des te triester dat dit een geschiedenis is van dorpjes en blinde vlekken. Vroeger of later gaat ieder kamp door dezelfde discussies heen, maar men ziet het van elkaar niet - of wil het niet zien. Iedereen claimt het engagement voor zichzelf: ik ben geëngageerder dan jij! De deelnemers ontlenen er een soort morele superioriteit aan en voelen zich verheven boven buitenstaanders. En dat terwijl het streven naar gelijkwaardigheid op de literaire markt overal de boventoon voert. Dat streven is het meest concreet en fysiek bij de gekleurde auteurs, Indisch, Surinaams, Turks of Marokkaans. Vanuit hun verschillende moedertalen komen ze het Nederlands binnen, een netwerk van tradities en denkmanieren dat niet op hun cultuur is ingesteld. Voor witte dames is het formuleren van een eigen identiteit al abstracter, maar ook weer parallel aan

het inhalen van een maatschappelijke achterstand - en dat geeft aan hun zaak een urgentie die hun witte broeders in het experimentele kamp missen. Die mogen zich ook buitengesloten voelen, maar hebben tenminste al een eeuwenoude traditie van dwarsliggers en avantgardisme achter zich.

Hoe dan ook, geëngageerde literatuur heeft bijna altijd ook buiten-literaire intenties. En dat is voor de heren in het midden van de dominante literatuur meestal het excuus om discussie erover af te wijzen. Echte literatuur, zeggen zij, moet het niet hebben van politieke doelen, hoe sympathiek ook. En dat is natuurlijk zo, maar zo dreigen ze wel de prachtige boeken over het hoofd te zien die juist vanuit sociale onvrede worden geschreven. In 1981 wees één van hen in eigen kring op dat gevaar: *Ton Anbeek* vroeg in *De Gids* om meer straatrumoer in de Nederlandse roman. Hij was in Amerika geweest, had nieuwe boeken gelezen van *Irving*, *Heller* en *Vonnegut*, en was getroffen door de wildheid van de plots, de actuele onderwerpen en de strijdlustige, burleske toon. Tegenover deze maatschappijkritische bestsellers staken *Een vlucht regenwulpen* en *Opwaaiende zomerjurken* bleekjes af, Hollandse boeken waarin 'een romanfiguur probeert een persoonlijke ordening te scheppen buiten de actualiteit om.' Grote opwinding

natuurlijk, in de literaire grachtengordel. Vriend en vijand - de bekende kring van middelbare bleekgezichten - viel over de oppervlakkigheid van zijn vergelijking heen, al werd zijn pleidooi op zich nauwelijks aangevochten. Sterker nog, kort daarop kwam juist de zogenaamd wereldvreemde, academistische generatie met boeken waarin de maatschappij je als straatstenen om de oren vloog: *A.F.Th. van der Heijden* met *De slag om de Blauwbrug*, *Ook de Jong* met *Cirkel in het gras*, *Frans Kellendonk* met *Mystiek lichaam*. De schrijver kwam even achter zijn bureau vandaan.

Maar het maatschappelijk gehalte van literatuur zit niet alleen in de stof of de moraal; het bewustzijn van de taal waarin je schrijft, met alle codes en reguleringen vanden, is zeker zo belangrijk, net als het besef van de marktmechanismen waarin je boek terecht komt. Dat is altijd het onbegrepen punt geweest van *Jacq F. Vogelaar*, de man die twintig jaar diende als Kop van Jut in discussies over de verhouding tussen schrijver en samenleving. Links en rechts hebben al die tijd naar hartelust op hem ingehamerd - niet eens zozeer om zijn opvattingen op zich, maar omdat hij die koppelde aan ongemakkelijk proza, dat een eindeloos beroep doet op je waakzaamheid en eruditie.

Rond 1970 begon hij in *De Groene Amsterdammer* materialistische literatuurkritiek te bedrijven: welk beeld geeft een boek van de maatschappelijke werkelijkheid, welke positie neemt het in, of: hoe komen ideologische structuren en processen tot stand? Het motto was: met sociale en economische, maar ook met literaire actie de burgerlijke maatschappij te lijf! Maar dat hoeft van een roman nog geen pamflet te maken, dienstbaar aan de strijd van de arbeidersbeweging - en daarover kreeg hij in 1977 ruzie met *Klaas Wellinga*, collega bij *De Groene*. Wellinga hield er niet van dat de Argentijn *Cortázar* literaire experimenten bedreef terwijl zijn landgenoten werden vervolgd en gemarteld. Vogelaar eiste woedend het recht op van de schrijver om zijn eigen gebied naar de vrijheid te zoeken en grenzen te verleggen. Dat is zijn manier om de werkelijkheid te helpen veranderen.

Het jaar daarop kwam de aanval van de andere kant. *Carel Peeters* zwengelde

in *De Revisor* een discussie aan over 'De taak van de schrijver'. Hij zag in de schrijver een soevereine geest, die eigenlijk verplicht is zijn samenhangende visie op te leggen aan onze veelkantige realiteit. Een opdracht, vond Vogelaar, die alleen geldt wanneer je het achterliggende humanistisch-kapitalistische wereldbeeld als vanzelfsprekend zou aanvaarden. De tegenstanders in deze polemiek - Peeters en Vogelaar zijn maar twee van de namen - lijken tot elkaar veroordeeld, zodat de minder starre en venijnige gedachtenwisseling in de feministische hoek niet goed tot ze doordringt. Terwijl de overeenkomsten toch frappant en verhel-

Foto Harrie Timmermans (HH)

derend zijn. (Al is het niet nodig zover te gaan als *Aad Nuis*, die in een *Bzzletin* van 1980 met één fantastische beweging Vogelaar en *Hannes Meinkema* samen onder de 'anti-ik schrijvers' schaarde, de laatste omdat ze 'zoveel nadruk legt op de herkenbaarheid van situaties en de representativiteit van personages dat het lijkt of ze het unieke zou willen uitbannen.')

De vrouwenbeweging van de vroege jaren zeventig hield in haar gesprekken over literatuur even pas op de plaats, terwijl de mannen enthousiast voortraasden. Eerst moest het traditionele vrouwbeeld in de boeken van die tijd ontmaskerd worden. Er werd gezocht naar schrijfvormen voor de zoekgeraakte vrouwelijke ervaring.

Vroege resultaten kwamen ter sprake in een *Te Elfder Ure* uit 1975 - voor het eerst gaven de heren marxisten hun vrouwelijke collega's de ruimte voor een heel nummer over feminisme. Het wachtwoord: bewustmaken! Daarna ontstond min of meer dezelfde splitsing als die tussen Wellinga en Vogelaar: de *realo's* onder de vrouwen richtten een netwerk van literaire instellingen op - boekhandels, tijdschriften, uitgeverijen, de Anna Bijnspruis - en de *fundi's* groeven zich in in de literatuurhistorie en de theorievorming, op zoek naar de vrouwelijke stem. Het verschil was dat hier de verschillende richtingen elkaar aanvulden. Ze hadden elkaar nodig en begrepen dat. En in het ontmantelen van het 'humanistisch-kapitalistische wereldbeeld' gaan de dames nu voor, door hun aandacht voor het andere, de literatuur van niet-dominante, vaak niet-westerse culturen. *Aafke Steenhuis*, *Maaïke Meijer* en *Anja Meulenbelt* en vele anderen - ze wijzigden het progressieve literaire klimaat in ons landje.

Maar snel gaat het niet met de integratie van de verschillende debatten. Het blijft een verhaal van dorpjes en blinde vlekken. Het experimentele mannen-dorpje, gebouwd rond *De Groene*, wordt langzamerhand gedoogd ter linkerzijde van *VN*, als een erudiet maar nogal veeleisend gezelschap. Hun blinde vlek geldt het vrouwenkamp waar verwante discussies over het schrijvende subject en de bevrijdende werking van literatuur met meer lust en plezier worden gevoerd. Daar ontstaat een levendiger wisselwerking tussen literaire theorie en praktijk, maar ook een dreigend isolement.

De bedrijvige vrouwengemeenschap is in de gevestigde kringen slecht vertegenwoordigd, en slaagt er aan de andere kant maar heel moeizaam in om bijvoorbeeld de Turkse en Surinaamse schrijfsters in te lijven. Die zien de plotselinge belangstelling misschien als annexatiedrift, terwijl ze nog midden in hun eigen culturele onafhankelijkheidsstrijd zitten. De blik is vooral naar binnen gericht. De schrijver zit vast aan kleur, geslacht en afkomst. Deze HELLING maakt de scheidslijnen zichtbaar, maar ook de toenaderingspogingen. ▼

Chris Keulemans

De doolhoven van de taal en de realiteit

Op mijn werktafel een stapel boeken. Een overzicht met voetnoten ligt voor de hand. Maar literatuur, dat gaat over het vermijden van wat voor de hand ligt. Politiek ook, soms, maar meer nog gaat dat over ordenen.

Goed, ordenen. Ik maak voortdurend andere stapels van boeken die bij elkaar horen. In geen enkele stapel verschijnt het Meest Logische Verband. Hier dan, ongeordend.

Marxisme en literatuurkritiek - dat was vroeger. *Het postmodernisme in de literatuur* - dat zou over nu gaan. Daar tussenin het Nederlands polderlandschap van de letteren: *Het literair klimaat 1970-1985* en *De literaire wereld*, in *Socialisten in no nonsense-tijd*. En: *Wie weegt de woorden* van Meulenbelt - omdat het inderdaad meestal mannen zijn die dat doen. *Sprekende stiltes*, over écriture féminine en postmodernisme - ook een mogelijke verbinding. *Taal en verlangen* - de verbindende schakel? *Denken in Parijs* en een inleiding op het structuralisme, want hoe zat dat ook al weer met taal, subject en wereld? Plus *Het plezier van de tekst* en *De lust tot lezen*, want ook dat moeten we niet vergeten.

Literatuur, dat gaat over niet vergeten. Politiek, dat gaat over voorwaarts. Of niet? Een spoor volgen levert telkens nieuwe sporen op, sporen van structuren, klassenstrijd, seksenstrijd, stalinisten, critici, identificaties, de-identificaties, fragmentaties. En dit moet één verhaal worden. Over literatuur en politiek, over taal en werkelijkheid.

Er zijn verschillende manieren om ergens systeem in te brengen. Je kunt bijvoorbeeld systeemkaartjes maken. Een kaartje met marxisme, een kaartje met structuralisme, eentje met feminisme en eentje met postmodernisme. Dat suggereert zelfs een historische lijn. Voorwaarts.

Marxisme - spiegels van de werkelijkheid

Eerste kaartje: marxisme. Echo's: achterhaald, failliet - niet eens zozeer om-

dat velen het Reëel Bestaande Socialisme ontvluchten of opheffen, maar omdat de linkse subcultuur in het kapitalisme al eerder heeft bedacht dat het zowel theoretisch als praktisch niet werkt, het model van klassenstrijd, materialisme en dialectiek. Maar was er wel één model?

Ook links ontkomt blijkbaar niet aan die vreemde werking van het geheugen waardoor het verleden altijd verschijnt als eenheid. Waren er eigenlijk niet vele marxismes en zo ook vele marxistische opvattingen over literatuur? Vreemd toch hoe wij altijd de meest stalinistische variant onthouden: de doctrine van het Socialistisch Realisme, uitgevaardigd in 1934 op het Congres van Sowjet-schrijvers. Ja, het was erg: een waarheidsgetrouwe, historisch-concrete schildering van de werkelijkheid in haar revolutionaire ontwikkeling. (H)erkenning van de ellende van het proletariaat en liefst ook uitzicht op heroïsch verzet.

Literatuur als een kwestie van de juiste politieke inhoud en het juiste politieke standpunt van de auteur. Literatuur als opvoedkunde, als agitprop, als gesloten eenheid. Weg met de burgerlijke roman en de perverse avantgarde. Maar er was meer onder de marxistische zon. Volgens Lukács is de roman weliswaar een burgerlijk epos, maar in zijn ironie laat deze tegelijkertijd de vervreemding van de mens in de moderne maatschappij zien. Later veronderstelt Lukács zelfs marxistisch-optimistisch dat de verloren gegane harmonie in een literair werk terug te veroveren is: Waarlijk Grote Kunstwerken bestrijden de vervreemding en versplintering. (Zie toch hoe snel de termen verschuiven van concrete werkelijkheden als het proletariaat naar abstracte verhoudingen en structuren als versplintering - en we zijn nog niet eens bij het kaartje structuralisme.) Zo'n Waarlijk Kunstwerk beschrijft volgens Lukács de complexe verhoudingen tussen mens, natuur en geschiedenis en ontvouwt zodoende het meest typische van een bepaalde

fase in de geschiedenis. Een typisch romanpersonage belichaamt historische krachten zonder de rijkdom aan individuele elementen te verliezen. Kortom, een fraai evenwicht tussen subject en object heeft op zich een politieke werking. En dat heeft niets te maken met het bewuste politieke standpunt van de auteur - zo was *Balzac* een reactionair, maar zijn werk niet.

De literatuur bleek zich echter niet te houden aan deze voorschriften tot evenwicht. Zij viel eerder uiteen in enerzijds bot naturalisme - de realistische beschrijving van oppervlakteverschijnselen - en anderzijds het modernisme van *Kafka*, *Musil*, *Joyce* en *Beckett* dat de mens ontdekt van zijn (of haar-nee, zover zijn we nog niet, dat is een ander kaartje) geschiedenis en alleen de psychische werkelijkheid van het ik erkent. De één teveel buitenkant, een abstract objectivisme; de ander teveel binnenkant, een abstract subjectivisme.

Gebroken spiegels

Brecht vond zelfs de minder strenge marxistische kritiek van Lukács maar onzin: een fetisjering van het negentiende eeuwse realisme, literatuur als spiegel van de werkelijkheid, blind voor modernistische kunst. Zijn uitgangspunt: 'Als kunst het leven weerspiegelt dan doet zij dat met bijzondere spiegels.' Oftewel, de vervormende spiegels van vervreemdingseffecten, fragmentatie en anti-identificatie in plaats van het meegesleept worden in een verhaal. Identificatie - of dat nu is van een lezer met een hoofdpersoon, of een toneelspeler met zijn rol - vormt immers de basis voor klasseverzoening.

Ook *Benjamin* vond het burgerlijk om terug te verlangen naar een harmonieuze eenheid en zag positieve mogelijkheden in de technocratische versplintering en de montage van ongelijksoortige elementen. (En nee, we zijn nog lang niet bij kaartje 4, maar er is veel voor te zeggen dat er al postmo-

dernistische geluiden waren toen het modernisme nog veroverd moest worden op de 19e eeuw).

In de jaren zestig gooiden de marxisten *Macherey* en *Althusser* nog meer spiegels in. Tekst en ideologie zijn geen spiegels van de maatschappij, zelfs geen vervormende spiegels. Tekst en ideologie zijn dingen op zich, relatief autonoom: ze komen niet uit de lucht vallen, maar zijn ook niet direct af te leiden uit de maatschappelijke omstandigheden.

Het gaat in een tekst zowel om wat er staat, als om wat er niet staat. Eigenlijk is het zelfs belangrijker wat er niet staat: de open plekken, de stiltes, de gaten. Het is een tekst als het ware ideologisch verboden om bepaalde dingen te zeggen, daarom is hij altijd onvolledig, onaf, vol gaten, breuken en tegenspraken. Een tekst bezit dan ook geen centrale essentie - er zijn slechts voortdurend conflicten. En we blijven marxist, dus de conflicten zijn niet zomaar conflicten maar klassenstrijd - klassenstrijd in de tekst, klassenstrijd in de theorie, klassenstrijd in de ideologie, in de politiek, overal, niet alleen in de fabriek.

Dat was even slikken voor orthodoxe marxisten. Een (definitieve?) afwijzing van stalinistische eisen aan de juiste politieke inhoud c.q. partijgezindheid van auteurs. Oftewel, zoals dat heet in het jargon: een onttroning van het Centrale Subject - niets of niemand stuurt de Geschiedenis of heeft de Waarheid in pacht. Een afwijzing ook van Lukács' idee van een 'typisch personage als spiegel van een typische fase van de geschiedenis' - want literatuur produceert geen kennis, het produceert ideologie. En ideologie in Althusseriaanse zin betekent niet 'vals bewustzijn' of 'juist bewustzijn', maar gewoon, dagelijks bewustzijn - met alle onthullingen, verhullingen, gaten, breuken, (klassen)strijd en momenten van denkbeeldige eenheid die daar bij horen.

Dat is ook een geheel andere manier van denken over staat, politiek en ideologie. Niet meer staat en politiek ergens bij de regering en de machthebbers en ideologie in de domme hoofdjes van het volk of in sommige verkeerde boeken - de staat is overal: in politiek-juridisch vastgelegde regels, in ideologische staatsapparaten als ge-

zin, onderwijs en massamedia, in alle praktijken, in elke tekst, in je hoofd en op je huid.

Structuralisme - vertogen en tekensystemen

En daarmee zijn we in feite bij kaartje nummer 2 aangeland: het structuralisme - al wil een marxist als Althusser daar niet bij horen, omdat het structuralisme geen plaats heeft voor het basissuitgangspunt van materiële, historische omstandigheden en praktijken. Structuralisten als *Lévi-Strauss*, *Lacan*, *Barthes* en ook een beetje *Foucault* (al wil die ook nooit op het kaartje structuralisme staan) bezien de wereld als netwerk van structuren, vertogen en tekensystemen, waarin vrijwel alles gestructureerd is als een taal.

De onttroning van centrale, sturende elementen is hier nog radicaler dan bij Althusser - die zag immers nog wel wat in het reële bestaan van de klassenstrijd en de Wetenschap - voor structuralisten zijn er alleen abstracte structuren, ketens van tekens waarin een element pas als element kan verschijnen doordat het verschilt van een ander element in de keten. De Mens - het Ik, het Subject - is in dat spel met de tekens en betekenissen bepaald geen sturend element. De mens is zelfs nauwelijks een element, maar eerder een effect van de taalketen.

Kortom, niet de mens of de klassenstrijd maken de geschiedenis maar talige structuren doen dat. En ook die talige structuren hebben geen sturend subject; het Subject is dood, de auteur is dood, leve de lezer - en eigenlijk is ook die zijn identiteit kwijt. Zoals Barthes het zegt: 'Op het toneel van de tekst geen voetlicht: er bevindt zich achter de tekst niemand die actief is (de schrijver) en ervoor niemand die passief is (de lezer); er is geen subject en geen object.' Wat overblijft is het plezier van de tekst. En politiek? Hoogstens impliciet en zeker niet als Waarheid - politiek is er voor wie het erin leest.

Deze principes leidden tot soms prachtige en soms onbegrijpelijke taalexperimenten. In Nederland deden *Vogelaar* en *Van Marissing* dat, maar velen raakten het spoor bijster in deze taaldoolhoven. En wat er (wederom) overbleef, was enerzijds objectivistische realisti-

sche verhalen en anderzijds een exploratie van het subject.

Feminisme en de vrouwelijke stem

Intussen zaten de vrouwen ook niet stil. Kaartje nummer 3: het feminisme. Feministen waren er langs andere sporen achter gekomen dat niet de Mens de geschiedenis maakt - dat doet immers de Man, of iets abstracter het Patriarchaat. Strijdvaardig claimden zij een fatsoenlijke plaats voor de Vrouw in de geschiedenis, in de politiek, in de wetenschap, in de literatuur, overal. Maar feministen leken te laat te komen - kwamen zij eisen dat de Vrouw eindelijk ook eens Subject kon worden, had men het Subject opgeheven!

Zij lieten zich echter niet op hun kop zitten, de geschiedenis bood best bruikbare fragmenten. Het oude marxisme bijvoorbeeld, minus de patriarchale elementen, en plus 'het persoonlijke is politiek', bood een model voor schrijfsters als Meulenbelt en *Meinkema*: (h)erkenning van de ellende van vrouwen en liefst ook uitzicht op heroïsch verzet. Literatuur als opvoedkonde, als agitprop, maar toch - zo was de bedoeling tenminste - minder gesloten dan het stalinistisch partijgezinmodel. En ook hier is een grove indeling te maken in enerzijds de subjectivistische variant (narcistische bekentenisliteratuur) en anderzijds de objectivistische panorama's. Maar er was meer. De feministische gothiek van *Dorresteijn* bijvoorbeeld is zeker niet herkenkend realistisch of subjectivistisch te noemen en Van Marissing ging en gaat stug door met haar taalconstructies die steeds meer over vrouwen en steeds minder over het proletariaat lijken te gaan.

En dan is er nog de kwestie met de vrouwelijke stem. Ook daar zijn eigenlijk verschillende stromingen in. Ten eerste een praktische politieke: er moeten gewoon meer vrouwen aan de bak in het literatuurbedrijf en dat heeft ongetwijfeld ook consequenties voor de inhoud. Een bekend schrijver heeft ooit gezegd dat 'literatuur gaat over zwalken over straat om vijf uur 's nachts, over bloed en kots en hoeren naaien'. Dat is zeker een mannelijke stem, en als je dat wil veranderen, kun

Renate Dorrestein. Foto Corinne Noordenbos

je dat best een pleidooi voor de vrouwelijke stem noemen, zoals bijvoorbeeld de Anna Bijnsstichting doet.

De vrouwelijke stem heeft daarnaast ook een meer theoretische pendant die uit Frankrijk komt. De zogeheten écriture féminine gaat terug op het structuralisme en vooral veel op de psychoanalyse, en probeert daar een politiek project uit te destilleren. Het gaat om een afrekening met het fallogocentrisme. Dit fallogocentrisme is niet zomaar het patriërchaat, het primaat van de fallus, maar evenzeer een manier van denken over essenties en onderschikkingen, een symbolische orde die onder andere wezens met een vrouwenlichaam maakt tot vrouwelijke essenties (psychologische en sociale identiteiten) en wezens met een mannenlichaam tot mannelijke essenties. Voor deze hele manier van denken moet een alternatief gevonden worden, een Andere, anti-essentialistische orde - en dit noemt men tot nader orde: een vrouwelijke symbolische orde. Maar het stikt hier van de paradoxen, want hoewel vrouwen juist niet teruggebracht mogen worden tot de kwaliteiten die het fallogocentrisme hen toeschrijft, zoeken sommigen - analoog aan het symbool van de mannelijke fallus - een nieuw symbool in het vrouwelijke vloeiende lichaam, soms zelfs heel letterlijk in de 'eeuwig kussende lippen' van de vrouwelijke geslacht-

sorganen. En waar de écriture féminine zich verbindt met vleugjes spiritueel holisme tieren de vrouwelijke essenties helemaal weer welig - en lijken ze verdomd veel op de vrouwelijke essenties van het fallogocentrisme: veel moederlijke zorg, emotionaliteit, 'Anders-zijn' en ander vrouwelijk gestotter.

Postmodernisme - verknijpte taal, verknijpte werkelijkheid

En zo komen we uiteindelijk bij kaartje nummer 4, het postmodernisme. Hoewel, is dit wel een kaartje? Er zijn inmiddels vele dikke boeken geschreven over wat postmodernisme nu wel kan zijn, er circuleren honderden definities met kernbegrippen als: de teloor-gang van het grote, recht-toe-rechtaan-verhaal; informatisering en voortdurende intertekstualiteit; grensvervaging tussen Grote en Kleine Kunst, tussen mainstream en avant garde, tussen literatuur en pulp; tussen subject en object; montages, fragmenten; de onmogelijkheid van politiek en voorwaarts; de onmogelijkheid van kernbegrippen. Eh... nou ja, verknijp alle voorgaande kaartjes, monteer de fragmenten willekeurig en ziedaar het postmodernisme. Wat je ook overhoudt, elke idee of imaginair moment van de mogelijkheid van identiteit,

eenheid en orde is in elk geval weg. En zoiets als systeemkaartjes maken is al helemaal onzin.

Daar zit wel wat in, want die kaartjes hebben toch al de neiging om door elkaar te gaan lopen. Je kunt elke orde monteren die je maar wilt - ik had ook een verhaal kunnen schrijven over dat het vroege marxistische literatuur eigenlijk al postmodernistisch was, of dat feministische romans de kwestie van de identiteiten radicaal opbliezen, of dat het structuralisme al postmodernisme avant la lettre was. De paradox blijft wel dat je eerst een indeling in kaartjes moet maken, wil je ze uiteindelijk kunnen verscheuren.

Betekent dit dat er geen rode draad meer te onderscheiden is? Nee. De rode draad loopt alleen niet rechtlijnig van een verleden naar een heden; alles gebeurt tegelijkertijd. Wie de literatuurrecensies in de krant leest, kan de hele geschiedenis terugvinden: stalinistische eisen om bij de les blijven, Lukács-achtige pogingen om de vervreemding tegen te gaan, de eis van een evenwichtig samengaan tussen subjectivisme en objectivisme, kritiek op plat oppervlakkig realisme en kritiek op narcistisch subjectivisme, een roep om meer herkenning of handelingsperspectieven of juist de viering van de deconstructie van identiteiten en taal.

Het lijkt er soms op dat er in de literatuur slechts een keuze mogelijk is tussen een engagement met de realiteit of een engagement met de taal. Maar welke keuze een auteur daarin ook maakt, de verhouding tussen taal en werkelijkheid blijft problematisch: kun je met taal een werkelijkheid veranderen? En zo ja, moet die taal dan die werkelijkheid beschrijven of reproduceer je dan alleen wat er is? Moet je met taal een eigen werkelijkheid maken? Maar staat dat dan los van de geleefde werkelijkheid en heb je er politiek dus niks aan? Of is de werkelijkheid eigenlijk ook zelf een talige constructie en is een denken in termen van een tegenstelling tussen taal en werkelijkheid onzinnig? En daarmee ook de tegenstelling tussen literatuur en politiek? ▼

Marianne van den Boomen

Vóór alles een dame *Renate Dorrestein*

Eten of gegeten worden

'Dus schrijf, dames, schrijf, en katalpuleer met uw scheppingen de letteren ver voorbij de kolenvelden en de schijf van vijf. Laat het landschap van onze letteren er een zijn waarin BLACK FOREST BOMBES en bergen ECLAIRS AU CHOCOLAT oprijzen. Ga er op los met de deegroller, klop en meng en zeef en roer, en spaar de slagroomsput niet. Pureer! Garneer! Bouw monumenten van MOSCOVISCH GEBAK, verspreid de geuren en kleuren van VRUCHTEN-SOUFFLES, bouw torens van FLENSJES en onttrek de horizon aan het zicht met Himalaya's van HAZELNOOTTAART en HONINGKOEKJES. En zou er iemand na een paar happen wantrouwend zeggen: 'Maar dit lijkt in de verste verte niet op kool', antwoord dan met opgeheven hoofd: 'Allicht niet! Het is godlof een SCHUIMTAART!' Aldus schrijft mevrouw Meermin in Renate Dorresteins laatste boek *Vóór alles een dame*, waarin het verband tussen Schwarzwälder Kirschtorte, literatuur en moeilijk opvoedbare meisjes centraal staat. *Vóór alles een dame* is een soort almanak, die een roman in dagelijkse afleveringen, verjaardagen van schrijfsters, af-risamen en recepten bevat. Deze laatste zijn afkomstig uit mevrouw Meermins 'klassieke standaardwerk' *Wie kookt heeft de macht*, dat de wortels van 'het vrouwelijke schrijven' blootlegt. Mevrouw Meermin bestiert de keuken van een internaat voor meisjes, die maar niet op maat gebracht willen worden voor hun bestemming in de natuurlijke orde. Zij hanteert bij haar kooklessen de TAART als leerobject, want wie kookt ligt altijd voor op wie eet. Bovendien heeft de taart iets baldadigs en subversiefs.

De relatie tussen vrouwen en eten legt Dorrestein ook al in haar vorige roman *Het perpetuum mobile van de liefde*: 'Vrouwen en voedsel! Zeg je het een, dan zeg

je het ander! De vraag stellen is haar beantwoorden!' Vrouwen zeulen hun bintjes af en aan alsof er elk moment weer een oorlog uit kan breken, vrouwen vullen de hongerige magen van hun man en kinderen met smakelijk bereide maaltijden, vrouwen zitten in de supermarkten achter de kassa en vrouwen in de fabriek zorgen dat de augurken in de potjes met zoetzuur komen. Daarenboven heeft de zelfmoord van haar zusje, die Dorrestein in *Het perpetuum mobile* van zich afschrijft, niet in de laatste plaats met eten te maken. Haar zusje lijdt aan een extreme eetobsessie: ze eet zich uit frustratie helemaal vol en probeert tegelijkertijd door purgeermiddelen en kotsen nog slank te zijn als de mannequins op een kwark-affiche. Bulimia en anorexia nervosa, het zijn de wetenschappelijke namen voor de eetziektes die juist vrouwen treffen. En die ziektes hebben, zo leren feministische theorieën ons, alles te maken met een onbewust verzet tegen de rol en de plaats die vrouwen maatschappelijk krijgen toebedeeld. Het zusje bezwijkt aan de 'natuurlijke' orde, waarin het voor vrouwen slechts is weggelegd om louter lichaam te zijn.

In *Vóór alles een dame* stelt Dorrestein het verband tussen vrouwen en eten op een frivolere manier aan de orde dan in *Het perpetuum mobile van de liefde*, dat een woedende aanklacht is tegen de eeuwigdurende beweging die vrouwen telkens weer tot hoedsters, voedsters en dienststers maakt. In de keuken van het internaat waar mevrouw Meermin de scepter zwaait, worden de meest onwaarschijnlijke taarten, van turko's tot strawberry vol-au-vent, van kweepe-rensoufflé tot tort morelowy krakowski, in grote hoeveelheid geproduceerd en verorberd. Maar het collectieve meisje onderhoudt een gecompliceerde relatie met voedsel: 'Neemt zij daarvan te veel in, dan zal dat haar

ruimte doen innemen en krijgt zij volume. Dan drukt ze haar gebruiker - de man - allicht uit het beeld. Mager dient het meisje dus te zijn, en zich slechts bezig te houden met het vullen van de maag van haar gebruiker.' Een meisje dat deze 'gebruiksregels' met de voeten treedt, is *Alice in Wonderland*, die zich naar believen als een dolla laat groeien of krimpen. Alice wordt dan ook ten voorbeeld gesteld, want een meisje dat durft te eten, krijgt men er niet zo snel onder - 'Eten of gegeten worden, dat is de kwestie.'

Dorrestein brengt in *Vóór alles een dame* het koken niet alleen in verband met het universele meisje; het koken fungeert tevens als metafoor voor het schrijven. Wie kookt, heeft de macht (zie het kookboek van mevrouw Meermin), maar wie schrijft, heeft dat evenzeer: 'Waarom anders schrijft de schrijfster? Toch zeker om de werkelijkheid naar haar hand te zetten.' Al schrijvend kan je een eigen werkelijkheid scheppen, die weinig van doen heeft met de bestaande. Het personage Dorrestein, dat eveneens een rol speelt in de almanak, moet van die bestaande werkelijkheid niet zoveel hebben, 'sinds de dag dat ze ontdekte dat die alleen maar voordelen biedt aan het geslacht waartoe zij nu net niet behoort. Het zich bij die realiteit neerleggen noemt zij capitulatie, het erover schrijven collaboratie. Men gaat toch zeker niet op papier de wereld zitten reproduceren die men minacht!'

Haar meest ambitieuze project is dan ook een afrekening te schrijven van de gehele geschiedenis van de mensheid, zoals die op de scholen wordt onderwezen, en dat binnen het bestek van zo'n drie, vierduizend pagina's. 'Men moet ontschrijven wat elders wordt vastgelegd door letterkundigen van een zeker geslacht!' In haar 'ontschrijven' verhoudt Dorrestein zich wel degelijk tot de maatschappelijke werkelijkheid, en wel als een negatief van een foto tot de afdruk ervan. Dorrestein maakt gebruik van fantastische overdrijvingen, bizarre omkeringen, slap-

stick en groteske ironie. Ze toont daarbij de realiteit in een vergrotende spiegel, die het onrechtvaardige erin tot in karikaturale proporties opblaast.

Het engagement van Renate Dorrestein, het moge duidelijk zijn, is van het expliciete soort. In *Het perpetuum mobile van de liefde* stelt ze, zoals reeds uit de titel spreekt, onder meer het dominante concept van de liefde, de romantische en de familiale, aan de kaak. Dit concept, waarin vooral vrouwen hun

levensvervulling dienen te vinden in het leven voor de liefde, ondersteunt immers de mannenheerschappij in deze wereld. In het luchtiger *Vóór alles een dame* wil Dorrestein de wereldgeschiedenis van de vrouw blootleggen, en die geschiedenis kan alleen maar bij het meisje beginnen. Op allerlei manieren en door de diverse moeilijk opvoedbare meisjes wordt aan die wereldgeschiedenis van het meisje gewerkt. En Dorrestein is één van hen als ze consta-

teert dat de letteren geknipt zijn voor moeilijk opvoedbare meisjes: 'Al schrijvend kun je alle subversieve dingen uithalen waarvan je droomt, zonder in de problemen te raken met het gezag. En bovendien kun je door het op papier zetten van irregulier gedachtengoed meer overhoop halen dan door vandalisme of ander wangedrag.'

Xandra Schutte

Een leeg landschap *Willem van Toorn*

Een bouwtekening in de klei gestoken

Melancholie, ongelof en boosheid zijn de ingrediënten die de sfeer van *Een leeg landschap* bepalen. Toch is het maar zeer ten dele een *elegische* roman. Daarvoor heeft het commentaar van de hoofdpersoon in de roman, *Erik Leeman*, die zichzelf omschrijft als een kankerende optimist, teveel betrekking op het heden.

Er is iets fout gegaan. Ergens na de Tweede Wereldoorlog is de drang tot wederopbouw en economische groei in een krampachtige stuip terecht gekomen. Het gevolg is een samenleving die uitbreiding, groei, verrijking en consumptie niet meer als verworvenheden, het resultaat van hard werken ervaart, maar als een natuurlijk gegeven. Stadsuitbreiding is een 'onbevraagde noodzaak' waar ieder ander belang voor wijkt. Van een gedachte achter of een reden voor deze groei is allang geen sprake meer. Een mechanische voortgang van de economische groei is het gevolg. Willem van Toorn wil ons er weer eens aan herinneren dat er een tijd is geweest waarin mensen een doel voor ogen hadden, zich bevestigd voelden in een gedeeld verlangen en een duidelijk herkenbaar resultaat van hun inspanningen verwachtten. Een tijd waarin de toekomst maakbaar werd geacht en ondergeschikt was aan wilsbesluiten.

Je kan je ten zeerste afvragen of er ooit

zo'n ongespleten levensgevoel heeft bestaan. Maar de schrijver heeft de middelen om de geschiedenis te herschrijven en te vervalsen. Hij is immers geen historicus. Van Toorn herschept, hij schept het landschap leeg om het in te vullen met de herinnering aan een droom. Hij schept een materiële leegte die het vertrekpunt van idealen is. De leegte, het gemis waaruit het verlangen kan ontstaan.

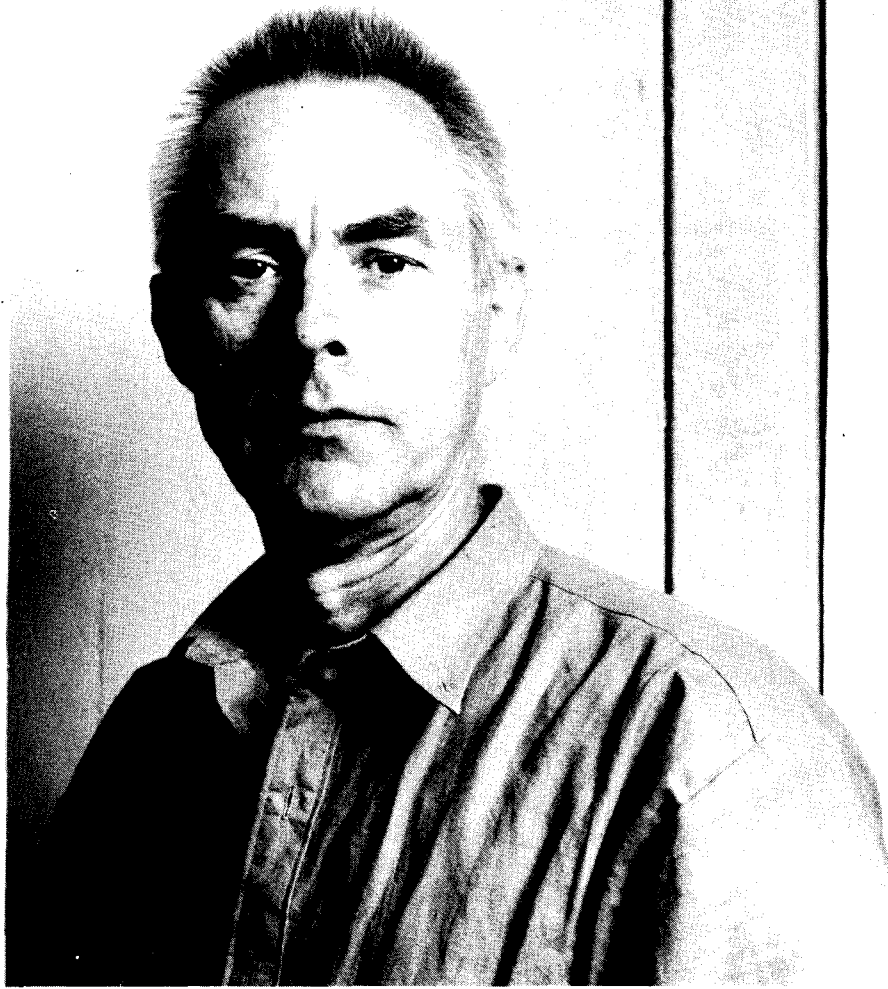
De roman constateert dat idealen tegenwoordig alleen nog met ironie worden bejegend. Hoe konden de goeie ouwe socialistische idealen verloren gaan? Door dit soort vragen heeft de roman een sterk documentair karakter gekregen. De misstanden die Erik Leeman signaleert in zijn omgeving zijn een rechtstreeks gevolg van politieke besluitvorming. Van Toorn schuwt het niet in deze roman man en paard te noemen. Met een zekere gretigheid grijpt Erik Leeman de politiek aan om zijn onvrede te kunnen spuien. Het gaat dan afwisselend om de individuele burger die beklemd raakt in de raderen van de bureaucratie, de vereenzaming van bejaarden in Amsterdam, de kleine criminaliteit, drugs... Wanneer dat alles vergezeld gaat van een beklag over het verval der waarden en de maatschappelijke indifferentie, kan je het gevoel bekruipt in een winkel op je beurt te staan wachten om ge-

holpen te worden door een kruidenier die last heeft van galstenen. Sociaal-realisme van de koude grond?

Van Toorns roman levert zeker politiek proza op. Of het geëngageerd proza is, weet ik niet zo precies. Het commentaar op de maatschappij waarvan Van Toorn ons zo ruimschoots voorziet, is daar misschien te sikkeneurig voor. Het zijn de overjarige klachten 'dat alles zoveel minder is', die je bij voorbaat de moed ontnemen om er nog serieus op in te gaan. Dat past slecht in mijn definitie van engagement. Een geëngageerde roman hoeft niet per se het vuur voor de strijd aan te wakkeren, of een lichtend voorbeeld met handleiding aan te reiken. Maar geëngageerde literatuur moet 'feiten' plaatsen in een onderlinge verhouding die opwekkend is, die een aanzet is tot een schakeling van gedachten of handelingen. Een litanie van klachten heeft een tegenovergesteld effect. Zij slaat je dood met door de jaren ingesleten en gepolijste clichés. De leegte van de apathie staat in deze roman op gespannen voet met de leegte waaruit het ideaal ontstaat.

Stadsuitbreiding en planologische beslissingen die het lege landschap opvullen, gaan altijd gepaard met een grote mate van abstractie. Landschappen in kaart gebracht geven altijd de indruk van beheersbaarheid. Een stafkaart van een onherbergzaam gebied maakt het terrein al een stuk gecultiveerder. Stafkaarten moeten een onweerstaanbare aantrekkingskracht

Willem van Toorn. Foto Ton Hendriks

uitoefenen op politieke architecten: met een rood potlood lijntjes erbij trekken, huisjes invullen; hekjes, slootjes en stalletjes weggummen.

Politieke beslissingen over planologische vraagstukken lijden aan eenzelfde autonome schoonheid: de schoonheid van de abstractie, de schoonheid van de beheersing. Als tekening. Van Toorn wil in deze roman die abstractie weer binnen de menselijke verhoudingen brengen. Dat heeft als resultaat dat een gemeenteburgemeester al te snel de trekken van een windzuchtige blaasbalg krijgt en iedere maatschappelijke arrivé een consumptief leeghoofd wordt. Een nieuwbouwwijk jaagt een bejaard boerenpaar van hun erf.

Dat is een platvloerse en simpele tragiek, die vanwege haar clichématige eenvoud veel schrijvers zal afschrikken. Er lopen in Nederland maar weinig schrijvers rond die de politieke werkelijkheid zo concreet en expliciet journalistiek in hun romans verwerken. De afkeer ervan is zo groot, zozeer geïnstitutionaliseerd, dat de mogelijkheid daartoe gemakkelijk als onliterair van de hand kan worden gewezen.

Een onrecht dat duizend keer her-

haald wordt, wordt vanzelf minder indrukwekkend. Degene die er nog op wil wijzen, een schrijver bijvoorbeeld, kan rekenen op een ironisch of meesmuilend onthaal. De koppige poging van Van Toorn om, dit keer zonder ironie en op het gevaar af voor schoolmeester uitgemaakt te worden, het verstokte cliché binnen de roman te halen getuigt op z'n minst van een grote onverschrokkenheid. En in die zin krijgt het politieke gehalte van de roman toch nog het kaliber van enga-

gement, zoals ik dat eerder met potlood definieerde.

Het cliché wordt zo ostentatief in het licht gesteld dat de al even clichématige reactie erop onder spanning komt te staan.

Het is een uitdaging om de comfortabele ironie maar weer even aan de kant te schuiven. Kunnen we nog aanstekelijk boos worden?

Geno Spoormans

'De proef is hoeveel realiteit je kunt binnenlaten'

Een leeg landschap van Willem van Toorn staat vol met oprukkende stadwijken die het schaars overgebleven platteland onder de voet lopen. Het zal niemand verbazen dat dit onderwerp in de handen van een literator uitloopt op een zoektocht. Een zoektocht naar een verloren tijd - in een verpletterende alledaagse werkelijkheid.

- *'Een leeg landschap' heeft een zeer hechte ficti-*

onele structuur. Toch maakt u steeds verwijzingen naar de wereld buiten de roman. Doet u dat om de authenticiteit te vergroten of om lezers op een maatschappelijke werkelijkheid te drukken?

Van Toorn: 'Ik denk alletwee. Ik ergerde me aan de automatische houding tegenover de roman, die hem volledig losmaakt van de realiteit. Ik vind dat overigens heel Nederlands, ik denk niet dat dat algemeen is. In dit boek

Jill Stolk. Foto Ton Hendriks

wilde ik heel nadrukkelijk kijken hoe ver je kunt gaan met een dagelijkse, journalistieke waarneming op te nemen in een roman. Dus in de structuur van een roman over stad en land, over de ontwikkeling daarvan, over de mentaliteit in een bepaalde periode. De proef voor mij was hoeveel 'realiteit' je kunt binnenlaten - altijd tussen aanhalingstekens natuurlijk, omdat het een heel erg gecondenseerde realiteit is - zonder de structuur van de roman te verbreken.

Naar mijn gevoel heeft een groot deel van het Nederlandse proza geen enkel commentaar meer op de maatschappelijke realiteit, maar staat het op zich-

zelf. Verliefdheid op de structuur en op de intelligentie... Waarom zou ik nou toch de zoveelste prachtig gestructureerde, uiterst vakkundig geschreven stijloefening lezen als ik ook *Doctorov* kan lezen? Of *Deutschstunde* van Siegfried Lenz? Een briljant geschreven, autonoom boek, dat toch doortrokken is van commentaren op het denken, op politiek, op de maatschappelijke situatie.'

- Het valt mij op dat u niet aan de karikatuur ontkomt wanneer u een partijvergadering beschrijft. De PvdA wordt bevolkt door enerzijds bestuurders en carriëristen en anderzijds door het meest treurige soort arbeideristen...

Van Toorn: 'Met nog wat goedwillen-

de en wel geïnteresseerde mensen daaromheen.' - Ja, eromheen. Het zijn relatieve buitenstaanders. Van Toorn: 'Denk je niet dat dat langzamerhand een houding geworden is? Zo anti-politiek als we allemaal zijn. Er is geen intellectueel in Nederland die zich nog op zo'n bijeenkomst zou vertonen. Hij is een soort witte raaf geworden.

Het is werkelijk een bedrijf geworden voor een middelmaat... Als je ooit de moed vat om tien minuten een kamerdebat aan te zetten op de radio, dan loop je daar gillend bij weg. Dat gaat absoluut nergens meer over. Dat is wat *Martin van Amerongen* wel eens 'politieke taalschurft' heeft genoemd: absoluut niets meer.'

- Erik Leeman zet de stap naar de politieke praktijk omdat hij ziet dat het nodig is, maar zet hem ook direct weer terug. Hij kan er niet aarden.

Van Toorn: 'Ik denk dat dat een realiteit is: het feit dat wij dat ook niet meer kunnen. Dat politiek in de handen is gevallen, naar mijn waarneming, van carriëristen, politieke diplomahalers. Daar kom je als burger niet meer doorheen. Ik signaleer een deficiet waar ik heel kwaad over ben. De laatste tijd stapt de linkse, ontwikkelde, in de bredere cultuur geïnteresseerde politicus uit de politiek. Dat betekent dat je de inrichting van de samenleving aan een groep mensen overlaat die daar haar maatschappelijke ambitie heeft liggen en dat je jezelf uit die ambitie terugtrekt. Dat vind ik een zorgwekkend verschijnsel. Ik heb er wel eens ironisch over gedaan, maar nu heb ik geen zin meer in die ironie. Misschien nog wél in de beschrijving, maar niet in de waarneming van het feit zelf.

We zijn in een soort crisis beland, waarin het niet meer mogelijk is om enig ideaalbeeld te formuleren. In de ideologie hangt een absolute windstille. De behoefte aan grote systemen, het grote gebaar, grote ideologieën leek altijd betrekkelijk onuitroeibaar. Maar die is nu totaal stilgevallen. En dat levert een traumatisch gat op.'

- Erik Leeman komt niet toe aan het formuleren van idealen. Wel noemt hij enkele criteria als rede en fatsoen. Zijn die politiek vertaalbaar?

Van Toorn: 'Naar mijn gevoel wel. Fatsoen in die zin dat er een heel fundamenteel inzicht onder mensen zou moeten zijn dat mijn vrijheid ophoudt waar de jouwe begint. Zo'n uiterst een-

voudige regel. Dat is niet in een fantastisch ideaal te vangen. Het is geen vlag waarmee je voorop kunt lopen. Als je nou alle grote idealen overziet die in de loop van de geschiedenis geformuleerd zijn, in alle mogelijke ideologische systemen waar we de onmenselijkheid langzamerhand van zouden kunnen zien, dan denk ik dat je tot een aantal heel minimale formuleringen komt. En misschien moeten we ook maar eens leren daar tevreden mee te zijn.

Guépin heeft eens gezegd dat de taak van de democratie is de elite zo groot mogelijk te maken. Dit is het enige wat volgens hem uitkomst biedt. In zijn termen wordt de elite gevormd door diegenen die zich van kennis en argumenten kunnen bedienen. En naar mijn gevoel wordt de groep die dat nog kan en dat de moeite waard vindt steeds kleiner. Ook politiek. Er is een uiterst gewillige consumptiemaatschappij gecreëerd, zonder veel weerstand tegen alle mogelijke gemakkelijke verleidingen. Iedereen met enig verstand zou kunnen weten dat die he-

le opgefokte welvaarts-groei, waar links en rechts even gretig over praten, alleen maar vol te houden is op grond van, nog steeds, uitbuiting van hele grote delen van de wereld. Alsof we het recht zouden hebben om het hele derde wereldgebied te misbruiken daarvoor. Dat vind ik een kortzichtige, naïeve, en in de meest absolute zin onfatsoenlijke manier van over de samenleving praten. Het enige antwoord daarop is de waarheid maar eens spreken, zeg maar. En dat publiek doen. Ik denk dat iedereen die zich nu nog socialist of communist noemt eens heel goed over de inhoud daarvan zou moeten nadenken. Wat stelt die inhoud nou nog voor? Het zijn ideologisch bouwwerken op grond van een theorie die het niet blijkt te doen. Misschien moet je wel een andere simpeler theorie hebben die direct ingrijpt in hoe mensen in het dagelijks leven staan. In omgangsvormen in de meest ruime zin.'

- *Ironie is voor u heel belangrijk. Is het een instrument van de redelijkheid?*

Van Toorn: 'Ja, in zoverre het een mid-

del is om gaten in de *hybris* te prikken is het een aangenaam middel van de redelijkheid.'

- *Het kan ook een vorm van afscherming zijn.*

Van Toorn: 'Dat is een toepassing waar ik langzamerhand een zekere vermoeidheid over voel. Een soort ironie die je postmodern zou kunnen noemen. 'We hebben alles eigenlijk wel gehad, we hoeven het er niet meer over te hebben, dus we doen er nou alléén nog maar ironische uitspraken over.' Er wordt niet meer in termen van geschiedenis gedacht. Het gesprek wordt alleen nog maar per uur gevoerd. En gisteren is al te historisch.

Ik begrijp niet waarom een schrijver, als hij zich toch met denken en het maken van voorstellingen bezig houdt, zo'n groot deel van het denkmateriaal buiten beschouwing zou laten: het sociale leven, de politiek, hoe de toekomst voor ons door anderen bepaald wordt, de plaats van het individu daarin.'

Geno Spormans

Kleurverschil *Jill Stolk*

De ingehouden woede van een Indische schrijfster

De eerste keer dat ik een auteur 'geëngageerd' heb genoemd, en dat bedoelde ik als een compliment, was in mijn recensie over de roman *Sporen* van *Louise Erdrich*, Amerikaans schrijfster van Chippewa-Duitse afkomst. Ik bewonderde de manier waarop zij zoveel facetten van het leven aan elkaar en aan de lezer weet te verbinden: geschiedenis, onderdrukking, politiek, liefde, seksualiteit, spiritualiteit, humor, verbondenheid, natuur, verhalen vertellen... Zij beschrijft in dat boek de wording van de status quo in de Indianenreservaten en laat naar mijn idee daarmee zien dat die veranderbaar is. Ik geloof dat ik onder wat ik haar engagement noem haar vermogen versta de

lezers op de vele lagen in het bestaan attent te maken.

Ik ben niet grootgebracht met enige notie van engagement in de literatuur. In mijn school- en studietijd in de jaren zeventig genoot ik *Couperus*, *Kloos*, *Leopold* en *Bloem*, en declameerde ik met mijn vriendinnen in de bossen *O als ik dood zal dood zal zijn...* Te raken door een politieke boodschap was ik alleen door Amnesty en via het theater. Maar *Brecht* zette niet aan tot daadwerkelijke wereldverbetering. Die drang werd pas manifest toen ik Poëzie Hardop zag, met name door de voorstelling 'Stel dat Shakespeare een zuster had gehad'.

Nadien is engagement een grote plaats

in mijn leven gaan innemen. Op dit moment richt het zich met name op het openwrikken van het 'literaire systeem'. Er-is-meer-dan-het-wittehetero-meneren-vertooog. Ik wil dat dat gezien wordt. In de ijskast dus maar even met de universalia van het individualisme van Kloos en Bloem en op zoek naar particularia van vrouwelijke auteurs.

De beperking een tijdlang alleen boeken van vrouwen te lezen, bleek al snel een verrijking. Nooit was literatuur zo in staat geweest mijn kijk op de mens - waaronder mijzelf - in samenhang met de maatschappij te verhelderen. Uit het mud boeken van vrouwen dat ik inmiddels genuttigd heb, is een nieuwe voorkeur komen opborrelen voor boeken met een brede belangstelling voor vele kanten van de maatschappij en met betrokkenheid bij veranderingen. Ik kom die vooral tegen bij Ameri-

kaanse 'tweede generatie'-schrijfsters, dochters of kleindochters van immigranten, zoals de Chinees-Amerikaanse schrijfsters *Maxine Hong Kingston* en *Amy Tan*, *Louise Erdrich* die - zoals gezegd - van Chippewa-Duitse afkomst is, de Jamaicaans-Amerikaanse *Paule Marshall*, *Kim Chernin* wier voorouders Russische joden zijn... Deze auteurs schrijven niet alleen over hun verhouding tot een mannenmaatschappij maar over die tot het hele westerse cultuurgoed.

Het vormgeven van een multiraciale samenleving is in de jaren tachtig ook in Nederland een belangrijke politieke kwestie geworden, één die tot de literaire wereld helaas nog nauwelijks is doorgedrongen.

De schrijfster die ik aan de stand van zaken van de Nederlandse literatuur eind jaren tachtig wil toevoegen is Jill Stolk, te plaatsen in de tweede generatie Indische Nederlanders. Jill Stolk heeft drie titels op haar naam staan: *Scherven van smaragd* (1983), *Onder de blauwe sarong* (1985), en *Kleurverschil* (1988). Het eerste boek vertelt over de woede van een dochter over haar vader, die met zijn kampverleden zijn gezin terroriseert. Daarmee roept het vragen op over de minimale aandacht voor de geschiedenis en de ervaringen van de Nederlanders die de oorlog in het Oosten hebben ondergaan. Stolk schetst dat daar - zeker in het Nederland van vlak na de oorlog - nauwelijks ruimte voor is: frustrerend voor de vader en vervreemdend voor de dochter op school, waar alleen de hongerwinter in de Randstad aan de orde komt. *Onder de blauwe sarong* pakt de clichés over de vermeende sensualiteit van Oosterse vrouwen bij de kop en laat zien hoe dergelijke vooroordelen doorwerken in het leven van een Indisch meisje. Zij ontwikkelt een weinig spontane verhouding met haar lichaam: er is geen koestering geoorloofd, niet door de zon (want hoe blaker hoe mooier) en niet door een geliefde. Woede voert ook in dit tweede boek de boventoon, dit keer over het wantrouwen van de ouders en de vooroordelen van de buitenwereld.

Kleurverschil is milder. Dit derde boek bundelt columns die Stolk schreef voor de *NRC* en *Indonesië Naderbij*. Ze gaan over de vele aspecten van de emancipatie van de Indische Nederlander. Jill

Stolk laat steeds weer zien wat deze Indische 'medelanders', stevast aangevoerd als toonbeeld van integratie, hebben ingeslikt. De tweede generatie wil dat niet meer. Zij wil een eigen cultuur en een plek daarvoor. Zij eist erkenning van haar problemen en haar plezier, zowel van de kant van de Nederlanders als vanuit de soms als zeer benauwend ervaren Indische gemeenschap. Jill Stolk bevecht de waarheid achter de aangepastheid, en die vechtlust wordt haar niet altijd in dank afgenomen, zo blijkt uit haar columns.

De woede uit haar eerste twee boeken heeft plaatsgemaakt voor een zoektocht naar mogelijke antwoorden op

de vraag 'Wat is Indisch?'. De antwoorden zijn te vinden in het eten, de taal, het denken. Jill Stolk vertelt dingen over Nederland, Nederlanders en de Nederlandse geschiedenis waar ik hoogstens oppervlakkig weet van heb. Haar lezen betekent beseffen dat je, ook al dacht je dat het anders zat, vanuit andermans optiek tot de *meerderheid* behoort. Auteurs als Jill Stolk zijn belangrijk omdat ze de eigen 'minderheid' een handvat bieden voor zelfbewustzijn en de 'meerderheid' wijzen op simpele waarden als interesse voor de dingen buiten het eigen straatje.

Lucie Th. Vermij

'Indische mensen hebben aanleg om vergeten te worden'

'Hoe ik mijn politiek zie ten opzichte van de Indische gemeenschap? Deksel oplichten, dingen naar buiten brengen. Indische mensen zijn mensen die aan de ene kant maar raak praten, maar je moet heel goed weten waar je het wel en niet over kunt hebben. Ik had een omgekeerde persoonlijkheid: ik praatte niet maar raak. En toen ik dat wel begon te doen, had ik het over dingen waarover je het niet moest hebben. Ik heb het Oosten opengeboken. Sommige mensen hadden daar in eerste instantie wel moeite mee, maar als ik tegenwoordig op de *Pasar Malam* voorlees, zijn de mensen enthousiast. Tenslotte zijn Indische mensen een vergeten groep. Ze hebben ook aanleg om vergeten te worden, want als ze zich verzamelen, gebeurt dat zo naar binnen gericht. De opwaardering van het Indische komt grotendeels van de Nederlanders, van studenten, sociologen en neerlandici.'

Jill Stolk (1952), naast schrijfster muziekpedagoge, praat wat onwennig over 'engagement' in haar werk: 'Engagement? Ik vind dat zo'n geëngageerd woord.' Maar de wil desnoods indirect iets teweeg te brengen, is aanwezig. Ze vertelt bijvoorbeeld over de voortgang van de oprichting van het Indisch Cultureel Centrum: 'Ik ben nauw bij die club betrokken. Ik zit als schrijver in het Comité van Aanbeve-

ling. Je hoopt dat mensen als ze lezen waar het om gaat een extra impuls krijgen het initiatief te steunen.'

- Hoe zou je je werk karakteriseren?

Stolk: 'Voor een groot deel gaat het over het verschijnsel 'tweede generatie'. Ik zit momenteel op een soort dwaalspoor, omdat ik merk dat ik tot twee soorten tweede generatie behoor, zowel tot de generatie kinderen van Indische mensen als tot de generatie van kinderen van mensen met een kampsyndroom. Laatst las ik voor op een goedbezochte dag van de KJBB, de Vereniging van Kinderen uit de Japansse Bezetting en de *Bersiat*, en daar waren tot mijn verbazing relatief weinig Indische mensen. Ik ontmoette er veel herkenning naar aanleiding van mijn eerste boek *Scherven van smaragd*.

Het dwaalspoor waar ik mij op dit moment op bevind, is de vraag of de problemen, waarvan ik de oorzaak bij het Indische heb gezocht, wellicht meer met de kampsyndromen te maken hebben. Er zijn theorieën ontwikkeld over hoe mensen uit de kampen met hun agressie omgaan. De problemen met de seksualiteit bijvoorbeeld, zoals ik die in *Onder de blauwe sarong* beschrijf, kunnen ook dáár mee te maken hebben. Ik probeer in mijn boeken dingen aan het licht te brengen waar nog niemand op gekomen is. Er was niemand die de agressie tijdens de afwas met

oorlogstoestanden in verband bracht, maar dat verhaal wordt herkend. Er kwamen na het lezen allemaal mensen op mij af: 'Bij ons was het ook bij het afwassen. En niemand durfde het te zeggen,' zeiden ze.'

- *De andere kant van het tweede generatieprobleem hoeft daarmee toch niet weggeschoven te worden?*

Stolk: 'Nee, maar het Indische is een benaming van een groter probleem. Want het is overal gebeurd dat mensen noodgedwongen moesten verhuizen. En de psychologie van de kinderen van deze mensen is heel interessant. Je hecht wel aan de dingen die thuis gebeuren maar tegelijk wil je ze afstoten omdat je zoveel mogelijk bij de nieuwe groep wilt horen. Je wilt je afzetten en je wilt aannemen. Daardoor zie je bij de tweede generatie een heel tweeledig handelen. Dat is niet typisch Indisch, het is een gegeven van elke tweede generatie. Turkse mensen hebben, zonder de bloedbanden, precies hetzelfde. In die zin moet het Indische in mijn werk meer in universele zin beschouwd worden. Ik heb het zelf wel altijd zo opgevat, maar ik denk dat ik het

universele van het probleem in mijn volgende teksten duidelijker ga uitdragen. Ik ben overigens geen dominee die dingen onder de mensen wil brengen. Wat ik schrijf, schrijft voor een groot deel zichzelf.'

- *Voor iemand die vecht voor een Indische identiteit gebruik je opvallend weinig Maleise woorden, veel minder dan bijvoorbeeld Marion Bloem in *Geen gewoon Indisch meisje*. Je taal is opmerkelijk eenvoudig.*

Stolk: 'Bij ons thuis werd alleen *petjöh* gesproken wanneer er bepaalde mensen op visite kwamen. Als kinderen vonden wij het net of er een toneelstukje werd opgevoerd, we vonden het zelfs onnozel: je doet het wel of je doet het niet. Maar toen ik een jaar of twintig was, ben ik het met een vriendin net zolang gaan oefenen tot we het onder de knie hadden. Ik schrijf zo 'eenvoudig' omdat ik gelezen wil worden. Mensen zeggen vaak: ik las je boek in één adem uit. Zelf vraag ik me wel eens af of het niet wat simplistisch is. Aan de andere kant geloof ik ook dat het een soort creatieve sprong is om moeilijke materie zo eenvoudig op te dissen. Ik sta er tot nu toe achter.'

- *Heb jij het idee dat je boeken een bijdrage leveren aan een multiraciale cultuur in Nederland?*

Stolk: 'Nee, maar dat heb ik wel met mijn andere vak als muziekpedagoge. Ik schrijf schoolboeken met materiaal voor het muziekonderwijs. Op dit moment ben ik bezig met etnomusicologie. Ik wil zoveel mogelijk klankpatronen van andere mensen en andere volken opnemen om ze in liedjes tot uiting te laten komen. Het is goed mogelijk dat dat in de toekomst in mijn literaire werk ook de kop gaat opsteken.'

- *Wat is op dit moment jouw grootste politieke wens?*

Stolk: 'Dat er geld komt voor het Indisch Cultureel Centrum. En ik zou graag willen dat er op radio en tv programma's komen die een dwarsdoorsnee geven van wat zich allemaal afspeelt in Nederland. Ik stel mij portretten voor, zoals een tijdje geleden van een Marokkaanse vrouw, die eerst actrice was en nu een restaurant annex galerie begonnen is. Ik zou willen dat er meer aandacht komt voor de vele nieuwe groeperingen in Nederland.'

Lucie Th. Vermij

21

Een jaar in scherven Koos van Zomeren

Ons intellect is een kanon in een lucifersdoosje

Stel: een schrijver debuteert als puber met een dichtbundel en schrijft vervolgens drie romans. Gaat dan werken bij het laatste socialistische dagblad van het land. Laat de pen liggen en stort zich als één van de leiders van een maöistische actiep partij in de praktische politiek. Na vijf jaar breekt hij radicaal met die club en wordt opnieuw journalist. Ditmaal bij het enige links-populistische sensatieweekblad dat het land rijk is. In die periode schrijft hij bovendien negen thrillers die meestal de nationale politiek van dit op zich absoluut niet spannende landje tot onderwerp hebben. De zittende conservatieve minister-president komt er duidelijke

herkenbaar in voor. De schrijver verlaat opnieuw de journalistiek en kiest voor de voortzetting van z'n puberroom, een strikt literaire loopbaan.

Het kan niet anders of die schrijver is het object bij uitstek voor notities over politiek en engagement in de literatuur. Zeker als hij na dit alles in opdracht van zijn uitgever een jaar lang een dagboek bijhoudt vol terugblikken op die bewogen jaren van zijn leven.

Dit lijkt een verzonnen profiel, maar het is werkelijkheid. Op de stippeltjes hoort te staan: *Het Vrije Volk, Socialistische Partij, Nieuwe Revu, Van Agt, Nederland, 1987, Een Jaar In Scherven* en ... Koos van

Zomeren. Naar Nederlandse maatstaven is Van Zomeren een uniek schrijver. Sinds Gorter hebben we geen vooraanstaand literator meer gekend die ruimschoots ervaringen opdeed in de praktische politiek. Het verschil met Gorter is echter dat Van Zomeren beide activiteiten niet tegelijk beoefent. Sterker nog: voor Van Zomeren lijkt de geloofwaardigheid van de politiek afgedaan te hebben. Al in het begin van zijn autobiografische *Een jaar in scherven* stelt hij licht pedant: 'Waar standpunten worden betrokken maakt de waarheid zich klein. Heb ik in de politiek geleerd.' En verderop haalt hij nog grover geschut te voorschijn: 'Het gewicht van een ideaal wordt uitgedrukt in doden'.

Geen optimistische visie, maar in *Een jaar in scherven* slaat hij ook een mildere toon aan over zijn politieke verleden.

Koos van Zomeren. Foto Ton Hendriks

Na iedere maand dagboek van het jaar 1987, volgt een toetje in de vorm van een verhaal, reportage of interview. Achter september staat een reeks interviews met terugblikken op de Socialistische Partij onder de nostalgische titel *Oude Kameraden/dingen die gebeurd zijn*. Fraaie beschouwingen over het heilig geloof van Van Zomeren en zijn kameraden in de spoedige komst van de revolutie: 'Ons socialisme was niet zomaar socialisme maar wetenschappelijk socialisme. We dachten de wereld te kunnen veranderen zoals je water aan de kook brengt.' Ach ja, de jaren zeventig! In deze reportage houdt Van Zomeren ook zichzelf niet buiten schot. Zo verwondert hij zich erover dat *hij* het was die in *De Tribune* een artikel schreef onder de kop 'Gastarbeid moet verboden worden'. Mag de politieke stellingname voor Van Zomeren hebben afgedaan, het engagement is daarmee zeker niet uit z'n werk verdwenen. Hij geeft daar zelf ook een verklaring voor. Het was zijn sociale betrokkenheid die hem indertijd naar de Socialistische Partij dreef. Het sociale gevoel ging vooraf aan de politieke betrokkenheid. In *Een*

jaar in scherven vertelt hij uitvoerig over zijn jeugd die hij voor een groot deel doorbracht bij drie mensen die in een dijkhuisje in Herwijnen aan de Waal woonden: *Tante, Atje* en *Lin*. Deze drie fungeerden - hoewel géén familie - als grootouders voor hem. Het is een eenvoudig landarbeidersmilieu waar de armoede niet knaagt aan het gevoel van eigenwaarde en waar geborgenheid een vanzelfsprekendheid is. Hier in de rivierklei zitten de wortels van Van Zomerens schrijverschap. De passages over Herwijnen zijn zeer intens geschreven met - paradoxaal genoeg - ook een zekere afstandelijkheid die ervoor zorgt dat het nooit sentimenteel wordt. Deze typische Van Zomeren-combinatie verraadt de jarenlange journalistieke ervaring en een sterk ontwikkeld observatievermogen. Dit in een zeker isolement ontwikkeld sociaal gevoel uit zich voortdurend in het werk van Van Zomeren. Het blijkt zowel uit een grote betrokkenheid bij mensen die je verliezers zou kunnen noemen als in een sterke verbondenheid met dieren en landschappen. Hij merkt ergens op: 'Voor mijn bedoelingen met mensen durf ik mijn hand niet

in het vuur te steken, maar met landschappen had ik echt het beste voor. Ik hou van landschappen'. Hij heeft onder andere in zijn wekelijkse NRC-stukken van de afgelopen jaren een stilistische verfijning van natuur- en landschapsbeschrijving laten zien die vernieuwend is. De wijze waarop hij in zijn werk ruimte schept voor de natuurlijke omgeving, is een vorm van kritiek op een technocratische maatschappij en op de ontoereikendheid van de menselijke ethiek. Zijn natuurbeschrijvingen zijn engagement in vermomming. Van Zomeren als barse boswachter met goede bedoelingen. In *Een jaar in scherven* gaat hij vaak vogels kijken langs de Hollandse Kade bij Woerden waar hij woont. Dit is misschien wel het meest typerende Van Zomeren-beeld: voormalig populistisch reporter in Amsterdam, voormalig politicus uit Nijmegen en voormalig schrijver van politieke thrillers over het Haagse heeft op het kruispunt van die drie geografische lijnen midden in het groene hart van Holland zijn schrijvershok gevonden. In dat zelfgekozen natuurlijk isolement, omgeven door het lawaai van de wereld, schuift hij het lucifersdoosje in zijn hoofd open om trefzeker raak te schieten. Van Zomeren is geen geëngageerd schrijver als het gaat om literaire vernieuwingsdrang. Hij wil als schrijver gewoon een goed vakman zijn en gewaardeerd worden door de literaire hoofdstroom. Helaas is hij nogal behept met minderwaardigheidsgevoelens over z'n schrijverschap. Opmerkingen hierover ontsieren naar mijn smaak het verder sublieme *Een jaar in scherven*. Hij is op het kinderachtige af jaloers op sommige succesvollere collega's en beklaat zich over het uitblijven van brede waardering. Volgens mij alleen terecht wanneer hij zich verzet tegen die typisch vaderlandse gewoonte om mensen in hokjes in te delen. Eens journalist met literaire aspiraties, altijd journalist met literaire aspiraties. Van Zomeren is gewoon een van onze beste schrijvers, zoals hij bijvoorbeeld al eerder bewees met de schitterende roman *Het verhaal* (1986). Bovendien is hij, waar het gaat om de vele facetten van engagement die in zijn werk voorkomen, schepper van een van de interessantste papieren werelden in onze huidige literatuur. Een

papieren wereld waarin politiek een duidelijke rol speelt. Zonder dat de schrijver vervalt in een oppervlakkige ironische distantie die in de vaderland-

se letteren zo vaak voor een intellectuele prestatie wordt aangezien.

'Wie de wereld wil veranderen is niets te dol', schrijft hij. Waaraan ik toe-

voeg: hopelijk ook niet het lezen van Van Zomeren.

Hans Schoen

Publiek geheim *J. Bernlef*

Persoonlijke geschiedenissen versus politieke systemen

Bernlef betitelt zichzelf niet als een politiek of geëngageerd schrijver. Hij vindt zichzelf een auteur die af en toe onderwerpen behandelt die met politiek te maken hebben. Van zijn drie laatstverschenen romans hebben er twee, *Hersenschimmen* uit 1984 en *Vallende ster* uit 1989, naar zijn eigen zeggen niets met politiek te maken.

Anders ligt dat voor *Publiek geheim* (1987), al is de politieke onderwerpskeuze hier volgens hem slechts toevallig tot stand gekomen. Naar aanleiding van persoonlijke kennismakingen met Hongaren raakte Bernlef geïntregeerd door de kronkelredeneringen en kunstgrepen waarmee schrijvers daar via historische romans of schijnbaar onschuldige onderwerpen zich - in de periode voor de ommekeer - toch over het heden probeerden uit te drukken. Voor een Nederlandse schrijver die louter esthetisch beoordeeld wordt, betekende dat een uitdaging: hoe zou ik mij in zo'n situatie opstellen?

In *Publiek geheim* onderzoekt Bernlef hoe mensen een artistiek of journalistiek produkt maken in een land waar het niet duidelijk is wat je wel en wat je niet mag zeggen. De hoofdpersonen in het boek zijn betrokken bij het maken van een televisiefilm over een bejaarde schrijver, *Tomas Szass*, die door de staat als propagandaobject gebruikt wordt en in ruil daarvoor met rust gelaten. De makers van de film zijn aanvankelijk niet van plan om van het portret van de schrijver een lofzang te maken op het communisme. Met name de weergave van de periode rond de opstand in 1956, waarin de schrijver

een prominente rol speelde als criticus van het Stalinisme, stelt de filmmakers voor problemen. Hoewel de zelfcensuur in hun bewustzijn reeds flink is neergeslagen, proberen zij toch de grenzen van het mogelijke af te tasten. Die grenzen blijken echter snel bereikt. Een ambtenaar van het Ministerie van Voorlichting, achter wie een medewerker van de geheime dienst schuilgaat, neemt de plaats in van de regie-assistente en zijn ijverige bemoeienissen zorgen ervoor dat de schrijver zo geportretteerd wordt als de staat dat graag ziet. De politieke dilemma's komen scherp naar voren. De makers van de televisiefilm moeten voortdurend hun positie bepalen tegenover de censor en schipperen tussen hun eigen geloofwaardigheid en de realisering van hun programma. Ook de biografie van de schrijver Szass is doortrokken van politieke keuzes. Soms komen zijn opvattingen over de verhouding tussen politiek en literatuur overeen met die van Bernlef. Zo distantieert Szass zich van zijn eigen te enthousiaste communistisch geëngageerde boeken van vlak na de tweede wereldoorlog. Deze boeken zijn slechts meesterwerken voor 'wie de literatuur dienstbaar wil maken aan een ideologie'. Szass zegt daar verder over: 'Pas veel later begreep ik dat je de oorlog beter kunt beschrijven door de ogen van kinderen, honden of doofstommen, vanuit de periferie, niet vanuit het centrum. Wat mij vaak heeft geërgerd aan boeken en films die over de oorlog gaan: zij stellen de oorlog voor als een ordelijke reeks gebeurtenissen.

Ook in mijn boek maakte ik die fout. In werkelijkheid waren we veel wanhoziger, slordiger en verwarder dan de personen die dat boek bevolken. Geschiedenis is echt een uitvinding van boekhouders.'

'Voor schrijven is afstand nodig', zegt Tomas Szass, en daarom weigert hij om minister van Cultuur te worden in de sociaal-democratische regering van augustus 1956: 'De plaats van de schrijver is in de banken van de oppositie. Hoe goed de macht het misschien ook in de toekomst met kunstenaars voor zal hebben, wij horen niet in het centrum van de macht thuis, onze natuurlijke plaats is die van waaruit wij haar met argusogen kunnen blijven gadeslaan. Dat is de beste garantie voor een democratische samenleving en de enige positie voor de kunstenaar: volledig onafhankelijk te zijn van de macht van de staat.'

Bij het tonen van politieke dilemma's gaat Bernlef niet schematisch te werk. Zijn personages zijn geen verpersoonlijkingen van politieke of ideologische systemen. (Afgezien dan van de Voorlichtingsambtenaren, maar die kennen ook geen dilemma's.) Integendeel, kenmerkend voor Bernlefs vorm van engagement is dat hij de politieke dilemma's stuk voor stuk presenteert als individuele keuzes, die niet altijd gemaakt worden op basis van abstracte redeneringen over goed en kwaad, maar ook op basis van pijnlijker overwegingen als angst en zelfbehoud. Met deze compassie voor menselijke zwakheden correspondeert ook datgene wat Bernlef wil verdedigen: de vrijheid van het individu dat niet ondergeschikt gemaakt mag worden aan een ideologisch systeem.

In *Publiek geheim* krijgt de tegenstelling tussen individu en collectief gestalte in

het verschil tussen persoonlijke geschiedenissen en de officiële geschiedenis. De ambtenaar van het Ministerie van Voorlichting verwoordt het partijstandpunt als volgt: 'Geschiedenis is een buitengewoon gecompliceerd begrip. De meeste mensen verwarren haar met hun eigen ervaringen, hun subjectieve standpunt. Zij kunnen het geheel niet overzien, dat kunnen alleen onze historici.'

Binnen deze tegenstelling opteert Bernlef voor de subjectieve geschiedenis. De regie-assistente *Clara Kessler* verzamelt in *Publiek geheim* dan ook het restmateriaal van de officiële film en vertelt met behulp daarvan de niet-officiële biografie van de schrijver Szass. Al blijft de vertoning daarvan dan voorlopig aan een paar mensen voorbehouden, zij is toch van belang. Het zijn misschien ook dit soort acties geweest die de huidige ontwikkelingen in Hongarije mogelijk hebben gemaakt.

Bernlefs engagement in *Publiek geheim* is bescheiden. Het staat niet in dienst van een bepaalde politieke opvatting, hooguit verdedigt het een bepaalde,

Europese cultuur. Toch laat Bernlef in zijn bescheidenheid goed zien dat er situaties zijn waarin je je niet van de politiek kunt afkeren zonder dat dat lafheid impliceert. Ook in een land als Nederland, waarin die situatie niet zo duidelijk is, kan het geen kwaad om je dat eens te realiseren.

Gelukkig stelt Bernlef zich niet op het standpunt dat alle belangrijke literatuur over politiek moet gaan; hij heeft zelf, met bij voorbeeld 'Hersenschimmen', het tegendeel bewezen. Het is alleen jammer dat de scheiding tussen politieke en niet-politieke onderwerpen bij Bernlef zo sterk is. Het zou boeiend zijn als Bernlef, die in *Hersenschimmen* en *Vallende ster* zo indrukwekkend uit elkaar vallende belevingswerelden heeft beschreven, zich eens zou wagen aan de beschrijving van de voorstellingswereld van politieke personen met aderverkalking: de oude *Erich Honecker*, die toeziet hoe zijn DDR van de landkaart wordt verwijderd, zou nu een fascinerend romanpersonage zijn.

Mark Burggraaf

teerd. Je moet er de politieke speeches van *Günter Grass* nog maar eens op nalezen, dan schrik je je echt dood.'

- *Is er in uw andere boeken die niet over politieke onderwerpen handelen ook sprake van engagement? Zou u bijvoorbeeld Hersenschimmen en Vallende ster in verband met politiek brengen?*

Bernlef: 'Nee, die hebben met politiek en engagement niets te maken. Dat werk heeft gewoon te maken met vragen over, ja, met de eeuwige vragen waar literatuur zich altijd mee bezighoudt. Wat is geheugen, wat betekent de dood voor iemand, dat soort zaken. En die vind ik eerlijk gezegd van groter belang dan politieke vragen. Dat zijn de kwesties waar het echt om gaat. Honger, dood, voortplanting, eenvoudige biologische kwesties, die liggen aan de basis van alles. Politiek is het organiseren van het leven, dat komt daarna pas.

De talige kwesties gaan vooraf aan de politieke kwesties. Hoe belangrijk is de rol van de taal in het organiseren van je wereldbeeld. En wat gebeurt er als er iets verkeerd gaat in je hersens waardoor je moeite krijgt met het benoemen van de wereld? Dat zijn kwesties die natuurlijk veel essentiëler zijn en dieper ingrijpen in het leven van een mens dan de vraag: hoe verhoud ik mij tot een politiek systeem?'

- *Als u voor een politiek onderwerp kiest, heeft u dan ook enige verwachting dat dat ook invloed heeft, dat u daarmee iets kunt bewerkstelligen?*

Bernlef: 'Ik geloof dat je daar niet bescheiden genoeg in kunt zijn. Dat wil zeggen, een boek richt zich tot één mens. Het is mogelijk dat een boek over een politieke kwestie een steun in de rug kan zijn voor mensen die er zelf mee geconfronteerd worden. Dat is mogelijk. Maar dat je direct met een boek invloed zou kunnen uitoefenen op bepaalde politieke kwesties, nee.'

- *Maar als het in een maatschappij de enige plaats is waar je, weliswaar verhuld, je standpunten kunt uiten, dan kan literatuur natuurlijk wel invloed uitoefenen.*

Bernlef: 'Ik denk dat de literatuur in de Oostbloklanden en Rusland van eminent belang is geweest om het gevoel voor individuele vrijheid en de rechten van het individu in stand te houden. Want zo gauw als de druk van de knoet even wegvalt, zoals nu, dan komen onmiddellijk die oude idealen van de Franse Revolutie en de Verlichting weer naar boven. Die hebben dus

'Talige kwesties gaan vooraf aan politieke'

J. Bernlef behoort zeker niet tot de schrijvers voor wie het engagement een heilig vuur is. Eerder interesseert hij zich voor kwesties die aan 'de politiek' vooraf gaan. Politiek is in zijn boeken dan ook vaak afwezig.

- *Toch heeft Publiek geheim een politiek onderwerp.*

Bernlef: 'Ja, als je over een Oost-Europees land schrijft, kom je daar niet onderuit. Dat wil zeggen, daar is elk onderwerp politiek geladen, alhoewel *Publiek geheim* geen politiek boek is, want dat is iets anders. Een politiek boek is een boek dat iets wil bereiken, mensen wil overtuigen. Een boek van *Harry Mulisch* over Cuba, dat vind ik een politiek boek. Daar spreek ik verder geen waardeoordeel over uit, met die term, maar er moet een verschil worden gemaakt tussen zo'n soort boek en een boek met een politiek onderwerp, zoals *Publiek geheim*.

- *Een schrijver moet afstand bewaren.*

Bernlef: 'Ik kan mij de positie van een schrijver eigenlijk niet anders voorstellen dan die van een buitenstaander, of in ieder geval van iemand met een ongeloflijke hoop sceptis, buitengewoon kritisch tegenover macht en absolutistische ideeën. Zoals *Tomas Szass* weigert om minister van Cultuur te worden. Dat ben ik met hem eens. Op dat moment geef je namelijk je positie als schrijver op, niet alleen als criticus van de wereld waarin je leeft, maar nog iets veel essentiëlers: je geeft de taal op, je persoonlijke, individuele taal, wanneer je deel gaat nemen aan politieke machtsapparaten. In die apparaten gaat het altijd om belangen van groepen tegenover andere groepen. Het daarbijbehorend spraakgebruik is bij uitstek niet dat van de literatuur. Dat is van een essentieel andere orde en daar word je als schrijver ook mee geïnfecteerd.

al die tijd bestaan. Dat stemt mij buitengewoon optimistisch. En daar heeft ongetwijfeld de literatuur een grote bijdrage aan geleverd. Wij vertegenwoordigen allemaal, of we nu schrijvers in Nederland zijn of in Polen, wij vertegenwoordigen in wezen allemaal een cultuur die we het humanisme noemen en die uniek en onvervangbaar is.'

- Ziet u ook in Nederland een mogelijke vorm van engagement?

Bernlef: 'Ik denk dat er probleemgebieden in de Nederlandse samenleving zijn die wij wel uit de krant kennen, maar niet uit eigen ervaring, bijvoorbeeld hoe het is om in de Nederlandse samenleving als Turk op te groeien. Ik ben er van overtuigd dat er in de tweede en derde generatie Turken en Surinamers auteurs naar voren zullen komen die het racisme in de Nederlandse samenleving op een heel adequate - want zelf meegemaakte - manier zullen beschrijven. Dat zal zeker gebeuren.'

- Bent u bang voor een literatuur die te vrijblijvend is, waar het maatschappelijke aspect op geen enkele manier meer aanwezig is?

Borges wordt natuurlijk altijd genoemd als voorbeeld van iemand die literatuur schrijft die alleen nog maar over literatuur gaat. Bernlef: 'De echo's van de wereld van vandaag zijn natuurlijk zwak in het werk van Borges. Dat is waar. Maar goed, daarom gaat het toch nog wel over de wereld. Borges' werk is voor het grootste gedeelte een soort speelse doorlichting van de ideeën en wereldbeelden die mensen zich hebben gevormd. Je kunt dat niet-geëngageerde literatuur noemen, maar ik weet het niet. Om van een tweedeling in een geëngageerde en een niet-geëngageerde literatuur te spreken is heel moeilijk. Want er zijn natuurlijk ook oeuvres als dat van *Kafka*, waar men later maatschappelijke en geëngageerde betekenis aan heeft gehecht. Ik zelf denk dat het een totale privéwereld was van die man. Maar het is toch van grote universele waarde, dus ik schrik er vreselijk voor terug,

voor een dergelijke indeling. Ik vind dat heel problematisch.'

- In *Publiek geheim* komt een passage voor waarin Clara een schilderijtentoonstelling bezoekt en gegrepen wordt door het Interieur van de St. Bavo in Haarlem van Saenredam. Zij voelt zich nietig tegenover de immensheid van de ruimte.

Bernlef: 'Dat schilderij reduceert inderdaad het menselijk gekrioel tot een zaak van voorbijgaande aard, maar dat neemt natuurlijk niet weg dat er bepaalde dingen zijn, hoe tijdelijk en kort dat bestaan ook is, dat er toch dingen zijn die gedaan moeten worden, al moet je de effecten ervan nooit overschatten.'

- Is dat voor u een geruststellend of juist een onrustbarende idee?

Bernlef: 'Dat is wel een geruststellend idee. Ja.'

Mark Burggraaf

De tandeloze tijd A.F.Th. van der Heijden

De verlamde minnaar

'Je hebt je poëtische gaven misbruikt om je impotentie goed te praten', zegt *Milli Händel* tegen Albert in *De tandeloze tijd*. Het duurt even voor Milli Albert door heeft. Het duurt ook even voor je je kunt onttrekken aan de bedwelvende schoonheid van Van der Heijdens romancyclus. Liefdevolle beschrijvingen van ouders, ontroerende verslagen uit een Geldropse jeugd, scherpzinnige analyse van het grootkapitaal, terechte kanttekeningen bij de marxistische levensraket... en dat allemaal in een overrompelend emotionele taal. *De tandeloze tijd* maakt een ook hoop spleen in je los. Je ruikt weer de geuren van verschaald pils, *patchoeli*, stencilinkt, chili con carne en hier en daar een vleugje shit. Je herinnert je weer de vele verhuizingen naar weer een te kleine kamer met een te klein bed en de

blauwe MEW's in de oranje sinaasappelkistjes. Het eindeloze getob en gedoe met de wereld en jezelf, de zoektocht naar het Perspectief en je Oorsprong komen weer boven. Heimwee naar een prettig chaotische tijd met veel dogma's en nog meer twijfels. Van der Heijden ordent dat tobberige levensgevoel van het linkse studentenleven in de zeventiger jaren met een scherp gevoel voor veelzeggende details.

Het is niet alleen die zucht der herkenning waardoor Van der Heijden zo innemend is. Van der Heijden weet ook te ontroeren door zonder schroom de klunzige onzekerheid van het mannelijke geslacht centraal te stellen. Alberts onhandige gefriemel en gevinger in damesslips staan in schril contrast tot de glad verlopende penetraties

waar de gemiddelde mannelijke auteur patent op heeft.

Maar toch, er klopt iets niet. Ontdoe je *De tandeloze tijd* van de poëtische details en van de scherpzinnige analyses, dan blijft er van die ontroering weinig over. Zonder het machtsmiddel van de fraaie bewoordingen, staat de schrijver in zijn hemd. *De Tandeloze Tijd* gaat dan nog maar over twee dingen: Alberts relatie tot zijn ouders en Alberts relatie tot zijn pik. Laat je de ouders buiten beschouwing, dan rest slechts een puberaal jongensboek. Het thema is beperkt tot het potentieprobleem van de linkse intellectueel. Technisch samengevat: Hoe vermijd ik diepe gedachten zodat ik hem lang genoeg stijf houd voor een zaadlozing in de schede?

De intellectueel wil de oorzaak van zijn slaphangende piemel uiteraard niet op technisch niveau behandeld zien. Het problematische van de heteroseks vraagt om een meer gevoelige

A.F.Th. van der Heijden. Foto Steye Raviez

en filosofische benadering. *Denkt* Van der Heijden, *laat* hij Albert denken. Er zijn een omgehakte kersenboom en de dood van een geketend jongetje voor nodig om tot slot Alberts lul langdurig overeind te houden. Maar voor dat alles moet er veel, heel veel, gepraat en gefilosofeerd worden.

Met Albert reikt Van der Heijden het prototype van de intellectuele minnaar aan. Een verlamde minnaar. Zo eentje met zijn lul tussen de oren in plaats van tussen de kloten. Zo'n filosoof, psycholoog of socioloog die mooi kan lullen maar ondertussen niks klaar krijgt. Zo'n type dat dat nog van zichzelf weet ook. Zelf de eerste om toe te geven dat zijn onderbuik in zijn hoofd zetelt. Zo'n man die koketteert met zijn eigen onhandigheid en die als excuus aanlevert. Uiteraard in de vorm van een psychologische of filosofische abstractie. Voor Van der Heijden is daarmee ook de behandeling van De Mannelijke Seksualiteit van de intel-

lectueel afgedaan. Nog even wat homoseksuele notities en... Klaar.

Vrouwen heeft Van der Heijden in zijn verhaal niet nodig. Hoewel, het wemelt van de meisjes in *De tandeloze tijd*: de Indiagangster Sux Cox, het anorexia-halfzusje Milli Händel, de genezende Marike, de Franse tiener Juliette, de inerte Trude, het campingmeisje Cally, de Joegoslavische Leentge, de verpleegster Irene, de tante Gonnie Schwantje-Stultiëns... Maar al die vrouwen figureren slechts in het holle decor van Alberts uitblijvende erectie. Ze blijven plat en vlak. Van der Heijden lijkt geen vrouwen van vlees en bloed en met verstand nodig te hebben bij zijn romantisering van de problemen van de heteroseks.

Vrouwen zijn niet meer dan hindernissen die door Albert genomen moeten worden om klaar te komen met zichzelf. Vrouwen hebben de functie van dienstverlenend personeel of hoogbegeerd publiek. Als een clown laat Al-

bert steeds expres de goocheltruc mislukken. De meeste vrouwen zijn van ongeveer hetzelfde passieve verpleegstertype. Alleen de op de achtergrond figurerende Tante Maja heeft iets zelfstandig zinnelijks. Bij gebrek aan actieve levensechte vrouwen heeft Van der Heijden niet eens het meest gebruikte excuus voor de mannelijke impotentie, namelijk castratieangst, kunnen inzetten. De vrouwelijke personages (met uitzondering van de moeder) van Van der Heijden blijven bijna telkens stom. Van der Heijden laat vrouwen nauwelijks iets zeggen. Hij laat Albert niet in gesprek komen met vrouwen. Hij laat Albert niet naar ze luisteren. En juist daar zit het probleem van de intellectuele minnaar. Die houdt alleen monologen en fantaseert, filosofeert of schrijft. Een zinnige of zinnelijke dialoog tussen de seksen trefje zelden in *De Tandeloze Tijd*. Het perfecte hoogstandje geeft Albert uiteindelijk geen bevrediging. Dat

komt niet omdat 'al te lichamenlijk in de wereld zijn een inboeten aan poëzie betekent', zoals Van der Heijden noteert. Het komt omdat Albert/Van der Heijden niet geïnteresseerd is in wat vrouwen te melden hebben. *Duras* (auteur van onder andere *De minnaar*) schrijft over mannen en het schrijverslichaam. Zij betoogt dat de heteroseksuele verhouding mannen grof en autoritair maakt. 'Naar vrouwen luister je niet. (...) Het is waar dat vrouwen nog steeds saai zijn, dat ze in

veel gevallen niet uit hun rol durven stappen. En dat u niet wilt dat ze dat doen.' Die onwil vrouwen als lijfelijk aanwezige en sprekende wezens in zijn romans binnen te halen, het onvermogen om de dialoog aan te gaan, maakt het verslag van het dralen en falen van de verlamde minnaar Albert uiteindelijk bijzonder irritant.

Els Diekerhof
(met dank aan *Trees Limburg*)

Het raadsel van Albert Egberts' sociale mobiliteit

30 april 1990. De veertigste verjaardag van *Albert Egberts*, de hoofdpersoon in *De tandeloze tijd* van A.F.Th. van der Heijden. Vlak vóór de gongslag van 1 mei werd deze tragische held geboren. Zijn moeder was tevreden en hoopvol. Elk jaar zou voor haar zoon de fanfare uitrukken. Elke dertigste april van haar Albert zou door het volk gevierd worden. Maar het werd een grote teleurstelling voor Albert, een ontgoocheling, die hem elk jaar, zo schijnt het, bitterder en rancuneuzer stemt. De fanfare trok altijd aan zijn deur voorbij. Het volk dacht steeds aan die andere jarige. Vergeten en zonder cadeaus bleven zijn verjaardagen. Maar wie stelde eigenlijk vast dat Albert Egberts, de een jaar oudere dubbelganger van de schrijver, ook werkelijk op dertig april geboren is? De moeder, ja, en de domme schoondochter van de vroedvrouw, die zelf - vanwege het aanstaande oranje-feestje - te laat kwam opdagen. Maar stellen deze getuigenissen van vrouwen wat voor? Zijn vader weet pertinent, dat Albert op 1 mei geboren werd, ook al lag hij snurkend en haveloos als een overjarige foetus naast de barendende moeder op het kraambed. Maar is deze vader, die vanwege zijn chronische drankzucht voortdurend valt, zijn vrouw en kinderen in zijn val meesleurend, wel zijn echte vader? Is dat in feite niet oom Egbert Egberts, een rokkenjager en een bij de boeren in de omgeving van Geldrop en Eindhoven geliefde hondentemmer? Een oud-oostfrontstrij-

der, die op de overkomst wachtte van zijn Oostenrijkse aanstaande, terwijl Alberts vader nog van de politionele acties in Indië moest terugkeren? Waren er niet al te veel heimelijke tekens van verstandhouding tussen Alberts moeder en oom? Wanneer werd Albert precies geboren? Wie was zijn vader? Martelende vragen. Vragen naar zijn identiteit.

Praktisch het gehele werk van Van der Heijden is doortrokken van een naarstig zoeken naar Alberts oorsprong, naar diens oorsprong van waarheid en echtheid. Deze omzwervingen in het verleden vormen het hoofdbestanddeel van de nog steeds niet voltooide trilogie *De tandeloze tijd*. Sinds 1986 verklaart Van der Heijden in interviews, dat het derde deel - werktitel: 'Sneeuwnacht in september' - eraan komt. Een schrijver die heel gewiekst - of hulpeloos? - de markt voor de apotheose van Alberts *queste* rijp maakt. Boordevol anekdotiek en in een rijke, soms barokke, soms maniëristische stijl, maar altijd weer meeslepend en ritmisch weet Van der Heijden de lezer te binden aan de mogelijke antwoorden op deze ommevragen naar Alberts identiteit. Naar wat misschien vragen van eenieder zouden moeten zijn?

Van der Heijden vertelt, verbrokkeld, met flash-backs, zijpaden, subthema's, over een Brabantse generatie in de armoe-driehoek Den Bosch-Eindhoven-Geldrop. De lezer maakt kennis met Alberts grootvader de klompen-

maker en zijn grootmoeder, voor het huwelijk werkzaam bij de sigarenfabriek Willem II; hun zeven zonen, die over Oost-Brabant uitzwermen. We leren zijn vader kennen, een zuiplap, aanvankelijk werkzaam bij de schoenfabriek Lata in Best (Lata = Bata), en na de oorlog twintig jaar schilder en lakspuiter bij Philips (na twintig trouwe dienstjaren op straat gezet). Als Alberts' vader al iets verstandigs uit zijn dronken kop kan krijgen dat meer is dan: 'Waar is mijn kniep?' (kniep = mes), dan stoot hij een foeilelijk dialect uit. De moeder, schoonmaakster bij een bemiddelde Geldropse familie en door de vader jaloers 'intellectueel' genoemd omdat ze een boek leest, cultiveert juist het ABN als een geheim wapen om haar armoe te verbergen.

Na de eenkamer-woning in Eindhoven (Lynxstraat 83 in de proletarische Tivolibuurt), waar de Egbertsen eerst bij de ouders van moeder inwonen, komt de lezer terecht in het sociale leven in de arbeiderswijk Hulst van Geldrop, als een driehoekig eilandje geperst tussen een kanaal, de straatweg naar Mierlo en een spoorlijn. Vandaar weer troont de schrijver de lezer mee naar het studentenleven in Nijmegen begin jaren zeventig, waar de hoofdfiguur zich - nogal verkramp - onttrekt aan het 'gelaarsde marxisme' van de *bonders* (Conrad 'B.' Huygens = Hugues C. Boekraad). Zodat er voor de hoofdpersoon des te meer tijd is om op te gaan in de onderlijven van vrouwen.

Terwijl het lezerspubliek wacht op deel III van 'De tandeloze tijd' schrijft Van der Heijden in Amsterdam de ideeënroman *Het leven uit een dag*, waarin hij de tijd stilzet, en het 'requiem' *De sandwich* in herinnering aan twee dierbare jeugd vrienden uit het zuiden, voor wie de tijd noodlottig te vroeg is stopgezet. Maar in deze romans is de tijd, zomin als in *De tandeloze tijd* het centrale gegeven, doch de identiteit van de hoofdpersoon: wie ben ik, wie blijf ik ondanks de tijd die verglijdt, die mij mijn onschuld afneemt, me medeplichtig aan het leven van anderen maakt? Hoe kan ik, middels een 'leven in de breedte' me onttrekken aan een leven, waarin toekomstgerichtheid, sociale of individuele vooruitgang, of - zoals de hoofdpersoon in *Het leven uit een dag* zegt - de hel van de herhaling, de bepalende factoren zijn?

Van der Heijden plaatst zijn romanfiguren in een niet door hen te beheersen krachtenveld. De samenleving is voor Albert en de zijnen niet maakbaar. Sociale natuurkrachten leggen nauwkeurig hun karakter vast en bepalen hun levensloop. Waar al sprake is van een maatschappelijke mobiliteit blijft die onverklaard. Toen Albert jong was (vijftiger jaren), reed zijn vader op een NSU-brommertje. Later (eind jaren zestig/zeventiger jaren) is hij de trotse bezitter van een DAF. De familie, bij wie Alberts moeder schoonmaakt, zit eerst in de varkensslachterij in Geldrop, later wordt de kost gewonnen in een directiefunctie bij de vleesmagnaat Big-B-Oss, terwijl de slagersfamilie dan een ruime villa in Berg en Dal bewoont. Daar waar Van der Heijden oog heeft voor maatschappelijke achtergronden en ideeën van zijn figuren, worden die als kleurrijke kledingstukken gebruikt. Het gaat bij Van der Heijden om een

minutieuze studie naar het menselijke gedrag los van welke maatschappelijke samenhang dan ook. Individuen zijn bij hem geen personificaties van maatschappelijke verhoudingen, noch staan ze passief, uitgeteld of juist tegendraads in een maatschappelijke context. Albert Egberts is impotent, fysiek maar ook sociaal. Voor hem zijn er geen Sartrianse wegen naar de vrijheid, noch Wolkeriaanse pogingen om uit de grenzen van burgerlijke geborneerdheid middels woedende vernietigings- en schepingsdrang te breken. Hier is geen Marquesiaanse schildering van gemeenschappelijke menselijke lotgevallen gedurende honderd jaar eenzaamheid, maar uitbeelding van veertig jaar allerindividueelste tragiek. Albert Egberts kan geen sociale relaties aangaan. Waar hij ze probeert te ontwikkelen, blijken ze vruchteloos, zijn ze gedoemd te mislukken. De twee boezemvrienden (Thjum en Flix) die hij heeft, zijn homosexueel en

leiden een leven, waar hij grotendeels buiten staat: de een in de onzinnige politiek, de ander in een ongrijpbare kunstwereld. Albert Egberts zoekt de zin van zijn leven in het ontdekken van zijn levensloop. Die ligt, tijdgebonden, altijd achter hem, nooit voor hem.

Van der Heijden roept het idee op dat zijn romanfiguren uit het paradijs van de baarmoeder zijn gestoten. Heftig knipperend tegen het immense licht ontwaren zij moeizaam de eerste aardse figuren en verhoudingen. Vooralsnog willen zij terug naar het verloren paradijs, maar de engel van de tijd sluit de toegang hermetisch af. Een ongewisse reis door het leven moet beginnen. Het einde is nog niet in zicht. Niet alleen heeft Van der Heijden zijn trilogie nog niet af, maar ook weet Albert Egberts na 2000 pagina's nog steeds niet of hij aan zijn levensreis zal beginnen.

Chris Huinder

De vermaledijde vaders

Monika van Paemel

Schrijven zonder te vlaggen

Toen Pam na de gebruikelijke reeks toevalligheden en misverstanden ter wereld kwam liep de wekker af - halftwaalf een vrijdagmorgen-, de nachtmerrie van de tweede wereldoorlog was weldra over. In Parijs gooide men de ramen en bedden open, in Amsterdam zou men voortaan de doden met een minuut stilte herdenken; en in de Pacific werd verbeterd gevochten.

De vraag naar politiek en engagement in verhalen en gedichten is een vraag voor politici, cultuurfilosofen en moralisten. Het is geen vraag voor schrijvers. Wat schrijvers wél willen, verwoordde Lucebert in zijn bundel *Apo-crief/De analphabetische naam* zo: 'Ik tracht op poëtische wijze / Dat wil zeggen / Eenvouds verlichte waters / De ruimte

van het volledig leven / Tot uitdrukking te brengen.'

Met *De vermaledijde vaders* (1985) wilde de Vlaamse schrijfster Monika van Paemel (1945) een groot boek schrijven, een proeve van kunnen die haar toegang zou verlenen tot het gilde der schrijvers. Het werd letterlijk haar meesterwerk, zoals zij dat zelf parmantig voorin het boek afficheert. Het is het boek geworden van de geschiedenis van het land van herkomst, van haar persoonlijke geschiedenis, het boek van het gedoe tussen de sexen, en bovenal werd het een aanklacht tegen de heren, politici, notabelen en vaders die uit naam van hun functie hun macht misbruiken.

Huilde mild en makkelijk. Wist met zichzelf geen weg. Verwachtte ver-

lossing van buitenaf. Studeerde vrouwelijkheid. Vond me te intellectueel, te mager. (...) Wilde op een blauwe maandag met de eerste de beste menseneter trouwen. Zag zichzelf al bemind en geboterd in een villa met strodak. Ruilhandel. Was van kop tot teen op liefde ingesteld. Hengelde naar ongeluk.

De enige voor schrijvers politiek interessante vraag is: welke cultuurpolitiek voert de overheid? Schrijvers moeten zich pas politiek manifesteren wanneer de overheid zich met de inhoud van hun werk bemoeit, bijvoorbeeld door censuur of vervolging, of wanneer zij weigert de voorwaarden te scheppen die het schrijvers mogelijk maken hun vak op aanvaardbare wijze uit te oefenen. Een schrijver die zich leent voor een promotiecampagne van een politieke partij doet dit niet als schrijver maar als burger die gebruik maakt van de verworven naambe-

kendheid. Het is voor de campagneleiders vervolgens meegenomen dat het volksgeloof nu eenmaal wil dat schrijvers de waarheid in pacht hebben.

Het maken van een verhaal of gedicht is een anarchistische daad en onttrekt zich aan wetten, wensen of politieke utopieën. Dit anarchisme zorgt ervoor dat de vraag naar politiek en engagement in letterenland steeds terugkeert, het is een vraag van politie(ke)agenten. Zij komt voort uit de behoefte om de anarchistische kracht van teksten te kanaliseren. Soms zijn schrijvers hun eigen agenten. Verhalen en gedichten zijn niet van zichzelf politiek of geëngageerd, maar brengen soms wel in meer of mindere mate een politiek effect teweeg. Zo kan worden vastgesteld dat een tekst het landsbelang ondermijnt, de onderdanen opruit, de goede zeden bespot, of kan een tekst in positieve zin als waarheidsserum in de politieke strijd worden gebruikt, als morele ondersteuning van het eigen streven.

Monika van Paemel profileert zich in politieke zin als voorzitter van de Vlaamse P.E.N. Zij maakt zich sterk voor de realisering van een subsidiesysteem voor schrijvers, zodat het ook in België mogelijk wordt om als auteur op enigszins menswaardige wijze het vak te beoefenen. Bovendien heeft zij zich als eerste schrijfster van naam in 1987 geëngageerd met de redactie van *De Gids*.

(...) en ik las over Cleopatra met haar amandelen en de kleine, ver uit elkaar staande borsten onder de gouden kraag, een mooie mummie, in staat om de professor in de oudheidkunde te verleiden. Maar zij was besneden, een roos zonder knopje of blaadjes, en koud als een hoer bij haar werk moet zijn. (...) En wat heeft Antonius gedacht toen hij zich in dat verminkte schepsel leegstootte: Zodra zij onze gelijken zijn worden zij onze meerderen?

'En hoe onbeminnelijk voel ik mij als ik niet kan schrijven!' schrijft Van Paemel in *Wie weegt de woorden*. Het is deze droefheid en onrust die maakt dat er geschreven wordt, het is deze beklemming die de schrijver tot anarchist maakt, iemand die vragen stelt en kritiek levert maar die al schrijvende ont-

Monika van Paemel. Foto Chris van Houts

dekt dat vragen alleen maar nieuwe vragen oproepen. De schrijver kan zich niet in dienst stellen van de status quo of van een politiek programma. Het schrijven brengt juist beweging in eenduidigheid, in vastgeroeste betekenissen, een beweging die de vrucht is van de stijl.

In *De Gids* zegt H.M. van den Brink het zo: 'Er zijn nu eenmaal talloze manieren om met de werkelijkheid om te gaan en er vorm aan te geven (...), en iedere verandering brengt, als het goed is, een heroverweging met zich mee. (...) De juiste stijl voor het juiste moment is niet te koop, je vindt hem terwijl je naar iets anders zocht.' Stijl, de bewerkingen van de taal waarin gesproken, gedacht en geschreven wordt. Die taal was voor Van Paemel in eerste instantie de taal van Oost-Vlaanderen. 'De taal waarin ik heb leren spreken was beeldend en precies. En ze zat vast aan het land, groen en glooiend, een rivier, kanalen... een landschap dat tot de verbeelding

sprak. Er werd veel verteld. Het leven was een verhaal.'

Het dorp kan evengoed in Polen liggen. In de Oekraïne of in Normandië. Eventueel in Gelderland. In Vietnam of Cambodja. Tussen de ceders van de Libanon of aan de rand van de Sinaï. Maar ook in Vlaanderen. Het kan Lidice, My Lai, Oradour, Putten of Vinkt heten. Alle dorpen zijn goed, en alle namen onvergetelijk. Een wegenkruispunt, een rivier of kanaal (...) Ze kunnen als dieven in de nacht komen, of zingend in de vroege morgen. Alle soldaten zijn bang, en alle soldaten zingen. Zij kunnen Kurt of John, Thy of Isi heten. Dat zijn ze zelf vergeten. Alleen de vrouwen weten het nog. Alle soldaten moorden. En elke man kan de verkeerde man zijn.

In *De vermaledijde vaders* spelen diverse geschiedenissen door elkaar heen, ze zijn onlosmakelijk met elkaar verwe-

ven. Afhankelijk van het onderwerp hanteert Van Paemel andere stijlvormen. Zij variëren van klassiek verhalend tot reportage en parodie, van litanie tot kinderversje. Haar stijl is haar engagement, de gave om op het goede

moment het juiste woord in te zetten, het resultaat van die nooit eindigende zoektocht. Een effect van dit schrijven kan zijn dat het lezen ervan geen gelovigen oplevert maar deelgenoten die op hun beurt weer vragen stellen. De

schrijver mag daarop wel hopen maar kan dat nooit van tevoren verlangen.

Annelies Passchier

Arbeidsvitaminen

Martin Bril & Dirk van Weelden

Enthousiasme als medicijn

Een warme nacht in november. Ik word wakker van drie topzware muggen die uitbundig zoemend mijn gezicht belagen. Slaperig tast ik naar het knopje van mijn bedlamp. Mijn ogen wennen aan het schelle licht, en jawel hoor, daar zie ik ze roerloos tegen de muur gekleefd. Ik grijp naar het boek op mijn nachtkastje en sla toe: mug één PATS, twee PATS, drie PATS. Geen slechte vangst. Als ik het boek terugleg zie ik dat het hoofd van Bril op de omslag van het boek met bloed is besmeurd.

Ja, *Arbeidsvitaminen*. *Het ABC van Bril & Van Weelden* is een uitermate veelzijdig boek. Willekeurig gerangschikt volgens het alfabet bevat het meer dan honderd stukken, die zijn geschreven in alle mogelijke genres. Verhalen, filosofische essays, brieven, contactadvertenties, gedichten, dialogen, toespraken, fictieve interviews, etcetera wisselen elkaar af. Ook de inhoud beweegt zich tussen uitersten: een vraaggesprek met de negentiende eeuwse Amerikaanse president *Ulysses S. Grant* wordt gevolgd door een verhaal waarin het draait om Tien Tips Voor Een Mooie Bips, een brief aan 'Lieve Mona' staat zusterlijk naast een verhandeling over de filosoof *Berkeley*. Uiteenlopende figuren duiken op, als *Marvin Gaye*, *Jacques Rigaut*, de apostel *Paulus*, de wielrenner *Freddy Maertens*, *Willem Aantjes*, de schrijvers *Bril & Van Weelden*, die de tijd samen doorbrengen op hun kantoor in een troosteloze Amsterdamse stadvernieuwingswijk, en de buurtbewoners die ze van daaruit kun-

nen gadeslaan: de jenevervrouw en de dikke Surinamer *Wampie*, altijd lurkend aan een halve literfles bier.

Het is aantrekkelijk *Het ABC* in zijn veelomvattendheid als een encyclopedie van het moderne leven te typeren. Het is dan ook vast niet zonder betekenis dat het een na laatste lemma van het boek *Cycloop* heet en een brief bevat van *Diderot* - roepnaam *Dino - Abrikoos*. Want wordt hiermee niet verwezen naar de Franse encyclopedist, die, het optimisme van een verlichtingsfilosoof eigen, nog kan geloven in de orde en de regelmaat van de wereld? Die er nog vanuit gaat dat de wereld systematisch in een allesomvattend boekwerk kan worden samengevat? Hoe anders is dat heden ten dage: de wereld is uitgegroeid tot een onbegrijpelijk ingewikkeld monster, onder meer door de onstuitbare opmars van de beeldcultuur. Het resultaat van de stormachtige ontwikkeling van de televisie - 'Meer kabels! Meer satellieten! Meer zenders!' - is dat het tijdsverschil tussen gebeurtenis en informatie steeds kleiner wordt en de chronologie verdwijnt. De afstandsbediening is de cynische metafoor van de gelijktijdigheid, aldus *Dino Abrikoos*. Een huidige encyclopedie, in de zin van 'samenvatting van de wereld', kan niet anders dan de complexiteit en simultaneiteit van de wereld weergeven.

De gelijktijdigheid nu is een bezwaar dat tegen *Het ABC* zelf is geuit. De veelvormigheid van het boek gaat gepaard met het ontbreken van één verband, één coherente visie. Door de arbitraire

ordering van de stukken is er geen sprake van een hiërarchie - de grens tussen het banale en het verhevene wordt opgeheven. *Arbeidsvitaminen* wordt in dit licht vergeleken met een lange tv-avond en de lezer ervan met een tv-kijker die - gemakkelijk onderuitgezakt in zijn stoel - geamuseerd wil worden. De lezer is in principe vrij zijn route door het boek te kiezen, net zoals de tv-kijker al zippend zijn eigen programma samenstelt.

Is *Arbeidsvitaminen* dus een 'postmodern' boek? De versnippering van de realiteit wordt er in ieder geval niet alleen in de vorm, maar ook inhoudelijk in onderkend. Onder het trefwoord *Alias* wordt een speech voorbereid over werkelijkheid en verbeelding. De schrijver daarvan komt er al snel achter dat de werkelijkheid een onafscheidelijke broer heeft, de verbeelding, met wie hij een komisch duo vormt. Maar hoe moet hij een toespraak houden over De Werkelijkheid? 'Wat we gewend zijn de realiteit te noemen, al de kranten, de tv, de persconferenties, de verhalen die we elkaar vertellen, het zijn even zovele werkelijkheden, die stuk voor stuk het podium oprennen, omstuwde door een koppel broers.' Is de conclusie postmodernistisch daarmee gerechtvaardigd?

Onder de noemer *Abacadabra* staat: 'Definities vliegen ons om de oren. De tijd kraakt in zijn gewrichten. Vandaar het woord tijdsgewricht. De context komt om de hoek kijken en ook het postmodernisme doet zijn of haar intrede. Allemaal gelul. (...) Het leven overschaduwde alles.' En zo is het maar net, al piept en kiert het tijdsgewricht, het leven gaat door. Bril en Van Weelden weigeren zich neer te leggen bij het

Martin Brill & Dirk van Weelden. Foto Ton Hendriks

inzicht dat het onmogelijk is een visie op de wereld te hebben; het postmoderne nihilisme is hen vreemd. Zo hebben de afzonderlijke teksten over het algemeen een ondubbelzinnige moraal. Zij distantiëren zich van het modieuze 'levensgevoel', wijzen het cynisme maar ook het escapisme af en staan daarentegen een alledaags en integer leven voor. De toon van de meeste stukken is opgewekt: 'Wanhoopt niet! Wanhoopt niet!', zoals het motto van K. Michel bij de A zegt. In het essay over Berkeley wordt nog eens uitgedrukt dat enthousiasme het beste medicijn is tegen wanhoop en melancholie.

Iets dergelijks geldt ook voor het verband in *Het ABC*. De eerder genoemde Dino Abrikoos constateert hoe ingewikkeld de wereld is geworden en hoe afhankelijk wij zijn van de dictatuur van het beeld. En niemand windt zich meer ergens over op, behalve Dino Abrikoos: 'De deugd, met een hoofdletter, is altijd mijn drijfveer geweest, maar ik ben verzeild geraakt in een tijdvak waarin engagement overbodig is, nutteloze bagage op de intercontinentale vlucht. Ik had graag een visie op het verband tussen de kunsten, het leven, de politiek, de liefde en de toe-

komst gepresenteerd, maar de problemen beginnen al bij het woord 'visie'. Natuurlijk, de Grote Verbanden laten zich in onze tijd eigenlijk niet meer formuleren, de Grote Verhalen zijn uitgerangeerd. De vorm van *Arbeidsvitaminen* lijkt daaraan te beantwoorden. Tegelijkertijd blijven Brill en Van Weelden in hun *ABC* toch actief en welgemoed zoeken naar samenhang. Ondanks alles.

In *Alchemie* worden de *Verzamelde fouten & correcties* van een schrijver in verband gebracht met het boeddhistische Niets. Zoals de diepste wijsheid schuilt in de domste mop, zo vervloeien het minimum en het maximum van con-

centratie in elkaar, zo hangen de ondoordachte typfouten samen met de voltooide tekst. In de grijns van de Boeddha zijn verlicht inzicht en platvloersheid met elkaar vermengd. Het zijn die uitersten die zich verbinden in de *assemblage*, een geheel van alledaagse zaken die uit hun verband zijn gerukt en samen een nieuwe orde vormen. En dat is wat ook gebeurt in *Arbeidsvitaminen* - 'verhalen over hoofd- en bijzaken, diepzinnigheid en lompeheid, ernst en onzin worden in één gebaar te voorschijn getoverd.'

Xandra Schutte

'Je moet de lezer vooruitschoppen'

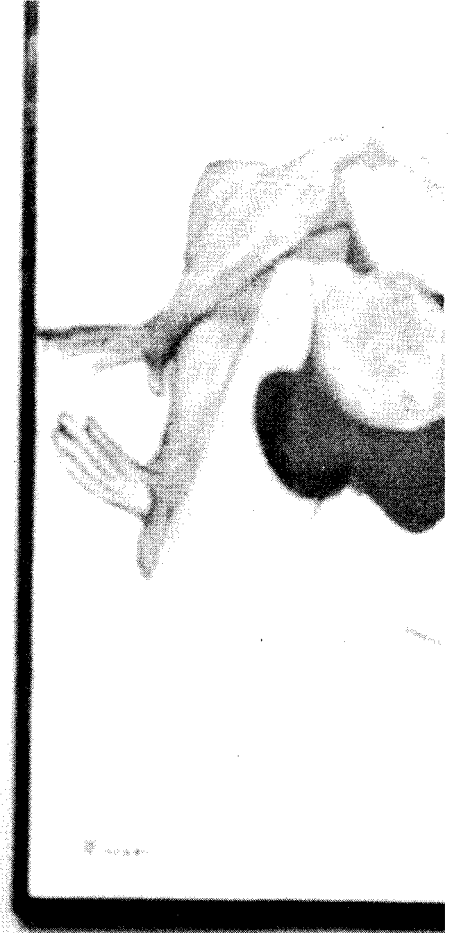
Bril: 'Ik was vroeger een fan van *Vogelaar*, toen ik nog op de middelbare school zat. Die taalconstructie enzo. En *Mertens* in *De Groene*. *Peter Handke*. Ik had het idee van ieder zijn plek. Je kan van intellectuelen niet verwachten dat ze stakers gaan helpen en broodjes gaan uitdelen, het klassieke stalinistische idee. Dus een schrijver die politiek bezig wil zijn is dat a. met de lite-

ratuur en b. met de taal. Dat sprak me toen aan, maar gaandeweg is dat eruit gesleten. Ik ben tot mezelf gekomen. Mijn engagement is mijn gevoeligheid. Dat is mijn enige notie ervan.' Van Weelden: 'Engagement is letterlijk betrokkenheid. Bij wat en wie, daar gaat het om.'

Bril: 'Engagement heeft met mensen te maken en niet met abstracte noties

Astrid Roemer. Foto Ton Hendriks

32

over machtsstructuren en politieke verhoudingen. Het heeft te maken met hoe je in het leven staat en wat je dan doet. Ik denk daarbij aan schrijvers als *Boon*, *Elsschot*. Amerikanen. *Carver*. De kleine, boerse Amerikaanse plattelandsliteratuur. Maar ook *For whom the bell tolls* van *emingway*. Optimale geëngageerde literatuur is die van John Berger. Omdat het helemaal niet meer geëngageerd heet ook. Omdat het gewoon volkomen naturel in zijn omgeving hangt en een rol speelt - en that's it.'

Van Weelden: 'Op de middelbare school las ik bijvoorbeeld *Beckett*. Dat ben ik altijd wel trouw gebleven, alhoewel de ontoegankelijkheid ervan en vooral de filosofische strengheid zijn weggeraakt. Het experimentele kan je op twee manieren zien. Het om je heen grijpen van allerlei dingen en die op een verknijpte manier weer in elkaar zetten. Het verband is onbegrijpelijk, omdat het een afbeelding van de onbegrijpelijke wereld is. Een soort collage-idee. Of je kan uitgaan van hoe een tekst traditioneel in elkaar heeft gezeten en daarbinnen met wat jij te vertellen hebt verschuivingen aanbrengen.

Dus niet verwijzen naar allerlei cryptische bronnen. Ik zie het als een naar buiten- en een naar binnenklappende vorm van experimenteel werken. En die laatste vorm heb ik altijd veel interessanter gevonden, omdat die meer verbonden is met mensen en hun leven.'

- *Hoe sta je tegenover Raster?*

Van Weelden: 'Wat ik absoluut niet deel met die mensen is de melancholie, de teleurstelling die overheerst in het willen begrijpen en beschrijven van het verlies van een bepaald soort orde, een kritische orde. Van een kritische wending in de wereld die onmogelijk zou zijn geworden, of verstoord, of vernietigd door het fascisme, van haar elan beroofd door Auschwitz. Als schrijver moet je een soort economie opbouwen, een kringloop om je heen. Aan welke delen van de actualiteit en de geschiedenis heb je een voortdurende input, hoe bewerk je die en wat is het ritme waarin je ingrijpt, publiceert?'

- *De figuren Brill & Van Weelden volgen in Piano & Gitaar zo'n beetje de actualiteit. Die is altijd dom, bizar, slapstick-achtig. Daarmee komen ze vlak bij de verfoeide houding van: de*

wereld is allemaal onzin. Een soort cynisme eigenlijk.

Van Weelden: 'Maar ze strijden tegen de domheid! Ze zijn nooit cynisch. Het is een kluchtig dilemma. Ze willen dolgraag vooruitgang, rechtvaardigheid, niveau, geloofwaardigheid. Maar bijna alles wat ze beroepshalve krijgen voorgeschoteld en waar ze een mening over moeten hebben, is afschuwelijk. De moed der wanhoop resteert dan in het ophijzen van een heel lullig vlaggetje van iets waar ze nog in geloven. Een bijna mystiek ideaal van iets wat er niet toe doet, maar tenminste nog in de haak is. Het is satire en daarin ga je niet vertellen wat je goed vindt. In de leukste vorm van satire ziet iets er op het eerste gezicht nog redelijk acceptabel uit, maar als je het met de goede woorden de hemel inprijst, onthult zich het afgrondelijke, de oplichterij, de zwendel ervan. Van Weelden is in het boek regelmatig dolenthousiast over bepaalde fenomenen, maar driehonderd woorden verder zakken ze daar gezamenlijk doorheen. Dat is geen cynisme, maar melancholie. Als je vanuit onze manier van leven, zeg maar beroepshalve, kijkt naar wat

zich in het nieuws voordoet, is er geen front. Je kan niet simpel zeggen, daar zijn de goeden en daar zijn de slechten. Je had nog niet op het gironummer van de Swapo gestort of ze bleken daar echt alle vreemde stammen het hoofd in te slaan en aan stukken te martelen. Dat is een soort belachelijkheid die een eigen dynamiek heeft.'

- *Hoe gaat DEF, het vervolg op Het ABC van Bril & Van Weelden er uitzien?*

Beiden: 'Het wordt één boek, één verhaal, één thema. Bril & Van Weelden verdampen helemaal. Je kan de spreker niet meer traceren naar één van ons toe. We zoeken naar een computer-systeem waar we samen tegelijk mee kunnen werken. Het belangrijkste is dat we niet meer werken met kant-en-klare kopij, maar dat alles voortdurend virtueel is. Niet achter elkaar maar tegelijk. Het ABC kon je zien als de dwarsdoorsnede van een geestverwantschap: de deelverzameling van wat Bril doet en wat Van Weelden doet. Nu gaan we verder. We zien die deelverzameling als een verzwegen

universum waarin een verhaal te vertellen is, één, dat door één stem wordt gepresenteerd.

Vergelijk het met Homerus: er zijn theorieën dat hij niet één persoon was. De auteur is een overschat fenomeen, die is allang dood. En dat is helemaal geen probleem, want je kan hem ook weer zelf in elkaar steken. De stem die je in je eentje als auteur hebt, is toch ook een verzinsel. Je maakt een denkbaar ik, dat ben je niet en dat ben je wel.'

- *Hoe stellen jullie je de lezer van DEF voor?*

Van Weelden: 'Ik hoop dat het dezelfde lezer wordt als van *Arbeidsvitaminen*, met evenveel extra ruimte in het hoofd. Want *Arbeidsvitaminen* is ook een pleidooi voor een veelzijdige manier van lezen. Dat mensen met dezelfde aandacht een gedicht van *Bloem* kunnen lezen als een contactadvertentie.

Als je er vanuit gaat dat literatuur erop uit is een belangwekkende gebeurtenis te suggereren aan gene zijde van de tekst, dan ga je er ook van uit dat mensen die literatuur lezen naar dat effect

zoeken. En dan maakt het ook niet uit of dat effect bereikt wordt door een ontploffing of een zacht gepiep. Het gaat erom dat het iets doet. Die belangwekkende gebeurtenis kan een moreel inzicht zijn dat langzaam doordringt, het kan ook een aanklacht zijn als bij *Multatuli*, het kan ook een debacle zijn.'

Bril: 'Er zal in *DEF* ongetwijfeld iets moreels binnensluipen, anders wordt het een shitboek. Je moet de lezer vooruitschoppen, dat is vrij simpel. Het gaat er niet om iemand alleen maar bezig te houden. We willen iemand entertainen, maar dat is meer dan bezighouden. Dat zou inhoudsloos zijn, dat is net zoiets als iemand hypnotiseren. Het gaat erom dat je iemand iets zelf laat doen. Dat is spannend aan literatuur, dat een tekst verder gaat dan zijn gebruikswaarde, dan zijn informatieve waarde. Dat het meer is dan effectbejag. De obsessie erachter, daar gaat het om.'

Xandra Schutte / Chris Keulemans

Het spoor van de jakhals *Astrid Roemer*

Meedogenloos en machteloos

Wie een boek van Astrid Roemer pakt met de bedoeling om eens lekker onderuit te zakken en te genieten van een roman of een novelle, maakt een grote vergissing.

Niet één boek in het oeuvre van Astrid Roemer maakt het de lezer gemakkelijk of biedt het genot van (lees)ontspanning. Uiteraard is dit ook het geval met *Het spoor van de jakhals*: een novelle van nauwelijks honderd pagina's waarin de politieke mechanismen van hetero-seksuele onderdrukking, mannendominantie, armoede en seksuele kindermishandeling vernuftig worden neergezet en waarmee in de loop van het verhaal systematisch mee wordt afgerekend.

De novelle bestaat uit drie delen: *De gestreepte jakhals*, *De goudjakhals* en *De za-*

deljakhals. De gelaagdheid in Roemers werk, die inmiddels een wezenlijk onderdeel van haar stijl is geworden, was voldoende reden om van te voren aan te nemen dat de drie jakhalzen op de een of andere manier met elkaar in verbinding konden worden gebracht. Alhoewel de verleiding groot was om van te voren in een encyclopedie op te zoeken of de gestreepte, goud- en zadeljakhals elkaar bijvoorbeeld in valsheid overtreffen, heb ik dit toch niet gedaan. Het boek zou het duidelijk moeten maken. Mijn verwachtingen op dit punt zijn uitgekomen: de jakhalzen zijn in een personage terug te vinden en ofschoon 'jakhals' refereert aan iets mannelijks, gaat het in Roemers novelle om een vrouw die in haar carrière en liefdesleven met een meedo-

genloze eigengereidheid voor zichzelf opkomt. *De gestreepte jakhals* beschrijft op subtiële wijze de ontmoeting tussen een - deels in Suriname opgegroeide - indo-europese man en een Surinaamse vrouw. De ontmoeting vindt plaats op de eerste schooldag van een basisschool met veel kansarme buitenlandse kinderen. De man en de vrouw boeien elkaar zonder dat aan het einde van het hoofdstuk helemaal duidelijk wordt waarom. De schrijfster geeft voldoende tips die later in deel twee en deel drie als ontbrekende stukken een legpuzzel compleet maken. Deel twee - *De goudjakhals* - handelt over een traditionele hetero-seksuele relatie tussen een witte geslaagde man en zijn dociele vrouw, eveneens afkomstig uit Suriname. De vrouw ontmoet een 'kennis van vroeger' uit haar moederland met wie ze een hechte relatie aangaat. Als haar man in de gaten heeft dat het tussen de twee vrouwen om meer dan

vriendschap gaat, wordt hij in zijn gedachten en gevoel de moordenaar van beide vrouwen. Op een onuitgesproken manier typeert Roemer zijn machteloosheid en woede wanneer blijkt dat hij noch op zijn vrouw en haar vriendin, noch op de situatie grip kan krijgen. Deel drie - *De zadeljakhals* - is een wreed en tegelijkertijd ontroerend slot

waarin de drie jakhalzen bijeen worden gebracht in een plot. Bij mij ontstond een onvermijdelijke behoefte, om na het lezen van deel drie - het boek is dus uit ! - nog eens een keer deel een en twee te lezen. En waarom dan niet nog eens deel drie: voor de volledigheid. Toen pas immers pakte ik de kleine subtiele aanwijzingen

van de auteur op zodat ik dit intrigerende verhaal in zijn volheid kon verstaan. *Het spoor van de jakhals* is een boek dat voor een goed begrip minstens twee maal gelezen moet worden.

Ellin Robles

Arme engelen *Pamela Koevoets*

Wittig, Duras, Koevoets

Het is nogal bizar om op een regenachtige zondagmiddag tot de conclusie te komen dat Pamela Koevoets, een moderne zigeunerin die mooie boeken schrijft, een onmiskenbare vertegenwoordigster is van de *écriture féminine* - het 'vrouwelijk schrift' dat hier in feministische kring wel weerklank heeft gevonden, maar nauwelijks school maakt. *Monique Wittig*, *Julia Kristeva* en *Hélène Cixous* hebben in Nederland weinig epigonen, laat staan evenknieën. Misschien zijn ze hier te laat geïntroduceerd, op het moment dat de knellende dilemma's van hun schrijfwijze de bevrijdende werking ervan al hadden ingehaald. In Frankrijk schrijven ze verder, op zoek naar nieuwe vormen; bij ons ontbreekt gewoon een traditie van krediet voor zulke experimenten.

In ieder geval dacht ik bij het lezen van de verhalenbundel *Arme Engelen* niet direct: 'ha, *écriture féminine*!' Koevoets is een buitenbeentje, absoluut, maar ze staat niet bekend als experimenteel. Sterker nog: haar verhalen zijn zo toegankelijk en ontroerend, dat ik niet begrijp waarom het boek geen groot commercieel succes is geworden. Het is helder proza, dat neigt naar het poëtische maar zelden pathetisch wordt en nergens duister.

Wat mij fascineert, is de herkomst van die stijl: hoe komt een overlevende van alle mogelijke tegenbewegingen uit de jaren zeventig en tachtig tot het schrijven van zulk bezinningsproza? Ze

schrijft meditatief over zeer aardse ervaringen. De bundel 'zingt over het verlangen van de ziel naar iets dat de dagelijkse realiteit ontstijgt', maar ze waait nergens al te ver de kosmos in. Ze ontleent de stof voor haar verhalen vaak aan haar eigen levensloop en ik sta mezelf daarom maar toe de - vaak naamloze - hoofdpersoon hier en daar te verwarren met Pamela Koevoets.

Deze hoofdpersoon is het kind van een zeevarende vader, een held die maar sporadisch in haar herinneringen opduikt, en een alomtegenwoordige moeder, die nauwelijks uit haar gedachten te branden is. Zelf is ze moeder van een vijftienjarige dochter. Ze is rusteloos, altijd in beweging. Het dagelijks leven is een doolhof waarin alles wat onschuldig en onaangepast is, verdwaalt. Juist in die verdwaalden, mensen die van nature dichter zijn, ziet ze lotgenoten. Ze herkent in hen het intacte vermogen om op te gaan in een soort harmonie met hun omgeving, waarin alle verloren liefde wordt ingehaald. Dat vermogen vindt ze terug bij oude vrouwtjes in de Portugese heuvels of bij een geslachte Duitse filmregisseur, maar vooral bij haar broer, die eigenlijk niet aan kanker maar aan een al te tedere natuur overlijdt. En de onschuld projecteert ze vooral in het aanbieden hoofdje van haar dochter - hoewel die soms beter tegen het leven opgewassen lijkt dan haar immer bezorgde moeder.

Het is de klassieke geschiedenis van

een oude hippie. Volwassen geworden in de stellige overtuiging dat de Maatschappij de grote boosdoener is, merkt ze dat politiek verzet niet het tekort aan liefde oplost. Daarvoor moet ze verder terug, en dieper in zichzelf: naar haar jeugd en naar de verhouding met haar ouders. Die confrontatie is verwarrend, zeker nu ze zelf een opgroeiende dochter heeft, aan wie ze de vrijheid wel gunt maar niet echt durft te geven.

In die verwarring staat ze niet alleen. Veel vrouwen stuiten, na de dadendrang van de tweede feministische golf, op dezelfde wezensvragen. Ze sloegen verschillende wegen in. Pamela Koevoets koesterde, net als veel anderen, haar hang naar het spirituele, het esoterische, als een uitweg om tot vrede te komen met haar rebelse, wereldse bestaan. En ze ontwikkelde via die omweg een literaire vorm die in de ideeën van de *écriture féminine* blijkt te passen als in een oude leunstoel.

Zo speelt de man als minnaar geen rol, of hooguit een storende, in de serene, Zen-Boeddhistische harmonie die ze zoekt; het is niet moeilijk die gelijk te stellen met de geïdealiseerde 'archaische beschaving' van het vrouwelijke, waarover Irigaray schrijft. Maar de overeenkomst die ik zie is harder, lichamelijker, en heeft vooral te maken met het verzet tegen het schrijven 'als een gehoorzame dochter van de vader'.

Pamela Koevoets is nooit geconfisqueerd door het literaire vrouwencircuit. Als schrijfster verkeert ze vooral in mannenkringen. Ze heeft meer literaire vaders dan moeders: *Apollinaire*,

Pamela Koevoets. Foto Ton Hendriks

Salinger, Nescio. Tegelijk zet ze zich altijd af tegen de door mannen gedomineerde cultuur waarin zij en haar dochter rondcirkelen. Wat ze schrijft over de Duitse filmregisseur moet ook voor haar gelden: 'Uitgeput gaf P. zich over aan een diepte-onderzoek van de persoon. Het leverde hem niets op dan beelden van vader en vaderland, beelden die schuld aanreikten, schuld die omsloeg in moordzucht, in zelfmoordzucht.' Die felheid zit - soms onderdrukt, soms uitgeschreeuwd - in al haar verhalen, en plotseling vond ik bij Monique Wittig het motto voor wat haar drijft: 'Het verlangen om het werkelijk lichaam in alle hevigheid tot leven te brengen in de woorden van het boek.' Dat is het precies! De worsteling met haar moeder en haar dochter vecht ze uit in een taal waarin 'ik' vanouds een man is. Op die taal moet ze de

ruimte veroveren voor haar ervaringen. De spanning is constant voelbaar. En zo baant ze zich min of meer instinctief een weg door de dilemma's van het vrouwelijk schrijven. Het resultaat is vooralsnog minder radicaal dan de vurige pogingen van Wittig om 'de vrouwelijke driftenergie te bevrijden die tot nu toe verborgen bleef onder het 'heksachtige.' Koevoets zit - met alle verschillen - dicht bij Marguerite Duras, met wie ze de witregels, de melodie en de ervaring van het verlies deelt.

Maar de vorm ligt nog lang niet vast. Ik val terug op *Ruth Weber*, die een jaar of vijf geleden in *Lust & Gratie* een prachtig stuk schreef over de écriture féminine. Zij stelt dat 'kunstenaars een confrontatie aangaan met het 'moederbeeld', afkomstig uit een (mythische) tijd dat het kind zich nog niet

gescheiden van de moeder en de wereld ervaart.' De schrijfster moet deze confrontatie aangaan 'zonder zich als het ware te koesteren in een (blinde) liefde of haat.' Daartoe moet ze veel van het bekende en vertrouwde loslaten. Ze komt op onbetreden terrein. Soms levert dat ook al te duistere teksten op, en wordt de tocht afgesloten.

Maar soms niet. Pamela Koevoets is nog onderweg. De slotregels van een recent verhaal, inmiddels ook al weer herschreven, leken op het lijf geschreven van de écriture féminine: *Oh we zijn gek, willen schrijven met witte inkt willen van water zijn, woorden zijn van buiten de tijd, ongedeeld, nooit voltooid.*

Chris Keulemans

Verdwijningen *Jacq F. Vogelaar*

Het werk van niemand

36

Het verhaal gaat dat Jacq Firmin Vogelaar ooit vast van plan was het ideaal van iedere rechtgeaarde moderne auteur te verwezenlijken: een boek over een ogenblik. Honderden, liefst duizenden bladzijden over het kruispunt van geschiedenissen dat elk willekeurig ogenblik is. Een toevallige ontmoeting tussen twee heren: hoeveel toevalligheden zijn er niet aan voorafgegaan om het zo ver te laten komen? De namen van de heren, de barsten in de stoeptegels waarop zij stilstaan, de maatschappij die de banen creëert waarvan zij nu de lunchpauze benutten om een ommetje te maken. Vogelaar wilde dat allemaal in één boek persen, net zoals *Joyce* één dag omspande in *Ulysses*. Hij kon de hele wereld aan.

Sindsdien is er iets veranderd. In Vogelaars laatste boek, *Verdwijningen*, trekt de schrijver zich terug. Van de megalomaan is weinig over. Hij heeft de schemering opgezocht van het onbewaakte ogenblik: de kieren in de tijd die nog niet zijn dichtgeplakt met bewustzijn en geschiedenis. (Waar de stilte ook maar heel betrekkelijk is: toen ik deze zomer midden in Frankrijk in het gras ging liggen, ver weg van de stad en de woorden, werd ik plotseling overspoeld door het geraas van ontelbare bedrijvige besjes, de rusteloosheid van de wind in de dorre struiken en nerveuze bomen. Vogelaar beschrijft dezelfde ervaring in het begin van zijn boek: 'De bomen rilden, elk blad deed hem pijn, ze bewogen de wind die alle kanten uit probeerde te vluchten. De wereld verloor zijn onafzienbaarheid en veiligheid; in een zucht, niet meer dan één ademtocht, werd hem alle moois ontstolen: de veiligheid die hij vond in het halfduister tussen de struiken achter in de tuin.') Ik moet denken aan de hemelbestormers van weleer die tegenwoordig hun geld verdienen achter beeldschermen

of glanzende balies. Zij hebben zich verschanst tegen de desillusie. Wat ze wilden, bleek onbereikbaar. Vsthouden aan idealen kost teveel kracht en kan tenslotte ook tot verstarring leiden. Vogelaar zou het literaire equivalent van deze ommezwaai hebben doorgemaakt wanneer hij, na jaren van experimentele en ik-loze teksten, nu gekozen had voor het vertellen van verhalen. Een verhaal heeft iets geruststellends, namelijk een kop en een staart en aan het einde krijgen ze elkaar. Niet voor niets duiken de grote verhalenvertellers op in tijden van hoge nood: Scheherezade, Bocaccio, Marquez.

Het korte proza in *Verdwijningen* komt soms in de buurt. Sommige situaties zijn uit het leven gegrepen, sommige personages zijn meer dan constructies die alleen op papier kunnen bestaan. Hier en daar lijkt een van de schetsen te schreeuwen om verfilming. Vogelaar schrijft bij vlagen meeslepend, lyrisch, kleurrijk. Maar geruststellend is het uiteindelijk niet, juist omdat de verloren ogenblikken waar het soms bijna tot een afgerond verhaal komt in hun bestaan worden bedreigd.

Vogelaar is de schrijver van de verdrukte taalgebieden. Al jaren verzet hij zich tegen de kolonisatie van praktisch iedere ervaring, verwachting en fantasie door woorden waartussen we nauwelijks meer mogen kiezen; ze groeien ons boven het hoofd. Zijn verzet was vroeger misschien uitbundiger en ingewikkelder, zowel in de verontwaardiging als in de humor, maar ook nu blijft hij, vanuit zijn stille werkkamer, terugschrijven. Hoe dicht taal en dictatuur bij elkaar kunnen liggen, spreekt uit het volgende citaat: '(...) want er is in mijn lichaam niet één plek aan te wijzen waar ik het bewustzijn van een ander zou kunnen delen. In ons lichaam zijn we moederziel alleen. Dat besef is echter onderworpen aan

een sociaal verbod. De samenleving heeft steeds naar middelen gezocht om te allen tijde (bij nacht en ontij, dus altijd) in het bewustzijn van haar leden naar binnen te kijken; iedereen wil bij iedereen binnen kunnen kijken om te weten wat iedereen uitspookt. Het lichaam is daarom de lijfeigene van de ideeën en de reacties van allen.'

Vogelaar zoekt vrijheid, in een gebied van heimwee naar iets wat wij nooit hebben meegemaakt, waar hij wel meer schrijvers tegenkomt: de zone waar de dingen nog niet zijn stilgelegd onder namen en begrippen. 'Ik kijk niet, met mijn neus tegen de ruit gedrukt, naar dingen aan gene zijde van het raam. Als het glas breekt, stroomt er een koude stad naar binnen. Dank zij het glas kan ik me in de stilte achter mijn gedachten terugtrekken. De dingen om mij heen hoeven mij niet te gehoorzamen of toe te behoren, ik vraag er niet om dat zij mij volgen.'

Hij vraagt er niet om, maar ja: zolang hij blijft schrijven moet hij woorden gebruiken, hoever hij zich ook terugtrekt. Zodra hij om zich heen begint te kijken in zijn schemergebied, en zijn indrukken te boek stelt, ligt er weer iets vaster dan het lag. Soms doet hij toch denken aan die enkele oprechte priester die een paar eeuwen geleden het oerwoud introk en zich tussen de Indianen vestigde: hij richt geen schade aan, maar blijft toch de voorbode van een vraatzuchtige cultuur. Van dit dilemma is hij zich natuurlijk bewust. Onophoudelijk zelfs; soms flitst hij zó tussen onmogelijke zinnen heen en weer dat ik afhaak. Maar dat trekt me juist ook aan: het onvermoeibare van zijn opstandigheid.

Vogelaar heeft het zich nooit makkelijk gemaakt. *Terugschrijven*, de essaybundel uit 1987, was eigenlijk zijn eerste boek waarop de kritiek vat kreeg. De nominatie voor de AKO-prijs en de toekenning van de Busken Huet-prijs brachten een zekere erkenning. En ogenblikkelijk komt hij tevoorschijn met de ongrijpbare *Verdwijningen*. Hij onttrekt zich opnieuw aan etiket en re-

Jacq F. Vogelaar. Ton Hendriks

putatie. Ook inhoudelijk: in *Terugschrijven* zou je hem nog een gids door de moderne literatuur kunnen noemen, in *Verdwijningen* wijst hij alweer de autoriteit af die de schrijver wordt toegeschreven. Hij probeert van de woorden zoveel mogelijk betekenissen intact te laten. Het boek staat vol dwaalsporen. We mogen weer zelf op zoek. Critici van zijn werk zien zich gedwongen ernstig te reflecteren op hun taalgebruik. (Normaal schrijf ik veel

slordiger.) Iedere al te stellige uitspraak moet worden herroepen. 'Als iets ongedaan maken kan', en dat kan Vogelaar, zoals hij schrijft, 'is alles mogelijk, zou je denken.' De utopist! Er blijft, en dat is het verschrikkelijk ontroerende van zo'n boek als dit, een ideaalstaat - alleen betekent 'staat' nu niet meer een maatschappijvorm, maar een vorm van bewust zijn.

Chris Keulemans

- Je werpt je liever niet meer in de discussie over De Taak van De Schrijver. Wat is er veranderd?

Vogelaar: 'Wat mij vooral blokkeert is de snelheid waarmee je in abstracta vervalt en tot algemene uitspraken komt die, wanneer je een stapje opzij zet, niet meer te verantwoorden zijn. Of je moet het uitsluitend over jezelf hebben, maar ik ben nooit zo genegen het puur in termen van biografische geschiedenis en eigen ervaringen te verwoorden - hoewel dat misschien nog het verst voert. De algemene termen ben ik in ieder geval moe. Als ik alleen al de woorden 'engagement' of 'de verhouding tussen literatuur en politiek' op papier zet krijg ik een soort gips in mijn hoofd.

In de loop der jaren heb ik er ook een principiële weezin tegen ontwikkeld. Wanneer ergens een schrijver wordt gevraagd om algemene uitspraken over de wereld en de politiek, zie ik een enorme taalinflatie in werking treden. Neem *Günter Grass* en zijn club, *Gulliver*: daar zaten gewoon kleine diplomaatjes te redekavelen, maar met het air alsof zij nu het telegram moesten opstellen om de Bom uit de wereld te helpen. En

'Schrijven is zand in de snelheids-machine gooien'

Jacq F. Vogelaar is net terug uit Frankrijk, waar hij werkte aan een nieuwe roman. Hij sprak er soms wekenlang niemand ('in een roman zitten al zoveel stemmen') en maakte lange dagen aan zijn schrijftafel onder de bomen. Terug in Amsterdam moet hij weer praten, bij voorbeeld over engagement in de literatuur, waarvan hij jarenlang tegen wil en dank als personificatie

gold. Het gaat niet vanzelf. Een jaar geleden vroegen we hem voor DE HELLING een verslag te schrijven van zijn haat-liefde verhouding met deze eeuwige kwestie. We kregen een uitgebreide brief terug waarin hij uiteenzette over het onderwerp uitgesproken te zijn.

Maar een interview wilde hij wel proberen.

Lidy van Marissing. Foto Ton Hendriks

dat zijn dan dezelfde mensen wier beroep het is om zó met taal om te gaan dat het afwijkt van de gemeenplaatsen en de gangbare opinies. Waarom zou ik nog aan dat ritueel van beweringen meedoen als ik hier werkelijk niets anders over kan zeggen dan iedereen al zegt? Dan is het bijna een zaak van intellectuele hygiëne om er het zwijgen toe te doen.'

- *Presenteer je nu niet een onvermogen als principe?*

Vogelaar: 'Nee, ik heb dit principe niet vooraf vastgesteld. Het nadenken hierover heb ik gewoon gaandeweg van meer vraagtekens voorzien. Het gaat moeilijker met de jaren, net zoals het schrijven zelf moeilijker wordt. Ik zeg dit overigens niet uit bescheidenheid. Het is eerder uit verzet tegen de pretentie dat een schrijver, omdat hij nu eenmaal met taal werkt, ook overal iets over te zeggen heeft. Als er al een relatie is tussen mijn werk als schrijver en de samenleving is het er een van dwarsigheid en onwil. Twintig jaar geleden was er de urgentie, de haast om met een literaire avant-garde voorop te lopen. Op dit moment neem je meer je verantwoordelijkheid door wantrouwend te kijken naar de snelle bewegin-

gen van de dag. Het nieuwe is verbasterd tot mode. De eigenaardigheid van het schrijven is dat je niet mee kan doen met de snelheid van die aktualiteit. Het medium waarmee ik werk wordt allang, als door bulldozers, opzij geduwd door andere media. De functie van het schrijven ligt nu meer in de omzichtigheid, het uitstellen - zand in de snelheidsmachine gooien.'

- *Twintig jaar geleden was dat anders. Was je toen actiever in de politieke praktijk?*

'Een activist ben ik nooit geweest, dat ligt niet in mijn aard. Ik ben al vanaf heel jonge leeftijd schrijver; pas in tweede instantie ging ik me met politiek bezighouden. Ik kwam ook met het marxisme in aanraking via de literatuur. Eerst las ik *Sartre* en *Camus*, en daarna *Benjamin*, *Adorno*, *Marcuse*. Mijn bemoeienis met de beweging bestond hoofdzakelijk uit de wens dat er kennis genomen werd van die vooral in het buitenland bestaande theorieën. Ik zag met lede ogen aan hoe er met groot gemak over alles heen geraaskald werd, zonder een minimaal inzicht in wat er al over gedacht en geschreven was. Je zou het dus een indirecte activisme kunnen noemen. Bij Meulenhoff wilden we een reeks Permanente

Kritiek opzetten; het plan is niet geheel uitgekomen, maar klassiekers van *Barthes*, *Lévi-Strauss* en anderen zijn nog wel verschenen. En ik vond aansluiting bij de Kritiese Universiteit, waarin mensen van verschillende faculteiten zich bezighielden met sociale theorie en wetenschapskritiek. Later is die overgegaan in de Bond van Wetenschappelijke Arbeiders, waarvoor ik jarenlang in de cultuurgroep heb gezeten.

Wat ik, al lezend, samen met anderen aan theorie achterhaald had wilde ik verbinden met het maken van kunst, zoals het in de wetenschap ook schoorvoetend begon. Theorie is geen luxe, daar was ik toen ook al van overtuigd. Iedereen die iets maakt moet nadenken over de middelen waarmee hij werkt, wat er met het produkt gebeurt en waar het op aansluit. Engagement betekende voor mij het bewustzijn van alle externe factoren die op mijn schrijven inwerkten, de markt er omheen. Het ging erom een klimaat te scheppen waarin in theoretische en sociale zin, op alle niveaus, over kunst werd nagedacht.'

- *Daarna kwamen de jaren zeventig. De vaart ging eruit.*

Vogelaar: 'Dat is volstrekt niet mijn visie. De jaren zestig waren spectaculair, voer voor de media. Maar in de jaren zeventig zijn veel fundamentele dingen gebeurd. De journalistiek was moe, wij niet! Wij kwamen toe aan het harde werk op de vierkante meter. Ik werkte aan *Ten Elfder Ure*, verzorgde boekuitgaven voor de SUN, verrichtte vakbondswerk - allemaal op het raakvlak van politiek en literatuur.

Maar als schrijver werd ik vanuit 'linkse' hoek onder vuur genomen. Ik verzet me tegen het platte realisme, dat van politieke literatuur geëist werd. Er werd van de kunstenaar een boodschap verwacht, zijn werk moest een functie hebben. Het is mijn stellige overtuiging dat een kunstenaar zich juist buiten die directe functionaliteit moet houden, omdat hij anders zijn eigen vak vermorst. Engagement is geen wilsbesluit, maar het is iets dat je moet waarmaken. En waarmaken betekent: zinnen, betekent: techniek. Een houding die vorm krijgt in een kunstwerk. Daarop moet je beoordeeld worden, op dat kunstwerk, en niet op je intenties. Een schrijver moet

niet over de grenzen van zijn vak, de literatuur, heen willen gaan.'

- *Momenteel trek je je min of meer terug. Je organiseert minder, je gaat minder het debat aan. Je laat je het zuivere genoeg van het lezen en schrijven niet meer ontnemen.*

Vogelaar: 'Je hebt ook het recht om gewoon plezier te hebben in wat je doet, niet in functie van dit of dat. Het plezier van het nutteloze. Alleen al dat je laat zien dat het mogelijk is iets te maken! Alleen al dat je iets op de tijd kunt veroveren, al is het maar voor een paar

minuten, terwijl bijna alle menselijke bezigheden bestaan uit het reproduceren en het doorkomen van de tijd. Als je de sensatie van de schrijver, dat je ook iemand anders kunt zijn, in sociale termen vertaalt, dan heb je een model voor wat op andere gebieden ook zou moeten kunnen. De idee dat de dingen niet definitief en dwangmatig zo zijn als ze er uitzien. Dat het niet alleen anders kan, maar dat het ook anders móet. Het scheppen van een *atopie*: een plek waar de mensen zich even bevrij-

den van de dwingelandij van de voorschriften. Dit zijn natuurlijk maar windvlagen. Ik zeg niet dat het per se op andere gebieden ook in die vorm kan, maar deze sensatie heb ik daadwerkelijk zo opgedaan bij het schrijven. En daar heb ik mijn hele hoofd bij nodig. Om dan ook nog over de hele wereld na te denken...'

Chris Keulemans

Twee vrouwen die één keel opzetten

Lidy van Marissing

'Alleen een hand die uitwist kan een waarheid vinden'

Er zijn auteurs bij wie je het niet in je hoofd haalt om ze te interviewen. Auteurs bij wie het volstrekt duidelijk is dat zij - of beter gezegd: hun teksten - zeggen 'Niet ik of de auteur spreekt, maar de tekst'. Lidy van Marissing is zo'n auteur. Globale plaatsbepaling: politiek engagement uit de *Raster*-hoek, taaldeconstructie en verdwijnpunten, buiten de orde, zelfs buiten de orde van erkende en geannexeerde *écriture féminine*.

Er is echter wel een manier om haar tot spreken te brengen. Inderdaad, de tekst spreekt zelf. Een vraaggesprek met, tussen *Twee vrouwen die één keel opzetten*. Een gesprek met de tekst, niet met de auteur.

- *Je laatste twee boeken, De vrouw die een rookspoor achterliet en Twee vrouwen die één keel opzetten, gaan veel explicieter over vrouwen, terwijl je vroegere werk zich meer engageerde met de arbeidersklasse. De omgekeerde wereld heet zelfs op de achterflap: een leesboek voor de middengroepen dat partij kiest voor de arbeiders. Kun je nu zeggen dat je van socialist feminist bent geworden?'*

Vroeger, jaaaa, zegt ze met haar gedeukte glimlach. Maar nu moet alles uit de diepte naar boven worden gehaald. Ook ik ben via honderd omwegen op dit punt beland. Jaja, dat was ik. Dat moet wel, kletst ze. Ik herinner me niet veel. Bijna niets.

- *Dat klinkt wel wat raadselachtig. Levens en politieke opvattingen ontwikkelen zich inderdaad niet langs rechte lijnen, maar is er niet meer over te zeggen?'*

Nee, de beelden in mijn herinnering vertrouw ik niet helemaal. Hoe een plek op de kaart ook een plaats in de geschiedenis is. Een betekenis is een terugwerkende kracht. De geschiedenis is een gefluister. Een hese stem onder de dekens die stukken van verhalen vertelt.

Alsof je leven 'ergens over gaat'. Lang heb ik gedacht dat alles te overzien was, te begrijpen, en ik beschreef mijn geschiedenis als een lijn die ik getrokken, een baan die ik gelopen had, voor de zoveelste keer, en minutieus, van uur tot dag, van maand tot jaar, tot ik zelf hoorde, op een kwade avond, dat ik een verhaal vertelde, een verhaal waarachter al mijn stotterende verwarring steeds solieder werd opgeborgen.

- *Is dat de reden waarom je het afgeronde verhaal achter je laat?'*

Waarom nog verhalen vertellen? Iedereen kan wel één of meer verhalen vertellen, zei zij, vanachter een brede lach. Die oude ronde verhalen moeten zelf maar zien dat ze nog weer eens opgepoetst en verteld worden, zei ze, ik zal het ze niet meer onmogelijk maken maar ook geen vinger uitsteken, ik be-

dank ervoor als hun spreekbuis te mogen optreden.

Van het hele verhaal onthoud je toch maar enkele scènes, hoogstens een paar zinnen, meestal alleen het slot. Bevend viel zij in zijn armen. Hun lippen vonden elkaar in een lange kus, die hun toekomst bezegelde.

Te veel woorden op een bladzij tegen elkaar gedrukt. Te weinig wit, ook al valt er sneeuw. Nee, om precies te zijn: te veel bekende geluiden. Te weinig dat te raden overblijft. Alleen een hand die uitwist kan een waarheid vinden.

- *Maar wat blijft er dan over? Taalfragmenten?'*

Een doolruimte opgebouwd uit haarspeldbochten, waar tot overmaat van ramp in elke uithoek, elke huurkazerne, elk familiepension een andere taal wordt gesproken en geschreven, een ander onbegrijpelijk tekensysteem waarvan ik telkens nog net een paar klankcombinaties herken.

Openingen. Mogelijkheden. Iets proberen te pakken, te pakken te krijgen, waarvan je niet weet wat het is, hoe het is, waarom het er zou zijn, waarom het iets zou worden, met die hardnekkige hartstocht zoek je iets, al zou je niet weten hoe het te vangen, al zou je niet weten hoe het eruit ziet.

Mogelijkheden, openingen, verdicht-sels.

- *Hoe kan je een keuze maken tussen alle mogelijke openingen als er geen verhaalstructuur is?'*

Ik voel een ogenblik hoe het een bij het ander past, hoe de een uit de ander

voortvloeit. Ik denk in een flits dat alles toch mooi in elkaar steekt.

Zij spant een net waardoor zij veel weet te vangen maar waardoor altijd weer het een of het ander ontsnapt: Al dit zoeken en luisteren dat langs de dingen gaat, over de dingen strijkt, en kijkend toch niets of veel te weinig kan ontdekken. Misschien verklaart dit waarom zij haar objecten nooit te dicht nadert.

- 'Er duiken af en toe wel personages op in je teksten, hoewel de lezer weinig houvast heeft aan de gebruikelijke karakterpsychologie.'

Hannah - een naam, waarmee je tenminste vooruit en achteruit kunt, zo iemand met wie je kunt lezen en schrijven. Geen sleutelfiguur dus waarmee je alleen kunt terugdraaien, de bekende deur door, maar een scharniergestalte.

Wie is zij? - een derde persoon enkelvoud. Net als hij.

Waarom zou een vrouw het bestaan anders ervaren dan een man?

- 'Toch lijkt je werk tegelijkertijd te gaan over hoe anders het bestaan van vrouwen is.'

Een typies mannelijke vraag. Ach, shit, sorry, pardon. Ze gromde: Een mannelijke vraag, wat is dat?

De man trekt steeds witter weg tussen de regels.

Naast, bijna achter de gesticulerende en redenerende man is de vrouw met haar handen vol tassen en kindjes niet goed te zien. 's Avonds zijn haar armen wel twee meter lang, vertelt ze lachend aan haar oudste, en als ze dan loopt dan sleept ze haar handen achter zich aan over de grond, ja, dan slossen haar handen achter haar aan, en dan maken ze een zacht slippend geluid over de vloer net als stufgum op tekenkarton.

Haar hartstochten zijn al vroeg over een paspop getrokken; de paspop is een hartstocht (geworden); haar hartstochten etaleren de paspop./Zij ruikt met zijn neus; zij kijkt met zijn ogen; zij toont wat hij meent./Haar geluk is voorgeschreven; het model is haar geluk; zij zoekt een liefde met voorbedachten rade./

- Ja, dat bedoel ik nou. Dat gaat toch niet meer over socialisme maar over feminisme, of minstens écriture féminine?'

Zodra je het ene met het andere vergelijkt lieg je al. Het socialisme, zei zij, met haar mond vol kiezelstenen. Om dan een kamer binnen te gaan, de deur

te sluiten, en tegen de muren te kunnen vliegen.

Ik ben een prakties mens, een logies mens, ik heb m'n hele leven gewerkt, ja, het zou toch vreselijk zijn als je nog zou (moeten) dromen ook. Van socialisme misschien?

Geld maakt niet gelukkig maar het helpt wel, of moeten wij van achter de bomen bikken? Een mens gaat maar 1 gang. De groten rijden paard en de kleinen hangen tussen hemel en aarde. Die geld heeft heeft het geweld, laat ik het zo zeggen. 't Vet wil bovendrijven, en een kale kin is gauw geschoren. Grote heren zitten aan die kant van de schotel waar de dikste baars ligt. De kleinen hangen tussen hemel en aarde, je moet eten wat je lust en lijden wat je kan. Tè midden van het tumult van denkbare en echte crises, deze chaotische ordening van modieuze en serieuze gesprekken of louter gespreksonderwerpen, (...) maar onwrikbaar vasthoudend toch terwijl wij van uur tot uur proberen praktische oplossingen te verzinnen, tegelijkertijd verplicht ons steeds weer te beraden op de beginnelen en grondbeginselen, de moraal, die slagregen, een hagelstorm, anderzijds deze hittegolf van handen, slapende huid, opkomende vloed van gedichten, een hittegolf van buik, bij zinnen, buiten zinnen, uitzinnig trillend licht -

Ik tril een beetje omdat ik het niet duidelijker kan zeggen.

- 'Is dat het dan wat je thematiseert, het probleem van de subjectiviteit?'

Wat iemand zegt, wat iemand denkt, wat iemand wel mag bedoelen - kijk liever hoe-ie vliegt.

Het moeilijkste, zei zij, is een gat te vinden waardoor je uit je eigen bouwsel naar buiten glipt.

Ik is zoveel anderen plus /niemand: een samengestelde schim. Het gat waardoor je lucht krijgt. Adem. Wind. Iets dat niets is maar alles betekent. Ik. Een ongrijpbare spil waar je leven om draait. De watervlugge zin die - op een zeldzaam ogenblik na - voortdurend ontsnapt.

Ze zei: Ik wil me altijd aan de rand van het risico bewegen. Haar stem leek intussen uit een put te komen.

Ze trekt bij dergelijke stellige beweringen, totaal uitspraken, absoluta, etcetera, haar ene schouder op zodat ze er juist uitziet als een scheve twijfelaar, een hinkepoot.

Niets is zuiver op de graad. Er is geen gevoel of het is een gemengd gevoel. Ze schrijft een regel en verdwijnt. Twee, drie tellen hevig aanwezig en meteen daarna weer weg.

Marianne van den Boomen

Medewerkers aan dit katern:

- Marianne van den Boomen* is redacteur van DE HELLING
- Mark Burggraaf* is neerlandicus
- Els Diekerhof* is redacteur van DE HELLING
- Chris Huinder* is coördinator van de Stichting X-Y
- Chris Keulemans* is redacteur van DE HELLING
- Annelies Passchier* is schrijver
- Ellin Robles* is voorzitter van de Stichting Flamboyant
- Hans Schoen* is redacteur van DE HELLING
- Xandra Schutte* is redacteur van Lust & Gratie en medewerker bij de Stichting Perdu en de Gerrit Rietveld Akademie
- Geno Spoormans* is neerlandicus
- Lucy Th. Vermij* is freelance journalist en hoofdredacteur van Surplus Vrouwenboekenkrant

Besproken titels:

- J. Bernlef, *Publiek geheim* Uitg. Querido 1987
- Willem van Toorn, *Een leeg landschap* Uitg.

- Querido
- Koos van Zomeren, *Een jaar in scherven* Uitg. De Arbeiderspers 1988
- Renate Dorrestein, *Vóór alles een dame* Uitg. Contact 1989
- Martin Bril & Dirk van Weelden, *Arbeidsvitaminen. Het ABC van Bril & Van Weelden* Uitg. De Bezige Bij 1987
- Astrid Roemer, *Het spoor van de jakhals* Uitg. Conserve 1989
- Jacq F. Vogelaar, *Verdwijningen* Uitg. De Bezige Bij 1988
- Pamela Koevoets, *Arme Engelen* Uitg. Bert Bakker 1988
- Jill Stolk, *Scherven van smaragd* (1983) *Onder de blauwe sarong* (1986) *Kleurverschil* (1988) Uitg. Nijgh en Van Ditmar
- Lidy van Marissing, *Twee vrouwen die één keel opzetten* Uitg. Van Gennep 1989
- Monika van Paemel, *De vermaledijde vaders* Uitg. Meulenhoff 1985
- A.F.Th. van der Heijden, *De slag om de Blauwbrug* (1983) *Vallende ouders* (1983) *De geavendriehoek* (1985) Uitg. Querido

'GROEN LINKS DOET NOGAL ONGECONPLICIEERD OVER INDIVIDUALISERING'

Groen Links is op ideologische retraite. Als praatpapier dient een – in opdracht van het bestuur – geschreven manifest. Voorzien van de ironische en toch serieus bedoelde titel 'Het begin van de toekomst'. De kwestie: er is geen archimedisch punt meer. Het manifest haalt dan ook het complete linkse repertoire overhoop. Zo ook de onontkoombare individualiserings-trend. In de vierde aflevering van de serie KRIJTLIJNEN VAN LINKSE POLITIEK gaat DE HELLING in dialoog met JET BUSSEMAKER, politicologe en als onderzoekster in dienst van de Universiteit van Amsterdam. Ze zwoegt aan een proefschrift over 'sekse en individualisering'. Wat – in godsnaam – is individualisering? Interviewer en geïnterviewde laten elkaar niet meer los.

– Voor de opstellers van het manifest liggen de zaken eenvoudig. Een korte samenvatting van wat het manifest over individualisering zegt: 'Individualisering = emancipatie = goed. Het is daarom onze politieke opdracht de individualisering tot in alle hoeken van de samenleving door te trekken.' Het manifest ademt de geest: 'Nu nog enkele knopen doorhakken en we hebben een modern politiek program, hupsakee – klaar!'

Bussemaker: 'Ja, zo'n soort atmosfeer hangt er omheen. Men doet nogal ongecompliceerd over het fenomeen individualisering. Maar in die gemakzuchtige adoptie van de term schuilt juist het probleem. Die gemakzucht heeft veel te maken met hoe het op de agenda is gekomen. In de collectivistische tradities van links werd individualisme tot voor kort als iets verwerpelijks gezien, dat deed denken aan de VVD en aan Wassenaar, aan bezitsindividualisme en egocentrisme. Maar links is met zijn tijd meegegaan. Het begrip heeft de laatste twintig, vijftig jaar de connotatie van zelfontplooiing gewerkt. Voor links heeft het feminisme daarbij sterk als katalysator gewerkt. En zo is de verbindingslijn 'individualisering = zelfontplooiing = zelfstandige rechten = gelijke behandeling = emancipatie = goed'

ontstaan. Dit simplisme is nadelig, ook voor het feminisme. In het manifest wordt echter wel degelijk een probleem gesteld: de verhouding tussen individualisering en solidariteit.'

– Goed. Dus geen heiligverklaring van de term 'individualisering' volgens jou. Maar in het manifest staat letterlijk: 'vernieuwing van de solidariteit gaat hand in hand met de door ons gewenste individualisering.' Noem jij dit een probleem stellen?

Bussemaker: 'Nee. Men loopt met een fikse boog om enkele forse problemen heen. Wat is in dit verband een 'voorwaardenscheppende overheid'? Juist als je het sociale zekerheidsstelsel individualiseert, als je de zorgverlening democratiseert, als je van de kinderopvang een grondrecht wilt maken, als je gescheiden vrouwen financieel een zekere continuïteit wilt bieden, ga maar door, dan kom je er niet met het abstracte begrippenpaar individualisering-solidariteit. Dan zul je moeten zeggen wat je bedoelt, zonder omwegen. Ze in elkaars verlengde plaatsen is op zich een sympathieke poging, maar mijn kritiek is dat de vraag niet wordt gesteld wat voor individualisering en welke solidariteit je nastreeft.'

– *Hoe dan ook, fundamentele keuzes worden niet gemaakt. Dilemma's worden weggemoffeld, begrippen van andere politieke stromingen worden willekeurig verbonden aan eigen ideeën. Goede bedoelingen of niet, dit manifest biedt in de verste verte geen uitzicht op een consistente en up-to-date politiek program.*

Bussemaker: 'Met dit manifest in de hand zal het heel moeilijk zijn een breuk met de huidige praktijk van Groen Links te forceren. Want die sluit voorlopig nog naadloos aan bij die van de afzonderlijke partijen. Bovendien neemt men, zoals ook in de afzonderlijke partijen zichtbaar was, verschillende eisen van sociale bewegingen zonder meer over. De hutsplot-strategie. Met name voor eisen uit de vrouwenbeweging is men altijd zeer gevoelig geweest, en dan ook nog verkeerd. Waar halen ze het vandaan dat het feminisme een organisch wereldbeeld zou voorstaan? En in het manifest worden hetero- en homo-, witte en zwarte cultuur vrolijk naast elkaar gezet. Alsof de hetero- en witte cultuur niet juist het probleem vormen! De zo vurig bepleitte individualisering is slechts één van de politieke claims. Het is een denkwijze die iets zegt over wat je wil bereiken.'

– *Niet alleen een denkwijze, vooral een levenswijze, een levensinstelling. De individualiseringsclaim heeft een bedenkelijke culturele ondertoon. Sommigen beweren zelfs dat het de doodsteek is voor elke vorm van collectieve politiek. Het manifest als een bewieroking van de individualisering. Scherp gezegd: men buigt voor de tijdgeest. En dan moet er ook nog iets gebeuren voor de mensen die uit de boot vallen, de achterhoedes die het tempo van de individualisering en het moderne leven niet kunnen bijbenen. En daarvoor zorgt dan de zogeheten 'voorwaardenscheppende overheid', in samenwerking met het 'particulier initiatief' en het 'maatschappelijk middenveld'. Einde manifest, einde bijdrage Groen Links.*

Bussemaker: 'Tsja, de politiek is veel-eisend. Wie niet heel helder zegt waar hij het over heeft, legt zijn hoofd in de strop. In het geval van de individualisering maakt men niet het onderscheid tussen individualisme en individualisering. Individualisme is een gedachten-goed, een idee, een waarde. Met die kanttekening dat er vele concepten van zijn. Individualisering is een proces, juridisch, politiek, economisch, cultureel, sociaal, een proces dat je moet sturen. Met vele kanten, onvermoede tegens-trijdheden en moeilijk te bepalen effecten. Met enige goede wil kan je zeggen dat de inhoud van dat individualiseringsproces een uitingsvorm van die

waarde is. Maar dat verband is zeer indirect, daar doorheen speelt een hele serie maatschappelijke factoren.'

– *Met andere woorden: het begrip individualisering heeft in hoge mate een rituele functie. Maar dat niet alleen. Als ik je goed begrijp, is voor jou individualisering geen term die ontwikkelingen verklaart maar eerder zelf moet worden verklaard. Het is dus een alles-en-niks-begrip. Conclusie: weg ermee!*

Bussemaker: 'Ho,ho, dat is te snel. De verklarende waarde van het begrip is inderdaad nihil. Bijvoorbeeld: je kan niet zeggen individualisering verklaart waarom het gezin niet meer dominant is of buurtsamenhang is verdwenen. Als je bijvoorbeeld met individualisering bedoelt dat mensen minder makkelijk langdurige banden met anderen aangaan, zul je dat verschijnsel zelf weer moeten verklaren. Individualisering is een container-begrip geworden. Ik zeg óók dat via het begrip individualisering bepaalde ontwikkelingen en denkbeelden betekenis krijgen.'

– *Dat het vele betekenissen heeft, is voor jou dus géén reden het buiten de politieke orde te verklaren. Eerder het tegenovergestelde, begrijp ik.*

Bussemaker: 'Ja, zoiets. De kwestie is veeleer dat naast de vele betekenissen die het al heeft Groen Links er nu één aan heeft toegevoegd. Toevoegen op zichzelf heeft geen zin, het gaat om de inhoudelijke confrontatie, het zoeken van de botsing met andere betekenissen. Individualisering op één lijn stellen met emancipatie en pluriformiteit, is een waardevol gezichtspunt, maar alleen in interactie met andere. Politieke invloed verwerf je door jezelf aan te sporen tot aandacht voor de schaduwzijden van de individualisering en voor de relatie met andere maatschappelijke strevingen en normeringen. Strijd om betekenissen, om definities van maatschappelijke problemen, is politieke strijd.'

– *Individualisme is kennelijk een begrip met een sterke normatieve lading en met een sterk strategische impact. Men is ervoor of ertegen. Moet je meedoen aan zo'n stellingenorlog?*

Bussemaker: 'De Franse graaf De Tocqueville benaderde in zijn reflecties over de Amerikaanse levenshouding van anderhalve eeuw geleden het begrip minder frontaal. Hij is één van de weinigen die de ambiguïteit van dat begrip benadrukt, die de fundamentele tweeslachtigheid ervan onder ogen ziet. De Tocqueville stelde individualisme tegenover egoïsme. De aristocratie van vóór de Franse Revolutie kende volgens

hem slechts egoïsme, een gepassioneerde en overdreven liefde voor zichzelf die ertoe leidde dat de mens alles aan zichzelf relateerde en zichzelf boven de anderen stelde. Individualisme daarentegen is in zijn optiek een bezonnen en kalm gevoel, dat elk lid van de gemeenschap in de gelegenheid stelt zichzelf van de massa terug te trekken, zodat hij, wanneer hij een kleine cirkel voor zichzelf heeft gevormd, de grote maatschappij aan zichzelf overlaat. Voor hem is een fikse portie individualisme dus juist een voorwaarde voor goed sociaal functioneren. Niet of men vóór of tegen is, is belangrijk, maar het inzicht dat individualisme zowel bevrijdende als destructieve elementen in zich draagt, is van belang. Hij dwingt je tot het stellen van vragen.

Individualisering van wat? Waarom? Waarvoor? Tot hoever? In functie waarvan? In welke verbanden? Met welke consequenties? Zelf je leven bepalen, niet meer afhankelijk zijn van anderen, niet meer – in eerste instantie – tot een groep behoren, klasse, sekse, beroepsgroep – noem maar op. Het zijn belangrijke waarden en maatschappelijke tendensen. Die moet je gebruiken, natuurlijk. Je eigen wensen, verlangens, normen, ideeën op de voorgrond plaatsen, prima. Maar wie de keerzijde daarvan – het feit dat individualisme altijd kan leiden tot een gebrek aan aandacht voor anderen, tot het uit het oog verliezen van de grote verbanden waarin men leeft – niet ziet of wil zien, die getuigt van politieke en sociale onverantwoordelijkheid.'

– *Het verhaal is toch altijd dat individualisering voor de erosie van traditionele verhoudingen zorgt, waardoor de maatschappelijke afhankelijkheid van mensen vermindert. Voor hetzelfde geld kun je zeggen: er zijn vormen van maatschappelijke afhankelijkheid voor in de plaats gekomen. Je kunt zelfs zeggen: individualisering is een vorm van latente disciplinerend. Zij leidt juist tot méér afhankelijkheid – onzichtbaarder, geraffineerder, geïnternaliseerder.*

Bussemaker: 'In elk geval, individualisering op het ene vlak betekent vrijwel altijd vergroting van afhankelijkheid op een ander vlak.'

– *Zo...*

Bussemaker: 'Een klein voorbeeld. Niet meer financieel afhankelijk zijn van je man betekent voor veel vrouwen sterkere afhankelijkheid van de sociale dienst. Scheiding leidt vaak tot een gigantische terugval in inkomen, tot een vrije val in sociaal opzicht.'

– *Ja maar, dat kan voorkomen worden door het stelsel van sociale zekerheid te*

Michiel Wijnbergh/HH

individualiseren. Het is juist zaak het project van de individualisering tot zijn eindpunt te volvoeren. Probleem opgelost – paraphraseer ik een bekend links standpunt.

Bussemaker: 'Dát probleem wel ja, maar een ander niet. Want: individualisering betekent in dat geval méér afhankelijkheid van vriendschappen.'

– Moderne vriendschapsnetwerken nemen grotendeels de functie van traditionele sociale verbanden over zonder de nadelen ervan. Zij garanderen persoonlijke vrijheid: ongebondenheid waar nodig, binding waar gewenst.

Bussemaker: 'Dat is maar ten dele het geval. Bijvoorbeeld: het door Iteke Weeda uitgevonden begrip 'vriendinisering' is van een mateloze ongecompliceerdheid. Ze heeft wel een héél zonnige en rechtlijnige kijk op de effecten van individualisering. Zij gaat uit van de duurzaamheid van dit soort vriendschappen, dat het verbintenissen voor het leven zijn en dat ze van een hogere kwaliteit zijn. Dubieuze vooronderstellingen, hoor.'

– De 'mythe van de individualisering' trekt een rookgordijn op rond andere

vormen van maatschappelijke afhankelijkheid.

Bussemaker: 'Je ziet de merkwaardige ontwikkeling dat momenteel de individualisering hoogtij viert, terwijl het patroon van afhankelijkheidsverhoudingen tussen mensen én tussen mensen en systemen nog nooit zo groot is geweest als nu. Dat is niet per se negatief, maar het is wel zo. De paradox van de verzorgingsstaat is dat hij altijd sterke solidariteit heeft benadrukt terwijl hij juist de mogelijkheid tot individualisering heeft geschapen. En in die individualisering heeft hij juist nieuwe vormen van beheersing tot stand gebracht.'

– Er moet dus meer aandacht komen voor de sociale inhoud van individualisering, voor de context waarin zij zich voltrekt. De eigendunk van Groen Links op dit punt is groot. Groen Links heeft toch veel oog voor de sociale aspecten van individualisering?

Bussemaker: 'Mooi niet. Het is juist het CDA dat uitgebreide rapporten over de sociale aspecten van individualisering heeft geschreven. Groen Links niet. Men omarmt haar, zoals de PvdA ook doet. Waarschijnlijk wreekt zich hier de manier waarop het begrip is komen aan-

waaien. Door het feminisme. Dat het begrip individualisering naar voren bracht als *Leitmotiv* voor de sociale zekerheid. Juist bij de sociale zekerheid moest de sociale context *niet* in de gaten gehouden worden, was de kern van de feministische zienswijze. Daar ligt de kiem van het misverstand dat deze benaderingswijze op alle aspecten van individualisering toepasbaar is, en los van de sociale context gedacht moet worden. Denk maar eens aan de opheffing van de alimentatieplicht voor mannen, die vrouwen weer sneller de bijstand injaagt. Of denk aan individualisering in de marktsfeer, die ongewenste effecten als flexibilisering en gebrek aan controle op de kwaliteit van de arbeid oplevert. Tekenend is ook dat een begrip als 'economische zelfstandigheid' ineens uit het politieke vocabulaire is verdwenen. Als je voor pluriformiteit en gelijke behandeling bent, moet je toch enig idee hebben over hoe mensen hun eigen boontjes kunnen doppen.'

– Maar is solidariteit een goed begrip? Het klinkt nogal moralistisch. Is rechtvaardigheid nastreven niet beter dan een moreel appèl te doen?

Bussemaker: 'Waar het om gaat, is dat je zoveel mogelijk mensen zoveel mogelijk vrijheid geeft *zonder* in onrechtvaardigheid te vervallen, in sociale onrechtvaardigheid. Een uitgangspunt als *sociale rechtvaardigheid* dwingt je wellicht om scherper na te denken over consequenties. Die inspanningsverplichting moet je jezelf opleggen. Je kunt ook een bepaalde mate van onrechtvaardigheid accepteren om daarmee andere maatschappelijke problemen op te lossen.'

– Wat jij voorstelt vergt een wel heel breed en diepgravend debat.

Bussemaker: 'Jazeker, maar ik pleit dan ook niet voor een vrijblijvend debat. En zeker niet voor een debat over een hele baaiert van onderwerpen aan de hand van alléén abstracte begrippen als solidariteit, verantwoordelijkheid en rechtvaardigheid. Er is een moreel debat nodig over individualisering. Het morele debat binnen links moet in ere hersteld worden. Hoe ver je wil je met individualisering gaan, aan welke normen moet die voldoen? Let op: ik wil geen technocratisch debat. Individualisering is een ambigu begrip, met voors en tegens. Laat men die maar eens op tafel leggen. En vervolgens concrete politieke keuzes maken.' ▼

Henk Krijnen

Henk Krijnen is hoofdredacteur van DE HELLING

POSTMODERNISTISCHE KRUISTOCHT TEGEN NEDERLANDSE MOSLIMS

44

In het vorige nummer van DE HELLING trok ANIL RAMDAS fel van leer tegen de door RON HALEBER geredigeerde bundel 'Rushdie-effecten. Afwijzing van moslim-identiteiten in Nederland?' Hij deed dat in de vorm van een Open Brief gericht aan de Marokkaans-Nederlandse journalist AHMED ABOUTALEB. Van diens hand verscheen in de bundel een brief. Haleber slaat nu terug. Hij beschuldigt Ramdas van paternalisme en stelt een meer fijnzinnige strategie van anti-racisme voor. Pikant detail is dat Ramdas de uitgever is van Halebers boek. Een stekelige controverse.

Het is voor elke lezer doorzichtig dat de 'open brief' van *Anil Ramdas* niet in eerste instantie *Ahmed Aboutaleb* als doelwit heeft. Roodkapje Ahmed wordt hier gewaarschuwd voor Boze Wolf Haleber. Aboutaleb wordt voorgehouden zich te distantiëren van de funeste analyses van Haleber die zijn ondergang zullen betekenen. Laat je niet door die Haleber meeslepen, maar luister naar mijn postmoderne verhaal: *Ahmed, laat me vertellen van 'de crisis van de subjectiviteit'*. En: *'Hier in het Westen is het crisis, de subjectieve revolutie' in Europa is uitgebroken.*

Door hem die crisis uit de doeken te doen, probeert Anil de journalist Ahmed Aboutaleb uit mijn vermeende kamp te lokken. Alsof ik met list en bedrog Marokkanen als kleine kinderen voor mijn ideeën zou kunnen werven! Mijn vriend Ahmed krijgt vervolgens in enkele pagina's een lesje Europese cultuur over zich uitgestort. Paternalistischer kan het niet. *Descartes, Marx, Freud* - ze worden de Marokkaan verklaard op een wijze die men vroeger nuttig achtte voor de Arbeider. Aboutaleb heeft blijkbaar nog heel wat in te halen. Ik kan Anil verzekeren dat Aboutaleb als Nederlandse topjournalist zo'n lesje absoluut niet nodig heeft (hij werkt niet op grond van positieve actie, maar louter om zijn kwaliteiten, bij het commerciële Veronique, vroeger bij Veronica, is directeur van

de Migranten Televisie Den Haag enzovoort.) Hij heeft met goed gevolg het Nederlands onderwijs doorlopen en weet heel duidelijk wat hij wil. Ahmed zal zich heus niet laten paaien doordat Anil zegt *'ik vind jouw brief zoveel flinker, Ahmed.'* Zoveel flinker dan Halebers teksten, bedoelt Anil. Het fraaist is dat Aboutaleb, afgeschilderd als verdoold gelovige in Haleber, zich tenslotte tot de Nederlandse goeroe Sanders dient te bekeren. Paternalisme komt dus blijkbaar ook onder migranten voor.

gelovigen in opmars?

Het probleem waar Anil met zoveel omhaal ten onrechte Descartes, Marx en Freud bijsleept, ligt overigens heel eenvoudig. *Er zijn weer gelovigen gearriveerd in ons land*, luidt de jobstijding. Het restant aan blanke gelovigen in de periferie van de polder is op sterven na dood maar nu blijkt een verse import zich te gaan roeren. Daar moet een stokje voor worden gestoken. Die Haleber weet me daar ook nog een vijftal Arabische intellectuelen voor zijn karretje te spannen om het goed recht van die half miljoen moslims te 'verdedigen'. *Mohammed Rabbae* zit als directeur van het N.C.B. te hoog in het zadel om aan te pakken, maar journalist Aboutaleb moet voor de bijl. Die zal het weten.

Mijn grote vergrijp tegen Anils 'subjectieve

revolutie' is dat ik het waag gelovigen *als gelovigen* serieus te nemen. Jarenlang verblijf in Marokko en nog langduriger optrekken met Marokkanen hier maakten mij duidelijk dat voor hen religie een cultuur, een levensstijl is waar je sociaal bij betrokken wordt, zonder dat daarbij om je persoonlijke instemming gevraagd wordt. Dat is het eerste punt waarop mijn visie van die van Anil verschilt. Anil: *'Dit is wereldschokkend nieuws. Dat er op deze wereld nog mensen rondlopen die de voorgehouden verhalen en beloften nog aanzien voor een wortel waar ze blindelings achteraan blijven hollen. Mensen die ... rechtstreeks verbonden zijn met 'objectieve factoren': de Profeet, het Geschrift, of wellicht God in eigen persoon.'* (Hetzelfde eerder in de boekenbijlage van VN.) Dit is een beeld van het EO-lid maar niet van een Marokkaans moskeeganger. Anils misverstand is dat hij vanuit zijn postmodernistisch credo niet alleen mijn tekst niet wil en kan lezen, maar dat hij ook nooit zal willen aanvaarden dat voor Marokkanen 'islam' meer is dan alleen maar een hoop bovennatuurlijk schroot. Zoals ik duidelijk schrijf, heeft religie voor Marokkanen *'gelding'*. Dat wil dus nog niet zeggen dat al die zaken ook zo voor ze *'zijn'*. Ze *gelden* als cultuur van familielevens, van gemeenschapsbinding; van verplichtingen tegenover ouderen, die Anil vanuit zijn eigen hindoestaanse achtergrond overigens ook heel goed kent. Het betreft cultuur die in haar objectiviteit geldt buiten alle individualistische, subjectivistische revoluties om van het postmodernisme dat Anil momenteel aanhangt. Mijn formulering in *Rushdie-effecten* was overigens bedoeld als correctie van de subjectieve interpretatie van etniciteit zoals die in een bepaald minderhedenonderzoek opgang doet en waar een gepolitiseerde zwart-wit-ideologie deel van uitmaakt. Anils opkomen voor de vermeende subjek-

Foto Jan Bogaerts (HH)

tiviteit van (moslim)gelovigen is trouwens in falikante tegenspraak met zijn afwijzing van de protesten van moslims tegen *Rushdies Duivelsverzen*, waar voor mij alles om begonnen was. Vanuit die protesten tegen het boek in brede lagen van de moslimgemeenschap, die ook hier te lande worden gedeeld (maar die zeker geen vogelvrijverklaring van de schrijver hoeven in te houden), had men kunnen opmaken dat bij hen 'objectieve' geloofsfactoren meer dan ons lief is een rol spelen. Maar de boodschapper van dit feit is natuurlijk weer de boosdoener. Men dient dit feit volgens Anil blijkbaar te negeren en zijn kop in het zand te steken. Verder *business as usual* volgens de door Anil zo gewaardeerde Nederlandse traditie van tolerantie. In ons omringende landen *verdriest* men zich in het probleem. De BBC zendt regelmatig gesprekken uit tussen orthodoxe moslims en andersgezinden. Zo niet in Anils Nederland. Hier denkt men problemen op te lossen door ze dood te zwijgen. Rapporten over migranten als van de WRR geven zich geen rekenschap van het verschil in culturele achtergronden. Je aanpassen is de toverformule.

subjectieve heilsrevoluties

46

Laat Anil zich de tijd herinneren dat wij met elkaar discussieerden op de universiteit, toen hij zelf nog een gelovig orthodox marxist was. Toen was voor Anil het gelijk van zijn marxisme-leninisme heilig. Dat past nu niet meer bij zijn postmodernisme, okay. Maar toevalig zijn er moslimmigranten in dit land komen wonen en ook mensen die de hindoe-'beginselen' belijden. Hebben wij geen enkele boodschap aan mensen met 'beginselen' zoals Anil tegenover Ahmed stelt? Volgens mij wel degelijk. We zullen Anils 'subjectieve bevrijding' even moeten laten voor wat zij is. Alleen dan kunnen wij met hen in gesprek komen. Het feit om het daarover te hebben mag dan voor Anil - zoals hij mij aanwrijft - 'veel en veel beledigender zijn dan alle columns van Blokker en Komrij bij elkaar', maar het lijkt me voor progressief Nederland belangrijk niet onze witte, dominante en subjectieve heilsrevoluties (hoeveel zwarte bekeerlingen als Anil die ook maken) bot te vieren op een onderdrukte groep die een religie aanhangt die door het Westen eeuwenlang en tot op de dag van vandaag is geminacht.

Voor dat inzicht hoef je onze columnisten niet op te slaan. Daar kun je ook voor in de oude wijken terecht zoals de Indische Buurt in Amsterdam waar ik woon en waar tien procent op een racistische partij stemt. Met initiatieven in buurtgroepen aan de basis van de samenleving tracht ik - samen met onder andere moskeegroepen - het racisme tegen te gaan. Zo vroegen Ma-

rokkanen mij om als woordvoerder samen met hen islam aan buurtbewoners uit te leggen. In dergelijke gesprekken ga ik bewust ook in op het goed recht van Rushdie om zijn boeken te publiceren. Dit ondanks het feit dat zij er over dat onderwerp liever het zwijgen toe doen, evenals vele naar mijn mening al te volgzaam lieden uit de hulpverleningssector.

Een door mij voorgezeten discussie in de buurt tussen KMAN-voorzitter *Abdou Menebhi*, voormalig voorpostwerker *Jan Beerenhout* en Groen Linkse deelraadsleden ging over een eigen buurthuis voor moslimmigranten. Centraal in die openbare discussie stond het probleem hoe zo'n migrantenhuis bij kan dragen aan de emancipatie van die groepen en hoe verdere isolering voorkomen kan worden. Sinds de Rushdie-affaire is namelijk het oude verhaal van de 'primitieve en onbeschaafde' migrant kortgesloten met het verhaal van de 'fanatieke moslims' uit het Midden-Oosten. Niet alleen in Engeland heeft dit een terugval in de relaties tussen migranten en autochtonen tot gevolg gehad. Het gaat er nu om moslims niet als (potentiële) postmodernisten te zien maar als de gelovigen die ze zijn, als een nieuwe uitdaging.

Volgens Anil 'is het niet bezwaarlijk dat die mensen hun geloof belijden volgens hun beginselen, bezwaarlijk wordt het pas als die mensen zo onnozel zijn als Haleber stelt.' Ja ik erken het, voor mij lijden alle echte gelovigen, zo ook de moslims, aan een grote naïviteit, aan een kinderlijke onnozelheid en daarmee meen ik ze serieus te nemen. Dat is hun uitgangspunt en dat zal ik moeten aanvaarden, wil ik met ze in gesprek komen, wil ik solidair met ze kunnen worden en samen met hen strijd leveren als activist van het Platform tegen Racisme en Fascisme in Amsterdam. Ik zie ze niet meteen als potentiële aanhangers van Anils 'subjectieve bevrijding' van het postmodernisme. Ik ken ze daarvoor te goed en zout mijn bekeringsdriften en mijn eisen tot assimilatie op. Want ik weet dat het een hele tijd, wellicht nog generaties, zal duren voordat ze mijn idealen delen. Maar ik vind dat we ondertussen niet stil moeten zitten met onze betweterigheid en zendingsdrift. Dan krijgen we ghetto's in onze maatschappij. Het gevaar van ghettovorming dreigt nu al door de toename van islamitische scholen. Ik zie dat als een failliet van het openbaar onderwijs en heb dat ook op politieke vergaderingen meermalen aan de orde gesteld. We moeten op hun uitdaging ingaan. Hoe doe je dat? Wat zijn die vermaledijde 'interculturele leerprocessen' van mij die Anil zo dwars zitten en die in zijn karikatuur 'een vertederend scenario oproepen van een liefderijke wereld waar eeuwige vrede zal heersen'? Een karikatuur scenario waar Ahmed volgens Anil gelukkig niet intrapt, want hij 'overstijgt'

het. Een zeldzaam voorbeeld van die 'interculturele leerprocessen' zijn bepaalde (niet alle) ontmoetingsscholen waar ouders van verschillende godsdienstige komaf accepteren dat hun kinderen bij het vieren van de verschillende religieuze feesten elkaar laten kennismaken met elkaars religies. Dat geeft spanningen, daar is niet elke ouder toe bereid, maar het is een belangrijke eerste stap. Het is een hoopvollere stap volgens mij dan het uit nood oprichten van islamitische scholen. Want die vertonen, zelfs ongewild, de neiging om terug te vallen op de meest orthodoxe geloofsvarianten om de eigen identiteit waar te kunnen maken. Maar wie ben ik om hen te veroordelen als ouders in hun behoeften bij het openbaar onderwijs geen gehoor vonden? De tegenwerking van veel gemeentebesturen - zoals het Utrechtse in de persoon van wethouder *Pot* - strekt in elk geval niet tot aanbeveling en is ondemocratisch.

Waar gaat het bij 'interculturele' activiteiten om? Als je met een ander in gesprek bent en alleen maar uitgaat van je eigen gelijk, dan zullen die tot niets lijden, slechts tot steriele onverzoenlijkheid. Wil je kunnen samenwerken, dan zul je elkaars argumenten serieus moeten proberen te nemen. Betekent dit 'o tweeslachtigheid' dat 'als je het frisse met het ranzige mengt het resultaat ranzig blijft', zoals Anil mij verwijft? Neen, het betekent dat je je zendingsbewustzijn en je assimilatie driften even buiten werking zet en in de praktijk met die ander samen tegen zijn onderdrukking in de samenleving opkomt. *Dat is je kaarten zetten op een solidariteit met de hoop dat ook die ander in een gezamenlijke strijd iets van ons zal leren.*

primitieve achterban

Natuurlijk, momenteel aanvaarden 'de moskeeën' (toch de belangrijkste organisatiebasis van de moslimmigranten) bijvoorbeeld homosexualiteit niet. Hoever staat het daar trouwens mee bij de kerken? Maar ondanks het feit dat we met een principieel andere cultuur te maken hebben, zijn Turken en Marokkanen géén - door Khomeiny - voorgeprogrammeerde machientjes. Van dat Centruumpartij-beeld moeten we af. In tegenstelling tot de leden van de EO die al vierhonderd jaar emancipatieprocessen in onze samenleving achter de rug hebben en verstokt aan hun archaïsmen blijven vasthouden, hebben we hier met nieuwkomers van doen die voor het eerst kennismaken met een vrije democratische samenleving waar van alles mag en kan. Dat vereist een aanpassingsproces en van onze kant een wissel op de toekomst. Ze moeten de kans krijgen te zien waar het ons om gaat en we moeten hen de tijd gunnen om zelf hun eigen conclusies te trekken. Maar door hen

DONDERDAGAVOND

Zal het zijn omdat het echt gloednieuw is voor me, het ritueel van de gemeenteraad - want ik raak behoorlijk opgewonden wanneer de vergadering weer daar is.

Behalve de stilte die in mij trekt, omdat ik mij dan steeds meer concentreer op de agenda en de stukken, is er natuurlijk de sfeer van de raadszaal: een schitterende ruimte waarin kunstwerken hangen die de schoonheid van de natuur en de ernst van het samenleven onderstrepen - plus het feit dat mensenwerk soms onvergelijkelijk is. Soms waan ik mij in een stilistisch decor waarin ik een plaats moet zien te

verwerven. Eerst de presentielijst tekenen, dan formeel knikken naar Links en Rechts - dan plaatsnemen meters tegenover de Burgemeester en de Wethouders die opgesteld zitten achter een middeleeuws-rechtlignige houten bar. En dan: de dames en de heren die uiterst gedistingeerd hun zetels bezetten. En het geüniformeerd personeel dat behoedzaam en zorgzaam wacht en rondgaat. Ik weet dat achter mij plaats is voor de Haagse burgerij om te volgen wat er in de raad gebeurt - met de volmacht om meningen te ventileren.

Besturen, schijnt de taak van de gemeen-

teraad te zijn - en na pittig vergaderen in commissieverband begin ook ik er aardig in te geloven. Want, de stad komt tot leven: de straten zijn niet zomaar verbindingswegen - en de woningen, de winkels, de kantoren, de parkeergarages, theaters en wat dan ook - alles wat beweegt, alles wat stilstaat en wat er ligt, zelfs volkstuinten, voetbalvelden en de aarde waaraan wij onze doden toevertrouwen - alles, alles - zelfs de lucht die wij inademen, heeft de aandacht van minstens vijfenveertig personen.

Opeens wordt indringend duidelijk dat wonen in de hofstad evenveel betrokkenheid vergt als het bewonen van een eigen woning. En, dan dringt tot mij door dat er een tijd is geweest, dat ik door de hoofdstad van mijn geboorteland liep - en dat ik de avond mij liet omwikkelen als de adem van een vertrouwd minnaar. De tijd heeft mij verrast: Paramaribo is een herinnering die pijn doet! En: op donderdagavonden in de raadszaal voel ik hoe ik mij aan een andere stad heb gegeven - mijlver van huis.

Astrid Roemer

Astrid Roemer is schrijfster

bij voorbaat het heil van een postmoderne 'subjectieve revolutie' te prediken zullen ze ons op één hoop gooien met het zendingsaanbod van de andere 'christenen' (zoals zij ons nu eenmaal zien) en zich nog meer op zichzelf terugtrekken.

Door mijn jarenlang optrekken met hen kan ik Anil uit ervaring verzekeren dat het gros van de moslimmigranten vanuit zijn onderdrukte situatie wel degelijk voor een progressieve politiek kan kiezen. Tenminste als men het op kan brengen hun culturele, primair religieuze, identiteit te respecteren. En dat weten óók mijn geëmancipeerde Arabische vrienden die hun 'primitieve' achterban niet zomaar in de steek laten, hoe geïsoleerd ze zelf ook nu nog moeten opereren binnen hun eigen gemeenschap. Ze kennen hun pappenheimers net als ik en weten dat die niet op één hoop met de EO gegooid kunnen worden. Ook het Comité Marokkaanse Arbeiders in Nederland, die luis in onze nationale pels, is zich daar goed van bewust. Wie demonstrenen er trouwens vandaag, terwijl ik dit schrijf, vreedzaam voor het Hof van Beroep in de hoofdstad van Marokko voor sociale rechtvaardigheid? Niet Anils marxist-leninisten of postmodernisten, maar tweeduizend 'fundamentalisten'

werden er vandaag opgepakt, zitten in het gevang en worden gemarteld. Zo is het ook in veel andere islamitische landen, waarbij we ons natuurlijk tegen terroristische varianten van het 'islamitisch fundamentalisme' moeten verzetten.

Of we het leuk vinden of niet, we hebben wat afstand te nemen van onze natte westerse dromen en moeten durven de realiteit onder ogen te zien. Zitten trouwens in Groen Links ook niet groepen 'Evangelische Christenen'. Mogen die van Anil blijven of moeten die voor de bijl? Als lid van de PPR heb ik in Amsterdam jarenlang met het huidige kamerlid *Peter Lankhorst* projecten voor Marokkanen en asielzoekers mogen aanzwengelen zonder dat wij ons afvroegen of de mensen waar wij voor opkwamen wel even progressief als wijzelf waren. Ik hoop niet dat de mentaliteit van Anil bepalend gaat worden voor Groen Links. Ons zweeft als 'oude gestaalde kaders' van deze nieuwe formatie een ander ideaal voor ogen.

postmodernisme en etnocentrisme

Het herhaald hameren op 'hier in het Westen is het crisis' is - dunkt me - wat erg

etnocentrisch gedacht. Historisch is dat continue crisisbewustzijn erg aanvechtbaar en als je de laatste stembusuitslagen ziet, doen deze me eraan twifelen of dat bewustzijn vooropstaat in de Nederlandse consumptiemaatschappij. Maar de Nederlandse consument zal evenals dit, evenals bij oude marxisten gebruikelijk was, wel eerst door Anil moeten worden voorgelicht over Anils 'objectieve' nu culturele crisissituatie. Waar het wél echt crisis is, ook vergeleken met de overigens terecht protesterende Nederlandse minimumlijder, namelijk in de zogenaamde Derde Wereld, daar heeft Anil het niet over.

Vergelijk het gemiddeld jaarinkomen van die landen, plus de veel ongelijkere distributie ervan, eens met het onze. Dit failliet heeft ook zijn uitwerking op de 'crisis in de bovenbouw'. In *Rushdie-effecten* kun je lezen hoe de Arabische intellectueel aan gespletenheid lijdt tussen zijn religieuze origines en de moderniteit, vooral sinds de Arabische nederlaag tegen Israël in 1967. Anils postmoderne subjectiviteitscrisis is voor hem een westerse luxe, een mode die ver buiten zijn bereik ligt.

Verder stelt Anil: 'We denken en handelen niet vanuit één vaststaande en kenbare identiteit, maar vanuit een verscheidenheid aan subjectiviteiten.' Deze fragmentatie en versnippering is het credo van Anils postmoderne westerse mens. Hier lijkt mij niet alleen niet voor moslims maar ook voor links geen ideologisch alternatief te liggen. Het gaat er niet om links ten prooi te laten vallen aan een 'verscheidenheid van subjectiviteiten' zonder herkenbare identiteit, maar om met een vereende subjectieve inzet achter een gezamenlijk objectief program te zetten. Anil mag gelijk hebben dat we het objectief als eenheid gedachte 'revolutionaire subject' zoals we dat vroeger in de marxistische literatuur tegenkwamen, achter ons gelaten hebben. Maar het postmodernisme, waar Anil onlangs nog in het ter ziele gegane blad *Links* voor pleitte, dient zich met zijn subjectieve versnippering niet aan als alternatief voor Groen Links. ▼

Ron Haleber

Ron Haleber was leraar maatschappijleraar en wetenschappelijk medewerker bij de Universiteit van Amsterdam. Hij is publicist en werkt momenteel aan een dissertatie over de overgang van traditie naar moderniteit in Marokko.

column

GODEN KUNNEN NIET VOETBALLEN

Twee dagen voor de wedstrijd tegen Egypte kreeg ik voor het eerst het boekje onder ogen van ene M. van Amerongen en ene Gerlof Leistra, waarop in grote groene letters mijn naam stond. Nu verschijnen er wel meer geschriften met mijn naam erop.

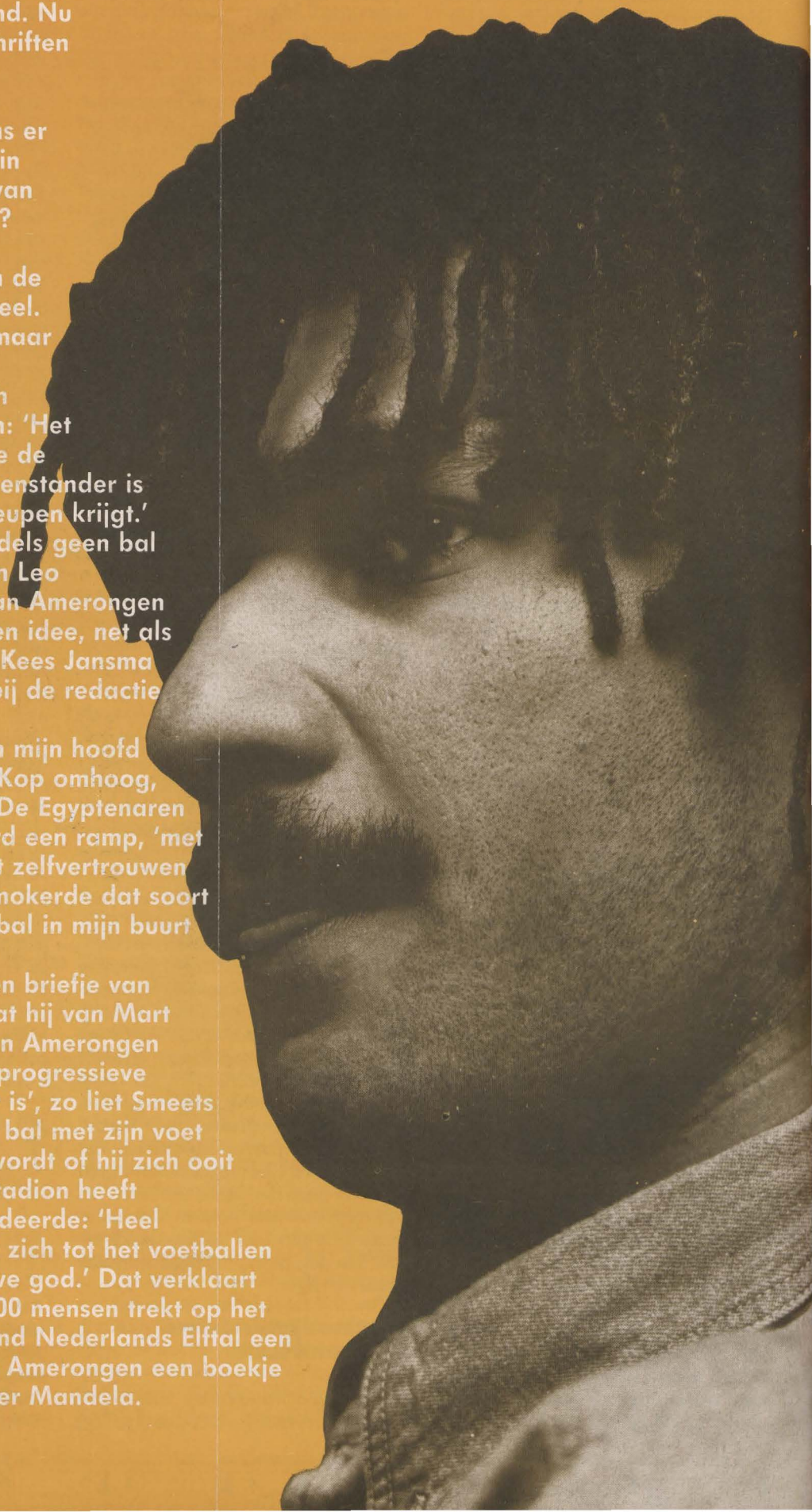
De meeste leg ik ongelezen terzijde, maar in dit geval was er iets dat mij fascineerde. Wie in godsnaam, dacht ik, zijn M. van Amerongen en Gerlof Leistra? Nieuwe bobo's?

Ik bladerde het boek door en de zenuwen gierden door mijn keel. Dit boek gaat niet over mij, maar over een levend monument. Sommige passages beten zich meteen vast in mijn geheugen: 'Het zijn zijn wervelende acties die de wedstrijd beslissen.' 'Elke tegenstander is kansloos als hij het op zijn heupen krijgt.' Op de training raak ik inmiddels geen bal meer. Na afloop vroeg ik aan Leo Beenhakker of hij wist wie Van Amerongen en Leistra waren. Hij had geen idee, net als Michels. Uiteindelijk vond ik Kees Jansma bereid om navraag te doen bij de redactie van de NOS in Hilversum.

Met de citaten van het duo in mijn hoofd gebrand betrad ik het veld: 'Kop omhoog, borst vooruit. Hier is Gullit.' De Egyptenaren ontging het volledig. Het werd een ramp, 'met Gullit wordt er sierlijk en met zelfvertrouwen gespeeld'. Als hamerslagen mokerde dat soort citaten door me heen als de bal in mijn buurt kwam.

De volgende dag kreeg ik een briefje van Jansma, waarin hij schreef dat hij van Mart Smeets begrepen had dat Van Amerongen hoofdredacteur was van het progressieve weekblad De Groene. 'Zeker is', zo liet Smeets weten, 'dat hij nog nooit een bal met zijn voet beroerd heeft en betwijfeld wordt of hij zich ooit in de buurt van een voetbalstadion heeft opgehouden.' Jansma concludeerde: 'Heel intellectueel Nederland heeft zich tot het voetballen bekeerd en jij bent hun nieuwe god.' Dat verklaart waarom Mandela maar 15.000 mensen trekt op het Leidseplein en een zegevierend Nederlands Elftal een half miljoen. En waarom Van Amerongen een boekje over mij opendoet en niet over Mandela.

Ruud G.

HELLING

TIJDSCHRIFT VOOR LINKSE POLITIEK

Nederland voert actie!

Thema

**CYRILLE OFFERMANS EN WIM BOT OVER
INTELLECTUELEN EN POLITIEK**

Dagboek

ALBANESE OVERPEINZINGEN VAN EEN EX-GELOVIGE

Analyse

LINKS EN DE MARKT

VERSCHIJNT 4x PER JAAR - LOSSE NUMMERS f 10,- JAARGANG 3 - NUMMER 3 - NAJAAR 1990

'.... zoals ~~☒~~ Duarte: stervende stroman

~~☒~~ Ethiopische Derg: omsingeld

~~☒~~ Cerezo: in de problemen

~~☒~~ Pinochet: nog een jaartje

~~☒~~ Aquino: spoor bijster

~~☒~~ Suharto: uitgeblust

Waar het moet, helpt XminY een (stevig) handje!
Na twintig jaar steun aan politiek basiswerk is nog steeds de parel van ons bestaan:

SOLIDARITEIT MET KLINKENDE MUNT

Giro 609060

XminY-fonds: giro 609060 Noordermarkt 26 1015 MZ Amsterdam, telefoon 020-279661

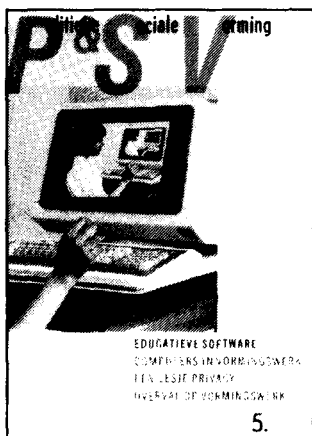
2

P&S V

vakblad voor
maatschappijleer
en vormingswerk

POLITIEKE & SOCIALE VORMING

- vluchtelingen
- seksualiteit
- Oost-Europa
- criminaliteit en rechtspraak
- milieu en ontwikkelings-samenwerking

Met in elk nummer:
achtergrondartikelen, lessuggesties en leerlingmateriaal, recensies en signaleringen van recent verschenen materiaal, een column van een gastauteur en de agenda.

voor abonnementen
en/of
meer informatie:

STICHTING
BURGERSCHAPSKUNDE
Nederlands Centrum voor Politieke Vorming

Postbus 349, 2300 AH Leiden (071)121841

TIJDSCHRIFT
voor de

SOCIALE SECTOR

Haalt de zorgzame samenleving het jaar 2000?
Het Tijdschrift voor de Sociale Sector brengt elke maand 44 pag. waarin niet louter getreurd wordt over de afbraak van voorzieningen. Nieuwe vormen van management, alternatieve financiering en de opmars van de commercie in de sociale sector worden geplaatst in het kader van maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en flexibilisering.

**Het Tijdschrift voor de Sociale Sector
geeft u elke maand een voorsprong**

Los verkrijgbaar of te
bestellen bij de Stichting
TMW, Postbus
6307, 2001 Haarlem.
Een abonnement kost
f 87,50 per jaar.

HELLING

TIJDSCHRIFT VOOR LINKSE POLITIEK

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Colofon

Uitgever

Stichting Wetenschappelijk
Bureau Groen Links

DE HELLING

verschijnt viermaal per jaar
Losse nummers: f 10,-
Jaarabonnement: f 39,50
Gironummer 2737994,
Stichting Wetenschappelijk
Instituut Groen Links
(o.v.v. DE HELLING)

Redactie

Marianne van den Boomen,
Els Diekerhof, Chris Keulemans,
Henk Krijnen (hoofdredacteur),
Joost Lagendijk, Jos van der
Lans, Sonja Nijon, Alexander
de Roo en Hans Schoen

Vaste medewerkers

Willem de Bruin, Florian
Diepenbrock, Jan Dirx, Chris
Huinder, Paul Kuypers, Paul
Lucardie, Astrid Roemer, Karin
Spaank, Geno Spoorman, Jos
Verrooy, Ido Wijers

Eindredactie

Henk Krijnen

Foto omslag

Michel Pellanders

Cartoon

Tom Schreuder

Vormgeving

Victor Modderkolk, Groningen

Zetwerk

Von Hebel, Groningen

Druk

Macula, Boskoop

Advertentietarieven

f 300,- per 1/2 pagina
f 150,- per 1/4 pagina
f 75,- per 1/8 pagina

Abonnementen- administratie en correspondentie

DE HELLING / Tijdschrift
voor Linkse Politiek
Postbus 15240
1001 ME Amsterdam

Redactiesecretariaat

Henk Krijnen (020) 735184

DE HELLING

is een onafhankelijk politiek
tijdschrift met belangstelling
voor ontwikkelingen op het
sociale en culturele vlak.
Het tijdschrift wil een medium
zijn voor linkse politieke
meningsvorming en wil publieke
debatten beïnvloeden.

ISSN 0922-0119

- 4** *Essay*
NEDERLAND VOERT MÉÉR ACTIE DAN OOIT
Jan Willem Duyvendak / Ruud Koopmans
- 10** *Serie: Helden van onze tijd*
DE HELDINNEN VAN RENATE DORRESTEIN
Chris Keulemans
- 15** *Beschouwing*
STATUS ALS BOOBY-TRAP VAN DE MODERNE
MAATSCHAPPIJ
Eisso Post
- 17** *Column*
Astrid Roemer
- 18** *Dagboek*
ZOMERSE NOTITIES VAN EEN AFVALLIGE
ALBANIË-GELOVIGE
Gerda Mulder
- 24** *Thema: Intellectuelen en politiek*
HET BLEKE ENGAGEMENT VAN OFFERMANS
Wim Bot
- 29** INTERVIEW MET CYRILLE OFFERMANS OVER
ENGAGEMENT EN POLITISERINGSDRIFT
Chris Keulemans / Henk Krijnen
- 33** *Interview*
HANS ACHTERHUIS OVER DE ONVERBREKELIJKE
BAND TUSSEN CULTUUR EN MILIEU
- 36** *Recensie*
POLITIEKE FILOSOFIE NA HET POSTMODERNISME
- 40** *Column*
Jantine Oldersma
- 41** *Serie: Krijtlijnen van linkse politiek*
HET SOFTE MARKTDENKEN VAN GROEN LINKS
DEUGT NIET
Coen Teulings
- 46** *Bladeren*
IN DE TIJDSCHRIFTENRUBRIEK DEZE KEER:
SOCIALISME EN ECOLOGIE
Alexander de Roo

Gouden toekomst voor politiek protest?

4

Foto Leo Erken / HH

Met het verbleken van de dageraad is engagement in een duister licht komen te staan. Collectieve acties waren iets van de jaren zestig en zeventig. Dromen over een betere samenleving bleken - in de zakelijke jaren tachtig - hersenschimmen. Flauwekul, zo betogen JAN WILLEM DUYVENDAK en RUUD KOOPMANS. Er is in Nederland nog nooit méér actie gevoerd dan in het achterliggende decennium. Oogkleppen af!

Onze blik op het jongste verleden verkavelt het in partjes van tien jaar. Elk decennium wordt voorzien van zijn eigen etiket. Zoals *Susan Sontag* in haar eind vorig jaar gehouden *Huizinga-lezing* opmerkte, is dit decennium-denken van recente oorsprong.

Geen terrein wordt zo geplaagd door het *decennium-denken* als dat van de collectieve actie. Collectieve actie en de 'jaren zestig' zijn sindsdien bijna synoniemen voor elkaar geworden: de jaren zestig dat is de Parijse mei, PROVO, de rookbom, Maagdenhuis. Politiek protest? O, je bedoelt de jaren zestig! En het beeld is gevestigd. Sinds dit mythische decennium, is het met de collectieve actie eigenlijk nooit meer goed gekomen. Wie herinnert zich niet de 'matte' jaren zeventig, die van het 'ik-tijdperk'. Daarna werd het

nog erger, de jaren tachtig waren zakelijk, 'no-nonsense' was troef en het 'iktijdperk' heette nu heel officieel 'individualisering'.

Postuum spektakel

Als zo'n decennium voorbij is, gebeurt er echter iets vreemds. Met terugwerkende kracht zijn de jaren zeventig nu de jaren van de politieke polarisatie geworden. Heel voorzichtig begint zelfs al nostalgie naar de jaren tachtig te ontstaan. De pers verlekkert zich postuum aan spectaculaire voorbeelden van collectieve actie uit dezelfde jaren die zij voorheen keer op keer van genoemde negatieve etiketten voorzag.

Inmiddels hebben we een *VN-bijlage* over de Vondelstraat en een *HP-special* over 30 april 1980 achter de rug. Let op onze woorden: die jaren tachtig gaan het nog eens helemaal maken! Zover is het nog niet, voorlopig doet het leeuwedeel van journalisten en wetenschappers nog eensgezind zijn best het gevestigde beeld in stand te houden. Een paar, willekeurige, voorbeelden. Terwijl duizenden mensen het Shell-gebouw in Amsterdam Noord blokkeerden schreven *Geert Mak* en *Geke van der Wal* in *NRC-Handelsblad*: 'De blokkade bij het Shell-gebouw zou anders doen vermoeden, maar de buitenparlementaire actie heeft een nieuw gezicht.' Naast het artikel een halve pagina grote foto van *Greenpeace*-directeur *Ron van Huizen* in zijn zakelijke no-nonsense kantoor en de toon is gezet. *John Jansen van Galen* doet het in de *HP-special* nog eens dunnetjes over. In een vlag van *generationeel imperialisme* weet hij '30 april 1980' alsnog bij de jaren zestig in te lijven: 'De afsluiting van een tijdperk dat veertien jaar eerder met een rookbom begonnen was'. Jansen van Galen lijft zelfs het jaar 1987 in, de val van het Nijmeegse kraakpand Mariënburcht was immers 'rond 1980', en dat jaar hoorde eigenlijk weer tot de jaren zestig - zoals wij inmiddels horen te weten. *Geert Mak* ging hierin Jansen van Galen in zijn boekje *The Amsterdam Dream* al vooraf: 'De Vondelstraat markeerde in Amsterdam het eind van de jaren zestig en zeventig, het eind van een periode van *enorme democratische vitaliteit*'. (Let op de rehabilitatie van het laatstgenoemde decennium.) Wetenschappelijk worden dergelijke interpretaties ondersteund door de socioloog *Wim van Noort*. Trefzeker typeert hij de huidige stand van zaken aan het actiefrent met termen als 'veramerikanisering van het actiewezen' en 'onmiskenbare teruggang'. Bovendien geldt Van Noort als een groot kenner van actievoeren in de jaren negentig. Zijn boodschap voor die jaren is somber: op zijn minst tot het jaar

2000 kunnen we het wel schudden. De teleurstelling over het - door Van Noort veronderstelde - gebrek aan succes in de jaren tachtig moet eerst verwerkt zijn.

Dergelijke ideeën zijn even wijdverbreid als gespeend van solide empirische onderbouwing. Op de keper beschouwd zijn zij niet meer dan subjectieve indrukken van een specifieke groep mensen (journalisten en sociale wetenschappers), veelal ook nog van een specifieke generatie (die van de jaren zestig).

Minder zelfverzekerd dan onze in de revolutie gepokte en gemazelde voorgangers, besloten wij eens bij 'de feiten' te rade te gaan. Dit deden we onder andere door een onderzoek naar in kranten gerapporteerde acties van sociale bewegingen. Op dit onderzoek zijn veel van onze navolgende empirische uitspraken gebaseerd. Voor de periode 1975 tot 1990 registreerden we alle in de maandageditie van *NRC-Handelsblad* vermelde acties. We kozen de maandagkrant omdat in het

ook voor het aantal *mensen* dat deelneemt. Vergeleken met de eerste helft van de jaren tachtig schrompelen de jaren zestig haast ineem tot een rimpeling van activiteit in een zee van politieke passiviteit. Let wel, dergelijke resultaten zijn te destilleren uit diezelfde kranten die in hun redactionele commentaren en analyses voortdurend het tegendeel suggereren.

Nu zijn wij geen aanhangers van mediasamenzweringstheorieën. Er moet méér aan de hand zijn. Als men de berichtgeving over collectieve actie in de jaren zestig vergelijkt met de hedendaagse, dan blijkt dat zowel het karakter van de collectieve actie als dat van de berichtgeving en beeldvorming erover grote veranderingen hebben ondergaan.

Grote effecten

Collectieve actie in de jaren zestig was het domein van een kleine groep mensen uit

Vergeleken met de eerste helft van de jaren tachtig schrompelen de jaren zestig ineem tot een rimpeling van activiteit in een zee van politieke passiviteit

5

weekeinde de meeste acties plaatsvinden. Minder intensief deden we hetzelfde voor de periode 1965 tot 1975. We lazen alle kranten die in die periode op de eerste maandag van de maand verschenen.

Anders dan in de denkwereld van degenen die de jaren zestig bewieroken, is er niet sprake is van één golf van collectieve actie, beginnend rond 1966 en eindigend rond 1980. Onze belangrijkste ontdekking is dat Nederland de laatste vijftwintig jaar *twee actiegolven* heeft gekend. De eerste golf ontrolt zich inderdaad rond 1966, bereikt haar hoogtepunt in 1969 en spoelt in de daarop volgende tien jaar weg. Dieptepunt is het jaar 1976. Wat velen over het hoofd zien, is dat er een tweede is geweest. Deze vindt haar hoogtepunt in de periode 1980 tot 1985. Wie plausibel weet te maken dat '1980' eigenlijk de laatste krachtsinspanning van de jaren-zestig generatie was, alvorens zij zich aan haar midlife-crisis wijdde, moet ons inziens van heel goeden huize komen.

Al even opvallend is dat deze tweede golf een beduidend hoger activiteitsniveau kent. Dat geldt voor het aantal *acties* (alles tussen petitie en bomaanslag), maar

een heel specifiek en - laat het gezegd zijn - tamelijk elitair milieu. Tegelijkertijd kon met relatief onschuldige acties van een kleine groep mensen een maximum aan media-aandacht verkregen worden en konden grote veranderingen in de gevestigde politiek bewerkstelligd worden. Deze 'grote effecten' versterkten op hun beurt weer het idee *dat* er ook buitengewoon veel protest aan was voorafgegaan. Zo kon men in 1968 door simpelweg affiches aan te plakken met het bekende 'Johnson moordenaar' erop nog de voorpagina van de NRC halen, compleet met een foto van een zorgelijk kijkende huisvrouw te Bergen op Zoom, die het gewraakte pamflet van haar gevel tracht te krabben. En bij breed uitgemeten 'ernstige ongeregelde heden' in de Utrechtse binnenstad in hetzelfde jaar blijkt het zwaarste slachtoffer bij nadere lezing een politiehond te zijn. Een politiepaard was op de poot van het arme beest gaan staan! Tegenwoordig zijn dit soort acties hooguit goed voor curiosa-rubrieken van het type *Dag in dag uit*.

Hoe anders was het de afgelopen jaren. Niet alleen kan gesproken worden van een opvallende *democratisering* van ac-

ties, ook trad er een *normalisering* van onconventionele actiemiddelen op. De deelnemersaantallen liggen op een veel hoger niveau en men bedient zich van een breed scala aan actiemiddelen. Het meest prominente voorbeeld vormen de acties van de vredesbeweging, maar sowieso werd in de jaren tachtig massaler dan ooit gedemonstreerd, geblokkeerd en gebivakkeerd. 1988 bijvoorbeeld, toch door niemand als een bloeiperiode van collectieve actie beschouwd, kende een FNV-manifestatie met 100.000 deelnemers, een anti-apartheidsdemonstratie met 50.000 deelnemers en de grootste studentendemonstratie ooit in Nederland gehouden. Daar komt bij dat ook andere groepen van de bevolking dan de prototypische vertegenwoordigers van de linkse intelligentsia zijn gaan demonstreren en gebruik gingen maken van hardere actiemiddelen: van verpleegsters tot boeren, van binnenschippers tot politieagenten. De media echter, geregeerd als zij worden door de regel dat alleen wat *nieuw* is *nieuws* is, zijn op zoek naar trends. Wat in de jaren zestig nieuw was, is dat al lang niet meer, en wat nu nieuw is, wordt overbelicht ten koste van alles wat hetzelfde is gebleven.

6 Greenpeace-model

'Nederland heeft de spandoeken opgehold', dát wordt ons media-breed voorgehouden. Hoe kan zo'n beeld ontstaan? Hoe valt te begrijpen dat de eerste golf zich mocht verheugen in ruime aandacht van de media, terwijl aan de tweede nauwelijks beschouwingen worden gewijd? Wanneer we afgaan op de etiketten lijkt het te komen door veranderingen in de inhoud van het protest. In de jaren zestig ging het om maatschappijverandering, om democratisering, universalistische doelen kortom, terwijl die jaren tachtig - ach, die gaven misschien wel brede en massale acties te zien - maar waar gingen die eigenlijk nog over? En hup daar zijn ze weer, de etiketten: 'buitengewoon pragmatisch', 'individualistisch giroactivisme', 'Libelle, Margriet, Veronica'. Natuurlijk schuilt in deze typering een kern van waarheid. Het 'Greenpeace-model' is een nieuw verschijnsel, en de trend van tv-programma's rond bewegingsorganisaties als Greenpeace, *Amnesty*, *Natuurmonumenten* en recentelijk nog de *Waddenzeevereniging* is zonder meer opmerkelijk. Men maakt echter een essentiële fout wanneer een dergelijke ontwikkeling in, met nadruk, *een deel* van de nieuwe sociale bewegingen, louter wordt gezien als vervanging van het oude actierepertoire en niet als verbreding. Men moet deze ontwikkeling echter zien als een nieuwe dimensie van actievoeren

en dus als een succes voor de 'bewegingssector'. Bovendien komt deze verbreding eerder tot uiting in radicalisering van actievormen dan in pragmatisering. De actievormen van de tweede golf zijn aanmerkelijk radicaler en confrontatiever dan die van de eerste golf.

En hoe dominant is het vermeende 'particularisme' van de jaren tachtig nu eigen-

Om lid te worden van het COC hoef je niet meer tegen de kerk te zijn. Deze ont koppeling, of zo men wil ontideologisering, is zelfs mede voorwaarde geweest voor de verbreding van het protest-potentieel van veel bewegingen.

Ook een andere 'verklaring' van journalisten en wetenschappers voor het achterhaald zijn van collectieve actie, de on-

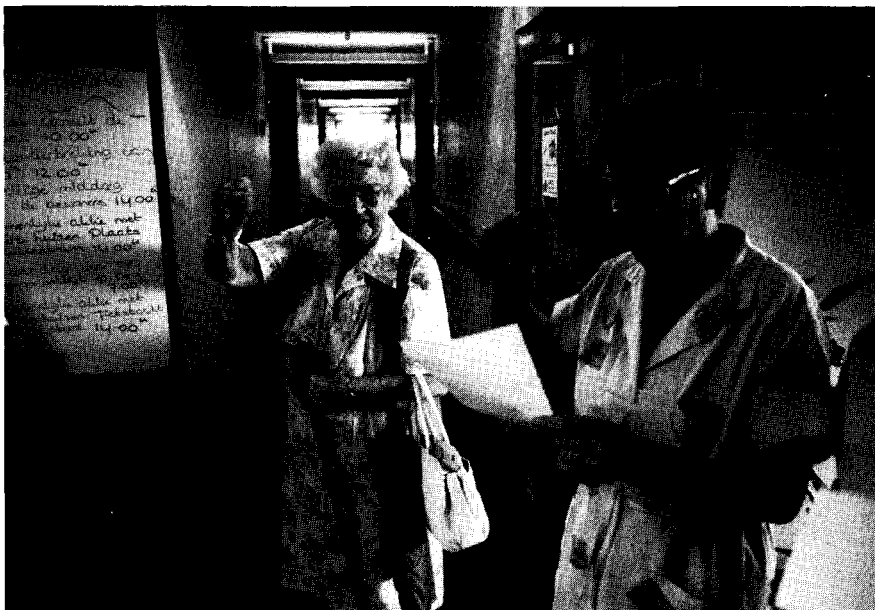

Foto Hans van den Bogaard / HH

lijk? Het is in ieder geval moeilijk verenigbaar met de onverminderde bloei van de solidariteitsbeweging. Het afgelopen decennium is zij bijzonder actief geweest, met - bijvoorbeeld - acties tegen de apartheid in Zuid-Afrika, tegen opkomend racisme en met ondersteuning van politieke vluchtelingen. Zelfs stuurde men heuse brigades naar Nicaragua.

Wat klopt, is dat de revolutionaire retoriek - waarmee een deel van de acties in de late jaren zestig en vroege jaren zeventig onherroepelijk gepaard ging - zo goed als verdwenen is. Van de retoriek, die van alle acties één grote strijd wilde maken of die in een handomdraai van 'hun strijd' ook 'onze strijd' maakte, is weinig heel gebleven. Van dergelijke totalitaire claims is het politieke protest zo goed als verlost. Het wonderlijke is nu dat de journalisten en wetenschappers die ook deze *Entzäuberung* van hun ideologische wereld hebben meegemaakt, denken dat met het verdwijnen van het geheel ook de *delen* hebben afgedaan. Maar juist deze ont koppeling van allerlei thema's (wie gelooft er nog in de noodzakelijke samenhang van feminisme met socialisme, of van roze met rood?) maakt het mogelijk dat *méer* mensen zich aangesproken voelen om voor iets de straat op te gaan of om zich aan te sluiten bij een organisatie.

volprezen 'individualisering', is hoogst discutabel. Individualisering (opgevat als het onafhankelijker leven van traditionele verbanden als familie, partij, klasse buurt of zuil) heeft eerder positieve effecten gehad dan negatieve. De oude dominante tegenstelling tussen kapitaal en arbeid heeft de afgelopen decennia sterk aan belang ingeboet en mede daardoor verloor het voor de Nederlandse verhoudingen zo belangrijke zuilenstelsel ook veel van zijn kracht. De individualisering leidde juist tot veel ruimte voor individuen om nieuwe onderwerpen op de politieke agenda te zetten.

De individualisering droeg zelfs bij tot het *ontstaan* van een aantal bewegingen, zoals de vrouwen- en homobeweging waarin de zelfstandigheid van ieder individu een centraal issue was en is. Anders gezegd: de 'individualiseringspolitiek' komt voort uit de 'politisering van het individu'. Dat de individualisering het onderkennen van gemeenschappelijke belangen zou bemoeilijken, is een eveneens onbewezen stelling. In de verzuilde toestand leek deze gemeenschappelijke belangenidentiteit makkelijker tot stand te komen. Als vanaf de kansel werd verteld welke belangen wel of niet gediend mochten worden, leidde dit per saldo echter juist tot weinig mobilisatie. Im-

Foto Peter H. M. Cools / HH

De actievormen van de tweede golf zijn aanmerkelijk radicaler en confrontatiever dan die van de eerste golf

mers, deze moest passen in een benepen wereldbeeld. In de gesecculariseerde wereld daarentegen is iedereen overal op aanspreekbaar en krijgt iedereen ook de kans om zich af te vragen of die actie of die organisatie misschien iets voor hem of haar is. De mobilisatiemogelijkheden zijn er enorm door vergroot.

Actieconjunctuur

Ontideologisering en individualisering zijn dus beslist geen belemmerende factoren voor politiek protest. Van Noorts these dat de nieuwe sociale bewegingen in Nederland zó onsuccesvol waren dat pas weer in het magische jaar 2000 een nieuwe opgang te verwachten valt, is al even twijfelachtig. Nog afgezien van het feit dat de teruggang in de tweede helft van de jaren tachtig slechts een relatieve is, leert een vluchtige blik over de grenzen al dat het met dat geringe succes van de Neder-

landse bewegingen wel meevalt. Bovendien leert de geschiedenis ons dat politieke analyses die gebaseerd zijn op het signaleren van vage stemmingen als 'teleurstelling' of 'verzakelijking' maar al te vaak snel door de feiten achterhaald worden. Zo mocht de these van het 'einde van de ideologie' zich begin jaren zestig in een grote populariteit verheugen. En, een wat minder bekend voorbeeld, zo concludeerde de Nederlandse socioloog *Everts* nog in 1976 dat het protest tegen de bom was verdampt. Beide stellingen werden bijna even snel geloochenstraft als uitgesproken.

Iets dergelijks, maar dan in omgekeerde richting, gebeurt trouwens ook in tijden waarin sprake is van een hoogconjunctuur aan het actiefrent. Zo meenden bijvoorbeeld in Frankrijk *Touraine* en in Nederland *Van der Loo*, *Snel* en *Van Steenberg* begin jaren tachtig dat we met de bloei van nieuwe sociale bewegin-

gen op de drempel van een nieuwe maatschappij stonden. Hoewel dergelijke hooggespannen verwachtingen geloochenstraft lijken, houdt *Van Steenberg* bezwerend vol: 'Het holisme komt eraan!'. Een andere variant van dit optimisme is die van *Nelissen* die terecht beweert dat een oplossing voor de milieuproblemen nog lang niet in zicht is, maar - minder overtuigend - daaraan de verwachting koppelt dat het *dus* ook met de milieubeweging in de toekomst wel bergopwaarts zal gaan. Een dergelijke simpele relatie tussen de ernst van problemen en de sterkte van bewegingen is in de praktijk niet te vinden. Waarom is anders de Franse anti-kernenergiebeweging zo diep weggezakt, terwijl het land werd volgebouwd met centrales en opwerkingsfabrieken waarop bovendien democratische en onafhankelijke controle volledig afwezig zijn? En waarom is uitgerekend de Nederlandse homobeweging zo sterk, terwijl Nederland internationaal toch wordt gezien als de dichtste benadering van het homoparadijs op aarde?

Politiek klimaat

Een verklaring voor de ontwikkeling van bewegingen die niet gekoppeld is aan een positief of negatief toekomstbeeld lijkt

noodzakelijk. Naar ons idee moet de oorsprong van golven van collectieve actie, die wij opvatten als een expliciet politiek fenomeen, vooral worden gezocht in *veranderingen in het politieke systeem*. Veranderingen in het gevestigde politieke systeem leiden tot verschuivingen in repressie, in ondersteuning door gevestigde alliantiepartners en in succeskansen. Deze verschuivingen monden uit in veranderende beslissingen van individuen met betrekking tot participatie in bewegingen en leiden tot wisselingen in strategieën van bewegingsorganisaties.

Na 1977 ontwikkelden de verhoudingen in de gevestigde politiek zich aanvallend zodanig dat een voor bewegingsmobilisatie uiterst gunstige *mix* van factoren ontstond. Voor de nieuwe sociale bewegingen leverde dit een ruime keus aan alliantiepartners en goede succeskansen op. De PvdA was na de val van het kabinet Den Uyl in de oppositie terecht gekomen. Ook had Nederland - als gevolg van het zeer open electorale systeem - aan de jaren zestig een niet onaanzienlijke radicaal-linkse parlementaire vertegenwoordiging overgehouden. In landen als Frankrijk en West-Duitsland was radicaal-links - bij gebrek aan een dergelijke electorale openheid - als een fragmentatiebom in mini-partijtjes uiteen gespat. Mede ten gevolge van deze concurrentie ter linkerzijde was de PvdA bovendien geradicaliseerd en beschouwde zij zich officieel als 'actiepartij'.

Facilitatie en succes

Al met al zorgde deze situatie voor een toename van beschikbare alliantiepartners voor sociale bewegingen. Bronnen en netwerken van partijen kwamen ter beschikking van bewegingen en partijen stelden de bewegingsonderwerpen publiekelijk aan de orde. Politieke partijen droegen zo bij aan de bekendheid met en verontrusting over de problemen waarop de bewegingen zich richtten. Deze *facilitatie* van bewegingsacties zou haar hoogtepunt vinden in de vredesbeweging. In Nederland deed zich de unieke situatie voor dat zowel de sociaal-democraten als de vakbeweging officieel in de leiding van de beweging (het Komitee Kruisraketten Nee) vertegenwoordigd waren.

Nu is een nadeel dat vaak samengaat met veel beschikbare alliantiepartners, in casu links in de oppositie, dat weliswaar de *facilitatie toeneemt*, maar dat de succeskansen navenant *afnemen*. Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig was dit in Nederland echter maar ten dele het geval. Het kabinet *Van Agt-Wiegel* bezat een uiterst krappe parlementaire meerderheid. Deze was bovendien constant in gevaar door de aanwezigheid van een om-

vangrijke groep *CDA-dissidenten*, die uitgerekend bij de onderwerpen waar de nieuwe sociale bewegingen zich op richtten voortdurend dwarslagen (kernwapens, kernenergie, Zuid-Afrika). Voeg daar nog het lage niveau van overheidsrepressie in Nederland bij en je hebt een situatie van een niet-hervormingsgezinde maar wel ter linkerzijde kwetsbare regering, veel steun van alliantiepartners en

neerd worden door een *tegenculturele logica* is dit ook te verwachten. Afnemende succeskansen, terugtrekken van voormalige alliantiepartners en daarmee gepaard gaand harder overheidsoptreden passen precies in het wereldbeeld van de autonomen. Het resultaat was dan ook een - voor internationale begrippen bescheiden - *golffe* van radicaal en vaak gewelddadig protest, met *RARA* als exponent.

De individualisering leidde juist tot veel ruimte voor individuen om nieuwe onderwerpen op de politieke agenda te zetten

weinig repressie, kortom: de ideale uitgangspositie voor bewegingsactiviteit.

Het behoeft geen betoog dat de bakens in de loop van de jaren tachtig ingrijpend werden verzet. De rechtse regeringscoalitie kwam vanaf 1982 met een royale meerderheid terug, de *CDA-dissidenten* werden buiten de deur gewerkt of weggepromoveerd naar oorden als de Haarlemmermeer, klein-links toonde zich waarlijk klein door al haar energie te verspillen aan een slepend proces van splijting en pas zeer laat samengaan, en de PvdA werd in een positie gemanoeuvreed waarin zij nog slechts vriendelijk mocht opteren voor een positie als 'Ruding met een menselijk gezicht'. Ze keerde zich af van de bewegingen die de opbouw van een betrouwbaar imago alleen maar in de weg konden staan en niet de bij de kamerverkiezingen van 1986 verwachte electorale winst hadden opgeleverd. Juist omdat de Nederlandse bewegingen zich zo hadden aangeschurkt tegen de gevestigde politiek kwam de klap van deze veranderingen extra hard aan. Met name de vredesbeweging kwam dan ook in een nog dieper dal terecht dan haar Duitse en Belgische collega's. Die slaagden er na het verdwijnen van het kruisraketten-*issue* tenminste nog redelijk in andere thema's aan te snijden.

Radicalisering en institutionalisering

Dit is echter slechts één kant van het verhaal over de tweede helft van de jaren tachtig. De radicalere vleugels van de sociale bewegingen bleken heel wat beter bestand tegen de verslechterde politieke situatie dan de meer gematigde. Aangezien deze radicale bewegingen gedomi-

Een andere groep die het uitstekend deed waren de organisaties die zich hadden verzekerd van een minder van partijpolitieke conjunctuur afhankelijke toegang tot de media, de besluitvormingskanalen en de staatsruif. Min of meer gevestigde organisaties als *Natuur en Milieu*, *Milieudefensie*, *Amnesty*, of het *Komitee Zuidelijk Afrika* groeiden in de tweede helft van de jaren tachtig als kool. Nederlands dominante politieke strategie volgens het aloude consensusmodel blijkt uiterst gunstig te zijn voor de ontwikkeling van dit type bewegingsorganisaties. De nog altijd niet aflatende subsidiëring-sijver en het woud van adviescolleges blijken de groei van professionele, kapitaalcrachtige organisaties zeer te bevorderen. Het zijn volkomen Nederlandse, *home-made* verschijnselen die noch nieuw noch aan 'veramerikanisering' te wijten zijn.

Bewegingslogica

Verskillende delen van de nieuwe sociale bewegingen kennen dus een uiteenlopende ontwikkeling, maar tesamen vormen die ontwikkelingen toch een golfpatroon. Ondanks het feit dat sommige vleugels momenteel juist actiever of sterker zijn dan tevoren, verkeren we momenteel al met al toch in een dal, dat in kwantitatieve zin overigens nog vergelijkbaar met de bloeiperiode in het midden van de jaren zeventig. Dit golfpatroon blijft noch beperkt tot Nederland, noch tot het huidige tijdsgewricht. Hoe zijn dit soort golven te verklaren? Het idee van een bepaalde dynamiek van bewegingsontwikkeling dringt zich sterk op als we verschillende bewegingsgolven met elkaar vergelijken, zowel historisch als internationaal. Zo is de toename van gewelddadige actievoor-

Foto Bert Verhoeff / HH

men aan het eind van een golf, zoals in Nederland in de tweede helft van de jaren tachtig gebeurde, een zeer algemeen verschijnsel. De intensiteit van dat verschijnsel hangt overigens wel sterk af van - wederom - de heersende politieke situatie in een land. Zo produceerde de neergang van de eerste golf een zeer bescheiden geweldsvariant in de vorm van de *Rode Jeugd*, terwijl in landen als Italië en West-Duitsland zoals bekend heel wat minder onschuldige varianten ontstonden.

Ook de in de tweede helft van de jaren tachtig te constateren *institutionalisering* lijkt te berusten op een meer algemeen mechanisme, waarbij - opnieuw - de mate en vorm waarin deze institutionalisering optreedt zeer van de politieke context afhangt. In het Nederland van de jaren tachtig zijn het vooral de grote bewegingsorganisaties die profiteren, in Duitsland is het meest opvallende gevolg de vestiging van de *Groenen* als parlementaire kracht, terwijl in de eerste helft van de jaren zeventig in Nederland vooral het toen-niet-zo-kleine-klein-links en in Duitsland de *JUSO's*, de jeugdorganisatie van de SPD, de vruchten ervan konden plukken.

Protestgolven blijken veelal te beginnen met confrontatieve maar geweldloze acties als bezettingen, kraken en blokkades. Ondersteuning van gevestigde alliantiepartners is in dit stadium nog gering en heeft vooral het karakter van verbale steun. Naarmate het protest echter door gunstige politieke omstandigheden succesvol is en in omvang toeneemt, wordt het voor gevestigde politieke actoren steeds interessanter zich met (delen van) de bewegingen te verbinden. Partijen gaan mede allianties aan om zelf - bijvoorbeeld electoraal - profijt te trekken.

Deze toename van de facilitatie heeft in eerste instantie een matiging van actievormen en doelstellingen tot gevolg. Alliantiepartners bieden hun steun nu eenmaal meestal niet aan zonder daarvoor concessies terug te verwachten. Verder leidt deze ondersteuning enerzijds tot groei van centrale bewegingsorganisaties en anderzijds tot een toenemende isolering van radicalere stromingen. Een dergelijke constellatie biedt vervolgens aan de overheid de mogelijkheid om gedifferentieerd, volgens het bekende *carrot and stick*-model te werk te gaan.

Gematigde stromingen, met hun min of meer uitgebreide alliantiestructuur, kunnen nu met concessies en overheidsfacilitatie nog meer gematigd worden en de geïsoleerde radicalen kunnen min of meer straffeloos repressief tegemoet getreden worden. Wanneer dit proces zich doorzet, ontstaan twee groepen organisaties. Aan de ene kant ontwikkelt zich een groep organisaties die voor haar voortbestaan steeds minder aangewezen raakt op het mobiliseren van haar achterban. Aan de andere kant ontstaat een sterk geradicaliseerde, tegenculturele groep, die zich van steeds gewelddadiger actiemiddelen bedient. Uit zo'n constellatie die - let wel - door *politieke* factoren wordt bepaald, *kunnen* zich terroristische organisaties ontwikkelen.

Al met al komt zo een ontwikkelingspatroon van sociale bewegingen naar voren dat zich moeilijk in algemene termen van opkomst, bloei en ondergang laat beschrijven. Immers, wat als hoogtepunt geldt, is mede afhankelijk van de positie die men inneemt. De principiële kraker zal het waarschijnlijk op 1980 houden. *Mient Jan Faber* zal eerder aan 1983 of 1985 denken, de gebivakmutste auto-

noom bewaart goede herinneringen aan de periode van 1986 tot 1988 toen de *Centrumpartij* een lesje werd geleerd en *RA-RA* de Makro uit Zuid-Afrika joeg, en *Greenpeace*-directeur Ron van Huizen, tenslotte, heeft geen behoefte aan terugverlangen, hij geniet rustig van zijn huidige gouden tijden.

De toekomst blijft onvoorspelbaar. We kunnen slechts constateren dat globale maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en ontideologisering geen negatieve invloed *hoeven* te hebben op het potentieel voor protest. Integendeel zelfs, de kantelende verhoudingen kunnen de voorbode van gouden tijden zijn. Ook de dynamiek die eigen is aan iedere protestgolf geeft geen enkele aanleiding tot somberte over de ontwikkeling van bewegingen in de voor ons liggende jaren. De tweede golf lijkt weggespoeld en daarmee is de mogelijkheid voor een nieuwe gegeven. Waarom zou er geen springvloed volgen?

De kansen voor sociale bewegingen zijn meer dan ooit afhankelijk van de ontwikkelingen aan het partijpolitieke front. Meer dan 'als...', dan '...'uitspraken kunnen we ons echter niet veroorloven. Als in de nabije toekomst bijvoorbeeld PvdA en CDA niet langer samen kunnen werken, als rechts haar parlementaire meerderheid verspeelt of intern te verdeeld is, als de PvdA door haar geschurk tegen het CDA gediskrediteerd is, als een - al dan niet bevlogen - *Groen Links* daarvan weet te profiteren en als de PvdA zich dus weer meer voor het winnen van linkse kiezers moet inspannen, *dan* durven wij wel te voorspellen dat we aan de vooravond van een nieuwe golf van protest staan.

Vooralsnog is dit niet meer dan één van de denkbare scenario's. Het is niet anders. Sociale bewegingen blijven een grillig fenomeen. Misschien is dat maar goed ook, want daaraan ontlene ze nu juist een belangrijk deel van hun kracht. ▼

Ruud Koopmans en Jan Willem Duyvendak

Ruud Koopmans en Jan Willem Duyvendak zijn verbonden aan het Postdoctoraal Instituut voor de Sociale Wetenschap van de Universiteit van Amsterdam en doen onderzoek naar de ontwikkeling van nieuwe sociale bewegingen in West-Europa.

Een reeks portretten van idolen van de linker intelligentsia. Over ideale en decepties, God en Gorbatsjov, Politiek en gezin, kortom: over de jaren negentig. Onze tijd kent, helaas, geen helden. Over hen gaat deze serie.

HELDEN VAN ONZE TIJD

Deze aflevering draait om heldinnen. U weet wel: helden van vrouwelijke kunne. Beschikt de vrouwenbeweging over heldinnen? Is het niet genant dat een zo schone zaak als het feminisme dergelijke meelijwekkende krachtpatsers nodig heeft? Deze ondeugende vragen legde DE HELLING voor aan RENATE DORRESTEIN, gevierd schrijfster, goed huisvrouw en gepassioneerd mannenliefhebster. We stelden zelfs de pikante vraag hoe het haar bevalt om zélf een heldin te zijn.

vergeten. Ik zelf ben een deskundige in de heldenverering, maar met iemand die er geen verstand van heeft, heeft verder praten geen zin. En het strand is zonnig. Maar dan herinner ik me *Haar kop eraf!*, Dorresteins ode aan *Alice in Wonderland*: 'In mijn ogen hét meesterwerk in de literatuur. Alice is een zeer bijzonder meisje. Zij is eigenwijs, ondernemend en buitengewoon nieuwsgierig. Niets schrikt haar af, ze wil alles weten en ze is zeer moedig, maar daarnaast is zij ook zachtmoedig (...) Alice's lak aan andermans mening, haar vermogen om zich door niets en niemand te laten kisten en haar onverzettelijke zelfvertrouwen maken haar tot de ideale heldin voor hedendaagse feministes.'

Dorrestein kijkt betrapt. Dan zet ze haar plichtsbewuste gezicht op, zakt onderuit en zucht: 'Op theoretisch niveau moet ik nu natuurlijk braaf en fatsoenlijk ja zeggen. Ja, het is belangrijk voor de vrouwenbeweging om heldinnen te hebben, omdat het hele mythologisch universum zoals wij dat kennen uit mannelijke personages bestaat. Zowel de goede als de kwade krachten, de James Bonds en de Dracula's, het zijn altijd mannen. Op een bovenmenselijk niveau wordt voor ons de strijd tussen goed en kwaad uitgevochten door: mannen. En het zou natuurlijk aardig zijn om daar vrouwelijke equivalenten voor te zoeken.'

De behoefte aan heldenverering doet me denken aan de discussie rond pornografie: moet er ook porno voor vrouwen komen, of moet hij gewoon afgeschafte worden? Maar ja, je zit met het gegeven dat hij al bestaat. Dan kun je de zaak maar het beste nivelleren door er vrouwbeelden tegenover te stellen.'

En plotseling zit ze weer kaarsrecht overeind: 'Maar ik vind zelf dus: een échte feminist heeft geen clubje en doet niet aan verering. Het feminisme veronderstelt nu juist dat je vrij bent van dit soort behoeftes! Het is niet de vrouwenbeweging die er behoefte aan heeft; het zou goed zijn voor onze maatschappij, als er wat andere vrouwbeelden dan de hoer en de madonna in onze culturele bagage zaten. Voor het feminisme op zich niet. Er zit zoveel ongelijkwaardigheid in bewondering. Verering is vanouds erg aan vrouwen gegeven - het is een talent waar de vrouwen meer mee zijn behept dan de gemiddelde man. Aan een ander altijd krachten en machten toedichten die je zelf niet bezit. En daar ook genoeg mee nemen. Altijd zeggen: ik ga met een miljonair trouwen, in plaats van: ik wórd een miljonair!'

Waarna ze uitlegt niet zo zeer *ingetuned* te zijn op de vrouwenbeweging, maar meer vanuit een feministisch standpunt te kijken naar wat er moet veranderen aan de

'DE HEILIGE MAAGD MARIA, DAT IS EEN WARE HELDIN'

Het is een warme middag in Haarlem. De straten zijn uitgestorven. Iedereen ligt aan het strand te wachten op het geluk. *Renate Dorrestein* komt er ook net vandaan. Ze doet de deur open en laat me binnen in haar huisje. Twee dingen vallen me direct op. Dat ze een uitstekende huisvrouw is; de schone afwas staat te blinken in het rek, de gang spiegelt en ik heb nog nooit een schrijverskamer in zo'n angstige staat van netheid gezien. Welke spoken worden hier geweerd? Dat is het eerste. En het tweede: Renate Dorrestein, de schrik van iedere rechtgeaarde man, het monster dat van andere vrouwen de krasse dingen over mannen moet zeggen die ze zelf niet eens durven denken - *zij is verliefd*. En deze minnaar zegt dat hij een infiltrant is, door zijn kunne erop uitgestuurd om haar *kalt* te stellen. Haar

uitgeefster houdt altijd weer haar hart vast: dit gaat lezeressen kosten! De gelukkige zelf houdt niet op er kleine grapjes over te maken. Ze houdt de jubeltoon er nauwelijks onder. Ik kan het niet helpen dat het me opvalt. Maar verder hebben we het er niet over, want mannelijke helden spelen al vaak genoeg de hoofdrol in interviews.

'Tot mijn verbazing moet ik constateren dat ik eigenlijk geen heldinnen heb. Ik kan mensen op geïsoleerde kwaliteiten erg bewonderen, maar het is mij niet gegeven om in adoratie aan iemands voeten te liggen. Ik heb absoluut nooit mensen boven mijn bed gehangen, vroeger ook niet. Tja. Dat is natuurlijk heel onspectaculair, of misschien wel heel ego-centrisch, maar - Nee.' Even aarzel ik. Misschien moeten we dit gesprek maar

Foto Corinne Noordenbos /HH

hele maatschappij. Daarom vraag ik haar om commentaar op een paar uiteenlopende reuzinnen van onze tijd.

- *Om te beginnen: Madonna.*

'Dat vind ik een hele goeie. Die is alles tegelijk, van straatmeid tot miljonair. De hele staalkaart van vrouwelijke mogelijkheden in één persoon samengebald. Ik heb altijd bewondering voor mensen die het spel van de vijand goed mee weten te spelen. Zij speelt het over de band van de

lekkere buitenkant - en waarom niet? Dat moet je schaamteloos uitbuiten. De eindsom is toch dat ze de rijkste vrouw op aarde is. Een gewiekste zakenvrouw, die de stereotiepen in mannenhoofden uitbuit en te gelde maakt, die door roeien en ruiten gaat om haar *claim to fame* te maken. Daarvoor past gewoon bewondering.'

- *Margaret Thatcher?*

'Ja, moeilijk hè. Thatcher is een stereo-

tiep dat we in het klein allemaal heel goed kennen: vrouwen die omhoog komen in de wereld door zich te gedragen als mannen. Vrouwelijke eigenschappen zijn bij haar moeilijk te bespeuren. Ik vind haar zó'n vreemde *mutant!* Ik zal werkelijk een zucht van verlichting slaken als ze morgen onder de tram loopt. Dit soort wezens krijg je natuurlijk vaak in je gezicht geworpen door mensen die zeggen: moet het dan zó worden? Nee, natuurlijk niet! Hou toch op! Kijk, de

bedoeling van het feminisme - maar ja, soms ontschiet me alle hoop dat ik dit ook maar in drie mensenhoofden gepropt krijg - is niet zozeer dat vrouwen de hele tijd gaan zitten te veranderen, nee, mannen moeten eens wat leuker worden! Dat is het hele punt.'

Winnie Mandela slaan we bij nader inzien maar over, omdat ze toch vooral een verdrietig geval lijkt te zijn. Altijd de afgeleide van haar man, en toen die eenmaal vrijkwam uit de gevangenis mocht zij direct weer terug achter de gordijnen. Dorrestein heeft meer te vertellen over de *heilige maagd Maria*.

'Ja, ik ben katholiek opgevoed en heb daar enorme sentimentele banden mee. Maria vind ik echt waanzinnig interessant. Reeds voordat haar kind geboren wordt, weet ze dat ze hem alleen maar groot zal moeten brengen voor de marteldood. Met dat gegeven alleen al kan ik mijn hele leven voort. In die zin is ze een ware heldin. Maar in bijna elk ander opzicht is ze natuurlijk een dweil, een toonbeeld van opofferingsgezindheid. Het is een krankzinnig dilemma: een heroïsche vorm van wegcijfering, die misschien heel prachtig zou zijn als hij niet zulke culturele implicaties had gehad. Want sindsdien wordt het van alle vrouwen verwacht. Alle moeders voeden hun zonen op voor kanonnevles.

Ze is op een voetstuk gezet en daarmee onschadelijk gemaakt. Op zichzelf is het een prachtig beeld, maar we hebben het geperverteerd. Het heeft een geperverteerde voorbeeldfunctie gekregen. Ook in vrouwenkringen trouwens: dat hele gezelschap dames in wie Maria telkens geïncarneerd wordt. Dat gebeurt in de sferen van de maandans, de zeewiertampon, het spreken met je baarmoeder, dat soort dingen.' De afkeer is van haar gezicht te lezen. 'Maar er zit ook een leuke kant aan

Foto Corinne Noordenbos / HH

der alle omstandigheden dezelfde te blijven. Moedig en zachtmoedig. Ook in haar werk: elk seizoen is een nieuwe stap. Ze pakt zichzelf vreselijk hard aan. Ze had haar hele leven in televisiekwisjes kunnen slijten, maar ze had een ander pad in haar hoofd. Ik denk dat ze een eerste is van een nieuwe lichting vrouwen - en mannen. Zo krijg je een vol potentieel, in plaats van een gehalveerd repertoire op basis van je geslacht.'

Toch maar naar de literatuur. Eigenwijze

lezen bepleit. Een heldin is natuurlijk aantrekkelijker als je haar min of meer zelf onder generaties vooroordelen uit kan graven, en haar niet met al te veel anderen hoeft te delen. *Phoebe*, het aanbieden kleine zusje van Holden Caulfield, uit Salingers *Catcher in the Rye*, is zo'n vondst: 'Het hele boek gaat in wezen over Het Nut van Zusjes. Holden was teloor gegaan zonder Phoebe. Eigenlijk is de portee van het verhaal heel afschuwelijk - wie wordt er weer door wie gered? Het zijn altijd de vrouwen die de mannen reddden. Het is net zo'n dilemma als dat van Maria: dat ze hem redt is vreselijk, maar ook goed. Het geeft Phoebe een soort moreel heldendom. Daarom is het ook niet zo gek dat sommige feministes menen dat vrouwen betere mensen zijn. Het is ons voortdurend overgeleverd: wij zijn hoogstaande, moreel superieure wezens die moeten bijspringen als iemand afzakt.'

Van die erfenis is Dorrestein zelf ook nog niet af. Het gevoel dat ze had moeten ingrijpen voor haar eigen zusje zelfmoord pleegde, heeft ze ook met haar roman *Het perpetuum mobile van de liefde* nog niet van zich afgeschreven. Het kost haar moeite zichzelf niet meer te zien als de heldin die haar zusje moest redden. 'Dat klopt', zegt ze met een klein stemmetje. 'Dat boek was het afbreken van het mo-

Ik vind zelf dus: een échte feminist heeft geen clubje en doet niet aan verering

de Mariaverering: de impliciete opwaardering van de moeder. Daar is de wereld eigenlijk niet op ingericht. Ook in heel praktische dingen krijgen moeders veel te weinig aandacht.'

Ik wil al overstappen van ons dagelijks leven naar de literatuur, als Dorrestein ineens met een echte heldin van haar komt: 'Adelheid Roosen. Een vrouw zoals alle vrouwen zouden moeten zijn. Een wonderlijke combinatie van emotionaliteit en intellect. Zo verstandig, en tegelijk heel warm. En het *uncanny* vermogen om on-

meisjes van formaat zijn buitengewoon zeldzaam in de wereldliteratuur. Eigenlijk weten we er maar drie. De onovertroffen *Alice* hebben we al gehad. *Pippi Langkous* is minder interessant, omdat haar heldinnendom eigenlijk te evident is. 'Zij is gewoon het meisje dat geen enkel ander meisje ooit kan of mag of durft te zijn. Gewoon het sterkste meisje ter wereld, punt. Daar kan geen twijfel over bestaan.'

Dorrestein kan haar niet 'naar zich toe lezen', zoals *Maike Meijer* in *De lust tot*

nument dat ik van mezelf ten opzichte van haar had opgericht. Ik dacht dat ik van alles voor haar betekende en dat dát haar in het leven had moeten houden. Maar hoogmoed komt voor de val. Ik had hier dus niks mee te maken - vermoedelijk, waarschijnlijk, misschien.'

Heeft ze met die ongelijkheid nu afgerekend? 'Dat weet ik eigenlijk niet zo goed. Ik verwachtte na dit boek een gevoel van opluchting, afsluiting, maar dat is er nooit op gevolgd. Ik zit nog een beetje in hetzelfde limbo. Dit besef moet gewoon nog een aantal jaren inklinken. Je kunt soms wel iets weten, maar het is nog niet je gevoelsmatige eigendom geworden. Je gevoel loopt nog terug in de oude sporen. Pas als je dat oude beeld niet meer steeds hoeft te corrigeren, weet je of er werkelijk iets is veranderd.'

Uit de Nederlandse literatuurgeschiedenis diepen we ook een paar coryfeeën op. 'Suster Bertken, de middeleeuwse recluse die zich uit devotie liet inmetelen in een kluis te Utrecht. Die werd natuurlijk knettergek daar. Hele geile versjes schreef ze eigenlijk, maar heel gesublimeerd. Het is allemaal: De Heer is mijn Heiland. En Anna Bijns natuurlijk. Haar poëzie is echt fantastisch. Plastische, beeldende, vitale liefdeslyriek, én de meest prachtige scheldkanonnades. Bijns heeft echt een heldhaftig leven geleid: een alleenstaande vrouw, in een artistiek isolement, die zich boog over alle grote maatschappelijke kwesties van haar tijd. En maar tieren!' In haar eigen vroege jaren verslond Dorrestein de boeken van Cissy van Marxvelt en An Rutgers van der Loeff-Basenu. 'Ik was er verslaafd aan. Dat ging over mij! Hopelijk heeft deze tijd weer nieuwe identificatiebeelden voor meisjes. Op die manier ga je ook van lezen houden.' En toen ze achttien werd verscheen *De schaamte voorbij*. Inmiddels heeft ze al honderd keer uitgelegd waarom dat zo'n belangrijk boek was, maar ze doet het nog steeds met overtuiging: 'Omdat ik toen ontdekte dat je over vrouwenlevens kan schrijven! Dat was toen decennia lang niet gebeurd. Dat de alledaagse kanten van het vrouwenleven een literair onderwerp waren, dat had ik op eigen kracht niet snel kunnen bedenken. Ik vond dat buitengewoon stoutmoedig. Bovendien heeft Anja als theoretica voor de vrouwenbeweging echt heel veel gedaan. Ideeën als de economie van de koesterende functie, nu standaardbegrippen, die heeft zij bedacht. Ze is in Nederland de eerste denker van belang geweest binnen de vrouwenbeweging. Mede daarom is ze nu al jaren de nationale Kop van Jut'.

Nog zo'n nationale Kop van Jut: Hannes Meinkema, Dorrestein's literaire petmoei. 'Hannemieke was over haar eerste

roem heen toen ik haar interviewde voor *De Tijd*, in 1983. Het was een van die zeldzame bezoeken aan een onbekende dat ik gesticht naar huis ging. Ik vond het jammer dat ik haar waarschijnlijk nooit meer zou zien.

Een paar dagen later kwam *Buitenstaanders* terug, afgewezen door *De Harmonie*. Ik was toen al jaren boeken aan het

Het is niet zo gek dat sommige feministes menen dat vrouwen betere mensen zijn. Wij zijn hoogstaande, moreel superieure wezens die bijspringen als iemand afzakt

schrijven die door elke uitgever in het land werden geweigerd, en ik voelde me intens treurig. Toen heb ik al mijn moed bij elkaar gegaard, waarvoor ik twee flessen wijn leeg moest drinken, en Hannemieke opgebeld. Gelukkig was ze heel toeschietelijk en aardig, en ze zei: stuur maar op. Nou, zij vond het absoluut publicabel, wees me aan wat er nog mis aan was en een week later had ik het herschreven. Zo is het begonnen. Ik bel haar op als ik ergens vastzit. Ze weet nooit waar ik mee bezig ben, maar ze stelt met haar fantastische academische brein twintig controlevragen, en bij de eenentwintigste formuleer ik het antwoord op mijn eigen vraag.'

Hoe belangrijk is de afstand tussen hen? 'We zijn geen hartsvriendinnen, zelfs geen vriendinnen. Ons werk is natuurlijk heel verschillend. We zijn nooit jaloers op elkaar. De boeken van de ander zouden we diep in ons hart niet zelf willen schrijven. En de rolverdeling blijft altijd gelijk; het is geen gelijkwaardige relatie. Maar zij is werkelijk iemand aan wie ik wat heb, en dat zou teloor kunnen gaan als we elkaar te nabij werden. Ik neem haar altijd serieus, ik denk nooit: *Hannemieke* vergist zich. Ze is ook erg lief en complimenteus, en dat is natuurlijk heel ondersteunend. Mijn schrijverschap had zich minder goed ontwikkeld zonder haar. Ik ben haar echt schatplichtig.'

Renate Dorrestein draait al een tijdje mee, maar van de grote dames in onze literatuur is ze nog steeds een van de jongste. Ze is aan tafel komen zitten bij de vrouwen tegen wie ze vroeger opkeek. Ze moet zich ongetwijfeld herkennen in de woorden van Maaïke Meijer: 'En nu, lieve dames, ben ik veertig en toen ik nadacht over deze opdracht wist ik: de tijd van de Heldinnen is voorbij. O, er zijn veel mensen - bijna altijd zijn dat vrouwen - die ik bewonder en uit de verte be-

min, en als ik jonger was zouden zij mijn heldinnen zijn, maar het wil niet meer zo over mij heenkomen, het heldinnen-gevoel.

Onverbidde volwassen geworden, groot gegroeid, o middelbaar, en het Verukkelijk Adoreren - het komt nooit weërom. En waarom dan niet? Omdat wij zelf de Heldinnen zijn geworden. (...) En

hoe is dat wanneer je als het ware tussen de heldinnen leeft: je kunt ze niet meer opwachten bij de artiestenuitgang na een van hun duizelingwekkende optredens, want ze hebben je al gevraagd of je ook kwam. Je kunt ze niet meer blozend om een handtekening vragen, want ze schrijven je vanzelf al wel een brief. Je kunt ze niet uit de verte aanbidden, want ze komen je spontaan de hand drukken en doen alsof ze je al jaren kennen. En nu we dus zelf een beetje heldinnen zijn geworden weten we ook: het leven van een heldin gaat niet over rozen.' Dorrestein is het er volkomen mee eens. Ze had het niet beter kunnen formuleren. Zij en Meijer opereren in hetzelfde circuit, waar, 'al zeg ik het zelf, al die leuke vrouwen zitten.' Ik stel me voor dat de behoefte en het vermogen te bewonderen afnemen als je zelf het object van bewondering en adoratie bent geworden.

'Absoluut. Het was voor mij zeker een aanleiding om te gaan schrijven. Ik dacht: straks zijn roem en bewondering mijn deel. Straks houdt iedereen van mij! Nou, het is een van de teleurstellingen van mijn leven: in de praktijk draagt het niet bij aan de kwaliteit van het bestaan. Kijk, het is leuk om bewonderd te worden door mensen van je eigen allooi, wiens mening je respecteert. Maar elke zottin in Appelscha die mij een briefje in mijn hand komt frommelen, geeft mij het gevoel dat ik door iets wezenloos smerigs word aangeraakt. Ik heb er echt een fysieke weerzin tegen. Het heeft allerlei onprettige kanten. Ze bewonderen altijd een geïsoleerd onderdeel - in mijn geval is dat kracht - en dat leidt tot verwachtingen die bijna een dictaat worden. En als je niet aan dat beeld voldoet, zijn ze teleurgesteld of zelfs beledigd. Zo ben ik een keer slaags geraakt met een hele zaal vol rabiate vrouwtjes omdat ik die avond heel milde en zachtmoedige dingen over

mannen stond uit te slaan. Ik zal wel weer verliefd geweest zijn. Maar dáár hadden ze me niet voor uitgenodigd! Dát was niet de bedoeling!

Ik kan me een soort politieke teleurstelling voorstellen, bij het zien van zoveel blinde verering. Het gevoel dat ze niet goed gelezen hebben, dat ze precies het tegenovergestelde doen van wat je ze probeert uit te leggen. Maar fysieke weerzin? 'Ik ben gewoon vies van mensen die me zo bejegenen. Ik zie ze in adoratie op me afkomen en denk: ik wil niet dat je me aanraakt! Ze willen me ook altijd zoenen. Of dat ik een handtekening op hun arm zet of zo. Het is echt heel walgelijk. Wildvreemde mensen, die thuis op de

gewenteld in mijn tweewekelijkse fan op straat. Dan had ik gedacht: jee, het is al donderdag, ik heb deze week nog niet gescoord!

Ontmoedigen deze traumatische ervaringen haar niet om verder te publiceren? 'Nee, natuurlijk niet. Wel krijg ik steeds meer last van de kritiek. Dagelijks het gevoel dat ik het oog dat over mijn schouder meeleeft dicht moet stompen. Het wordt alleen maar sterker. Mijn laatste boek *Vóór alles een dame* is eigenlijk heel goed ontvangen, maar ik raak *upset* omdat het geprezen wordt om de verkeerde redenen. Iedereen heeft het aangepakt alsof het een roman was. Machteloze woede is dan mijn deel. Hier staat nou

tiemste betrekkingen tussen mensen, en wat daar loos aan is.' En omdat ze haar verontwaardiging of hoon graag een collectieve draai geeft, zijn het ook grote groepen mensen die zich hevig aangesproken voelen. De reacties zijn waarschijnlijk niet zozeer gericht tegen die ene mevrouw die columns schrijft, maar tegen de militante hordes die men achter haar vreest.

Er zijn meer redenen waarom Dorrestein niet snel van haar meer dan levensgrote imago af zal komen. Eens een heldin, altijd een heldin. Zo is haar achilleshiel moeilijk te vinden. Ze heeft niet, zoals *Meulenbelt*, een publiek liefdesleven dat aan de gemeenschap ter beoordeling ligt.

Foto Peter Martens / HH

Ik ben gewoon vies van mensen die me als heldin bejegenen. Ik zie ze in adoratie op me afkomen en denk: ik wil niet dat je me aanraakt!

14

bank aan me zitten te denken. Of me haten, dat is natuurlijk ook heel vreemd en angstaanjagend. Alsof ik een soort menseneter ben. Het geeft me altijd een heel onvrij gevoel.

Andreas is op een bepaald moment opgehouden buitenshuis te eten. Ze kreeg een soort fobie dat iedereen altijd even wilde kijken hoe *Andreas Burnier* een aardappel in haar mond steekt. Zulke proporties heeft het natuurlijk niet echt, maar ik herken het wel. Ik wil ook niet steeds op mijn werk aangesproken worden. Een vriendin van me zei: jij gedraagt je alsof ieder moment ontdekt kan worden dat je al die boeken niet zélf geschreven hebt. Zo is het inderdaad. Als iemand iets leuks zegt over een stukje in *Opzij* denk ik: ja, dat was vorige week. Want de werkelijkheid van het schrijven is heel onromantisch. Dag in, dag uit niet meer produceren dan twintig regels per dag, denken dat ik het niet meer kan en nergens goed voor ben. En dan heeft bejegend worden alsof je heel wat voorstelt iets bedreigends. Die verantwoordelijkheid moet ik wel steeds weer waarmaken, terwijl ik weet hoe slecht het eigenlijk gaat.

Laten we eerst eens vaststellen hoe groot haar roem nu precies is. 'Die is natuurlijk heel klein. Eens in de twee weken word ik op straat herkend, dat is wel een handzaam criterium. Veel is het niet. Maar ik zal wel gestraft zijn omdat roem een van mijn motieven was. Voor hetzelfde geld had ik mij als een ware *Harry Mulisch*

echt met letters óp geschreven dat het géén roman is. Maar nee hoor. Wat moet een vrouw alleen daartegen doen? Ik werd plotseling vergeleken met *Baudelaire*, met *Calvino*... In plaats van dat ze kijken waar het boek eigenlijk over gaat. Het is net alsof alle veranderingen die in de letteren plaatsvinden, moeten worden genivelleerd. Met 'Dame' wilde ik keetellen, slagroom spuiten, bellen blazen. Ga dan niet doen alsof ik Baudelaire ben! Het is pijnlijk, als je geprezen en bewonderd wordt om eigenschappen die je wel zou *willen* bezitten, maar in werkelijkheid niet bezit.

En dan lopen de reacties op mijn werk ook nog eens enorm uiteen. Het is wilde woede of dolle bewondering. Dat is natuurlijk ook mijn eigen schuld hoor. Maar ik kan soms zó verlangen naar bezonnen, neuzelende recensies. Serieuze reacties zijn zeldzaamheden. Wat wél veel voorkomt is dat schoolkinderen scripties over me schrijven. Dat vind ik ook leuk. Die lezen vaak beter dan *Goedegebouwe* en *Peeters* bij elkaar. Diepdoorwrochte stukken. Dat streelt mijn ijdelheid, en dan voel ik me eventjes beroemd zoals ik vroeger dacht dat ik me zou voelen.

Ze maakt het zichzelf ook niet gemakkelijk. Hoewel ze zegt binnen de vrouwenbeweging net zo omstreden te zijn als daarbuiten, presenteert ze zichzelf steeds als een ware woordvoerster van de feministische zaak, bovendien 'op een terrein waar iedereen verstand van heeft: de in-

Dat soort dingen blijft bij haar buiten schot. En de schemerige of pijnlijke ervaringen die ze wél opdiept, winnen plotseeling aan glans wanneer ze worden opgenomen in haar immer heldere en kortdurende stijl. De zwakke momenten worden ingelijfd en doen niet af aan het strijdvaardige beeld. En omdat ze die strijdlust ook nog met grote stelligheid en veel plezier de meest grillige kanten opstuurt blijft ze helemaal ongrijpbaar: 'Ja, heerlijk. Ik heb ook niet de behoefte om een allesoverkoepelende synthese te formuleren. Alles wat paradoxaal is heeft mijn interesse. Zoals wijlen Feyenoords erevoorzitter *Cor Kieboom* placht op te merken: waar staat geschreven dat je consequent moet zijn? De dingen zijn natuurlijk ook pas interessant als ze niet helemaal kloppen, als je denkt: zowel dit als dat. Bij de meeste mensen leidt dat tot grote genuanceerdheid, bij mij niet. Ik krijg de meest uiteenlopende meningen op een heel lompe manier aan elkaar gemonteerd.'

Zodat de mensen die haar bewonderen haar niet kunnen omarmen, omdat ze geen eenduidig wezen is. Dus zetten ze haar op een voetstuk. Dan ben je van iemand af. Ze is niet de eerste vrouw die dat overkomt, en ook niet de laatste. ▼

Chris Keulemans

Chris Keulemans is redacteur van DE HELLING

POLITIEK EN HET BRUTO NATIONAAL GELUK

de staat zich niet overal mee bemoeit. In theocratieën en andere heilstaten bestaan duidelijke regels voor de juiste manier van leven.

Tot welke god mensen moeten bidden, hoe ze hun seks moeten inrichten, van welke kunst ze mogen genieten, hoe de opvoeding van kinderen in zijn werk moet gaan. In een burgerlijk-liberale maatschappij is dat ieder zijn eigen zaak. De overheid is er voor het openbare leven.

Foto Rob van Veggel / HH

Waarom heeft links toch zo weinig eigen, originele, inspirerende antwoorden op vragen van deze tijd? Erger nog: waarom wordt deze vraag honderd keer gesteld en nooit behoorlijk beantwoord? Deze indringende vragen stelde EISSO POST zichzelf in de oorspronkelijke inleiding van het stuk dat wij hier afdrukken. Hoe zwaarwichtig zijn vragen, hoe lichtvoetig zijn stijl van antwoorden. Een onalledaagse combinatie. Een artikel voor de goede verstaander.

Mensen hebben eten en drinken nodig en voldoende rust en slaap. Ze zoeken bescherming tegen vijandige invloeden uit hun omgeving, in de vorm van onderdak en kleding. Ze moeten hun tijd kunnen besteden op een manier die ze nuttig en aangenaam vinden, of die manier nu werk, onderwijs of vrije tijd genoemd wordt. En ze hebben meestal behoefte aan andere mensen om mee te praten, activiteiten te ondernemen en te vrijen.

Een overheid die ijvert voor het welzijn van haar burgers vertaalt dit lijstje meestal in een behoorlijke positie in de maatschappij (lees: een goede baan) en een behoorlijk inkomen. Dit heeft twee voordelen. Het aantal werkende landgenoten en het Bruto Nationaal Produkt zijn makkelijker te meten dan deze - meer ongreepbare - vormen van persoonlijk welbevinden. Een belangrijker voordeel is misschien nog wel dat op deze manier

Een enorm nadeel van die aanpak is natuurlijk dat baan en inkomen niet hetzelfde zijn als een prettige besteding van de tijd, met de mensen die je daarvoor uitkiest, etcetera. De bewering dat menselijk geluk uitsluitend afhankelijk is van de baan die iemand heeft en van de hoeveelheid geld die ermee verdiend wordt, zou bij iedereen stuitend bot overkomen. Maar in de praktijk vormt datzelfde idee de kern van het beleid van welke westerse overheid dan ook. Linkse - in de praktijk: sociaaldemocratische - overheden zullen de lonen iets meer willen nivelleren en de welvaart gelijkjer willen distribueren, maar dat doet principieel niets af aan wat ik beweer.

Mimetische begeerte

De mensen in Nederland, in West-Europa krijgen een steeds hoger inkomen maar ze moeten ook steeds meer uitgaven

doen. Er zijn in het Westen paupers wiens koopkracht een veelvoud is van die van de gemiddelde wereldbewoner. Volgens de Fransman *René Girard* ligt dat aan de 'mimetische begeerte': mensen gaan zich arm voelen als hun omgeving rijker is dan zij, ze willen per se hetzelfde hebben of iets meer, hoe hoog of hoe laag het inkomen van die omgeving ook is.

Daar zit iets in. Twintig jaar geleden kon je je nog niet arm voelen als je geen video en cd had. Nu is het leven zonder beide consumptiegoederen wel wat kaal. Hetzelfde geldt voor vliegvakanties, wasmachines, pc's. Maar ook voor uitgesproken niet-jaloerse mensen is het moeilijk om in deze maatschappij rond te komen met een minimum-inkomen. Dat komt door de dwang tot uitgaven die de moderne maatschappij met zich meebrengt.

Ons dorp

Ik zal dit met twee voorbeelden duidelijk maken. Eerst een voorbeeld van het omgekeerde, wat kneuterig en overdreven getoonzet omwille van de helderheid van mijn betoog: een dorp, uit de tijd dat een dorp nog een dorp was. Iedereen heeft een stel werkkleren en een pak voor de zondag. Bij alle bureaus kun je zonder bezwaar de deur platlopen. Sociaal leven bestaat uit zang, dans, harmonicaspel, klaverjassen en oude volksoverleveringen vertellen. Van alle huwbare mannen c.q. vrouwen van je eigen leeftijd ken je naam en adres, en als je behoefte hebt nader kennis te maken, kun je makkelijk eens binnenvallen. Zwemmen kun je in de rivier, voetballen op het land van boer Krelis, en wie eens geen mensen om zich heen wil zien en verlangt naar de vrije natuur hoeft maar tien minuten te lopen om zijn wens ingewilligd te zien. Ongetwijfeld zouden u en ik in zo'n situatie nog van alles missen. Maar het zou volledig onze eigen vrije keuze zijn om zulke zaken aan te schaffen en geen maatschappelijke noodzaak. Natuurlijk wordt het dorpsleven vaak geplaagd door onrechtvaardige verhoudingen, bekrompen opvattingen en religieus fundamentalisme. Evenwel met de kwestie van het al dan niet gedwongen uitgavenpatroon heeft dat niets te maken.

Stellen wij hier tegenover het moderne stadsleven. Vrienden en familie wonen niet meer allemaal in dezelfde buurt. De moderne mobiliteit heeft vaak zelfs tot gevolg dat zeker de helft van alle goeie vrienden en naaste familie in andere plaatsen woont. Die contacten bijhouden betekent: lange telefoongesprekken en reizen.

Het sociale leven speelt zich steeds meer in horeca-gelegenheden af. Naarmate mensen meer geld hebben, geven ze het

steeds meer aan allerlei drankjes en etentjes uit. Wie niet zo van horeca houdt, zal er toch vaak in terecht komen, of zich regelmatig huiswaarts begeven terwijl zijn gezelschap het restaurant of de bar opzoekt. Voor veel mensen speelt de liefdes- en huwelijksmarkt zich groten-deels af in kroegen en disco's. Daar wordt versier- en toenaderingsgedrag getoleerd waar elders vreemd van zou worden opgekeken.

Mooie kleding is belangrijk. Nog nooit is het zó gemakkelijk geweest om goedkoop aan degelijke kleding te komen. En nog nooit is dat sociaal zó onvoldoende geweest. Niet dat mensen die niet in de nieuwste mode lopen, beschimpt of bespuwd worden. De houding inzake uiterlijk van de meeste mensen is niet intolerant. Maar wie niet op zijn minst af en toe in heel gekke kleren voor de dag komt, wordt er niet interessanter op, al is het zijn eigen zaak.

Televisie wordt veel besproken, juist in groepjes mensen die elkaar nog niet zo goed kennen. Wie niet weet hoe *Ron Brandsteder* of *Tracy Chapman* eruit zien, is een beetje een zonderling. Nogmaals: hij zal er niet om gepest worden, maar wel de helft van de conversatie missen. Wie kleine kinderen heeft en toch eens weg wil, moet een babysit huren, want tantes en goeie buurmannen zijn niet voorhanden. Wie problemen heeft waar hij niet uitkomt, moet naar een therapeut want 'die heeft ervoor geleerd'. Iedereen kan zijn eigen voorbeelden aan dit lijstje toevoegen.

Het is niet gezegd dat al deze aspecten van de moderne maatschappij slecht zijn en dat we in een 'verderfelijke consumptiemaatschappij' leven. Maar ze kosten wel allemaal geld. Sommige diensten, zoals kinderopvang en hulpverlening, zouden volgens links geen particulier geld moeten kosten, maar ten eerste is het nog niet zover en ten tweede is een uit de belastingen betaalde voorziening iets anders dan een vrij beschikbaar sociaal netwerk.

Eindeloze competitie

Zowel een liberaal als een sociaaldemocratisch getint economisch beleid is er uiteindelijk officieel op uit iedereen een voldoende inkomen te bezorgen om aan het maatschappelijk leven deel te nemen. Beide soorten beleid zullen waarschijnlijk achter de feiten aan blijven lopen. In een maatschappij met een steeds hoger produktiepeil wordt het maatschappelijk leven alsmaar versnipperder en ingewikkelder, en zal bijblijven steeds hogere uitgaven vereisen. Voor degenen met de laagste inkomens zal het altijd moeilijk blijven aan die eisen te voldoen. In elk ge-

val zullen ze geen of weinig besteedbaar inkomen overhouden.

Alle minima zullen met elkaar strijden om banen, om opleidingen, om goede posities. Individueel, als groep (vrouwen, minderheden), als wijk of als regio. Allemaal willen ze modaal of bovenmodaal worden, en ze zullen het nooit allemaal worden. Terecht wijst *Jos van der Lans* in *DE HELLING* van voorjaar 1990 op het falen van het doelgroepenfetisjisme. De ellende is alleen dat een beleid met alle minima als doelgroep waarschijnlijk even hard zal falen.

Intussen eist de hogere produktie, die voor een voldoende levenspeil voor iedereen zou moeten zorgen, haar tol. Het natuurlijk milieu is al bijna te afgezaagd om te noemen. Het arbeidsproces wordt efficiënter maar ook onaangename; niet voor niets komen steeds meer mensen in de WAO terecht. Het onderwijs richt zich naar eisen die het bedrijfsleven stelt. Langzaam terug naar ouderwetse, prestatiegerichte, tamelijk autoritaire leerfabrieken. De leefbaarheid en het eigen karakter van steden worden bedreigd door prestige-objecten, die ervoor moeten zorgen dat de stad niet 'achterloopt' of 'buiten de boot valt'. Arbeidsethos wordt weer kritiekloos aanvaard, en de druk op werklozen om desnoods het vervelendste werk te doen, wordt vergroot. Naarmate de organisatie van de produktie ingewikkelder wordt, nemen steeds vaker specialisten de sociaaleconomische debatten voor hun rekening. Hoeveel deze debatten iedereen aangaan, begrijpt de gemiddelde mens begrijpt er niets van. Hij kan de argumentaties niet volgen en verliest zodoende zijn *grip* op de omgeving. Zo krijgt de rationalisatie van de marktconforme produktie een steeds vastere greep op alle aspecten van de maatschappij, op een manier die maar weinig bureaucratische systemen haar na zullen doen. Sommige critici van het systeem willen de grenzen van de produktie laten bepalen door die van de mogelijkheden van het milieu of bepleiten een *Groen Nationaal Produkt*. Ze bedoelen het goed en proberen althans, misschien als enigen, de eeuwige groei te bekritisieren. Maar uiteindelijk leveren ze alleen amendementen op een ontwikkeling waar ze zich al bij hebben neergelegd. Dit is geen pleidooi voor soberheid; soberheid zegt me niks. Ik hou van tv kijken met een grote zak chips en een pak jus of een paar pilsjes. Ik hou van grote feesten als het leuke feesten zijn, van reizen, en ik heb graag alle muziek die ik mooi vind bij de hand op cassette of zwarte schijf. Dat laatste is me trouwens met vijftien jaar minimumpeil aardig gelukt. Een miljonair van enige decennia terug had met geen mogelijkheid zoveel

Het ghetto

Iedereen weet wat achterbuurten zijn; en men hoeft zich niet in het verschijnsel te hebben verdiept om een vuistvol kenmerken te noemen. En hopelijk weet iedereen ook dat er sinds het ontstaan van geïndustrialiseerde samenlevingen ghetto's zijn geweest. Echter: sinds het aantrekken van zogenoemde gastarbeiders, het afsnijden van de koloniale verhoudingen en de enorme kloof tussen Noord en Zuid, trekken er steeds meer niet-westerlingen naar Nederland. En aangezien de gevestigde macht in dit land nog steeds blank, dus racistisch; mannelijk, dus seksistisch; westers, dus christelijk en kapitalistisch, dus uitbuitend zullen mensesoorten die deze kenmerken niet bezitten zich moeten ophouden in de marge van deze samenleving. Want: blij met een dak boven het hoofd, een beschutting tegen weer en wind en een stuk intimiteit, neemt de landverhuizer m/v alles wat wordt aangeboden door wie dan ook. En langzaam bekend van cultuurschok en migratie-stress leren allochtonen na jaren de hiërarchische infra-structuur van stadsinrichting kennen. Zo komen achterbuurtbewoners tot bewustzijn en wordt het ghetto een broeikas van macht en onmacht, van opbouw en afbraak, van veiligheid en onveiligheid. In die hitte, die ook kilte is, ontwikkelt de migrant m/v de drang om te emanciperen, om gelijkwaardig te zijn aan de anderen. En de

middelen die worden ingezet, zijn de krachtbronnen van de eigen cultuur: de religie, de ethnische leefregels en de niet-Hollandse leefstijl. Daarmee kunnen wij onze frustraties vieren als overwinningen op de machtscultuur. En in de woning: de omgeving waarin wij intens leven is onze macht en vrijheid voelbaar aan de huissleutel! Personen die landverhuizen zijn doorgaans sterk; en ze nemen het beste van hun geboortegrond mee en delen dat met hun nieuwe landgenoten. Nederlandse steden en Nederlandse burgers zijn dankzij de migranten enorm en zichtbaar vernieuwd. De vreemdelingen die de vernieuwing hebben aangezet, behoeven ook de ruimte om volwaardig burger te zijn. Maar als allochtonen nog steeds worden gehuisvest in buurten en huizen die zijn afgewezen door de autochtonen - dan zullen er geen hechtingsgevoelens dus geen zorgrelaties ontstaan met de woonplek. Integendeel: de woede zal destructief worden afgereageerd op de buurt, de wijk en de stad. En zo zal iedere stad een eigen karakter ontwikkelen, een eigen uiterlijk, een eigen geluid en ritme - en een innerlijk dat getekend is door een verleden van winst en verlies op het leven.

Astrid Roemer

Astrid Roemer is schrijfster

ling zich institutionaliseert (wat heel moeilijk te vermijden is) schiet ze, zeker in dit geval, haar doel voorbij.

Knellende logica

Alleen als meedoen aan het maatschappelijk leven, op welke manier dan ook, voor ieder gewaarborgd is, is er een kijk op werk, op vrije tijd, op ruimtegebruik en op vorming van kinderen mogelijk die *niet* alles wil optimaliseren, die niet alles maximaal wil benutten om zoveel mogelijk waren en diensten te produceren en uiteindelijk te consumeren. In theorie heeft links zo'n kijk wel vaag aangehangen, in de praktijk heeft het altijd gevochten voor een hoger consumptieniveau voor het overgrote deel van de bevolking (al dan niet met het argument dat 'het kapitaal maar moest dokken'). Traditionele revolutionaire (met name marxistische) theorieën gingen er vaak vanuit dat na de val van het kapitalisme veel *efficiënter* geproduceerd zou kunnen worden, dat de produktiekrachten zich pas dan echt vrij zouden kunnen ontplooiën, met overvloed als gevolg. We zullen er misschien aan moeten wennen dat de écht gewenste revolutie het einde van de absolute efficiency als doelstelling zal betekenen, als enige kans op het scheppen van een menselijke maatschappij.

Links heeft geen antwoorden op hedendaagse vragen omdat het rechtse vragen zijn. Meer geld en een betere maatschappelijke positie voor iedereen die in een achterstandspositie verkeert, zullen in de praktijk betekenen: rationelere productie en meer - op concurrentie gericht - onderwijs. De kapitalistische logica wordt aangevaard en zelfs gestimuleerd, alleen bij het verdelen van de buit laat men nog een 'links' geluid horen.

Een behoorlijk inkomen voor iedereen is al erg moeilijk zolang de voortdurende sociale opwaartse druk op uitgaven niet gestopt wordt. Een goede maatschappelijke positie voor iedereen is zelfs per definitie onmogelijk, waar 'goed' bijna altijd betekent: op of liever nog boven het gemiddelde. Wel kan er aan de *status* van zulke posities wat gesleuteld worden. Onderaan de maatschappelijke ladder staat, ook in een extreem egalitaire maatschappij, altijd wel iemand, maar in een gezonde samenleving hebben hij of zij en zijn of haar omgeving schijt aan die ladder. ▼

Eisso Post

muziek in huis kunnen hebben. Waar ik wél voor wil pleiten, is een minimumbeleid dat aan de andere kant begint - niet bij de inkomsten maar bij de uitgaven. Hoe richt je de wereld zo in dat ieders vrij besteedbare geld ook werkelijk vrij besteedbaar wordt - zonder het gevaar van maatschappelijk isolement? Mijn eigen antwoord daarop is: ik weet het niet. Maar er is ook zo weinig over het onderwerp nagedacht, dat zou op zijn minst eens snel moeten gebeuren. In elk geval lijkt mij één van de belangrijkste punten dat de steeds verdergaande sociale versnippering tegengegaan wordt: mensen moeten weer (meer) vanzelfsprekende contacten krijgen, dicht bij huis, mensen bij wie binnengevallen kan wor-

den en op wie een beroep kan worden gedaan. Er moeten weer sociale netwerken komen waar niemand buiten hoeft te vallen omdat hij bepaalde uitgaven niet kan doen. Hoe die sociale netwerken eruit moeten zien, en hoe sociale controle geweerd kan worden, is het moeilijkste vraagstuk. Kaart- en bingoclubs in het buurthuis zijn niet aan iedereen besteed, en alleenstaandenavonden ademen doorgaans de sfeer van mensen die al uit de boot zijn gevallen. Het mobiliseren van een stoot welzijnswerkers om dit probleem aan te pakken, zou de essentie missen. Het contact dat mensen zomaar, spontaan, zonder daarin *begeleid* te worden, met elkaar hebben, moet voorop staan. Met name als een welzijnsinstel-

DAGBOEK VAN EEN ALBANIË-GANGER

ZOMER 1990 - HET EINDE VAN HET VERRE PARADIJS

Maandag 25 juni 1990

Tijd voor mijn maandelijks telefoontje naar *Piet Ordeman* in Rotterdam. Het gaat altijd over dezelfde onderwerpen: Albanië en geld. De gesprekken verlopen volgens een vast patroon: ik eis royalties van de verkoop van mijn bij hem uitgegeven Albanië-reisgids, die nooit automatisch uitbetaald worden, *Piet* vraagt begrip voor zijn penibele financiële situatie en dan komt er een compromis uit. Meestal moet ik het geld zelf komen halen.

Dat had zo nog jaren door kunnen gaan als er geen sprake was geweest van het einde van de Koude Oorlog. Want sinds de val van allerlei Oosteuropese communistische regimes in het najaar van 1989 hebben de media ontdekt dat er ook nog een communistisch land in Europa ligt waar niets te merken is van dissidenten, liberalisering en vrije markt economie: stalinistisch Albanië.

Niet alleen de gespecialiseerde buitenlandjournalisten die incidenteel over Albanië schrijven of programma's maken - *Frits Schils*, *Peter Michielsen*, *Peter Flik* - komen met analyses en reportages. Veel meer journalisten gaan op zoek naar informatie en nieuwsbronnen en al snel komen ze dan terecht bij *Piet*, een ouderwetse *fellow-traveller* en propagandist die nooit te beroerd is om boude uitspraken te doen en smakelijke anekdotes te vertellen over zijn wederwaardigheden in Albanië.

In november 1989 schrik ik me wild als *Greet*, een keurige dame op de volwassenenschool waar ik werk, vraagt of ik iets met Albanië te maken heb. Ze heeft op de tv fragmenten van een propaganda-bijeenkomst gezien ter gelegenheid van vijftienveertig jaar Socialistisch Albanië en mijn naam in close-up gezien op een boekje.

Een week later staat in de *NRC* een inter-

view met *Piet Ordeman* met als kop 'De eenzame strijd van een verbitterde Albanië-fan'. Hij wordt afgeschilderd als een enge sectarist, de laatste Nederlandse stalinist, een idioot die negentien keer in Albanië was en geen moeite heeft met geschiedvervalsing. En daartussen zie ik mijn naam staan. Ik word hiermee geassocieerd. Collega's beginnen vragen te stellen. Hier moet onmiddellijk een einde aan komen. Ik wil ontbinding van het contract, ik wil niet op deze manier met Albanië geassocieerd worden.

In een pittig telefoongesprek en tijdens een ongemakkelijk gesprek bij mij thuis in december 1989 spreken we af dat er een eind zal komen aan onze gezamenlijke, redelijk succesvolle reisgidsbusiness. Onze opvattingen over de ontwikkelingen in Albanië lopen teveel uiteen en ik heb geen tijd en geen zin om veel energie te stoppen in de voorbereidingen van de derde druk. *Piet* zal me uitkopen en dan heb ik verder

niets meer met reisgidsen en royalties en Albanië te maken en hoef ik me niet meer wild te schamen als ik zijn ongenueanceerde verdediging van het Albanese regime in kranten lees.

Die afspraak is nu al maanden geleden gemaakt maar concrete stappen zijn er nog niet gezet. Telkens als Albanië weer in de publiciteit komt, bel ik *Piet* op om hem te herinneren aan de voorgenomen scheiding der geesten. Deze keer is er wél geld, ik spreek af vrijdag naar Rotterdam te komen.

Dinsdag 26 juni 1990

De volgende dag voel ik toch wel iets van een emotionele breuk, na zeventien jaar gezamenlijke fascinatie voor een klein socialistisch Balkanland. *Piet* is nog steeds dezelfde *fellow-traveller* als in 1973, toen we deelnamen aan een van de eerste groepsreizen naar Albanië en geheel onder de indruk terugkwamen. Ik heb jarenlang het Albanese experiment met verve verdedigd en deelgenomen aan politieke groepsreizen. Ik ben dus ook *fellow-traveller* geweest maar geleidelijk maakte mijn enthousiasme voor het unieke Albanese socialisme plaats voor sceptis. Zo rond 1978 raakte ik teleurgesteld in socialistische landen die het op een andere manier probeerden dan het verbureaucratiseerde Oostblok: Cuba, China, Vietnam, Cambodja en Algerije. Vooral het bekend worden van de gruweldaden in Cambodja na de val van het Pol Pot-regime werkte shockerend.

Mijn *fellow-travellerschap-oude* stijl is afgelopen op een avond in 1978 als ik voor het clubblaadje *Albanië-Informatie* een artikeltje schrijf over de resultaten van de vijfjarenplannen op landbouwgebied. Ik maak er nu wat meer werk van en vergelijk een en ander met de planning

Foto Piet den Blanken / HH

Foto Piet den Blanken / HH

van vijf jaar geleden: alle vijfjarenplannen staan tenslotte in donkerrood kunstleer gebonden op mijn boekenplank.

Ik kan me nog goed herinneren dat ik me bedonderd voelde toen ik in de weer was met die tarwe- en suikerbietencijfers: het plan was helemaal niet gehaald en zeker niet overtroffen zoals in de juichende persberichten uit Tirana werd gemeld. Het *Albanië-Komitè* waar ik inzat, was destijds al gehalveerd omdat een aantal actieve leden na de breuk tussen Albanië en China in 1978 de kant van China had gekozen en eruit was gezet. Ik besloot er ook mee te stoppen. Drie planken propagandaliteratuur, stapels magazines uit Albanië en het hele archief van de *Stichting Nederland-Albanië* heb ik in een grote doos gestopt. *Piet Ordeman* heeft alles opgehaald. Hij ging in z'n eentje door. Die fellow-travellerperiode is afgesloten. Maar er komt iets anders voor in de plaats. Ik blijf me tot mijn eigen verbazing bezighouden met Albanië, al is het op een heel andere manier en in een heel ander perspectief.

Ik verdiep me in de geschiedenis, de Turkse periode, de kwestie Kosovo, de bloedwraak, lees oude reisboeken in de Koninklijke Bibliotheek. En de jaarboeken van Amnesty International. Een beetje beschaamd kom ik tot de ontdekking dat we tijdens de reizen door Albanië wel heel veel voor zoete koek hebben

aangenomen. De geschiedenis en de huidige realiteit van Albanië zijn toch wat gecompliceerder. Mijn interesse verbreedt zich, ik koop boeken over de geschiedenis van de Balkan en ga met vakantie naar Turkije, Griekenland en Joegoslavië, waar ik tot de ontdekking kom dat veel 'typisch' Albanese zaken veel Turkser zijn dan de Albanese zouden willen....

In 1981 ga ik voor het eerst na jaren weer naar Albanië, als reisleidster, met een groep die grotendeels uit geïnteresseerde toeristen bestaat. Die toeristen zingen geen liederen van *Brecht* meer tijdens de busreizen door het land en ze hollen ook niet om zeven uur 's ochtends onder het scanderen van de namen *Marx, Lenin, Engels, Stalin, Mao* in looppas naar zee, zoals dat vroeger bij de politieke reizen gebeurde.

Ik kijk met andere, veel kritischer ogen naar het land. Ik weet nu waar de gevangnissen en werkkampen liggen en kijk nu iets anders naar die idyllische landschappen. Ik vind het nog steeds ongehoorlijk boeiend hoe deze samenleving functioneert, maar er zijn ook dingen die me nu irriteren en opvallen terwijl ik ze vroeger niet zag.

Ondertussen is in Nederland de belangstelling voor reizen naar en reisgidsen over exotische oorden aan het groeien. De VPRO gaat met groepen naar Albanië.

De radio-uitzendingen die naar aanleiding daarvan gemaakt worden, zijn schitterend: relativerend maar met warmte en veel humor. Een Nederlandse reisgids over Albanië bestaat nog niet..... het lijkt me leuk om die te schrijven, er is zo langzamerhand heel veel materiaal.

Bij een commerciële uitgeverij hoef ik met dit idee voorlopig niet aan te komen. Er gaan misschien driehonderd Nederlanders per jaar naar Albanië, de belangstelling begint wel te groeien maar vooralsnog stelt het toerisme niet veel voor. Ik leg het reisgidsplan voor aan *Piet* die meteen enthousiast is. Hij wil het wel uitgeven en er kapitaal in steken, er is zelfs sprake van dure kleurenkaternen.

Vrijdag 29 juni 1990

De drukkerij/uitgeverij is vlak bij het station en als ik binnen kom is *Piet* bezig met twee conversaties tegelijk op verschillende telefoonlijnen.

Hij heeft aan het eind van de jaren zestig zijn studie sociologie opgegeven en is drukker geworden van revolutionaire brochures en tijdschriften voor diverse maoïstische partijen en hun afscheidingen. Tegenwoordig leeft hij van het gewone handelsdrukwerk maar zijn vrije tijd staat nog altijd in het teken van de revolutionaire beweging in diverse landen en van Albanië in het bijzonder.

Piet distribueert boeken en tijdschriften

uit Tirana, is uitgever en zorgt er via een zelf opgezet reisbureau voor dat hij minstens eenmaal per jaar zelf reisleader is van een groepsreis naar Albanië. Verder is zijn drukkerij merkwaardig genoeg verzamelaars van Albanese vluchtelingen en Albanese uit Kosovo die koffie drinken, de laatste nieuwtjes vertellen en af en toe wat helpen met inpakken.

Ik loop met de Albanese *Enver* (pseudoniem) door *Piets* magazijn om te kijken of er nog wat interessants uit Albanië is gekomen maar dat is niet het geval. De romans van *Ismail Kadare* liggen er, in allerlei talen, en ik vertel Enver dat ik de afgelopen week *Kroniek van de stenen stad* van Kadare heb gelezen, een prachtig, somber boek over een jeugd in de Tweede Wereldoorlog in Gjirokastra in Midden-Albanië. De meeste boeken van Kadare zijn in het Nederlands verschenen, maar deze betekent zijn doorbraak en heeft echt heel goede recensies gekregen in de *Volkskrant* en *NRC*. Enver merkt op dat hij en andere Albanese het boek dolgraag in het Albanese zouden lezen maar dat het onmogelijk is die uit Albanië te importeren.

Ik vraag Enver verder wat hij denkt dat er in Albanië zal gebeuren. Na de val van *Ceausescu* is Albanië nu echt nog het enige communistische land in Europa. Enver wacht af wat de toegezegde concessies van partijleider *Ramiz Alia* op het gebied van reisevrijheid en vrijheid van godsdienst in de praktijk zullen voorstellen.

Ik krijg van *Piet* helaas maar de helft van het geld waar ik recht op heb. En voor het opzeggen van het contract is ook geen tijd. Ik zucht en zeg dat ik dan volgende week zaterdag de rest wel kom halen. Zo gaat het nu altijd.

's Middags is er het jaarlijkse uitstapje van de school waar ik enkele lessen maatschappijleer geef. Tijdens de wandeling komt het gesprek op het einde van de communistische regimes en wordt me gevraagd hoe het zit met de positie van intellectuelen en de dissidentenbeweging in Albanië. Moeilijk om uit te leggen dat zoiets niet echt bestaat daar.

Dinsdag 3 juli 1990

Het is de drukste week van het jaar in mijn werk: feesten, excursies, evaluatiedagen en ik heb niet veel tijd om kranten te lezen en tv te kijken. Ik hoor wel dat er iets aan de hand is in Albanië en dat er mensen de westerse ambassades zijn ingevlucht.

Woensdag 4 juli 1990

Nog nooit meegemaakt gedurende de zeventien jaar dat ik mij met Albanië bezighoud: Albanië is voorpaginanieuws en niet zo'n beetje ook. Opgewonden koop

ik de dagbladen en lees de koppen: Vluchtelingen in ambassades / Albanese lopen storm op ambassades / Sinds zondag flinke onlusten in diverse steden / Bom ontploft bij Cubaanse ambassade.

Vrijdag 6 juli 1990

Volgens de kranten en de radio zijn er ondertussen al meer dan duizend vluchtelingen in de Westduitse ambassade in Tirana en is de toestand onhoudbaar. Ik probeer me het voor te stellen: die saai, bloedhete stad met z'n brede straten en hoge platanen en rustige buitenwijken waar je een kanon kunt afschieten. Albanese die over de muren van de ambassade klimmen....

Zaterdag 7 juli 1990

In mijn agenda staat dat ik om 10.00 uur in Rotterdam moet zijn om geld te halen en een contract te veranderen. Om acht uur is *Piet Ordeman* aan de lijn: ik heb geen tijd en geen geld op dit moment, ik bel je terug.

Ik koop *Trouw*, *Volkskrant*, *Algemeen Dagblad*, *Utrechts Nieuwsblad* en *NRC-Handelsblad*. Er zijn door de politie uiteen geslagen demonstraties geweest op het Skanderbegplein in hartje Tirana, een plein dat ik alleen maar ken als het vreedzaamste en stilste plein ter wereld waar je tijdens de traditionele avondwandeling een paar rondjes loopt, al pratend en flirtend; een plein zonder auto's en met af en toe een ratelende paardenkar. Ik heb wel eens cassettebandjes opgenomen met straatgeluiden: ongelooflijke stiltes hoor je dan... *De Volkskrant* heeft twee fellowtravellers geïnterviewd. In een artikel met de kop: Albanië-adepten begrijpen weinig van alle commotie zegt *Piet Ordeman* dat 'de Joegoslavische geheime dienst de boel weer zit op te juttien; het zal wel weer met een sisser aflopen'. En directeur *Dolf Went* van reisbureau *Marco Polo*, ook een goede bekende, die een groep toeristen naar Albanië op het vliegtuig zet, maakt zich geen zorgen: 'De mensen die de ambassades zijn binnengedrongen zijn misschien op het verkeerde been gezet. Ze weten niet wat ze overboord gooien'.

Trouw heeft een prachtige fotopagina over Albanië van *Co de Cruyff* die vast met de recente journalistenreis is meegevoerd. De foto's hebben niks te maken met demonstraties en vluchtelingen in ambassades maar tonen die kant van Albanië die ik ook zo ontroerend en niet van deze tijd vind: een dansaal in een jaren vijftig hotel, domino spelende mannen, een boerendorpje, een ongeval met een fiets, schooljongens op straat..... In de korte begeleidende tekst staan passages die me uit het hart gegrepen zijn: 'Echt ongelukkig ogen die mensen niet in

het laatste stalinistische museumstuk dat Europa rijk is. Is Albanië dan toch een heilsstaat?' En: 'Een prachtland voor mensen die al datgene haten wat je zou kunnen samenvatten met, om maar eens iets te noemen wat in Albanië in der eeuwigheid ondenkbaar lijkt, RTL Veronique. En wat is dat mooi, die stilstand! Spijtig van al die strafkampen, maar daar gaat het nu even niet om'.....

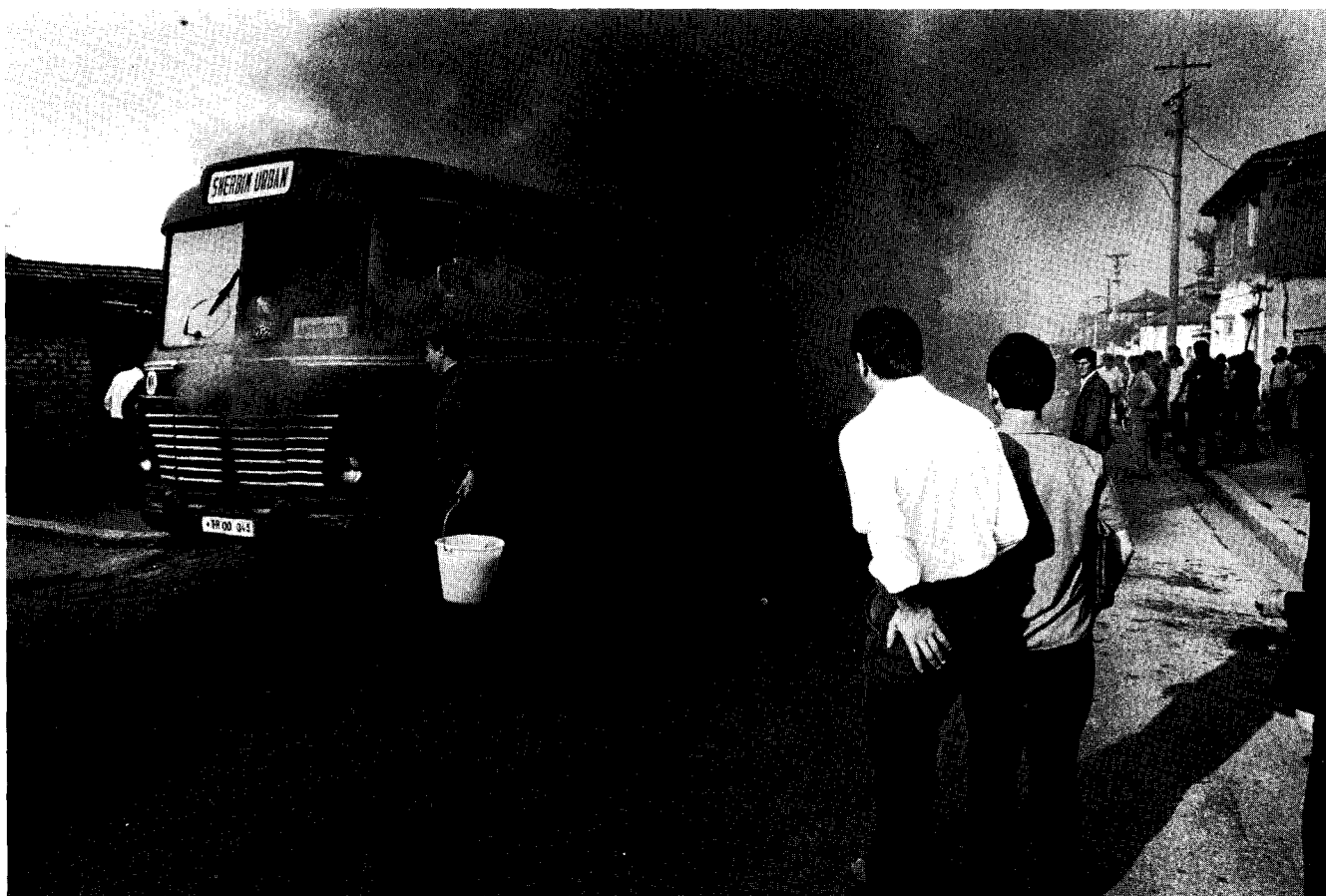
Ik herken het gevoel van die journalist in *Trouw*. Het dilemma tussen gevoel en realiteitszin. Het gevoel: Albanië moet zo blijven, jaren vijftig nostalgie, mooi, oud, rustig, uniek. Je moet er niet aan denken dat er een Mc Donald's in Tirana komt.... Of dat alle mensen er in van die verschrikkelijke bonte synthetische trainingspakken gaan lopen met een walkman op.... Zelfs de foelieleke socialistisch-realistische posters zijn van een ontroerende schoonheid. Naar zo'n uniek verparadijsje willen we wel eens in de paar jaar met vakantie en dan nemen we die groepsreizen op de koop toe.

De realiteitszin: natuurlijk, ook daar moeten democratie, vrijheid van meningsuiting, reisevrijheid komen. Laat ze daar ook kennis maken met westerse producten; weg met die enge partijbonzen en die vlaggenparades en armoedige fantasievolle klerenwinkels die naar mottenballen ruiken. Fellow-travellerschap en zelfs minder verheerlijkende varianten zijn in feite heel egoïstisch, moet ik toegeven als ik eerlijk ben.

's Avonds herlees ik een boek over fellowtravellers dat ik een paar jaar geleden in één adem heb uitgelezen omdat het zo confronterend was: *Verre paradijzen* van *A. Aarsbergen*, met als ondertitel: 'Linkse intellectuelen op excursie naar de Sovjet-Unie, Cuba en China'. Wat me altijd is bijgebleven van dit boek is dat de fascinatie en de blinde verering van intellectuelen voor een socialistisch land altijd het grootste zijn geweest in perioden van excessieve binnenlandse repressie. Dat geldt zowel voor de Sovjetunie en China als voor Vietnam en Cambodja. Op het moment dat de teugels werden gevierd, verflauwde de belangstelling en koos men andere verre paradijzen.

Zondag 8 juli 1990

De eerste tv-beelden uit de ambassade-wijk komen beschikbaar. Ik zie honderden mensen samengedromd in de tuinen van de Duitse ambassade en zie de uitreiking van uitreispapieren aan vluchtelingen in de Hongaarse ambassade. Het is er snikheet, mannen met ontblote bovenlijven zitten opeengepakt. De politie vormt een cordon rond de wijk; er is sprake van vervoer per boot van de vluchtelingen naar Italië. Gewetensvraag: als ik Albanese was geweest, zou ik dan nu ook in

Foto's Piet den Blanken / HH

de ambassade zitten? Ik denk eigenlijk van wel, als ik al niet eerder gevlucht was.

Maandag 9 juli 1990

Er begint wat te gebeuren in Albanië. Ramiz Alia wijzigt regering en partijtop, er worden ministers aan de kant gezet. En de voorbereidingen voor het vertrek van de vluchtelingen in de ambassades beginnen: ze krijgen papieren en laten pasfoto's maken. Spannend.

Om tien uur 's avonds zet ik NOS-Laat

aan, je weet maar nooit. En verdomd, Albanië is het hoofdonderwerp van N. En wie zit er in de studio? *Piet Ordeman* als Albanië-deskundige. Of is het Drs. Clavan? Ik weet nu zeker dat *Kees van Kooten* Piet voor zich heeft gezien toen hij zijn onsterfelijke creatie bedacht. Na een prachtige, van unieke archiefbeelden voorziene korte documentaire over Albanië ondervraagt *Charles Groenhuyzen* beide studiogasten. Ik zie de verbijstering in de ogen van de presentator bij de ant-

woorden van *Piet Ordeman*: zoveel blinde sympathie en zo weinig kritische distantie zal hij zelden meegemaakt hebben. 'Albanië moet de kans krijgen haar unieke systeem te ontwikkelen, en dat betekent nu eenmaal dat men de bevolking beperkingen moet opleggen en tegenstanders opzij moet zetten', aldus Piet. 'Ramiz Alia moet de grenzen dicht houden, buitenlandse invloeden buiten houden. Maar wie per se weg wil, moet de kans krijgen, de vluchtelingen in de ambassades mogen wat mij betreft een paspoort krijgen en naar het buitenland vertrekken', hoor ik Piet zeggen. Ik hoor het met gekromde tenen aan.

's Avonds laat nog een keer met huisgenoten Henk en Suzan de videoband van *NOS-Laat* bekeken en fel gediscussieerd over verschillende soorten fellowtravellerschap. Zij vinden mensen als *Piet* gevaarlijk en snappen niet hoe iemand zulke standpunten kan uitspreken. Ik merk dat ik vergoelijk en begrip vraag. Mijn standpunt - Albanië moet eigenlijk wel een beetje zo blijven want het is toch wel uniek, zo'n soort samenleving - wordt hard aangevallen. Achteraf vind ik dat wel terecht.

Dinsdag 10 juli 1990

De eerste groep vluchtelingen uit Albanië, de kleine groep die in de Tsjechische

ambassade verbleef, is met het vliegtuig van president *Havel* in Tsjechoslowakije aangekomen en is verwelkomd door minister *Jiri Dienstbier*, lees ik in *De Volkskrant*.

Ook in *De Volkskrant* een interview van *Piet de Moor* met *Jean-Paul Champseix*, die als leraar Franse taal- en letterkunde van 1982 tot 1986 in Tirana heeft gewoond en onlangs samen met zijn vrouw een boek heeft gepubliceerd: *57 Boulevard Staline, Chroniques Albanaises*. Champseix geeft Orwelliaanse voorbeelden van af luisterpraktijken en gebrek aan vrijheid van meningsuiting. Het echtpaar Champseix werd al die jaren nooit uitgenodigd bij collega's thuis.

Die avond is er voor het eerst een eigen Nederlandse tv-reportage van de NCRV uit Albanië, met interviews met regeringsleden en met de zoon van de verdreven koning *Zog* van Albanië: *Leka*. Helaas kan ik niet elke avond schakelend achter de tv zitten en alles wat betreft Albanië op de video opnemen: mijn monomanie wekt nu al de lachlust.

Woensdag 11 juli 1990

Bij het ontbijt lees ik interviews met opgeluchte Albanese in Praag die nu voor het eerst hardop hun gedachten kunnen uitspreken. Ze willen alleen niet in Tsjechoslowakije blijven, maar vertrekken naar Canada en de Verenigde Staten. Ik hoop voor hen dat ze daar welkom zijn.....

Ondertussen beginnen de voorbereidingen voor het spectaculaire vertrek per veerboot van de Albanese vluchtelingen. Binnen twee dagen zullen ze allemaal per boot van de havenstad Durres naar Brindisi worden gebracht.

Donderdag 12 juli 1990

Richard van den Brink komt eten. Ook hij is fellow-traveller geweest, samen hebben we aan drie groepsreizen deelgenomen. We halen herinneringen op aan ons eerste bezoek aan de Albanese grens, nu twintig jaar geleden. Tijdens een lifttocht in het zuiden van Joegoslavië leek het ons wel aardig te proberen Albanië binnen te komen. We kregen een lift van een nieuwsgierige Duitser en bereikten na een prachtige tocht inderdaad de grens maar mochten er niet in. Richard zwaaide nog met Mao's *Military Writings*, maar dat mocht niet baten.

Pas drie jaar later was het zover. Met een groepsreis van de Stichting Nederland-Albanië konden we het land binnen. Alle fracties van links Nederland waren present op die groepsreis: van *Dolle Mina* tot *Socialistische Jeugd*, van *Marxistisch Leninistische Partij Nederland* (MLPN) tot *Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland* en de populistische afsplitsing

Foto Piet den Blanken / HH

Foto Piet den Blanken / HH

daarvan die later *Socialistische Partij* zou gaan heten. Tolerant was men toen ook niet bepaald. Met *Kees de Boer* van de KEN (de latere 'Nederlandse Pol Pot') die we allemaal best kenden, spraken we geen woord tijdens die weken in Albanië, want hij hoorde bij de verkeerde partij. Piet Ordeman zat ook in die eerste groepsreis en ik geloof dat hij het was die voorstelde om voor onze groepsbus een groot en breed rood spandoek te maken met de tekst *Lofte Miqesia Skiptaro Hollandeze* ('Leve de vriendschap tussen Albanië en Nederland'). Hij ontwierp de letters voor het spandoek (hij zat toen al in het grafische vak als drukker) en wij naaiden gedurende twee kostbare vakantieavonden met de hand de letters op het spandoek.

In het najaar van 1973 organiseerden we

met de Utrechtse Albanië-reizigers in het Utrechtse jongerencentrum de *Raadskelder*, samen met politieke boekhandel *De Rooie Rat* een drukbezochte Albanië-week. Als beloning mocht ik bestuurslid worden van de Stichting Nederland-Albanië.

Een jaar later waren Richard en Piet en ik weer in Albanië, met vrienden en kennissen van allerlei politieke organisaties. De Stichting Nederland Albanië, die de reizen organiseerde, was helemaal beduusd over zoveel jeugdig elan en enthousiasme, vermoedde een coup om de stichting over te nemen en dreigde met het niet verstrekken van visa als teveel politiek actieve mensen zich met de reizen zouden bemoeien. De Stichting Nederland-Albanië bleek later een mantelorganisatie te zijn van een politieke partij die goede banden

had met Albanië, de MLPN, en die partij mocht zeggen wie Albanië wel en niet in mocht. De derde en laatste echte politieke reis die we maakten, was in 1978 en het gezelschap bestond voor een groot deel uit leden van de *Vereniging Nederland-China*. De toestand in Albanië was gespannen en halverwege de reis greep de tolk 's ochtends opeens de microfoon, draaide zich met een ernstig gezicht om en zei:

'I have a very important message for you. The ties between Albania and China are broken', waarna hij een litanie tegen de Chinezen begon te houden die wel een half uur duurde. Het is die reis niet meer goedgekomen met de China-liefhebbers, de sfeer was in mineur en wij hoefden voorlopig niet meer zo nodig naar Albanië.

Richard is uitgever en heeft ooit een boek van Ismail Kadare in het Nederlands gepubliceerd. Hij vertelt dat hij een maand geleden op een receptie van een uitgever in Parijs was, de schrijver in een hoekje zag staan, en op de beroemde potentiële Nobelprijswinnaar af was gestapt. Kadare, die nooit erg spraakzaam is, reageerde heel lauw en toen reciteerde Richard - puur impulsief - de eerste zinnen van een Albanese partizanenlied, *Bashkou shok*.... Hij kende het in 1973 geleerde lied nog van buiten. Kadare had verbijsterd opgekeken en zich afgevraagd welke waanzinnige hij voor zich had. Na wat uitleg was dat wel weer goed gekomen, maar toch... Ik heb het lied ooit op de grammofoonplaat gehad, maar die Albanese plaat was 33-toeren en van bakeliet en begaf het al in de bus, meteen na aankoop in Korca.

Vrijdag 13 juli 1990

Ik ben de hele dag niet thuis maar heb de video ingesteld op het journaal en de actualiteitenrubrieken. Vanavond zijn er beelden van de aankomst van de Albanese vluchtelingen in Brindisi en ik wil niet het risico lopen dat ik deze unieke reportages mis. Als ik later de opnamen zie, ontroeren ze me op dezelfde manier als de beelden vorig jaar van de opening van de muur. Die schepen vol vermoeide mensen, die blijde gezichten, die V-tekens, dat stralende vertrouwen in de westerse samenleving, het kussen van de grond, de verdwaasde blikken. Ik heb me altijd proberen voor te stellen hoe enorm de cultuurshock moet zijn voor Albanese: minstens driemaal zo groot als voor DDR-burgers die naar West-Duitsland komen.

Een paar jaar geleden hoorde ik van een gevluchte Albanese die totaal gedesoriënteerd en vervreemd ten onder was gegaan aan disco's, drank en drugs. Ik vrees dat de Albanese zich ook moeten voorbe-

reiden op teleurstelling en de ontdekking dat het Westen niet het paradijs op aarde is.

Zaterdag 14 juli 1990

Veertien juli, Quatorze Juillet, wat een symboliek om uitgerekend op deze datum je socialistische vaderland te verlaten en in Italië, Frankrijk, Duitsland aan te komen.

Net als vorige week koop ik alle kranten want Albanië is weer voorpaginanieuws. In alle edities staan ontroerende foto's van blijde en doodvermoeide mensen. De verhalen van de gevluchten zijn tragisch, ze hebben veel meegemaakt. De kritiek op het regime is niet mals.

Ik erger me aan de beschrijving van sommige correspondenten die de kleding van de Albanese maar vies en armoedig vinden en het zelfs hebben over 'processies van blootsvoetse mensen in lompen'. Gemeld wordt dat gevluchte Albanese eruit zien 'of ze in jaren niet goed te eten hebben gehad'. Wat wil je, als je twee weken in dezelfde kleren in veertig graden hitte zonder voldoende water en eten hebt gebivakkeerd....

's Middags winkel ik in Amsterdam en ga langs bij het moderne antiquariaat van *Van Gennep*. Met boekverkoper *Willem Oskam* neem ik uitgebreid de situatie in Albanië door. Hij heeft ook een maïoïstisch verleden maar is begonnen in de Socialistische Jeugd. Willem hoorde in de jaren zeventig in het Amsterdamse circuit dat er 'een gevaarlijke groep infiltranten in de Stichting Nederland-Albanië' moest worden verwijderd.... We lachen er nu smakelijk om. Ik werd in 1974 als bestuurslid van de Stichting Nederland-Albanië afgezet op een geheime, bijzondere zitting in een Amsterdams bovenhuis waar bestuursleden die ik nog nooit had gezien maar die blijkbaar heel machtig waren mij plechtig royeerden als bestuursleden vanwege politieke infiltratie (ik had wat mensen van KEN en SP enthousiast gemaakt voor Albanië).

Maandag 16 juli 1990

In de maandagkranten nog meer verhalen van vluchtelingen, verhalen over mishandeling, culturele onvrijheid, spionage op grote schaal, nepotisme in de partij. Albanië een politiestaat. Ongetwijfeld allemaal waar. Een uitspraak van een vluchteling: 'Wij mogen niet weten wie Picasso, Renoir of Rembrandt zijn'. Om heel lang over na te denken.... Het klopt, als ik denk aan de kunstgalerijen en musea in Tirana. En aan de *shabby* boekhandels. Ook weer foto's, treurige foto's die ik zelf een beetje eng vind en die het westerse consumentisme zo verheerlijken: Albanese kinderen kijken ogen uit in Hamburg.

Dinsdag 24 juli 1990

Een week lang amper nieuws uit Albanië, behalve enkele obligate reportages uit een opvangcentrum in Duitsland in de weekendbijlagen. In de Nederlandse opinie-weekbladen en de buitenlandse magazines niet eens een behoorlijke reportage. Deelnemers aan de Albanië-reis die door Dolf Went van reisbureau Marco Polo op Schiphol werden uitgezwaaid, zijn weer terug in Nederland. Hun verhalen zijn van het kaliber dat in *Dag in, Dag Uit* van *De Volkskrant* terecht komt: Stalinstandbeeld in Shodra stond er nog op de heenweg; op terugweg met sokkel en al ineens verdwenen. Dolf Went - ook zeer fanatiek fellow-traveller - meldt over de exodus van Albanese: 'Die mensen denken dat de gebraden haantjes en de Cadillac's ze in het Westen in de schoot komen vallen. Dat zal voor de menigeen op een grote teleurstelling uitdraaien'. De treurige interviews met Albanese in de opvangkampen lijken hem helaas al een beetje gelijk te geven.

Zaterdag 4 augustus 1990

Het is begin augustus en gisteren is Irak Koeweit binnengevallen. De Golfcrisis eist de onverbiddelijke aandacht van de buitenland-journalisten op. Albanië is geen nieuws meer.

Er zijn nieuwe vluchtelingen die geïnteresseerd moeten worden. Ik denk aan de Albanese in Duitsland, Frankrijk, Hongarije, Griekenland, Tsjechoslowakije die verkommeren in de stille westerse dorpjes. Ik kan niet veel voor ze doen. Misschien uit solidariteit voorlopig niet meer op vakantie gaan naar het laatste verre paradijs! ▼

Gerda Mulder

Gerda Mulder is afgestudeerd socioloog en adjunct-directeur van een gemeentelijke instelling voor basiseducatie in Utrecht

DE POLITIEK VAN DE ANTIPOLITIEK

Nederland kent een heus intellectuelendebatje. Het begon drie jaar geleden. Spraakmaker was Lolle Nauta. Zijn centrale stelling: de vaderlandse intelligentsia kijkt neer op politiek engagement. Reden: de wijde verbreide angst voor sociale encanaïllering. Een storm van reacties volgde. Een opvallend geluid kwam van CYRILLE OFFERMANS. Anderhalf jaar geleden schreef hij een opstel in het filosofentijdschrift KRISIS. Zijn centrale stelling: elke zinnige vorm van engagement smooit in onstuimige politiseringsdrift. Zijn remedie: hartstocht voor het alledaagse en depolitiserend. WIM BOT, uitgever, pikt het niet. Hij trekt van leer tegen Offermans' simplistische idee van politieke macht. Een repliek in de vorm van een essay. DE HELLING, immer op zoek naar debat, legde Bots stellingen voor aan OFFERMANS. Een repliek op een repliek, in de vorm van een interview. Intellectuelen en politiek - een altijd-durend dilemma?

Toen het essay van *Cyrille Offermans* in het voorjaar van 1989 in *Krisis* verscheen, was dat binnen een andere politieke context dan de huidige. Hoewel het duidelijk was dat het stalinistische systeem in Oost-Europa aan het eroderen was, kon niemand op dat moment voorspellen hoe in het najaar van 1989 de verkalkte regimes als luciferhoutjes zouden knappen. De democratische revolutie in Oost-Europa is de belangrijkste politieke gebeurtenis sinds 1917, misschien wel sinds de Franse Revolutie van precies twee eeuwen eerder, en dwingt iedereen die zich met politiek bezighoudt zijn of haar opvattingen opnieuw te overdenken. Op het moment van publikatie was Offermans' pleidooi tegendraads. Het verfrissende ervan was dat er nu eens iemand niet klaagde over de teloorgang van de idealen van mei '68, maar die idealen en de middelen die werden toegepast om ze te realiseren juist mede verantwoordelijk stelde voor de harde tijden waarin we leven. Natuurlijk, marxisme en socialisme waren in al hun varianten al veel langer uit de mode. Maar niet eerder was politiek engagement als zodanig aan een dergelijke aanval onderhevig geweest. Nog in 1987 schreef *Lolle Nauta* zijn geruchtmakende essay *Achter de zee-wering*, waarin hij Nederlandse intellectuelen een gebrek aan politiek engage-

ment verweet. Nauta kreeg toen al veel kritiek op zijn stelling, maar hij slaagde er in ieder geval in om een discussie te openen. Nu zou iemand die dezelfde stelling zou poneren nog slechts kunnen rekenen op een meewarig schouderophalen. Offermans' antipolitieke credo lijkt nu onder invloed van de gebeurtenissen in Oost-Europa gemeengoed te zijn geworden, zoals onder meer blijkt uit artikelen van *Stephan Sanders* in *De Groene*, gekenmerkt door het fanatisme dat nieuw bekeerden nu eenmaal eigen is. Door de groeiende populariteit van het antipolitieke standpunt, de helderheid van Offermans' stellingname en de inspiratie die hij ontleende aan de in ons land inmiddels zeer populaire Hongaarse *Györgi Konrád* is het ook nu nog relevant in te gaan op Offermans' essay. Daarbij komt dat het statement binnen zijn oeuvre opmerkelijk is; met politiek in enge zin houdt hij zich namelijk niet bezig.

Nivellerende daad

In zijn heldere, trefzekere, genuanceerde en nauwkeurig geformuleerde essays oefent Offermans radicale cultuur- en maatschappijkritiek uit. In de jaren tachtig zijn er vier bundels van zijn hand verschenen met artikelen die eerder onder meer in *Vrij Nederland*, *De Groene* en

Raster stonden afgedrukt. Opvallend is hoe weinig Offermans zich aan de waan van de dag gelegen laat liggen. Hij laat zich niet verleiden tot het omarmen van intellectuele trends die na een jaar weer vergeten zijn. Offermans is duurzaam beïnvloed door het werk van de Frankfurter Schule; zijn eerste boek *Macht als trauma* (1982) gaat daarover, in *Niemand ontkomt* (1988) is de dialectische kritiek op de Verlichting van de Frankfurters op de achtergrond voortdurend aanwezig. Ook de onderwerpen waarover Offermans schrijft, veranderen nauwelijks, het zwaartepunt ligt op de plaats van de kunst - en met name de literatuur - in de moderne samenleving. De slotregel van *Niemand ontkomt* geeft in een notedop weer wat zijn drijfveren zijn: 'Wat door de nivellerende daad naar kerkhof, schroothoop of onbewuste werd verwezen, komt onder de hand van de schrijver, in de blik van de lezer, en daarmee potentieel in de realiteit, tot leven.'

Burgerlijke maatschappij

In deze reactie ga ik in op de vraag of de stellingen van Offermans onderschreven kunnen worden en vooral of het begrip van de antipolitiek aantrekkelijk is voor al die linkse mensen die het ook allemaal niet meer precies zo weten. Om die vraag te kunnen beantwoorden, is het nodig wat meer te zeggen over het begrip antipolitiek zoals dat door Konrád wordt gehanteerd in zijn gelijknamige essay en in zijn magistrale roman *Tuinfeest*. Het is natuurlijk niet toevallig dat Oost-europese oppositiebewegingen, waarvan Konrád deel uitmaakte, een dergelijke antipolitieke houding bepleitten. In het Oost-Europa van voor Gorbatsjov en van voor de stroomversnelling van 1989 was er nauwelijks een andere keus. Kenmerk van het stalinistische systeem, dat nu gelukkig althans in Europa definitief verdwenen lijkt, is immers dat de partij via de staat de 'burgerlijke maatschappij' tracht te overheersen. De oppositiebewegingen probeerden daarom speelruimte te verwerven - hoe beperkt ook - buiten de staat om, in de 'burgerlijke maatschappij'. In de woorden van Konrád: 'De dra-

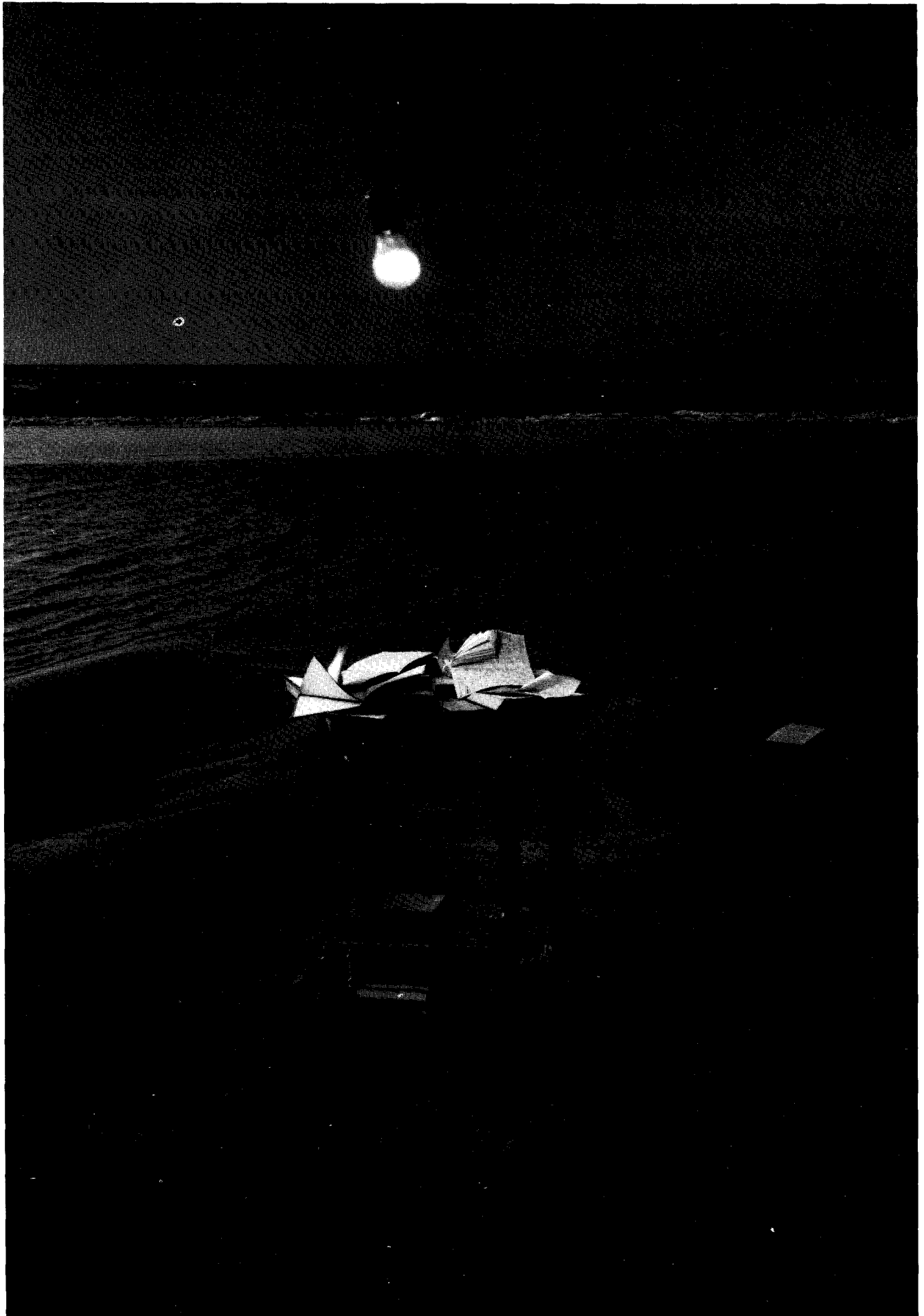

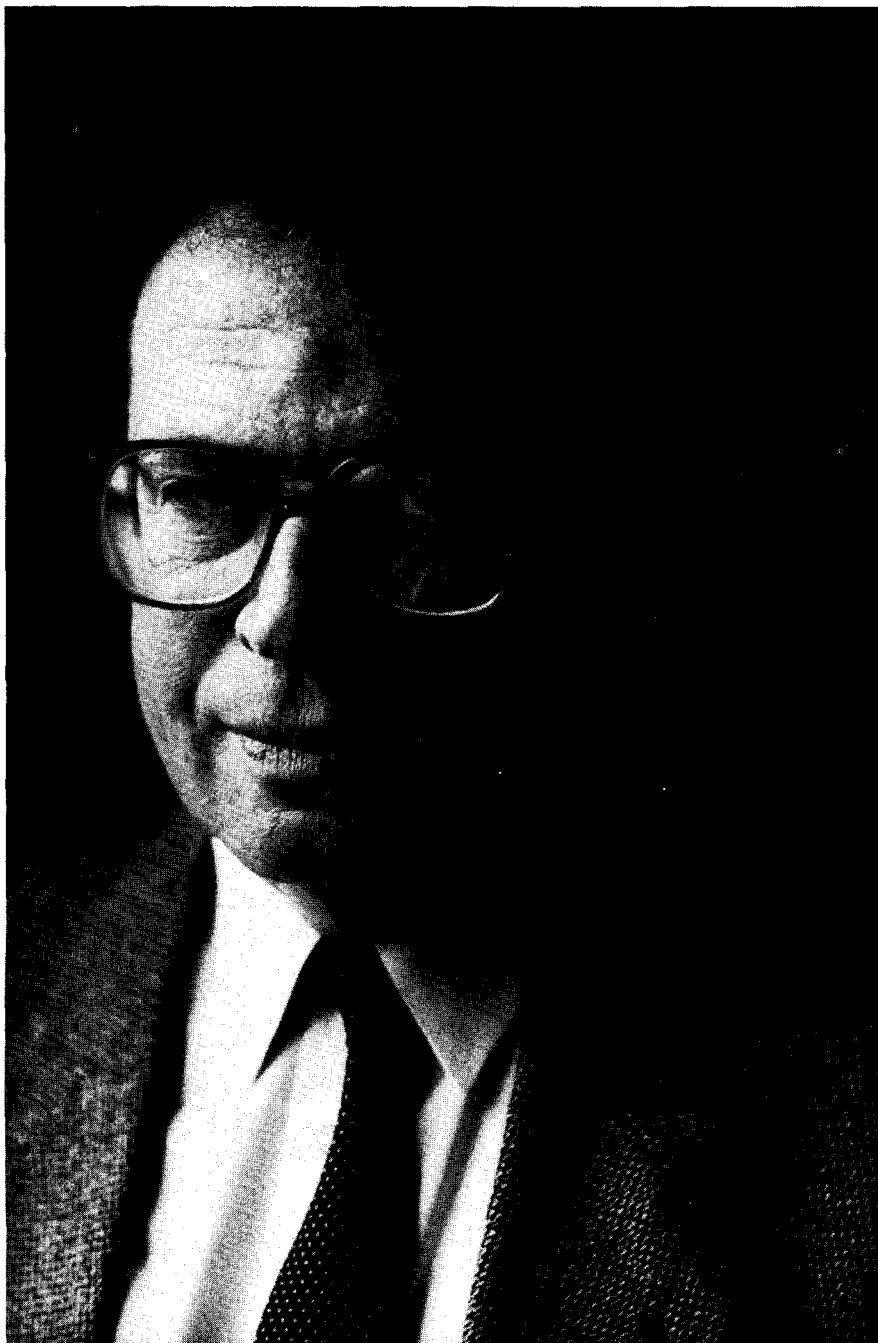
Foto Hans Wallrafen / HH

ger van de Oosteuropese strategie is het individu dat slechts voorwaardelijk lid wordt en weer vertrekt uit institutionele groeperingen, iemand die alles dat georganiseerd is verdacht vindt, maar tegelijkertijd weet dat organisatie onvermijdelijk is.' Niet alleen kleine groepen intellectuelen in met name Hongarije en Tsjechoslowakije pasten deze benadering toe. Ook Solidarnosc in Polen was voor haar miraculeuze wederopstanding van de laatste jaren vooral een morele beweging, hetgeen in Nederland nooit voldoende begrepen is.

De antithese politiek-antipolitiek of staat-burgerlijke maatschappij lag voor de hand in de min of meer totalitaire dictaturen van het voormalige Oostblok. In het huidige Oost-Europa beginnen de zaken anders te liggen. Konrád en zijn vrienden moeten zich als leiders van de Vrije Democraten meer met politiek bezig houden dan hen lief is, nu Hongarije een parlementaire democratie met een meerpartijstelsel is geworden. Solidarnosc heeft inmiddels een regering gevormd, hoewel het jarenlang oprecht heeft beweerd niet geïnteresseerd te zijn in het overnemen van de politieke macht. Nu Solidarnosc zelf aan zet is, is de beweging haar morele en politieke krediet in snel tempo aan het verliezen en is zij uiteengevallen in elkaar fel bestrijdende vleugels. Maar het mooiste voorbeeld is uiteraard *Vaclav Havel*, die na de fluwelen revolutie van een marginale dissident plotseling tegen wil en dank president werd omdat er niemand anders was in Tsjechoslowakije die voldoende gezag had om de rol van de redders des vaderlands te spelen. Nu hangt Praag vol met zijn portret en is het de vraag wanneer Havel zijn hoge ambt weer kan vervullen voor de pen. Kortom, zodra de antipolitieke tegenbeweging meer speelruimte kreeg of zelfs in het centrum van de macht kwam te staan, werd ze gedwongen het politieke spel tot op zekere hoogte mee te gaan spelen, met alle problemen vandien.

Politieke en intellectuele autoriteit

Konrád zelf hield daar in *Antipolitiek*, geschreven in 1982, overigens ook al wel degelijk rekening mee. Zijn boek bevat namelijk een uitgebreid hervormingsprogramma, waarin ontwapening, democratisering en arbeiderszelfbestuur (door hem toen, voor de opmars van het liberale marktdenken in Oost-Europa nog 'de vraag der vragen' genoemd) centraal staan. Het was een uitgesproken politiek programma, in die zin dat het de voorstellen van de oppositie formuleerde, de manier waarop ze binnen de Hongaarse

Konrád. Foto Taco Anema / HH

staat geraliseerd zouden kunnen worden en de veranderingen in de geopolitieke verhoudingen die daarvoor noodzakelijk waren. Hij ging toen ook al in op de situatie zoals die nu is ontstaan: 'Als de politieke oppositie aan de macht komt moet ze dezelfde afstand houden van en dezelfde onafhankelijk bewaren tegenover de nieuwe regering. Dat zal ze zelfs doen als de nieuwe regering bestaat uit sympathieke individuen, wellicht zelfs uit vrienden; juist in een dergelijk geval zal ze onafhankelijkheid en distantie het meest nodig hebben.'

De grote verdienste van Konrád is dat hij zich niet terugtrekt op zijn eigen antipolitieke stelling - hoewel hij dat persoon-

lijk wel zou prefereren zodra de hervormingen geïnstitutionaliseerd zijn, net zoals Havel - maar die vervolgens weer betreft op het totale maatschappelijke krachtenveld: 'Het zou goed zijn wanneer politieke en intellectuele autoriteit op een hoger niveau met elkaar zouden omgaan en elkaar meer zouden respecteren. Intellectuele autoriteit moet niet proberen politieke autoriteit te zijn, en politieke autoriteit moet geen intellectuele autoriteit willen zijn. Door elkaars onafhankelijkheid te respecteren kunnen ze van elkaar leren. (...) Antipolitiek en regering werken in twee verschillende dimensies, twee onderscheiden sferen. Antipolitiek steunt noch bestrijdt regeringen; het is iets an-

ders. (...) Antipolitiek is het verwerpen van het machtsmonopolie van de politieke klasse. De relatie tussen politiek en antipolitiek is als die tussen twee bergen: ze proberen niet elkaars plaats in te nemen, de een kan de ander niet uitschakelen of vervangen.' Zijn essay gaat dan eigenlijk ook over het *spel* tussen politiek en antipolitiek, tussen staat en maatschappij, tussen machtselite en oppositie. Ik zou Konráds recept dan ook een politieke antipolitiek willen noemen.

Ook in Konráds roman *Tuinfeest* wordt dit spel gespeeld, met een maximum aan inzicht, inzet en techniek, en de toeschouwer moet zich wel laten meeslepen. Aan de superlatieven die er aan dit boek zijn toegekend, kan ik niets toevoegen, maar erop afdingen kan ik ook niets. *Tuinfeest* is een liefdesverklaring aan de stad Boedapest, gaat over nazisme, stalinisme en antisemitisme, behandelt de verschillen tussen Oost en West en de plaats van Midden-Europa, gaat over politiek, macht en de rol van schrijvers en intellectuelen, over het schrijven als zodanig, over liefde en dood. En dat alles op de innemende, ironische en melancholische toon die ook zo opmerkelijk was in het tv-interview van *Wim Kayzer* met Konrád. Bijna elke regel uit *Tuinfeest* kan afzonderlijk geciteerd worden. Ik beperk me hier tot enkele passages die aantonen hoe het antipolitieke spel in deze roman gespeeld wordt: 'Het is mogelijk dat ik de auteur ben van mijn eigen leven, maar vijftig jaar lang was de Hongaarse staat, geruggesteund door zijn machtige bondgenoten, medeauteur. We hadden

in 1982, toen er nog niet veel reden voor leek te zijn - zijn we ver verwijderd van het zwart-witschema van Offermans. Bij de laatste is politiek alleen maar vies en moet de antipolitiek zich terugtrekken op het vertrouwde eigen terrein, in een 'betrekkelijk burgerlijk leven'.

Niet alleen naar de letter is Offermans ongenueanceerder dan Konrád, maar ook naar de geest. In de Westeuropese samenlevingen is de grens tussen politiek en maatschappij immers niet zo scherp te trekken als dat in Oost-Europa het geval was. Daar werd elke schrijfmachine, elke computer en elke fotokopie door de staat geregistreerd. Konrád spreekt dan ook over een 'communicatiehongersnood' en zegt ergens in *Tuinfeest*: 'Zolang de douane mijn manuscripten afpikt, blijf ik manuscripten smokkelen.' Bij ons bestaan er werkelijke vrijheden en autonomie; dat ze niet absoluut zijn, maakt ze niet minder werkelijk, zoals iedereen die nadenkt over de smokkelactiviteiten van Konrád zal moeten toegeven. In West-Europa is de invloed van de staat op het leven van de burgers veel subtieler; in onze maatschappij met zijn 'labyrinthische staat' is de staat overal en nergens. In een zinnetje in zijn artikel erkent Offermans dat wel, maar voor zijn antipolitieke begrip heeft dat blijkbaar geen consequenties. De vloeiende grens tussen staat en maatschappij in het Westen maakt dat de tegenstelling politiek-antipolitiek weinig vruchtbaar is. Ook in het Oost-Europa van de toekomst zal de scherpe afbakening tussen staat en maatschappij vervagen. De revolutie van 1989 was een

huidige doorslaan naar een ongebreidelde geloof in de zegeningen van de vrije markt een kwestie van tijd. De machtsposities van de *Wendehalsen*, die niet weten hoe snel ze zich van de vertegenwoordiger van de nomenklatura moeten omvormen tot kapitalisten of moderne technocraten, zullen in toenemende mate betwist worden. Met andere woorden, Oost-Europa zal vanuit een totaal andere startpositie dan West-Europa een eigen evenwicht moeten vinden tussen staatsinvloed, politiek en maatschappij. Hoe dat evenwicht er ook uit zal zien, zeker is dat de verhouding tussen de genoemde elementen ingewikkelder zal zijn dan onder het stalinisme.

Siep Stuurman, de belangrijkste Nederlandse theoreticus van de staat, wijst op de vloeiende grens tussen staat en maatschappij als hij zegt dat we 'zodra we de duidelijke dichotomie staat/maatschappij loslaten, de politieke strijd kunnen zien als een strijd om *grenzen*, om *omstreden gebieden* ...' (8) Stuurman reduceert politiek dus niet zoals Offermans en - in mindere mate - Konrád tot een puur spel om de macht. In deze opvatting van politiek gaat het om keuzes en conflicten over de wenselijke inrichting van de maatschappij en over de middelen - inclusief machtsmiddelen, dat is waar - die nodig zijn om bepaalde doelstellingen te bereiken. Zo lijkt het me duidelijk dat de bestrijding van de milieuvervuiling vervelende maatregelen door de overheid nodig maakt, waarbij bij elke specifieke maatregel zeer nauwkeurig afgewogen moet worden of het middel niet erger is dan de kwaal.

27

De grote verdienste van Konrád is dat hij zich niet terugtrekt op zijn eigen antipolitieke stelling

een hechte relatie met elkaar, of we wilden of niet; een sterk ik en een sterk niet-ik. Gevaarlijk spel. Ik bestudeer de zetten van vroegere grootmeesters.' En: 'Politiek is handelen, romans schrijven is beschouwen. Deze twee zaken moeten goed uit elkaar gehouden worden (...) Ik behoef niet consequent te zijn, ik kan gerust de vorige zin ontkennen met de volgende. Het is wel belangrijk dat er voldoende imaginaire afstand is tussen beide zinnen.'

Vloeiende grenzen

Met het spel van Konrád - en opgemerkt moet worden dat hij *Antipolitiek* schreef

opstand van de burgerlijke maatschappij tegen de staat, een revolutie voor de privacy, een *antipolitieke revolutie*. Over de inrichting van de maatschappij in de toekomst zullen echter nog heel wat harde politieke conflicten worden uitgevochten, zoals de ontwikkelingen van dit jaar, nu de euforie van de revolutie voorbij is, aantonen. Daarbij is het naïef te denken dat de geschiedenis van West-Europa zich achter het voormalige ijzeren gordijn zal herhalen. De last van het verleden - niet alleen die van de stalinistische periode, maar ook die van het door het stalinisme bevroren eerdere tijdperk met al zijn nationale trauma's - zal een grote en grillige rol spelen. Ook lijkt een reactie op het

Politieke cultuur

Deze verdediging van politiek in het algemeen impliceert absoluut niet dat er over de concrete Nederlandse politiek een positief oordeel geveld zou kunnen worden: Offermans beschrijving daarvan als grijze middelmaat kan onderschreven worden en gaat helaas ook voor Groen Links in hoge mate op, al zijn er meer uitzonderingen dan hij suggereert. Maar zijn diagnose wijst mijns inziens toch eerder op een gebrek aan politieke discussie dan op een teveel aan politiek. De politieke cultuur in Nederland wordt nu juist gekenmerkt door een gebrek aan werkelijke keuzes en discussies: de grote partijen accepteren klakkeloos de 'smalle marges van de parlementaire democratie' (lees: dat wat vandaag haalbaar lijkt volgens ambtenaren en ondernemerslobbys) en de bureaucratische en technocratische mechanismes, de meeste journalisten hantieren te klakkeloos hetzelfde denkraam. Zelfs in en rond de Tweede Kamer wordt geconstateerd dat de partijen zich nauwe-

lijks meer van elkaar onderscheiden, dat inhoudelijke discussies ontbreken en dat de macht van het ambtenarenapparaat nauwelijks controleerbaar is door de volksvertegenwoordigers.

Op de verwijten van Offermans aan het adres van de generatie van mei '68 is een soortgelijk antwoord mogelijk. Offermans heeft zeker gelijk - en ik behoor tot de degenen die uit eigen ervaring kunnen spreken - met zijn kritiek op de naïeve wensdromen van die beweging en met zijn constatering dat het onbereikbaar zijn van de idealen leidde tot een onevenredige nadruk op machtspolitieke midde-

teit, over apathie en voorspelbaarheid. De rest van de mensen probeert met een lichte huiver een nieuw merk tandpasta.(...) Maar kan het doel van politiek iets anders zijn dan dat over de hele wereld deze graad van saaiheid wordt bereikt?'

Het is de enorme verdienste geweest van de Oosteuropese oppositie erop te wijzen dat politiek niet de illusie moet hebben alles te willen regelen, om op te komen voor de autonomie van de maatschappij tegenover de totalitaire staatsmacht, om de moreel-ethische dimensie van het menselijk handelen voorop te stellen. In

radicale kritiek op het bestaande te formuleren.

De door Konrád bepleite functionele taakverdeling tussen politiek en antipolitiek kan ook in het westen zijn nut bewijzen. Door aan de politiek de pretentie van almacht te ontnemen en haar grenzen te bepalen kunnen wezenlijke politieke keuzes (bij voorbeeld over de armoede in de Derde Wereld, de moderne armoede in het Westen, milieu, bewapening, de rol van de arbeid in de toekomstige samenleving, de controle over de technologische ontwikkelingen, het vergroten van de zeggenschap van de burgers over het eigen leven) juist opnieuw in het centrum van de aandacht komen. Maar een antipolitiek die denkt dat machtsverhoudingen in het eigen leven afgebroken kunnen worden zonder daarvoor op het niveau van staat en maatschappij politieke voorwaarden te scheppen komt, of men het nu wil of niet, toch snel in apolitiek vaarwater terecht.

De antithese politiek-antipolitiek of staat-burgerlijke maatschappij ligt voor de hand in de min of meer totalitaire dictaturen van het voormalige Oostblok

len en voorhoededenken. Maar het probleem is sinds het einde van de jaren zeventig dat veel mensen uit die tijd al hun idealen aan de kapstok hebben gehangen en alleen nog maar in hun eigen carrière zijn geïnteresseerd. Wat begon als een lange mars door de instituties is verworden tot een ellebogenslalom in het kader van de loopbaanplanning, de idealen zijn verdwenen of leiden een sluimerend bestaan, de onfatsoenlijke middelen zijn gebleven. Ook hier gaat het eerder om conformering aan de kille bureaucratisch-technocratische regels dan om een verziekte overpolitisering.

Utopie

Utopieën van een radicaal andere samenleving zijn de afgelopen jaren in diskrediet geraakt, met name in intellectuele kringen. In zekere zin is het ironisch dat juist de Oosteuropese gebeurtenissen van 1989 dit proces hebben bekroond. Want in het jaar van de Beeldenstorm kwam de verbeelding aan de macht, regeerde de straat en bleek weer eens dat grote massabewegingen lak hebben aan alle realpolitici en hun fixatie op het haalbare. Maar juist dit onvoorstelbare, utopische aspect van de revolutie van 1989 lijkt te worden vergeten, ten gunste van primitieve geloofsbelijdenissen aan de markt. Een van de meest verbazende voorbeelden was wel een recent artikel van *Stephan Sanders* in *De Groene*, met de volgende conclusie: 'De intellectuelen klagen over mediocri-

de moderne Oosteuropese literatuur van schrijvers als bijvoorbeeld Konrád zelf, *Kundera*, *Josef Skvorecky*, *Cristoph Hein* en *Jurek Becker* gaat het om dezelfde problematiek, om de plaats van het individu onder een totalitair (stalinistisch) systeem. Voor het nazisme heeft *Primo Levi* hetzelfde gedaan in zijn ongeëvenaarde boeken over het leven in de vernietigingskampen, in ons eigen taalgebied heeft *Louis Paul Boon* de kapitalistische verschraving van het leven en de verloederding van het socialisme ontrafeld in een oeuvre dat mijlenver uitsteekt boven het dominante Hollandse binnenkamerrealisme.

Met zijn pleidooi heeft Offermans deze in wezen diep humanistische benadering van de plaats van het individu in het Kafkaeske universum met kracht aan de orde gesteld. Voor kunstenaars en kunstcritici kan zijn antipolitieke concept zeker richtsnoer zijn voor een onafhankelijke geëngageerde levenshouding, maar niet voor bewegingen die politieke veranderingen voorstaan. Het reduceren van maatschappelijk engagement tot een persoonlijk miniprogramma voor het dagelijks leven is wel het andere uiterste van de revolutionaire barricaderomantiek. Dat impliceert overigens beslist niet dat het Offermans kwalijk genomen zou moeten worden dat het *zelf* kiest voor zijn rol van onafhankelijk cultuurcriticus los van het dagelijkse politieke gewoel; want ook onafhankelijke critici zijn hard nodig om

Juist nu de jongensdromen van de voorstanders van de markteconomie uitkomen en de onzichtbare hand van de vrije markt zijn zegeningen over de hele wereld mag uitstrekken, zou het tragisch zijn wanneer linkse intellectuelen het politieke debat en het politieke handelen over zouden laten aan de carrièremakers en de vergadertijgers. ▼

Wim Bot

Wim Bot is coördinator bij de Socialistische Uitgeverij Amsterdam (SUA)

Literatuur

* Lolle Nauta, 'Achter de zeevering. Over intellectuelen in Nederland', *Nieuw Wereldtidschrift*, juni/juli 1987, p. 4-17. Het essay staat ook in zijn bij Van Gennep verschenen bundel *De factor van de kleine c. Essays over culturele armoede en politieke cultuur*. In het *Nieuw Wereldtidschrift* van augustus/september 1989 verscheen een vervolg, 'U luistert naar radio Moskou'.

* Van Cyrille Offermans verschenen bij De Bezige Bij achtereenvolgens *Macht als trauma* (1982), *De kracht van het ongrijpbare* (1983), *De mensen zijn mooier dan ze denken* (1985) en *Niemand ontkomt* (1988). In 1989 verscheen een essay over Paul Klee, *De evenwichtskunstenaar*.

* Drie van de vier romans van Konrád zijn in het Nederlands verschenen bij Van Gennep: *De bezoeker* (1976), *De medeplichtige* (1986) en *Tuinfeest* 1988. *Antipolitiek* werd niet vertaald en wordt hier geciteerd naar de Amerikaanse uitgave, *Antipolitics* (1984), verschenen bij Harcourt, Brace, Jovanovich. In het najaar van 1990 verschijnen recente politieke artikelen onder de prachtige titel *Langzame opmerkingen in een snelle tijd*.

LINKS EN DE BEKLEMMENDE PLICHT TOT VERANT- WOORDING

Er zijn maar weinig intellectuelen die weigeren om voor iemand anders te spreken dan voor zichzelf. Cyrille Offermans, bekend links literatuurcriticus, is zo iemand. DE HELLING, geïnteresseerd in de paradox tussen intellectuele welsprekendheid en terughoudendheid, ging in dialoog met hem. We registreerden de volgende monologue extérior. Niet van het geweten der natie, maar van een leraar Nederlands. Een man die literaire essays schrijft en ieder uur de radio aanzet om naar het laatste nieuws over de Golfcrisis te luisteren.

Op de dag dat we Cyrille Offermans gingen interviewen, kleepte ik me netjes aan. We reisden af met zware boeken in ons hoofd. Dit zou een gesprek worden over De Intellectueel en De Politiek. We hadden *Konrad* gelezen, de discussiebijdragen van *Lolle Nauta*, *Dick Pels*, *Stephan Sanders* en nog een handvol anderen, én natuurlijk het oeuvre van Offermans zelf. Een man met groothoeklenzen, die de literatuur in het licht durft te zetten van maatschappelijke ontwikkelingen die soms al eeuwen aan de gang zijn. We verwachtten *sweeping statements* van bovenpersoonlijk formaat, en hadden dus maar besloten met zijn tweeën te gaan.

We kwamen terecht in een Limburgse villa. Cyrille Offermans begroette ons hartelijk en nam ons mee naar de achterdeur. We passeerden een groot wasrek in de tuin, laveerden tussen een huisschilder en potten muurverf door en bereikten de werkkamer. Verbazend klein en donker, overal boeken in chaotische stapels. We schoven wat boeken opzij en gingen zitten. Marion Offermans, vertaalster van onder meer Michael Kruger en Enzensberger, bracht koffie en vlaai. Haar man deed zijn mond open, bleek slechts weinig vragen nodig te hebben om drie uur vol te praten en was nauwelijks op een algemene uitspraak te betrappen.

'In de eerste versie van zijn repliek beschreef Wim Bot mijn werk als een 'radicale kritiek op al het bestaande'. Dat heeft hij nu gelukkig veranderd, want met zo'n houding wens ik me niet te identificeren. Als een intellectueel dat tot taak moest hebben, zou hij wél een heel ongelukkig mens zijn. Hij zou als een tank door het leven moeten, schietend en knalend om zich heen - dus ook op zijn buurman en de musjes in de bomen, want hij

heeft tenslotte kritiek op al het bestaande. Ik zou dat een slechte en onkritische houding vinden. Er is in het bestaande veel te veel waar ik van hou.

Dat heeft Bot dus - in het in dit nummer van DE HELLING verschijnende - stuk gewijzigd, maar de grondstelling van mijn stuk in *Krisis* begrijpt hij nog steeds niet. Ik heb ook niet zoveel zin op zijn stuk in te gaan. De politiseringsdrift van de jaren '60 leeft tegenwoordig in een apolitieke vorm voort in de manier waarop mensen hun zaken regelen. Ze blijven hetzelfde grondgedrag vertonen: over alles onderhandelen, vergaderen, discussiëren in plaats van gewoon praten. Ook in de meer primaire vormen van het leven: ouders stellen systemen van beloning en straf in, kinderen komen met eisen. Dat is een bedenkelijke erfenis van de jaren '60 en, om een grote stap te maken, een keerzijde van de Verlichting. Mensen zijn het verleerd om fatsoenlijk en verdraagzaam met elkaar om te gaan. De Verlichting begon ermee dat niets als vanzelfsprekend moest worden aangenomen. Nu accepteren mensen ook de vanzelfsprekendheden niet meer die het leven aangenaam maken en vervolgens mag, consequent doorgedacht, niks wat vanzelfsprekend is meer bestaan. De bomen moeten plat en de boeren moeten in hoge torens gaan wonen. Daar heeft het socialisme ons helaas de afgelopen decennia een paar fraaie voorbeelden van gegeven. En die facetten, waar voor mij het stuk over gaat, die slaat Wim Bot over.

Esthetische en morele kwesties werden onder politiek toezicht geplaatst en daarmee van hun essentie beroofd. (...) Geen stap kon je meer zetten en geen hap meer door de keel krijgen zonder het vermoeden dat die al voor een aanzienlijk deel 'bepaald' en dus verpest waren door dat rusteloze, onverzadigbare 'systeem'. 'Bewustzijn' betekende: op je hoede zijn, je harden, weerstand bieden, niets of niemand vertrouwen. Het gevolg daarvan was dat levensgebieden waar een zeker natuurlijk en argeloos gedrag mogelijk en wenselijk is, werden geïnfilterd door bureaucratische, in het afgrijselijkste academiejargon aangeprezen onderhandelingsmodellen. Vaak kregen ze regelrecht te lijden onder een afschuwelijke praat- en onderhandelingsdwang. (*Cyrille Offermans, Krisis 34*)

'Lang geleden voelden mensen zich op heel weinig gebieden vrij: ze hadden altijd honger, altijd dorst, je moest altijd alert zijn op rovers die op de loer lagen.

Nou, als de geschiedenis een bedoeling zou hebben, zou die volgens mij moeten zijn dat wij een leven zouden kunnen leiden zonder voortdurend op onze hoede te zijn. Vrijheid bestaat eruit dat je niet voor alles verantwoording hoeft af te leggen. Verlichting zou ook kunnen betekenen: het leven lichter maken. Er moeten grotere domeinen komen waar iedereen het recht heeft zich vrij te bewegen. Maar

val tot geval. Soms is het aanstellerij, soms is het zeer terecht, bijvoorbeeld als verkrachte vrouwen elkaar opzoeken om ervaringen uit te wisselen en gezamenlijk tot een houding te komen die het ze mogelijk maakt verder te leven.

In het algemeen zou ik willen dat mensen beheerste vormen proberen te vinden voor hun doorstane leed, maar je kan het iemand niet kwalijk nemen dat hij

feer het menselijk leven bood. Als de politiek zich daarmee gaat bemoeien, is dat een fatale ontwikkeling. We hebben dat in het Oostblok gezien, en in China zien we het nog steeds, op een beschamende manier.

Dit soort dingen zei ik twintig jaar geleden ook, en toen moest ik er bij wijze van spreken voor in de beklagdenbank. Er ontstond hier en daar een soort cultuur die erop gericht was mensen ter verantwoording te roepen als ze iets deden omdat ze het graag deden. De erfenis daarvan was de aanleiding voor mijn stuk in *Krisis*. Ik verzet me daartegen. Je moet mensen totaal vrijlaten. Hooguit moet je je kunnen verantwoorden op de gebieden waarop je je maatschappelijk manifesteert, maar ook daar is het de dood in de pot wanneer je bij iedere stap moet nadenken of hij wel goed is.

Ik heb er veel van geleerd. Zelfs van de grootste politieke verdwazing kan je nog leren maar ik heb er nooit zelf de aantrekkingskracht van gevoeld

de mogelijkheid om dat te realiseren gaat zover uit boven ieders individuele leven dat je - en dat is een les die de geschiedenis mij althans geleerd heeft - buitertgewoon voorzichtig moet zijn met het opleggen van dat grondidee als algemene eis aan anderen. Zodra je daarmee begint, loop je het risico te eindigen met Baader-Meinhofpraktijken. Het zou tot de verworvenheden van iedere burger moeten behoren dat hij in staat is probleemgebieden op een niet-ideologische manier, zakelijk te benaderen en fatsoenlijke afspraken te maken. Dat hoeft toch niet zo moeilijk te zijn.

Privé en openbaar zorgvuldig op elkaar afstemmen, hoeft niet te leiden tot een strikt private verwerking van leed. Dat lijkt me juist één van de ergste dingen die er zijn. Een vriend van mij heeft een dochtertje van zes. Sinds een paar maanden heeft ze kanker. Hij zoekt haar op zo vaak hij kan. Ze ligt op een zaal tussen kinderen met afgezette beentjes, kale koppen, opgezette lijven, noem maar op. Ze herkennen elkaar niet meer, durven niet meer in de spiegel te kijken van ellende. En nu begint mijn vriend te vermoeden dat zijn dochter te weinig mogelijkheden heeft om vertrouwelijk met hem te praten. Er zijn altijd anderen bij, en anders is ze wel verdoofd of is hij er niet. Ze kan haar leed niet delen. Dat is misschien nog het meest erbarmelijke.

Ik vind het dus helemaal niet gek als mensen in praatgroepen gaan, als ze elkaar opzoeken om hun problemen te bespreken. Alléén: er is ergens een punt geweest waarbij mensen al te gemakkelijk hun persoonlijke verantwoordelijkheid voor bepaalde beslissingen afwentelden op het oordeel van de groep. Niemand kon meer iets doen op eigen verantwoording, zonder dat iemand anders het controleerde. Of dat goed is, verschilt van ge-

schreeuwt als hij pijn heeft. Ik onderschrijf Themersons uitdrukking, 'het fatsoen van de middelen'. Met die kanteekening dat 'fatsoen' altijd geformuleerd moet worden in relatie tot het doel. Voor mezelf gebruik ik liefst zo lang mogelijk zo fatsoenlijk mogelijke middelen. Maar als jij me dadelijk naar de strot vliegt, dan trap ik je tussen je benen.'

De nauwkeurige observatie en uitgebreide studie van hoofdzakelijk Romeinse machthebbers leerde Machiavelli dat die terwille van 'het boven komen drijven' alles doen wat - overigens ook volgens hem - moreel verwerpelijk is: liegen en bedriegen, omkopen en intimideren. Dat was volgens Machiavelli niet alleen zo in het vroeg-moderne Italië; het zou gaan om een universele wet. En gevreesd moet worden dat het gewicht van de uitzonderingen inderdaad onvoldoende is om het universele karakter van die wet serieus in twijfel te trekken. (*Cyrille Offermans, Krisis, 34*)

'Ik ben geen ivoren toren-bewoner. Als literatuurcriticus denk ik na over de verhouding tussen literatuur en maatschappij, in mijn onderwijspraktijk is dat ook een vast element. Ik interesseer me voor alle mogelijke maatschappelijke en politieke kwesties, maar over mijn privépraktijk wens ik tegen niemand verantwoording af te leggen. Net zoals ik dat niet wens te doen over de manier waarop ik met mijn vrouw en kinderen omga. Kijk, er is ooit een scheiding ontstaan tussen de privésfeer en de publieke sfeer. En vooral links heeft een tijd lang geaard tegen de beveiliging die de privés-

Spreken en schrijven, lezen en luisteren, zouden in een voortdurende wisselwerking moeten gebeuren, en naar aanleiding van onderwerpen en teksten die door het leerproces zelf worden 'opgeroepen'. Dat is een van de belangrijkste taken van de leraar: hij weet de weg, dus ook welke boeken gelezen, plaatsen bezocht, schilderijen bekeken, muziekstukken beluisterd, mensen uitgenodigd kunnen worden om verder te komen. Het spreekt vanzelf dat de leraar zich voor het overige even onwetend opstelt als de omstandigheden eisen - niet uit strategische overwegingen, en al helemaal niet acterend: als hij al ergens een voorbeeld in moet zijn, dan niet in plichtsbetrachting of consequentie, maar in de moed om alles wat hij weet te 'vergeten'. (*Cyrille Offermans, Raster 48*)

'Ik ben als leraar Nederlands voortdurend aan het schipperen tussen een zekere strengheid en een zekere losheid. Als iets fout is, is het fout, maar dan mag je niet zeggen dat je het onzin vindt. Je moet een andere formulering vinden om het zelfrespect van het kind niet te laten verdwijnen. De fout moet op het kind niet als onzin overkomen, maar als een barstje in zijn mening, een barstje waardoor iets anders zichtbaar wordt.

Op school, onder het lesgeven, ben ik rustig. In de stukken die ik schrijf meestal ook. Tijdens gesprekken als deze ratel ik er lustig op los; in mijn hoofd word ik regelmatig bestormd door tien zinnen tegelijk. Maar als ik schrijf, zoek ik naar een toon waarop ik zelf ook aangesproken wil worden. De cultuurkritiek die ik bedrijf, heeft een traditie die teruggaat

Foto Theo Jennissen / HH

tot de achttiende eeuw: de wens dat mensen hun eigen vormen van plezier en vrijheid niet verliezen, dat ze daarvoor niet louter aangewezen raken op de leveranties van het bedrijfsleven, op de knop die het plezier thuisbrengt. Bij de kritiek op de onderdrukking van die vermogens past een zekere losheid en vrolijkheid van toon die ik ook in mijn stukken probeer te laten doorklinken. Een essay is voor mij een manier van praten. Ik wil een soort conversatie met ietwat gelijkgezinde mensen. Een conversatiefilosofie, met lichtheid en respect voor de ander.

Die praktijk van gelijkwaardigheid is bij mij niet alleen ontwikkeld in de jaren zestig. Die bestond ook al in mijn puberteit en in mijn kinderjaren, met mijn vriendjes: het idee dat zij net zoveel te vertellen hebben als jij. Dat streven naar gelijkwaardigheid had ik al heel jong en op een totaal onpolitieke manier. Misschien is het wel een verwrongen zelfbeeld, hoor. Wij hadden thuis in Sittard zes kinderen, en bij ons naast woonde de zus van mijn moeder en die had acht kinderen. Het was eigenlijk één groot gezin, veertien kinderen die alles deden wat God verboden had. Wij leerden dus al snel om zowel voor jezelf op te komen als met een ander rekening te houden. Je was nooit alleen. Je sliep met zijn drieën op een kamer. En als je in de tuin met de bal wilde spelen moest dat met z'n vijven. Misschien is dat wel een voordeel van het grote katholieke kindertal van vroeger: je merkt spelenderwijs dat je met meer mensen op de wereld bent. De jaren zestig vormden wat dat betreft geen breuk in mijn leven. Ik dacht niet opeens: nu moeten we allemaal links worden en socialistisch. De anarchistische tendensen daarin hadden daarvoor al mijn sympathie; ze bevestigden wat ik allang wist.

Ik kwam dus uit de provincie. Het was vrij normaal dat ik ging studeren, maar het was wel gek dat ik bewust voor Amsterdam koos, niet voor Nijmegen of Eindhoven. Ik lifte in die tijd, begin jaren '60, ik was een jaar of achttien, al wel met vriendjes naar Amsterdam. Gingen we naar de jazzkelders, ik was een jazzfanaat. We lazen *On the Road* van Jack Kerouac, dat soort dingen. Dus toen ik ging studeren in Amsterdam was mijn wens om vrij te zijn, de dingen naar eigen goeddunken te doen, wel rudimentair aanwezig, maar een politieke achtergrond had die niet. Dat politieke gedoe vond ik wel interessant, maar vermoedelijk was ik vrij snel resistent tegen vormen van dogmatisme die mij in mijn vrijheid aantastten. Ik heb er veel van geleerd - zelfs van de grootste politieke verdwazing kan je nog leren - maar ik heb er nooit zelf de aantrekkingskracht van gevoeld.

De jaren zestig zijn voor mij helemaal

Twintig jaar geleden zat ik in de linkse beklagenbank. Er was een cultuur die mensen ter verantwoording riep als ze iets deden omdat ze het graag deden

geen traumatische tijd geweest. Ik heb er geen wonden opgelopen die ervoor zorgen dat ik er voortdurend op wil terug komen. Aan de extreemste vormen heb ik me geërgerd, maar ik heb aan die tijd ook vrienden overgehouden die ik nog steeds zie. Ik heb zo'n hekel aan de mensen die zich daar nu schuld bewust van afkeren. Dat moet voortkomen uit een blinde adoratie van destijds. Ikzelf ben nooit marxist-leninist geweest, in de zin dat ik de Oosteuropese variant van het socialis-

gekenmerkt wordt door zowel een minimum aan expansiedrift als een minimum aan verdedigingsmechanismen. (Cyrille Offermans in een lezing voor de SLAA, 1989)

'Met die mensen ben ik buitengewoon blij. Het lezen van Konrád of Berger is een ontroerende ervaring, die mij in mijn zelfbewustzijn sterkt. De oude avant-

zekere hoogte een leven leiden waarin we niet voortdurend in een verpolitiekte sfeer en in strategiedebatten verwickeld raken. Maar Konrád is opgegroeid onder nazi's en stalinisten, in een land waar om elke straathoek iemand naar je staat te gluren. Dat je daar geen afstand van kan nemen, lijkt me heel reëel. Als het onrecht onvoorstelbare vormen heeft aangenomen, zoals Konrád en ook *Primo Levi* die hebben meegemaakt, dan rest je niets anders dan alle vormen van ironie te laten varen, en deze vormen van gedrag de kop in te drukken, waar ze ook opsteken, om te beginnen in jezelf. Meer zou ik van niemand kunnen eisen, hooguit van mezelf. Máár, en dat is een van de allermoeilijkste dingen in een mensenleven, vervolgens moet je je niet door rancunes en te rechte verontwaardiging laten meeslepen. Konrád zei het laatst nog op de televisie: de afkeer die hij voelt voor mensen die zich bijna genotvol blijven wentelen in hun kampleed. Ik heb zoiets niet meegemaakt, maar denk dat ik het met hem eens ben. Op het moment dat je je onrecht vertaalt in een niet te verantwoorden collectief vijandbeeld, geef je de ellende die je zelf hebt meegemaakt door. Misschien in een onschuldiger vorm, maar je geeft die ellende door. En dat moet niet. Ik vind dat je moet blijven proberen er op een kalme, gedistantieerde manier over te praten, hoe moeilijk dat ook is.' ▼

Chris Keulemans/Henk Krijnen

De politiseringsdrift van de jaren zestig leeft tegenwoordig in een apolitieke vorm voort in de manier waarop mensen hun zaken regelen

me bewonderde. Dat heb ik nooit gedaan. Ik ben ook nooit een Chinaganger geweest, nooit een Cubaan. De allereerste keer dat ik televisiebeelden uit China zag, al die marcherende mensen, toen wist ik al genoeg. Een esthetische reactie, zal ik maar zeggen. Maar de manier waarop linkse mensen, die dat destijds met een ongelooflijk fanatisme verdedigden, nu afstand doen van vroeger, die bekeerlingenhouding, daar walg ik van. Mensen mogen natuurlijk best van gedachten veranderen, maar ze moeten daarbij het eigen verleden niet verbloemen of verdringen. Want alleen de herinnering kan mensen ervan weerhouden dezelfde fouten opnieuw te maken.'

Bij schrijvers als John Berger, György Konrád, Danilo Kis en Stefan Themerson is er ondanks alle evidente verschillen, nochtans sprake van iets gemeenschappelijks, namelijk van een bepaald soort engagement dat waarschijnlijk te persoonlijk en te weinig podiumbewust was om bij geschiedschrijvers die meer in termen van historische mijlpalen en overzichtelijke collectieven denken ooit op veel belangstelling te kunnen rekenen. Het gaat om een engagement dat in niets doet denken aan het spectaculaire Sartrianse model van de partijdige intellectueel, de man die altijd kiest in het groot en zich verplicht tot massieve standpunten. Het engagement waar het mij om gaat is er een strikt voor eigen rekening en in geen catechismus gecodificeerd. Met taken of enigerlei vorm van partij- of groepsdisciplinaire horigheid heeft het niets te maken. Het gaat om een engagement met het dichtbijge, een houding die

garde-ideeën, dat literatuur alles omver moet schoppen, zijn totaal versleten. Nu zie je dat de betere schrijvers weer aansluiting zoeken bij de geschiedenis, en bij traditionelere schrijfvormen. En waarom niet? Wat is er mooier dan verhalen vertellen? Het is een soort bevrijding van avantgardistische dogma's. Wat er nu aan sporen van engagement bestaat is van een totaal ander kaliber: ideologieloos, absoluut niet meer dogmatisch. Gebaseerd op veel algemenere, en aan de andere kant veel kleinere ideeën. Verantwoord is alleen engagement met het nabije. Het opnemen voor mensen in je buurt, niet meer tegen algemene vormen van onderdrukking.'

Ik zou daarom het soort houding willen bepleiten dat Konrád met de term 'antipolitiek' aanduidt. Die houding impliceert de weigering om deel te nemen aan het 'spel' van de macht, en mag dan ook geenszins a-politiek worden genoemd: van onverschilligheid is evenmin sprake als van demonstratief outsiderdom. Het is een houding die zelfs uitstekend kan samengaan met een betrekkelijk burgerlijk leven. (Cyrille Offermans, *Krisis 34*)

'Konrád ging in zijn uitspraken over politiek veel verder dan ik zou durven en willen gaan. Hij noemde iedere politicus in aanleg een moordenaar, alleen uit op absolute macht, een Hitler in statu nascendi. Zeer vergaande en naar mijn mening ook onverantwoorde uitspraken. Hier is het natuurlijk anders. Wij kunnen tot op

Chris Keulemans is redacteur van DE HELLING. Henk Krijnen is hoofdredacteur

'ER IS EEN CULTUURBREUK NODIG OM HET MILIEU TE REDDEN'

Hans Achterhuis heeft voor het eerst van zijn leven een vaste betrekking. Sinds kort is hij hoogleraar in de wijsbegeerte. In zijn Wageningse oratie en in zijn boek *Het rijk van de schaarste* schildert hij de filosofische achtergronden van de huidige milieucrisis. De milieucrisis heeft een cultuurhistorische bodem. Is er nog hoop? Doet Groen Links het goed? DE HELLING vroeg het hem.

Foto Gerard Verschooten

Even breekt er paniek uit. We staan samen met Hans Achterhuis (1942) op een regenachtige septemberochtend voor de deur van zijn Amsterdamse universitaire werkvertrek, maar de sleutel is onvindbaar. Uiteindelijk komt de sleutel toch uit het dozijn zakken van zijn jack tevoorschijn. Een bezig mens. Geeft filosofieonderwijs aan de Universiteit van Amsterdam en aan de Landbouwwuniversiteit van Wageningen. In de universitaire pers werd zijn benoeming als hoogleraar bij de vakgroep algemene wijsbegeerte aan de Technische Universiteit Twente voortijdig openbaar gemaakt. Het vroege uur en een gebrek aan koffie maken er een strak gesprek van. De inrichting van de kamer die een krap bemeten pijpela is,

spoort ook niet aan tot omwegen en vermijden in *couleur locale*. Of het moest het gaandeweg het gesprek steeds opvallender contrast zijn tussen de rustige manier waarop Achterhuis - met grote blauwe ogen, waarin het af en toe onverwacht vonkt - praat én het toevallig achter hem hangende affiche waarop *De schreeuw van de dame op de brug* van *Edvard Munch* staat afgebeeld.

Hij weet meteen feilloos de tot nu toe gebrekkige Groen Links-coördinatie aan de orde te stellen. Ik moet jullie één ding zeggen. Voor de vakantie ben ik samen met *Ton Lemaire* geïnterviewd voor het ledenblad van Groen Links. En voegt hij er aan toe: 'Eigenlijk wil ik niet meer geïnterviewd worden.' Onbekommerd steken we van wal.

- *In Het Groen Links-manifest Het begin van de toekomst wordt het dilemma tussen mens en natuur geschetst. Moeten politieke partijen zich met dit soort filosofische beschouwingen bezighouden of moeten zij zich juist druk maken om technologische en democratische oplossingen van het milieuprobleem?*

Achterhuis: 'Daar ben ik vrij dubbel in. In het manifest staan heel algemene dingen waar ik het in hoofdlijnen mee eens ben. Waar ik de diepte in zou willen gaan, verbindt het heel makkelijk woorden met elkaar. Waar ik zou zeggen: hoe zit het nu precies, spits het toe in een analyse! Ik zou van een politieke partij ook verwachten dat in zo'n manifest écht een keuze wordt gemaakt. Voor mij is nu de keuze niet duidelijk en ook niet wat zij praktisch betekent. Een voorbeeld: er staan over gezondheidszorg zulke algemeenheden in dat niemand het er mee oneens kan zijn of er boos over kan worden. Het gaat erom wat betekent het concreet voor al die machtconstellaties in de gezondheidszorg en wat betekent het als je groepen patiënten aanspreekt? Terwijl een Groen Links-parlementariër als *Andrée van Es* altijd verschrikkelijk goede analyses kon geven. Die vind ik spannender dan dit soort algemene beschouwingen. Dat geldt ook voor de relatie tussen mens en natuur. Wat is de consequentie van zo'n dilemma voor bijvoorbeeld autogebruik? Ik vind dat het niet zo zou moeten zijn dat partijen zich beperken tot technologische oplossingen. Er moet discussie zijn over achtergronden.'

- *In je oratie lever je fundamentele kritiek op het groei- en vooruitgangdenken. Je analyse beslaat de laatste eeuwen. Je streeft nu naar een historische breuk met dat denken. Moet er een groene ideologie komen, vergelijkbaar met het socialisme in de negentiende eeuw dat een antwoord was op de sociale kwestie?*

Achterhuis: 'Ik denk wel dat een nieuw soort cultuur nodig is. *Cees Schuyt* heeft eens geschreven dat het driehonderd jaar duurde om de huidige cultuur van consumptisme en heen en weer rennen te krijgen. Het lijkt me te pessimistisch dat het driehonderd jaar moet duren om ervan af te komen. Een cultuurbreuk in het denken is waanzinnig moeilijk. *Pen* heeft gezegd na *Zorgen voor Morgen*: ik moet als econoom stoppen want ik heb geen modellen voor de vermindering van auto-gebruik. Zo gevangen zitten we in de oude patronen van het groeidenken. Een moreel pleidooi voor stoppen met groeien is eenvoudiger dan te bedenken wat dat praktisch betekent.'

- *Het zou een uniek moment in de geschiedenis van de mensheid zijn dat je een breuk bewust gaat forceren. In de loop van de geschiedenis lijkt het meeste ons gewoon overkomen.*

Achterhuis: 'Dat is niet zo. We hebben het ook gewild. Bij medische technologie zie je dat het al een oude wensdroom is om techniek voor levensverlenging te vinden. Dat is ook mijn kritiek op *Ton Lemaire*. Je moet niet net doen of je nu geconfronteerd worden met dingen die nadelige effecten zijn van wat lang geleden buiten ons om is ingezet. Vroeger had men al een besef van welke kant het opging. Milieudiscussies uit de zeventiende eeuw vertonen - ook qua oplossing - opmerkelijke parallellen met de huidige. *Agricola* beschrijft de milieuverniegende gevolgen van de zeventiende-eeuwse mijnbouw en verzint als oplossing dat het geld van die activiteit voor milieubehoud gebruikt moet worden. Dit is het oude idee van door geld en groei kunnen we het oplossen.'

- *Dat klinkt pessimistisch. Kan je die cirkel doorbreken?'*

Achterhuis: 'Ik ben door de milieubeweging op de vingers getikt. Dat het praten over stoppen met economische groei filosofisch aardig is, maar dat je bij praktische vertaling - zoals *Milieudefensie* doet - moet zeggen krimp én groei. Bepaalde bedrijfstakken moeten snel krimpen en andere kunnen groeien. Wat de totale uitkomst is, weet je niet. Ik voel wel de druk op me om een antwoord te vinden. Op den duur is er zeker een nieuwe ideologie nodig. Mijn verwijt aan politici is dat ze daar geen aanzet toe geven. Ik moet volgende week een lezing houden voor de *Grondmij*, die bestaat vijfenzeventig jaar. Mijn voornaamste verwijt zal zijn: er leeft iets onder de mensen, maar het wordt helemaal kapot gemaakt doordat er op geen enkele manier op ingespeeld wordt.'

- *Peter Lankhorst gooide een tijdje geleden de steen in de vijver. Als je alles wat Groen Links wil (forse verhoging minima, drastisch milieubeleid) achter elkaar zet, dan kan dat niet. In zo'n debat zouden mensen uit het wetenschappelijk circuit zich kunnen mengen.*

Achterhuis: 'Daar ben ik het mee eens. Mijn positie is volstrekt duidelijk. Het groei-idee moet fundamenteel aangevallen en ontleed worden. Lankhorst liet zien dat niet alles tegelijk kan. Die vijftien procent voor de minima kan je alleen realiseren in een redelijk snel groeiende economie. Groei vindt vooral plaats in milieuvervuilende industrieën. De overheid heeft geen grip op de groei. Wil je je verlangens met groei betalen, dan zit je in een milieuvervuilende economie. Dat is natuurlijk een erg makkelijke positie. Groen Links moet een consistente keuze maken en ook op die keuze hameren.'

- *In dat geval moet je dus nulgroei of niet-groei gaan afdwingen. Al snel valt dan de term ecodictatuur of ecofascisme.* Achterhuis: 'De overheid mag de mensen best verleiden. Ik denk in elk geval dat er een behoorlijke discussie op gang kan komen als je een duidelijke keuze maakt en daarvoor staat. Maar voorlopig staat niemand er consequent voor. Dan kan het debat ook nauwelijks van de grond komen. Het gaat om het aftasten van de grenzen. Neem het ongeremd groeiende vliegverkeer. Aan de ene kant lees je op de voorpagina van de krant dat het NMP + het vliegverkeer wil beperken. Maar lees je de economiepagina, dan staan er grote stukken over de noodzaak tot uitbreiding van Schiphol. Dat wordt niet met elkaar verbonden. *Het Parool* heeft nog steeds een autopagina, terwijl er redactionele stukken in staan over de geweldige auto-problemen in Amsterdam. Die autopagina is intussen een groot loflied op de nieuwe modellen. Dat soort spanningen moet je aan de kaak stellen. Het vliegverkeer moet zonder meer minder en zuiniger. Ja god, je hebt natuurlijk altijd mensen die vliegreizen op de bon te ver vinden gaan.'

- *Het liberalisme, waar jij ook de huidige sociaal-democratie onder vat, stelt geen grenzen aan de markt. De milieugrenzen zijn nu echter wel bereikt. Je komt er niet uit door het maar op z'n beloop te laten. Op een gegeven moment zul je toch zaken moeten gaan afdwingen.*

Achterhuis: 'Je kunt natuurlijk een programma hebben waarin je een andere richting uitgaat dan deze maatschappij, zonder dat dat meteen een afdwingen moet zijn. Ik ben behoorlijk onder de indruk van het proefschrift van *Raf Jans-*

sen waarin vrij sec milieu met soberheid wordt verbonden, en waarin die soberheid ook een perspectief is. Als je milieu als enige prioriteit stelt, dan kom je inderdaad in de richting van ecofascisme. Ik zou het milieuprobleem onderdeel willen laten uitmaken van een bredere analyse en het - net als Janssen - willen verbinden met de kwestie van de 'nieuwe armoede' in Nederland. Dat kan ook. Milieu is niet het enige item.

Raf Janssen laat zien dat je vooral ook een beroep op middengroepen moet doen. In het manifest wordt terecht een pleidooi voor de herwaardering van het morele debat gehouden. Ik heb het idee dat als een regering of een groep erin slaagt om op een goede manier dit soort vragen aan de orde te stellen, dat er dan ook een behoorlijke respons zal zijn. Dat baseer ik op al dat lullige onderzoek over wat mensen denken van autogebruik enzovo. Ik geloof helemaal niet in dat type sociaalwetenschappelijk onderzoek. Behalve dan dat het een lichte indicatie geeft van wat mensen zouden kunnen doen als hen een praktisch perspectief werd geboden. Ik geloof helemaal niet dat zeventig procent de auto zou laten staan, maar wel dat onder de bevolking legitimatie voor een consequent milieubeleid te bereiken valt. Er gaan zeker groepen zonder dwang mee.'

We kunnen het niet laten om het gesprek de kant van het onderwerp ontwikkelingshulp uit te laten gaan. Waarop Achterhuis een onorthodoxe visie heeft.

- *Je hebt kritiek op het begrip duurzame ontwikkeling uit het Brundtland-rapport.*

Achterhuis: 'Op zich is het een goed begrip, maar de Brundtland-commissie, evenals de SER in Nederland, vat er zoveel dingen onder dat je het niet waar kunt maken. Het Brundtlandrapport heeft gestreefd naar een consensus waardoor milieubehoud met economische groei samen kan gaan. Wat aan het rapport ontbreekt, is dat nauwelijks mannen en paarden worden genoemd. Je moet een analyse plegen hoe werkelijk uitbuitings- en machtsrelaties in de Derde Wereld werken. Verder is er toch dat idee van economische groei die maar door moet gaan. Wel ben ik door het rapport overtuigd dat het gebrek aan economische groei in het Zuiden ook milieuverniegend kan zijn. Maar een gezamenlijk groei-idee - ook hier groeien dus - dat is onzin. In die groei-ideologie is toch de natuur de vijand van de mens, die beheerst en onderworpen moet worden. Dan zit je toch in de schaarste-ideologie die ik wil doorbreken. Soberheid kan een plezierig antwoord

zijn. Het hele rapport staat in teken van efficiency. Alles wat er aan cultuur is, verdwijnt. Hoe Afrika met zijn brandhout moet omgaan, hoe er hutten moeten worden gebouwd. De kritiek is dat men daar niet economisch efficiënt met hout omgaat, ze zouden hun huizen anders moeten bouwen. Dat weten die mensen ook wel, maar een manier van huizen - trouwens de hele manier van leven en bouwen - hoort bij een cultuur. Als je een hele cultuur ondergeschikt maakt aan efficiency, dan verwest je die cultuur, terwijl de vreugde van het samen hutten bouwen in een Afrikaans dorp een jaarlijks gebeuren is waar festiviteiten om heen zijn. Dat maak je zo kapot. Het Brundtlandrapport stelt dat overleven alleen mogelijk is als we zeer efficiënt met onze hulpmiddelen omgaan. Dat is aan de ene kant niet waar en aan de andere kant maak je alle culturele verschillen kapot.'

- *Wat is er dan zo erg aan het stuk maken van cultuurverschillen?*

Achterhuis: 'Het gevolg is in het allerbeste geval het aannemen van een Westers cultuurpatroon. Maar daar geloof ik niets van. Meestal - ik zeg het overdreven - komt er nauwelijks meer iets als een cultuur tevoorschijn. Dat soort niemandsland zonder eigen waarde is veel erger: een culturele leegte.'

- *Wat betekent dat voor ontwikkelingsbeleid? Is er in jouw ogen een alternatief voor een zinvolle ontwikkeling in het Zuiden?*

Achterhuis: 'Daar heb ik duidelijke uitspraken over gedaan die bij niemand goed zijn gevallen. Wat ik de Nederlandse ontwikkelingshulporganisaties verwijt, is dat ze op dit punt niet luisteren naar wat allerlei contacten van hen in de Derde Wereld zelf zeggen. Het is waanzinnig bevoogdend en paternalistisch. Ik weet dat er heel veel groepen in de Derde Wereld zijn die zeggen: stop met jullie hulp! Als ik een cliché-vergelijking mag gebruiken: het pannetje soep uit de vorige eeuw. Vanuit het gezichtspunt van structurele machtsverhoudingen wordt de Derde Wereld door ons in de goot getrapt. Dat wordt verdoezeld door over hulp te praten. De discussie kan bij ons op dit moment nauwelijks plaatsvinden. Je zou een strategie moeten kiezen als bij ons door X-Y wordt gevoerd. Die zeggen: goed, als je zo graag iets wil geven, gebruik het dan voor strijd binnen je eigen samenleving tegen nadelige effecten voor de Derde Wereld. Dat is heel wat moeilijker, maar dan kun je er meer greep op krijgen.'

- *Als je jouw oratie en jouw boek leest, kun je denken: groot gelijk, een goed on-*

derbouwde stellingname, over tien jaar zal iedereen haar onderschrijven. Maar moet je als intellectueel ook meehelpen aan de vertaling ervan in de politieke praktijk?

Achterhuis: 'Ik vind dat ik in ieder geval algemene analyses moet maken. Als ik op concrete punten een vertaalslag maak, vind ik dat ik me goed moet inwerken. In het verleden gaf ik les aan andragogen en wist toen veel van het welzijnswerk af. Dat leidde tot het boek *De markt van welzijn en geluk*. Met milieu ben ik nu bezig. Je mag niet alleen een mooie oratie houden. Niet dat je meteen moet zeggen hoe de mestwetgeving in elkaar hoort te zitten, maar je kunt wel een kritische visie op groeiconcepten binnen verschillende partijen ontwikkelen.

Ik ben wel veranderd, hoor. Vroeger liep ik altijd met een soort schuldgevoel rond van eigenlijk moet ik wel in de partij waarmee ik me verbonden voel, gaan zitten en daarvoor dingen doen. Nu sta ik daar lossier tegenover. Zo werkt het niet. Als een partij zegt: we kunnen je gebruiken daarvoor, dan zeg ik nee, ik moet die afstand bewaren. Ter verdediging van mezelf en m'n positie als intellectueel heb ik ook wel eens *Foucault* aangehaald. Hij grijpt terug op het oude Griekse begrip *parasia*: dat wil zeggen dat er groepen moeten zijn die vrijuit kunnen spreken en daarom noodzakelijk zijn voor het debat. Zelfs voor de tiran in het oude Griekenland moest er iemand zijn die vrijmoedig de waarheid kon zeggen. Wel heb ik indertijd meegedaan met een aantal discussies die *Wouter Gortzak* bij de *Wiardi Beckmanstichting* van de PvdA organiseerde bijvoorbeeld over gezondheidszorg. Daar kon je vrijuit spreken. Dat is een goede zaak.'

Wij concluderen dat Groen Links en voorgangers gefaald hebben in het betrekken van geestverwanten uit de universitaire wereld bij discussies. Als Achterhuis nu een kritische studie schrijft over de milieucrisis, dan kan Groen Links de schade alsnog inhalen. ▼

Joost Lagendijk/Hans Schoen

Joost Lagendijk en Hans Schoen zijn beiden redacteur van DE HELLING

POLITIEKE FILOSOFIE EN DE ORDE VAN CHAOS

Zelfs de meest verstokte communist gelooft nauwelijks nog in de rode zonsopgang. Links-liberalen wijfelen aan communicatie als manier om het maatschappelijk verkeer in redelijke banen te leiden. En ook het postmodernistische wereldbeeld van de verbrokkelde maatschappelijke werkelijkheid verliest terrein. Nu het oosterlicht van Lenin, het westerlicht van Habermas en het zuiderlicht van Lyotard langzaam uitdoven, woeden in de Verenigde Staten levendige discussies over politiek in het tijdperk van de chaos. DE HELLING scheidt orde. In de chaos.

36

In de Verenigde Staten bestaat de 'postmoderne conditie' al veel langer dan bij ons. Fragmentatie, supermarktcultuur, het einde van grote ideologieën - het was er allemaal reeds lang. Logisch dat juist in dat klimaat een vruchtbare voedingsbodem bestaat voor debatten over de 'maakbaarheid' van maatschappelijke ontwikkelingen.

De bundel *Universal Abandon? - The Politics of Postmodernism* heeft als rode draad de vraag of het in deze postmodernistische tijden inderdaad noodzakelijk is om de speurtocht naar universele, grote theorieën over de maatschappelijke orde op te geven. De bundel bevat verschillende bijdragen, met als kern een interview met *Frederic Jameson*, het Amerikaanse alternatief voor Habermas en Lyotard. Jameson ziet geen reden om het marxisme als globale theorie te verlaten. Volgens hem bevindt de wereld zich in een toestand van algehele culturele dominantie van het kapitalisme. Immers, welke infrastructuur een land ook heeft, het ontkomt niet aan de wereldwijde markt van waren en informatie. Elk land moet meedoen, er is geen rimboe zo verlaten of men kan er een blikje Coca Cola of een Madonnaposter aantreffen. *Marx* heeft dit niet kunnen voorzien, maar dat maakt zijn analyses zeker niet minder waar, eerder meer waar. *Marx* kon net de eerste fase van het kapitalisme overzien, en een beetje het monopoliekapitalisme, maar voor de derde fase - culturele hegemonie en informatisering - moet zijn theorie uitgebreid worden.

Gebroken tijd

Jameson nu heeft zich aan die taak gezet. Zijn theorie is nog zeker niet af, maar wel heeft hij een soort diagnose van deze derde, postmodernistische fase. Een eerste verandering betreft de versnippering van wat ooit historische entiteiten waren. Er zijn geen economisch gedefinieerde klassen meer die de geschiedenis in beweging zetten. Een tweede verandering ligt in de

gewijzigde ervaring van *tijd*. Typerend voor de tegenwoordige verhoudingen is een verlies van historische zin en continuïteit. De razendsnelle opeenvolging van trends en het informatiebombardement maken dat de tijd niet meer een rechte lijn is. Tenminste, geen rechte lijn waarlangs de menselijke ervaring en de maatschappelijke gebeurtenissen zijn af te tekenen als een uit elkaar volgende reeks. Een persoonlijk leven verloopt niet meer langs ononderbroken tijdslijnen: een individu weet dat hij waarschijnlijk niet zijn hele leven bij dezelfde baas zal werken, of zelfs hetzelfde werk zal blijven doen. Hetzelfde geldt voor waar hij woont of met wie hij een relatie zal hebben. En ook sociaal en cultureel is er steeds minder sprake van continue tijd - zo hebben clips geen verhaallijn langs een tijd-as en zijn universitaire opleidingen opgesplitst in modules.

Jameson stelt dat niet meer de tijd, maar de *ruimte* - het plaatselijke, het lokale - een structurerend concept is geworden. Tegelijkertijd is volgens hem ook de ervaring van ruimte veranderd. De informatisering vult de ruimte met *simulacra*: beelden - zoals clips, beursberichten, tv-nieuws, *soapoperas* - die naar andere plaatsen verwijzen, waar ze ook niet echt zijn maar wederom doorverwijzen naar elders. Het moge duidelijk zijn dat individuen zich in deze situatie slecht kunnen oriënteren; ook het denken zelf heeft daardoor geen vast ankerpunt meer. Er is geen universele - eeuwig en overal geldende - waarheid te achterhalen; er zijn slechts lokale waarheden en zelfs die hebben geen vaste grond onder de voeten.

De term *simulacra* komt van de Franse filosoof *Baudrillard*. Postmodernisme houdt volgens Baudrillard in dat alles oppervlakte is geworden - er is geen verschil meer tussen materie, betekenis en representatie, er zijn nog slechts *simulacra*, luchtspiegelingen van luchtspiegelingen. Baudrillard ziet geen mogelijkheid tot verandering, want in deze situatie weigeren de massa's nog langer aan het politieke spel deel te nemen. Immers, de democratische staat levert ook slechts een imitatie, een *simulacrum* van het publieke leven. Hiermee verandert ook de taak van intellectuelen: niet langer kunnen ze theorieën of strategieën leveren. Er is namelijk niemand meer om die uit te voeren. De taak van de intellectuelen kan slechts nog bestaan uit het blootleggen van het hele spel, zo de terugtrekking uit de politiek ondersteunend.

Liberalisme en universalisme

Jameson is minder pessimistisch - hoewel er in de postmoderne situatie geen 'histo-

Foto Rolf Bos / HH

risch revolutionaire' krachten meer zijn, en ook het individu gedesoriënteerd is, ziet hij toch nog mogelijkheden voor ontsnapping en verzet, zij het lokaal. Dit lokale verzet kan culturele vormen aannemen, bijvoorbeeld in punkkunst of architectuur of in sociale bewegingen, mits deze laatste opereren onder tijdelijke en plaatsgebonden noemers. Lokaal verzet kan volgens Jameson morrelen aan de culturele hegemonie doordat het werkt als een soort homeopatisch middel tegen het postmodernisme. Jameson zoekt dan ook naar een politieke theorie over een situatie waarin niet *tijd* of historie voor dynamiek zorgen, maar *plaats*, het lokale.

Chantal Mouffe en *Ernesto Laclau* zijn ook in de bundel *Univers Abandon?* present. Zij opereren enigszins in het voetspoor van Jameson. De wortel van het postmodernisme is volgens hen te vinden in de Verlichting van de achttiende eeuw. Hoewel Habermas en Lyotard daar ook van uitgaan, maken zij volgens Mouffe en Laclau de fout geen onderscheid te maken tussen het politiek-economische verlichtingsproject (de fundering van de liberale staat) en het epistemologische verlichtingsproject (de fundering van universele kennis). Zo houdt Habermas vast aan de mogelijkheid van een universalistische filosofie omdat hij het politieke liberalisme wil behouden en zo bestrijdt Lyotard het liberalisme omdat hij niets dan ellende en repressie ziet voortkomen uit universalistische filosofieën. Laclau en Mouffe gaan er daarentegen van uit dat men wel degelijk vóór het liberalisme kan zijn en tegen een universalistische theorie, of andersom.

Tweeledig liberalisme

Laclau en Mouffe onderscheiden in het 'liberalisme' zelf twee poten: een liberaal-economische en een politiek-democratische. En ook hier kun je voor de ene poot zijn zonder per definitie voor de andere te zijn. Zij zien in het postmodernisme een mogelijkheid het democratische element van het liberalisme te radicaliseren, juist omdat in het postmodernisme globale grove concepten als dé arbeidersklasse niet meer werken.

Laclau en Mouffe zijn te typeren als 'discursieve marxisten'; zij breiden Marx' theorie uit door de werkelijkheid en werkzaamheid van de taal een plaats te geven in hun model. Niet de materiële verhoudingen en de lineair af te leiden uitbuiting van klassen zijn hun uitgangspunt, maar de dynamiek tussen taal en materiële werkelijkheid en hoe subjecten - mensen van welke klasse, sekse, etnische afkomst, godsdienst of identiteit dan ook - zich daartoe meervoudig kunnen ver-

houden. Dat maakt het wel complexer om een politieke theorie te maken die al die verschillen en meerduidigheden in zich bergt, maar *niet* onmogelijk.

De twee zijn er nog niet in geslaagd zo'n theorie te maken, maar hoe dan ook valt te constateren dat de postmodernistische 'doodverklaring van de politieke theorie' als vliegwielt blijkt te fungeren voor het des te harder werken aan theoretische bouwwerken. En laten we wel wezen: het is een spannend project om historische rechtlijnigheid om te buigen naar ruimtelijke en lokale dynamiek en meer greep te krijgen op de postmoderne chaos. Toch zitten er vele problemen aan het project waarvan *Universal Abandon?* de contouren zichtbaar maakt. Zo drijft bijvoorbeeld Jamesons diagnose van het postmodernisme op een historisch rechtlijnige afleiding uit het modernisme. Oftewel, volgens zijn eigen diagnose kan zijn uitgangspunt niet kloppen, maar zonder dat uitgangspunt kon hij niet tot zijn diagnose komen. Jameson problematiseert op geen enkele wijze deze interne *feedback-lus* in zijn eigen theorie. Bovendien schetsen Jameson, Mouffe en Laclau met groot gemak algemene globale modellen, terwijl zij tegelijkertijd alsmaar het lokale en het meervoudige van verschijnselen benadrukken. Hun analyses worden dan ook gemakkelijk onderuit gehaald in de bijdragen aan de bundel die die bijzondere fenomenen ontlenuen als bijvoorbeeld de film *Crocodile Dundee*, de kledinggigant *Banana Republic* en de vrouwenbeweging. *Cornell West* wijst er in zijn bijdrage evenwel op dat het postmodernisme zélf een lokaal verschijnsel is, een culturele conditie die is voorbehouden aan de blanke, welgestelde middenklasse en absoluut niet opgaat voor die zeventig procent van de zwarte Amerikaanse bevolking die steeds verder wegzakt in een moeras van werkloosheid, zelfmoord en drugs. De kwestie hoe lokaal en hoe universeel of globaal een politieke theorie kan zijn, blijft dus in feite onbeslist in *Universal Abandon?*.

Feedback-lussen

N. Katherine Hayles komt - paradoxaal genoeg - in een ander boek, *Chaos Bound - Orderly Disorder in Contemporary Literature and Science*, een stuk verder in die kwestie. Dit is paradoxaal omdat zij eigenlijk in het geheel niet op zoek is naar een politieke theorie - zij wil met dit boek de opkomst van een nieuw wetenschappelijk paradigma laten zien: het chaosparadigma. Dit paradigma blijkt zo omvattend, dat ook een politieke theorie over het postmodernisme daar haar voordeel mee kan doen, niet in de laatste plaats omdat feedback-lussen (zowel intern in

een theorie als tussen theorie, technologie en cultuur) in het paradigma een belangrijke plaats innemen.

Het chaosparadigma stamt uit de natuurwetenschap, specifiek: uit de studie van zogeheten 'complexe nonlineaire dynamische systemen'. De term chaos wordt ook in het dagelijks leven gebruikt voor zeer complexe onoverzichtelijke situaties waarin geen lijnen zijn aan te brengen - geen lijnen die het één duidelijk van het ander afgrenzen, geen lijnen van oorzaak en gevolg, geen lineaire logica. Tegelijkertijd realiseren we ons dat het vaak niet gaat om een kwestie waar niets over te zeggen valt, maar om iets waar juist zoveel tegelijkertijd meespeelt dat je er juist heel veel over kunt zeggen. Of het nu gaat om de Golfcrisis, de voorspelling van het weer of de specifieke vorming van kustlijnen, problematisch is niet zozeer de wanorde maar de complexiteit - de enorme hoeveelheid variabele variabelen, de afwezigheid van vaste punten, alles is in beweging en alles werkt dialectisch en met feedback-lussen op elkaar in.

Nonlineaire systemen

Zo'n type dynamiek maakt het moeilijk om voorspellingen te doen over een toekomstige gebeurtenis: als er bij wijze van spreken een zwerm spreuwen op plaats $\times$ opstijgt, kan dat honderd kilometer verderop voor een eigenaardige luchturbulentie zorgen en dit kan weer zorgen voor een orkaan duizenden kilometers verderop. De orkaan is wel met terugwerkende kracht te verklaren met de spreuwenzwerm, maar je kunt nooit van te voren weten dat er op moment $\times$ een zwerm spreuwen op plaats Y zal opstijgen. Kortom, voorspellen is onmogelijk - ook al heeft men nog zoveel informatie over de variabelen en de initiële condities, men kan nooit alles weten omdat wat op een toekomstig moment gebeurt voor een groot deel te maken heeft met waarschijnlijkheid en toeval. Lange tijd heeft de natuurwetenschap zich niet beziggehouden met zulke complexe nonlineaire systemen. Dit soort chaotische configuraties waren onberekenbaar en ondenkbaar voor de theorievorming. Modellen waren er slechts te maken voor lineaire systemen - systemen met variabelen die niet onderling van elkaar afhankelijk zijn, zoals de Euclidische meetkunde - en nonlineaire systemen zag men als uitzondering op de lineaire systemen. Computers maken het echter mogelijk om honderden variabelen, willekeur, toeval en feedback-lussen in de berekeningen mee te nemen en hebben zo de chaos berekenbaar, grafisch zichtbaar en bijgevolg denkbaar gemaakt. En voor wie eenmaal met zo'n

Foto Harry van Gelder / HH

nonlineaire blik kijkt, blijken er meer nonlineaire dan lineaire systemen te bestaan: de ontwikkeling van de graanprijzen, het weer, de vorming van kustlijnen, de opkomst van sociale bewegingen, de energie-uitbarstingen op de zon, enzovoorts.

Dat chaos berekenbaar is, betekent overigens niet dat voorspellen daarmee mogelijk is geworden. Chaos is weliswaar niet hetzelfde als totale wanorde en willekeur, maar ook niet hetzelfde als absolute orde: chaos is een combinatie van wanorde en orde, van onzekerheid en zekerheid, van onvoorspelbaarheid en determinatie. Het chaosparadigma is bovendien lokaal en globaal tegelijk - het is lokaal omdat het over specifieke, verschillende systemen kan gaan, of over verschillende plaatsen in een systeem of over verschillende schaalgroottes binnen hetzelfde systeem, maar het is globaal omdat al die verschillende complexe systemen met eenzelfde paradigma geanalyseerd kunnen worden en in hun dynamiek vergelijkbare patronen vertonen.

Chaosparadigma

Hayles neemt per hoofdstuk een gebied of een wetenschapsdiscipline bij de kop om te verhalen over wat zich daar voordoet rond complexiteit en chaos. Ze schrijft over thermodynamica, statistiek,

informatietheorie, quantummechanica, *The Golden Notebook* van Doris Lessing, het deconstructivisme van Derrida, de science fiction van Stanislaw Lem, de fractale meetkunde van Mandelbrot en Feigenbaum, de chemie en wetenschapsfilosofie van Prigogine, de politieke filosofie van Jameson, het heelal volgens Hawking, postmodernisme, enzovoorts. Chaotisch? Ja. En toch is het boek een samenhangend verhaal, omdat Hayles uitgaat van feedback-lussen tussen theorie, technologie en sociale praktijken. Het is niet moeilijk te begrijpen waar deze wetenschapsopvatting van nonlineaire feedback vandaan komt: uit het chaosparadigma waar zij tegelijkertijd over schrijft.

Hayles onderscheidt twee takken in het chaosparadigma. De ene tak is samen te vatten met 'orde uit chaos'. Deze tak (Prigogine, Stengers, Serres) richt zich met name op de zelforganiserende en zelfversterkende feedbackprocessen in chaotische systemen, waardoor er nieuwe vormen kunnen ontstaan. Een voorbeeld daarvan is de vorming van het heelal. Het heelal blijkt een stuk jonger te zijn dan op grond van zuivere toevalsprocessen te verwachten zou zijn. Dit betekent dat er meer moet zijn dan toeval alleen - een aanvankelijk toevallige reactie kan zich kennelijk in een specifieke zelfversterkende versnelling voortzetten. Vergelijk de

situatie waarin iemand duizend keer achter elkaar een 6 gooit met een dobbelsteen - de kans dat iemand zo'n reeks gooit is zo klein, dat men terecht wantrouwend wordt over de dobbelsteen: die werkt duidelijk niet meer *random*. Aangenomen dat de dobbelsteen bij de eerste worp wel zuiver was, is die, doordat aanvankelijk toevallig heel vaak een 6 gegooid is, kennelijk zodanig afgesleten dat de kans dat de 6 boven komt steeds groter in plaats van kleiner wordt. (Natuurlijk werkt de slijtage van een dobbelsteen niet op deze manier, maar het gaat om het gedachtenexperiment waarmee het principe van de zelfversnellende werking van het toeval te illustreren is.)

Kustlijnen

De andere tak is 'orde in de chaos' (Mandelbrot, Feigenbaum). Deze tak onderzoekt de onderliggende orde in de schijnbare willekeur van zogeheten fractale (bizarre, onregelmatige) vormen. Neem bijvoorbeeld de fractale vorm van een kustlijn zoals die te zien is op een luchtfoto. De kustlijn ziet er willekeurig uit: inhammen en rotsen vormen een onregelmatige slingerende lijn. Die kustlijn is op verschillende schalen te bekijken: je kunt nog verder de ruimte ingaan, maar ook dichterbij foto's nemen, bijvoorbeeld op het niveau van graspollen, schelpen, mo-

leculen of zelfs atomaire deeltjes. Het wonderlijke is nu dat die verschillende schaalafbeeldingen van eenzelfde fractale vorm vergelijkbare patronen van complexiteit te zien geven. Op welke tak men zich ook nestelt, het chaosparadigma blijkt een manier om andere dingen te zien dan met een lineair paradigma. Grootste voordeel - en dat lijkt tamelijk revolutionair - is dat kleine details, uitzonderingen op regels en toeval opgenomen zijn in het model. Het chaosmodel heeft dan ook aantrekkelijke kanten voor een politieke filosofie. Immers, hier hebben we een metaverhaal zonder de repressieve werkingen en uitsluitingen van de gangbare grote verhalen, een metaverhaal dat zowel op kleine, lokale schaal als op grote, globale schaal iets te zeggen heeft. Hayles spreekt zich overigens niet expliciet uit over de mogelijkheid om een politieke theorie te maken vanuit het chaosparadigma. Wel wijst zij erop dat 'postmoderne' theoretici de neiging hebben om lokale theorieën per definitie als bevrijdend te zien, en globale theorieën als onderdrukkend. Dat is onzin, zegt zij. Om bijvoorbeeld afschaffing van de slavernij te bepleiten, heb je geen lokale theorie nodig maar een globale. Het zou absoluut onzinnig geweest zijn om voor een dergelijk pleidooi een lokale theorie over de zwarte slaven in het zuiden van de VS te construeren.

Postmodernisme ziet Hayles in de eerste plaats als een *denaturalisatieproces*: de deconstructie van entiteiten die altijd als vaststaand en natuurlijk zijn gezien, de erkenning dat veel entiteiten constructies en montages van verschillende elementen zijn. En ook bij haar komt de denaturalisatie van de tijd aan de orde. Het grootste verschil tussen haar visie en die van de meeste auteurs in de bundel *Universal Abandon?* is dat zij tegenover 'het universele' niet botweg 'plaats, ruimte of het lokale' stelt, maar 'chaos'. De chaotisering van de wereld en het wereldbeeld wordt met deze benaderingswijze niet minder beangstigend maar wél iets grijpbaarder. ▼

Marianne van den Boomen en Piet Zweers

Marianne van den Boomen is redacteur van DE HELLING. Piet Zweers is filosoof.

Literatuur

Andrew Ross (ed.), *Universal Abandon? - The Politics of Postmodernism*. Minneapolis, 1989. N. Katherine Hayles, *Chaos Bound - Orderly Disorder in Contemporary Literature and Science*. Ithaca (NY) en Londen, 1990.

MARKT

De Novib-catalogus ligt in de bus. Wat een perfecte timing. Het geldgebrek na de uitverkoop is net een beetje ingelopen en door de verandering van weer heb ik behoefte aan iets nieuws.

Zuinigheid zou mij nog een tijdje hebben weerhouden, ware het niet dat ik door bij de Novib te kopen de armen help. Het zou zonde zijn om die kans te laten lopen.

Wat bieden ze een enorme keus in al die leuke nutteloze dingetjes, die zo handig zijn om cadeau te geven aan wie alles al heeft! In

December zullen we tenslotte allemaal weer met dit probleem gaan worstelen. Prachtige kleren zijn er ook te krijgen: schitterende madrasruiten en lekkere jasjes van ikatstof. Vooral voor de linkse veertiger, wiens tienerkindjes een eigen huishouden beginnen, zijn er riant mogelikheden om goed te doen. Met een beetje uitkijken kan het driemaal in een koop. Thee- en keukendoeken kopen voor de kinderen, een derde wereldmens iets rijker maken en - goed tegen de stress - genieten van het voldane gevoel met een glaasje derde-wereldwijn bij echt kaarslicht.

Heerlijke, heerlijke derde wereld. Is het niet aardig van al die nijvere handwerkslieden, dat ze het hele jaar in de weer zijn om ons, precies op tijd voor de inval van de winter, op te vrolijken met hun beeldschone turquoise sieraden, hun stevige wasmanden en hun prachtige kandelaars.

Een van mijn collega's gaat zelf wel eens naar de derde wereld en klaagde over de stijl. Volgens haar krijgen wij in het westen het idee dat al die brave werkers in de derde wereld maar een paar

soorten stijlen kennen, allemaal vrolijk en fel gekleurd. In werkelijkheid, zegt mijn collega, is er ook in de derde wereld een veel grotere diversiteit in smaken. Prins Claus vindt dat we de derde wereld de kans moeten geven zichzelf te ontwikkelen. Het leger ontwikkelingswerkers dat voortdurend heen en weer reist om en passant 'de eigen bankrekening te ontwikkelen', zou weer gewoon thuis kunnen komen. Voor ons hier,

in stilte
verlangend goed
te doen met alles
wat ons ter

column

beschikking staat, betekent dat een onzekere toekomst. Stel dat ze zelf turquoise sieraden blijken te willen dragen?

Zou het niet het overwegen waard zijn om de derde wereld gewoon eens een tijdje te sluiten en te reorganiseren. Een bedrijf met dergelijke potenties moet toch veel rendabeler te exploiteren zijn. Als we nu eens een flinke delegatie Italiaanse designers die kant op sturen en de gehele zaak vervolgens opnieuw openen, 'under new management'. Zou dat niet een manier zijn om een hele nieuwe markt van 'designer-dogooders' aan te boren?

Wat een zegen dat - dankzij de Novib - het mooiste van de derde wereld gewoon thuis wordt bezorgd. Voor wie nu bestelt zelfs op tijd voor Sinterklaas. Voor mij is dit de beste van alle werelden, goed te kunnen doen door mij zo lekker te goed te doen.

Jantine Oldersma

Jantine Oldersma is politicoloog en werkt als wetenschappelijk medewerker Vrouwenstudies bij de Leidse universiteit

DE MARKT - DE MEERWAARDE VAN EEN SPROOKJE

Méer markt moet! Iedereen roept het. Ook Groen Links. Maar het stemmetje van Groen Links klinkt vals. Logisch, met een dubbele tong praten lukt niet. Van tweeën één: wie vóór de markt is als belangrijkste economisch principe, moet consequent zijn. In dit vijfde artikel in de serie KRIJTLIJNEN VAN LINKSE POLITIEK attaqueert COEN TEULINGS het softe marktdenken van Groen Links.

Het Personeel van *Wolters Kluwer* heeft afgelopen zomer vermoedelijk overuren gemaakt. De gebeurtenissen in Oost-Europa maken een herziening van de *Bosatlas* immers onvermijdelijk. In één grootse beweging zijn de politieke verhoudingen van tafel geveegd die vijftienveertig jaar lang het beeld van Europa hebben bepaald.

De gevolgen van de omwenteling kunnen nauwelijks worden onderschat. De plan-economieën hebben de Koude Oorlog verloren. De Oosteuropese revolutie betekent voor alle linkse partijen identiteitsverlies. In de aloude tegenstelling tussen de liberale markt en de socialistische staat lijkt de staat het opnieuw te hebben afgelegd. De staat scheen in de jaren tachtig toch al onmachtig. Waar de markt te weinig ruimte kreeg, leek de welvaart terug te lopen, ook in Oost-Europa. De reflectie binnen Groen Links over de achtergronden van de omwenteling in Oost-Europa is van teleurstellend niveau. De reactie op de gebeurtenissen is vaak zelfgenoegzaam. Men wentelt zich in de eerdere veroordeling van het eenpartijstelsel, maar gaat een serieuze discussie over wat er in Oost-Europa mis is gegaan uit de weg. Neem bijvoorbeeld de reacties op de omwenteling in Oost-Duitsland. Aanvankelijk waren die onverdeeld gunstig. De oude DDR had afgedaan. *Honecker* stond symbool voor een autoritair en overleefd regime. Zijn val werd met gejuich begroet. Toen echter de eerste aarzelende geluiden voor een Duitse eenwording klonken, sloeg de stemming geleidelijk om. Er zijn historisch gezien de nodige redenen om met enige huiver naar

een verenigd Duitsland te kijken, maar heimelijk hield men een voorkeur voor de socialistische DDR boven de kapitalistische BRD. De gemiddelde Groen Linkser kan zich aardig vinden in de standpunten van *Demokratie Jetzt*: bewaar de waardevolle elementen uit het socialisme, eenwording is iets voor de langere termijn. De Oostduitse kiezer moest echter niets van dit soort fijnzinnigheden hebben. Men koos voor eenwording, zonder zich te bekommeren om welke socialistische verworvenheid dan ook.

Groen Links kan de omwenteling in de DDR en in andere landen zeker niet als steun voor haar politieke ideeën beschouwen. De op drift geraakte massa's in Berlijn, Praag en Boedapest hadden een ander programma voor ogen dan Groen Links. Het is natuurlijk denkbaar dat al de mensen in Dresden en Berlijn zich hebben laten beetnemen door *Kohl* en dat men later spijt krijgt van zijn keuze. Het lijkt voor Groen Links echter onverstandig om daar op voorhand vanuit te gaan.

Gebrek aan democratie

De ondergang van het staatsocialisme wordt vaak teruggebracht tot een kwestie van de verkeerde personen aan de top: Honecker was een ordinaire zakkenvuller. TV-beelden van zijn privézwembad dienen als bewijsmateriaal voor deze visie. Zet de man achter de tralies en alles is weer in orde. In de Sovjetunie is *Jeltsin* een meester in het bespelen van dit soort sentimenten. Voortdurend wordt met veel bombarie het in luxe levende partij-esta-

Foto Hans van den Bogaard / HH

42

blishment aangeklaagd. De suggestie is dat deze luxe de oorzaak is van alle ellende. Als het aan deze luxe verspilde geld anders zou zijn besteed, waren er geen problemen.

Deze opvatting is niet eens de halve waarheid en blokkeert bovendien een grondige analyse van de werkelijke problemen. Linkse pogingen tot analyse eindigen meestal bij het gebrek aan democratie. Het ontbrak in Oost-Europa aan democratische controle op het staatsapparaat. Effectieve controle kan alleen vorm krijgen binnen een meerpartijstelsel. Alleen dan heeft een zittende elite constant rekening te houden met de mogelijkheid dat een andere partij de verkiezingen wint. In een eenpartijstelsel heeft de partijleiding altijd voldoende mogelijkheden om de oppositie aan banden te leggen. Doordat in Oost-Europa de democratische controle ontbrak, konden bureaucraten en partijleiders (voorzover beide groepen niet samenvielen) hun eigen gang gaan. Machtsmisbruik en corruptie zijn *in zo'n situatie* het onvermijdelijk gevolg, zo kan de gangbare linkse visie samengevat worden.

De consequentie van deze visie is dat alleen de democratische controle moet worden verbeterd. Laat het planningsapparaat voortaan controleren door de-

mocratisch gekozen gemeenteraden en parlementen, en de problemen in de staatsocialistische landen zijn opgelost. Dit is voor links veilig terrein: méér democratie, dáár zijn we voor! Helaas, deze verklaring voldoet niet. De kern van het probleem zit ergens anders.

In complexe geïndustrialiseerde samenlevingen, zoals die zich in Europa links en rechts van het ijzeren gordijn hebben ontwikkeld, spelen tal van verschillende belangen, deskundigheden en pressiegroepen een rol. Dergelijke maatschappijen laten zich niet vanuit één punt besturen. Dit centrum ontbeert de informatie om de processen in alle geledingen effectief te beheersen. Het wordt daardoor een spelebal van de belangengroepen. Iedere belangengroep zorgt vooral voor zichzelf, ten koste van het algemeen belang. Het standaardbeeld van een planeconomie is dat alle beslissingen door een paar bureaucraten worden genomen. Er is teveel macht geconcentreerd in de handen van slechts een klein groepje mensen. De werkelijkheid is echter juist andersom: de economie is voor het centrum onbestuurbaar geworden. Iedere belangengroep gaat zijn eigen gang, en er is nauwelijks een andere weg om deze groepen aan banden te leggen dan de botte bezuinigingsbijl of de subtiele kaasschaafmetho-

de. Een serieuze afweging tussen wat wel en wat niet van belang is, is voor de bevolking niet mogelijk.

Dit verklaart ook waarom het voor *Gorbatsjov* zo moeilijk is het tij te keren. Indien het ontbreken van democratische controle het enige probleem was, dan had zijn perestrojka-politiek het makkelijk gehad. De bestaande structuur is in de praktijk hecht verankerd in alle lagen van de maatschappij. Iedereen heeft ingespeeld op het feit dat het Planningsbureau voor alles regels stelt. Dat schept behalve bureaucratische rompslomp ook zekerheid. Het wegvallen van die zekerheid is bedreigend, voor de bureaucraten zelf, maar ook voor de groepen die door deze regels beschermd waren. Dat maakt hervormingen zo moeilijk door te voeren. Louter meer democratie is onvoldoende remedie om de crisis in Oost-Europa te overwinnen. Zonder erkenning van de betekenis van markten blijft deze discussie hangen in het luchtledige. Het Groen Linkse taboe op dit onderwerp moet grondig worden doorbroken.

General Motors

De Amerikaanse automarkt tussen 1910 en 1930 staat model voor de ontwikkelingsgang van het kapitalisme in deze

Foto Michiel Wijnbergh / HH

Het standaardbeeld van een planeconomie is dat alle beslissingen door een paar bureaucraten worden genomen. De werkelijkheid is echter juist andersom: de economie is voor het centrum onbestuurbaar geworden

eeuw. Rond 1910 ontwikkelt *Henry Ford* zijn beroemde model T. Het model blinkt uit door eenvoud en degelijkheid. Alle aandacht werd geconcentreerd op de rationalisatie van de produktie. Het ontwerp van de auto bleef jarenlang ongewijzigd. Als gevolg van deze rationalisatie dalen de produktiekosten van model T voortdurend. De prijsverlagingen maken de auto bereikbaar voor brede lagen van de bevolking en een groot deel van de concurrentie legt het loodje.

In 1923 keert het tij. Ford verliest terrein aan zijn grote concurrent General Motors. De filosofie van General Motors was radicaal anders dan die van Ford: niet één gestandaardiseerd type voor de hele

markt, maar voor ieder wat wils. General Motors handhaafde binnen de onderneming verschillende merken: Buick, Chevrolet, Cadillac. Men richtte zich bovendien op de vervangingsvraag: mensen die hun T-Ford hadden versleten en nu wel eens een échte auto wilden. Vanaf 1927 is General Motors marktleider in de Amerikaanse automarkt.

Deze ontwikkeling heeft zich in het kapitalisme nagenoeg in alle sectoren voorgedaan. Massaproductie maakt plaats voor de produktie van een massa verschillende produkten. Niet gebruikswaarde en een lage prijs zijn het voornaamste wapen in de concurrentiestrijd maar stijl: spoilers, sportvelgen, autoradio's, sierstrips. De

consument krijgt de keus uit steeds meer verschillende artikelen. Reclame en marktname worden steeds belangrijker.

Lifestyle

Deze ontwikkeling hangt nauw samen met de tendens tot individualisering. Mensen hebben meer en meer de behoefte om zichzelf te onderscheiden van hun burens. Ieder heeft behoefte aan een eigen gezicht. De reclamewereld ontwikkelde het begrip *lifestyle*: een bepaalde manier van leven die samenhangt met de artikelen die iemand koopt. De ruige cowboy rookt *Marlboro*, voor jong, sexy en dynamisch is er *Peter Stuyvesant* en als je je eigen weg gaat en de wereld in eigen hand neemt, dan zweer je bij *Drum*.

Een 'lifestyle' bleek echter lastig vast te prikken: had men een groep mensen met een identieke 'lifestyle' afgebakend, dan bleken daarbinnen steeds weer nieuwe verschillen te bestaan. De consument bleek bovendien zeer beweeglijk: zijn smaak 'ontvluchtte' steeds wat de lifestyle hem voorschreef en de massaproductent hem dus bood. In dit proces vervulde de markt zijn revolutionaire rol: de producenten die de smaak van de consument niet naar waarde wisten te schatten, legden het loodje.

Juist hier faalden de planeconomieën: de smaak van de mensen bleek niet te plannen. De prijs van een Levi's spijkerbroek is exemplarisch voor de behoefte aan een gevarieerder produktiepakket. De planeconomie kon daaraan niet voldoen. Twee jaar geleden reed ik met een Hongaarse gids door Boedapest. Mijn opmerkingen dat ik Boedapest best een aardige stad vond, werd genadeloos afgestraft: 'Dat zeggen alle westerlingen. Dat komt omdat Boedapest van alle Oosteuropese steden nog het meeste lijkt op een Westeuropese stad.'

Het consumptiepatroon zoals zich dat in het Westen ontwikkeld heeft, hoeft in Groen Linkse kring niet op veel sympathie te rekenen. Groen Links is de partij van de soberheid, van de roep om een nieuwe levensstijl. Reclame is misleidend en de elektrische tandenborstel is geldverspilling: beiden zouden moeten worden verboden. De discussie over het milieu heeft een nieuwe impuls gegeven aan deze gedachte: consumptie is haast synoniem met milieuvervuiling.

Vreemd genoeg flirt het CDA zo nu en dan ook met dit gedachtengoed: een tweede vakantie wordt dan plotsklaps aangeduid als een verwerpelijk 'consumentisme'. Gelukkig worden uit dit geflirt nooit praktische consequenties getrokken. De les die je uit Oost-Europa kunt trekken, is namelijk dat dit een hopeloze positie is. De rijke keuzemogelijkheden van de Westeuropese consument zijn één van zijn belangrijkste verworvenheden: ze vormen de grondslag van onze welvaart, ze hebben veel creativiteit losgemaakt en zijn een voorwaarde voor individualisering. De anarchie van de markt is daarvoor onontbeerlijk. Dáárvoor heeft de Oostduitse bevolking in het voorjaar gekozen.

Vanzelfsprekend moet je maatregelen nemen tegen verpesting van het milieu: geen CFK's in spuitbussen, beperking van het autogebruik, verbod van niet-afbreekbaar verpakkingsmateriaal. Maar dat kan zakelijk, een morele verwerping van het hele consumptiepatroon is niet nodig. De anarchie op de consumentenmarkt moet zoveel mogelijk ongerept blijven: geen paternalisme en geen consumptiebennensysteem.

Kapitaalmarkt

De beoordeling van de prestaties op de kapitaalmarkt is voor links nog veel lastiger dan die van de consumptiegoederenmarkt. Een beetje markt in de consumptiegoederensector is wel aanvaardbaar, maar democratische controle op de voornaamste investeringsbeslissingen behoort nog steeds tot de algemeen aanvaarde linkse geloofsartikelen.

Foto Erik Jan Ouwerkerk / HH

Productie met winstoogmerk is een betere garantie voor vervulling van maatschappelijke behoeften dan centrale planning

Foto Erik Jan Ouwerkerk / HH

De reflectie binnen Groen Links over de achtergronden van de omwenteling in Oost-Europa is van teleurstellend niveau

Het is duidelijk dat ook de kapitaalmarkt voor de Oosteuropese economieën een groot probleem was. Een soepel draaiende economie vereist dat de middelen die beschikbaar zijn voor nieuwe investeringen goed worden besteed. Het blijkt erg lastig om daarvoor een goed besluitvormingsmechanisme te vinden. Ten eerste moet er een goed beeld bestaan aan welke investeringen echt behoefte bestaat. Op het centrale planningsbureau bleek dat beeld vaak te ontbreken. Over de grote lijnen bestond nog wel voldoende inzicht, maar met name de kleine, nieuwe initiatieven bleven onderbelicht. Ten tweede zijn met deze beslissingen grote belangen gemoeid: het werk van mensen, de positie van de betreffende directeur enzovoorts. Onder druk van deze belangen werd zelfs de schaarse informatie die voorhanden was niet op de juiste manier gebruikt. In Hongarije zijn nog vrij recent aanzienlijke beslissingen in de staalsector gepleegd, terwijl iedereen wist dat dat weggegooid geld was. De staalsector heeft echter traditioneel een grote vinger in de pap.

In iedere economie zijn er bedrijfstakken die groeien en bedrijfstakken die krimpen. De kunst is om de investeringsfondsen te verschuiven van de krimp- naar de groeisectoren. De machtspositie van de nieuwe bedrijfstak is per definitie geringer dan die van een gevestigde sector. De laatstgenoemde heeft immers een netwerk van contacten opgebouwd. Boven-

dien werken daar veel mensen van wie de werkgelegenheid afhangt van de extra investeringen. De nieuwe bedrijfstak heeft nog veel minder mensen in dienst en kan daarom minder druk uitoefenen.

Dit probleem doet zich het sterkst gelden in tijden van snelle technologische ontwikkeling. Juist dan is het immers geboden de fondsen snel te verschuiven van oude naar nieuwe produktietechnieken. Het is juist op dit punt dat bijvoorbeeld Hongarije de ontwikkelingen niet goed heeft kunnen bijbenen. De opleving van de wereldhandel na 1984 is daarom aan het land goeddeels voorbij gegaan. Het land produceerde verouderde produkten, waarvan prijs en marktaandeel terugliepen. In de markteconomieën geldt voor dergelijke beslissingen een eenvoudige regel: het project dat de kapitaalsverschaffers het hoogste rendement op hun investeringen belooft, wordt uitgevoerd.

Tucht van de markt

De linkse kritiek op het kapitalisme was traditioneel dat in het kapitalisme werd geproduceerd voor de winst en niet voor de behoefte van de bevolking. Het blijkt dat produktie met een winst oogmerk echter een betere garantie is voor vervulling van maatschappelijke behoefte dan centrale planning. De besluitvorming in een planeconomie is dermate log en traag dat de noodzakelijke verschuivingen

van oude naar nieuwe sectoren niet tot stand komen.

In Oost-Europa gelden 'zachte randvoorwaarden': als een bedrijf failliet dreigt te gaan, klopt het aan bij het Planningsbureau voor subsidie of om een verhoging van de afzetprijzen te bedingen. Het Planningsbureau kan een dergelijk verzoek zelden of nooit weigeren. Men kan een bedrijf immers niet zomaar over de kop laten gaan. Bedrijven spelen hierop in: men doet niet zijn uiterste best om winstgevend te blijven. Als het misgaat, kan men immers altijd een beroep doen op het Planningsbureau.

In het kapitalisme is deze vluchtweg afgesloten. Als een bedrijf verlies maakt, gaat het vroeg of laat onvermijdelijk over de kop. Wordt er teveel brood gebakken, dan zakt de prijs van het brood, een paar bakkers gaan over de kop en vraag en aanbod zijn weer in evenwicht. In Oost-Europa zou het Planningsbureau de bakkers hebben gesubsidieerd, zodat het overschot aan brood aan het oog zou worden onttrokken. Dat leidt echter tot verspilling.

Het is precies het verschil tussen harde en zachte financiële randvoorwaarden dat een beoordeling van de kapitaalmarkt tot een moeilijk punt voor links maakt. De wet van het hoogste rendement mag het kapitaal dan snel en doeltreffend naar de juiste plaats leiden, de gevolgen zijn vaak erg onaangenaam. De afbraak van de scheepsbouw mag onvermijdelijk zijn geweest, voor de werknemers van ADM en RSV was het een hard gelag. Links in Nederland (en links niet alleen) heeft zich ingespannen om de financiële randvoorwaarde voor RSV te verzachten in de hoop daarmee aan het onontkoombare te ontkomen.

De Oosteuropese omwentelingen maken een aantal conclusies voor Groen Links onvermijdelijk. Het belang van markten in een economie is overduidelijk aangetoond, hoewel die conclusie binnen Groen Links niet algemeen geaccepteerd wordt. Dat de consumptiegoederenmarkt met zijn veelheid aan produkten en daaraan verbonden reclame in het kapitalisme goed marcheert, wordt al helemaal niet erkend. Er mag dan veel cultuurfilosofische kritiek mogelijk zijn op westers massatoerisme of op consumptiepatronen in het algemeen, maar die kritiek verschaft geen basis voor grootscheeps marketingrijpen. De anarchie van de markt is een zegening voor de massa van de westerse consument. Voor de kapitaalmarkt is de beoordeling ingewikkelder. Het linkse gedachtegoed ziet juist daar een grote rol voor planning. De Oosteuropese ervaring heeft echter laten zien dat een geplande economie slecht in staat is de investeringsfondsen in de juiste rich-

ting te sturen. Onze ervaringen met een 'marktconforme' kapitaalmarkt zijn daarentegen niet altijd gunstig. Een vergelijking tussen de harde en de zachte randvoorwaarden valt echter onvermijdelijk uit in het voordeel van de harde randvoorwaarden. De harde hand blijkt het enige effectieve wapen om de macht van belangengroepen aan banden te leggen. In het geschrift *Het begin van de toekomst*, Groen Links' eerste aanzet tot een nieuw programma, wordt uitsluitend *lip-pendienst* bewezen aan de rol van de markt. Men verwacht veel van het maatschappelijk middenveld (onderwijsinstellingen, gezondheidszorg, woningbouwverenigingen e.d.), waaraan een grotere autonomie wordt toegekend. Het woord 'markt' komt eigenlijk alleen voor in de inleiding van het discussiestuk. In de eigenlijke tekst wordt gesproken over 'zelfordening': vermoedelijk een mengsel tussen markt en basisdemocratie. Dit woordgebruik past in de beoordeling van de staat als een bemoeizuchtig instituut. Tegenover deze bedilzucht stelt Groen Links zelfordening.

Harde hand

Voor deze negatieve beoordeling van de staat is beslist wat te zeggen, getuige het eindeloze gekanker in rijen voor loketten en de vernederende vragenformulieren. Aan de andere kant is de markt voor de scheepsbouwwerkers van RSV en voor de bakker die zijn zaak moest sluiten echt niet het toonbeeld van zelfordening. Zélf hadden ze graag door willen werken, maar door de markt werden zij gedwongen hun arbeid te staken. Het woord zelfordening is tekenend voor de idealistische manier waarop gedacht wordt over markten: een plaats waar democratische ondernemingen in alle vriendelijkheid met elkaar handelen. Maar markten zijn een plaats van keiharde concurrentiestrijd, waarin aan de lopende band bestaande bedrijven kopje onder gaan en nieuwe bedrijven ontstaan.

Ondanks deze harde werkelijkheid ben ik - net als de schrijvers van *Het begin van de toekomst* - in veel gevallen voor méér markt. Maar laten we in godsnaam helder zijn over de mogelijke consequenties: beloning volgens de markt, serieuze sollicitatieplicht, sluiting van verliesgevende bedrijven, reële prijzen voor openbaar vervoer en huisvesting, niet te hoge marginale belastingtarieven enzovoort. Er zijn in al deze sectoren goede argumenten om markten aan banden te leggen, zoals er voor iedere sector wel argumenten te vinden zijn. Voordat de politiek, in casu Groen Links, echter besluit om een markt buiten werking te stellen, moeten de argumenten daarvoor in het vervolg

BLADEN

onder redactie van Alexander de Roo

eerst op tafel komen. Bij nadere beschouwing zullen die lang niet altijd even degelijk blijken te zijn. Als een dergelijke koers serieus genomen wordt, zal de beoordeling van de bedilzuchtige staat een stuk genuanceerder worden: tegen de harde hand van de markt kan de fluwelen handschoen van een beschermende staat zeer welkom zijn. Zeker op de arbeidsmarkt (en dus bij de inkomensvorming) is een sterke staat onmisbaar. Markten werken vrij aardig zolang er voldoende concurrentie is. Zo snel één onderneming in een bepaalde markt het monopolie heeft, ontstaan gevaarlijke machtsposities. Concurrentie beperkt echter hun bewegingsvrijheid. Daarom heeft concurrentie de neiging zichzelf op

De linkse buitenlandse bladen buigen zich in de nasleep van de democratische revoluties in 1989 in Oost-Europa over de toekomst van het socialisme. Hun eigen bestaansrecht is in het geding. In het Amerikaanse blad **Monthly Review**, nummer 42 betoogt *Paul Sweezy* dat de Sovjet-Unie óók een klassenmaatschappij is en dat er daarom geen sprake is van socialisme in de Tweede Wereld. *Amin* en *Vilas* vestigen al hun hoop op de Derde Wereld. De toenemende armoede daar zal de donkergekleurde massa's tot opstand bewegen tegen de kapitalistische Eerste Wereld. In het Zwitserse blad **Widerspruch**, nummer 19 zit *Sahar* op dezelfde lijn: de armoede in de Derde Wereld en de schaarste aan grondstoffen zorgen ervoor dat de toekomst aan het *ecologisch* socialisme is. De West-Duitse theoreticus *Haug* ziet een uitweg in de vorm van een soort markt-socialisme, terwijl de Tsjech *Sik* vasthoudt aan zijn denkbeelden van een derde weg tussen kapitalisme en socialisme in de vorm van een humane economische democratie.

In **New Left Review** 181 wordt de hoop gevestigd op de acties van de mijnwerkers in de Sovjet-Unie. Zij zijn de vernieuwers van het socialisme. In een ander artikel wordt de neergang van de Noorse sociaaldemocratie beschreven met als hoopvol element de succesvolle rood-groene *SV*, een partij links van de sociaaldemocratie.

Het begrip socialisme is niet langer vanzelfsprekend. Slechts weinigen gaan in deze linkse bladen zo ver om het begrip socialisme overboord te zetten, zoals de directeur van het wetenschappelijk bureau van de PvdA *Paul Kalma* in zijn boek *Socialisme op*

te heffen. Fusies en overnames zijn voor een ondernemer de makkelijkste weg om de concurrentie uit te schakelen: 'If you cannot beat them, join them.' Aan een goed beleid tegen monopolievorming heeft het in Nederland altijd ontbroken. De Verenigde Staten heeft wat dat betreft meer traditie. De laatste tijd gaat het er in ons land helemaal grijs aan toe. De aangekondigde fusie tussen *NRC* en de *Volkskrant* werd door de toenmalige minister Brinkman toegejuicht. Twee dagen na de aankondiging van de fusie tussen *AMRO* en *ABN* betuigt *Stekelenburg* zijn steun voor deze plannen. Nog eens twee dagen later kondigt de *NMB/Postbank* aan dat er voortaan geld gevraagd zal worden voor iedere overschrijving.

sterk water, maar de vraag rijst wat de betekenis van het begrip socialisme nog wel is indien er steeds meer verschillende betekenissen aan worden gegeven.

Al deze bladen zijn gemaakt volgens het oude recept van een aaneenrijging van lange artikelen. Het succesvolle, Engelse maandblad **Marxism**

Today ziet er heel anders uit. Je denkt een *HP/De Tijd* of een **HELLING** in handen te hebben. Foto's, cartoons, interviews, korte en lange artikelen. Kortom, een verademing is dit blad, dat nog altijd het theoretische orgaan is van de Britse communistische partij. In het augustus-nummer ziet *Geoff Mulgan* drie sleutelthema's voor de jaren negentig in Groot-Britannië. Het eerste thema is de politieke strijd rondom de burgerrechten. Dat is een typisch Brits *issue* dat te maken heeft met het rare kiessysteem en met het feit dat Groot-Britannië geen geschreven grondwet kent. Het tweede thema is het vanzelfsprekende 'milieu' en het laatste is dat van de 'maatschappelijke verantwoordelijkheid'. Voor de urgentie van dat onderwerp geeft *Mulgan* drie argumenten. Het eerste argument heeft betrekking op de ervaringen met het ineensstorten van de communistische regimes in Oost-Europa. Alleen mensen als de Tsjech *Havel* - met zijn principes van de morele verplichting van het individu en de gemeenschap aan waarden als waarheid en verantwoordelijkheid - vormen in die contreien een beginpunt voor een geloofwaardige politiek. Ook de pleidooien van de groene beweging voor de eigen verantwoordelijkheid niet alleen van de politici maar van alle mensen tegenover de natuur spelen een belangrijke rol. Het derde argument heeft te maken met de erfenis van het Thatcherisme. Links wil altijd méér geld uitgeven

zonder zich zorgen te maken over hoe dat geld verdiend moet worden. *Mulgan* zoekt de vernieuwing van het socialistische erfgoed in het vinden van de juiste vormen van verantwoordingsplicht op gebieden als betaald werk, uitkeringen en overheid. Socialisme is hier een radicale opvatting van democratie.

Het Amerikaanse blad **Telos**, nummer 82 staat in de traditie van de zogeheten Kritische Theorie van *Adorno*, *Horkheimer*, *Marcuse* en anderen. Daarin een felle aanval van *Elkins* op de New Age-mystiek, de groene spiritualiteit en de groene filosofie van iemand als *Fritjof Capra*. In ons land verdedigt *Roel van Duyn* soortgelijke ideeën. In de VS is de groene beweging verdeeld in twee kampen. In het ene kamp staat *Capra* met zijn pleidooi voor *deep ecology* en het andere kamp wordt *social ecology* genoemd. *Capra* gaat er in zijn boek *The Turning Point* vanuit dat de vervreemding van de mens van de natuur de uiteindelijke oorzaak is van alle milieu- en sociale problemen. Alleen kleinschaligheid en terug naar de natuur vormen de oplossingen. Daarom zijn links en rechts ook verouderde begrippen en is groen het parool. *Elkins* betoogt dat het traditionele socialisme met de proletarische revolutie en de klassenstrijd reeds voor de Tweede Wereldoorlog achterhaald was, maar weigert mee te gaan met *Capra*. Hij vindt net als de aanhangers van de sociale ecologie-stroming dat sociale problemen niet alle tot de vervreemding van de mens van de natuur zijn te herleiden en dat sociale problemen daarom om eigen, specifieke oplossingen vragen.

In het Franse blad **Futuribles** van juni 1990 staat een soortgelijk artikel.

Hierin valt *Beney de Gaia* de theorie van de Brit *Lovelock* aan. *Lovelock* betoogt in een boek uit 1972(!) dat de aarde zichzelf reguleert. De menselijke activiteiten bedreigen die zelfregulatie aldus *Lovelock*. Het probleem is dat sommige groene spiritualisten met *Lovelock* en *Capra's* boek in de hand menen dat aids deel uitmaakt van deze zelfregulatie en dan begint het politiek zeer bedenkelijk te worden.

In het blad **West European Politics** van april 1990 onderneemt *Knutson* een aardige poging om de groene slogan 'niet links en niet rechts, maar groen' te testen. Hij doet dat voor alle Scandinavische politieke partijen met behulp van de Materialisme/Postmaterialisme-test van de politicoloog *Inglehart*. Hij geeft dan rapportcijfers van 1 voor anti-groen tot en met 10 voor zeer groen. Alle sociaaldemocratische partijen in Scandinavië zitten vrijwel op het nationale gemiddelde van ongeveer 5.5. Met uitzondering van Finland zitten de grote conservatieve partijen tussen de 4.0 en 4.5. Het meest opvallend zijn de scores voor de groene en linkssocialistische partijen: tussen de 6.3 en de 7.5. De Zweedse linkssocialisten, de Finse groenen, de Deense en de Noorse linkssocialisten scoren allemaal 7.5! Misschien is het verschil tussen 'ecologisch socialisme' en 'sociale ecologie' wel niet zo groot. Linkse groenen en groene linksen komen uit verschillende tradities, maar hebben wel dezelfde politieke normen en waarden.

Alexander de Roo

Alexander de Roo is redacteur van **DE HELLING**

47

Meer aandacht van links is dringend gewenst, want monopolisering leidt onvermijdelijk tot Oosteuropese toestanden.

Het thema van de verloedering is de laatste tijd zeer populair en ook door Groen Links wordt vaak op deze trom geroffeld. Meestal wordt de oorzaak van het probleem gezocht in het geringe contact tussen politici en de mensen die het werkelijk aangaat. De problemen van de Oosteuropese planningsbureaus geven echter een beter inzicht in de oorzaken van de politiek om tot aanvaardbare besluitvorming te komen, net zoals de planningsbureaus in Oost-Europa niet anders deden dan de kool en de geit sparen. Het afgelopen jaar heeft op dit ge-

bied een aantal afschrikwekkende voorbeelden opgeleverd: de invoering van *Oort*, het geknoei met het reiskostenforfait, de OV-jaarkaart voor studenten, de maximumsnelheid op autowegen en recent de eenmalige uitkering voor minima. Die wangedrochten zijn stuk voor stuk niet het gevolg van gebrek aan contact met de samenleving maar eerder van *te veel* aan contact: voor iedere belangengroep werd een apart artikelje opgenomen, zodat het eindresultaat onuitvoerbaar of oncontroleerbaar is. De politiek is vooral bezig met kaasschaven. Tot serieuze afweging tussen uiteenlopende belangen is zij nauwelijks in staat. Momenteel wijst Groen Links vooral op de *grenzen* van het marktmechanisme.

Tot hier en niet verder! Het bepleiten van meer markt is in de ideologische debatten een monopolie van rechts. Pas als Groen Links werkelijk overtuigd raakt van de betekenis van markten - als middel om de vorming van kleine en grote machtsmonopolies te voorkomen en als beste methode om aan de gevarieerde smaak van de consument tegemoet te komen - kan het een rol van betekenis spelen in die publieke debatten. ▼

Coen Teulings

Coen Teulings is gepromoveerd econoom en werkt bij de Stichting voor Economisch Onderzoek van de Universiteit van Amsterdam

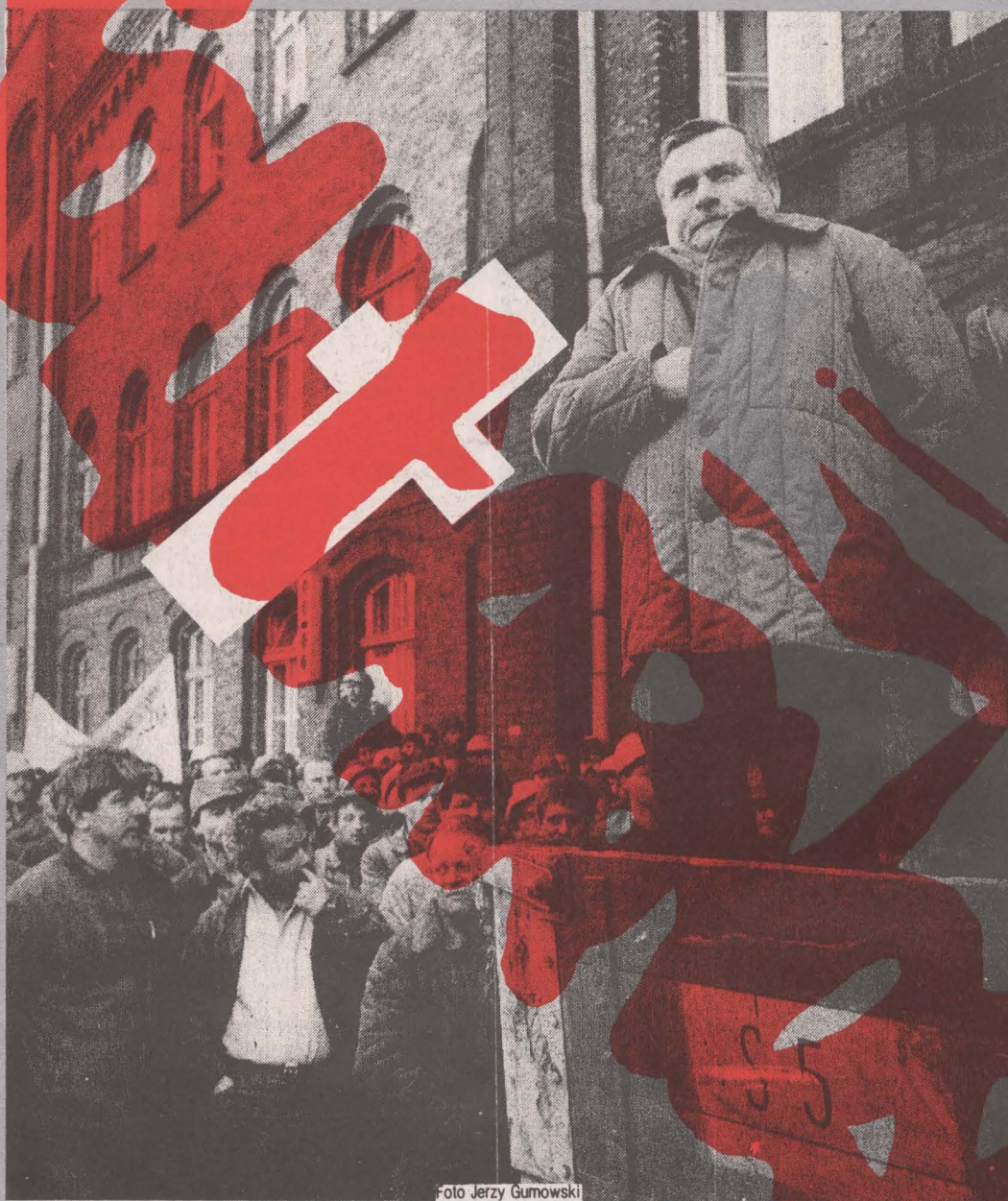

Foto Jerzy Gumowski

solidair of solitair?

de

HELLING

TIJDSCHRIFT VOOR LINKSE POLITIEK

DNPP

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

Berliner Volksbank
Genossenschaftskasse für Handwerk und Gewerbe der DDR
...iele Implanstraße

Politieke cultuur in Groot Berlijn

*Kontocroff
navigen
Hilf
am
Sonders. Walter*

*Wir
ZUN
198*

Interview

**HENK HOFLAND:
KAMELEON VAN HET ZINNIGE MIDDEN**

Liefdesverklaring

**ANDRÉE VAN ES:
AFSCHEID VAN EEN POLITIEK ZONDAGSKIND**

Interview

**RAF JANSSEN:
ARMOEDE EN MILIEU GRIJPEN IN ELKAAR**

'.... zoals ✕ Duarte: stervende stroman

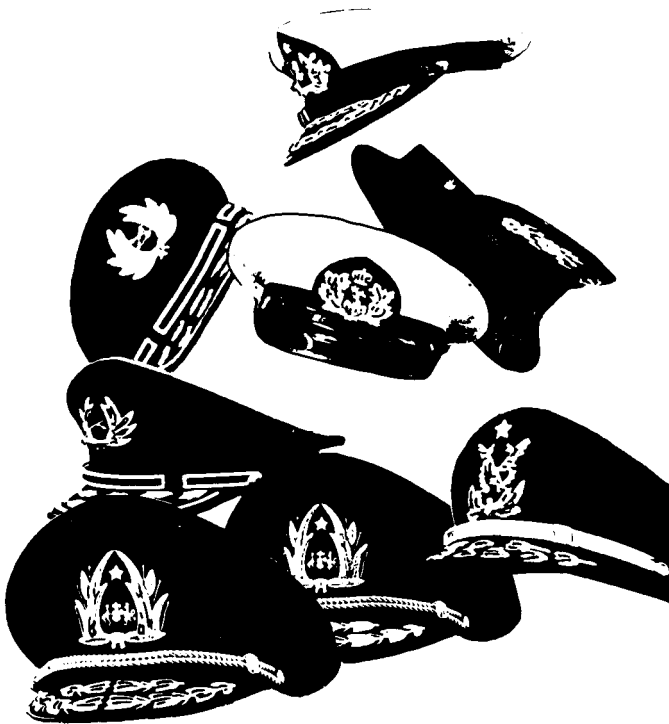
✕ Ethiopische Derg: omsingeld

✕ Cerezo: in de problemen

✕ Pinochet: nog een jaartje

✕ Aquino: spoor bijster

✕ Suharto: uitgeblust

Waar het moet, helpt XminY een (stevig) handje!
Na twintig jaar steun aan politiek basiswerk is nog steeds de parel van ons bestaan:

**SOLIDARITEIT MET
KLINKENDE MUNT**

Giro 609060

XminY-fonds: giro 609060 Noordermarkt 26 1015 MZ Amsterdam, telefoon 020-279661

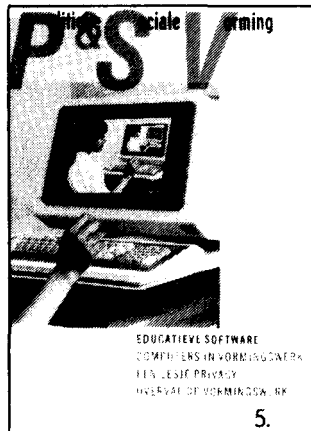
2

P&S V

vakblad voor
maatschappijleer
en vormingswerk

POLITIEKE & SOCIALE VORMING

- vluchtelingen
- seksualiteit
- Oost-Europa
- criminaliteit en rechtspraak
- milieu en ontwikkelings-samenwerking

Met in elk nummer:

achtergrondartikelen, lessuggesties en leerlingmateriaal, recensies en signaleringen van recent verschenen materiaal, een column van een gastauteur en de agenda.

voor abonnementen
en/of
meer informatie:

STICHTING
BURGERSCHAPSKUNDE
Nederlands Centrum voor Politieke Vorming

Postbus 349, 2300 AH Leiden | (071) 121841

TIJDSCHRIFT
voor de

SOCIALE SECTOR

Haalt de zorgzame samenleving het jaar 2000?
Het Tijdschrift voor de Sociale Sector brengt elke maand 44 pag. waarin niet louter getreurd wordt over de afbraak van voorzieningen. Nieuwe vormen van management, alternatieve financiering en de opmars van de commercie in de sociale sector worden geplaatst in het kader van maatschappelijke ontwikkelingen als individualisering en flexibilisering.

Het Tijdschrift voor de Sociale Sector
geeft u elke maand een voorsprong

Los verkrijgbaar of te
bestellen bij de Stichting
TMW, Postbus
6307, 2001 Haarlem.
Een abonnement kost
f 87,50 per jaar.

HELLING

TIJDSCHRIFT VOOR LINKSE POLITIEK

Colofon

Uitgever

Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links

DE HELLING

verschijnt viermaal per jaar
Losse nummers: f 10,-
Jaarabonnement: f 39,50
Gironummer 2737994,
Stichting Wetenschappelijk Bureau Groen Links
(o.v.v. DE HELLING)

Redactie

Marianne van den Boomen,
Els Diekerhof, Chris Keulemans,
Henk Krijnen (hoofdredacteur),
Joost Lagendijk, Jos van der
Lans, Sonja Nijon, Alexander
de Roo en Hans Schoen

Vaste medewerkers

Willem de Bruin, Florian
Diepenbrock, Jan Dirx, Chris
Huinder, Paul Kuypers, Paul
Lucardie, Astrid Roemer, Karin
Spaank, Geno Spoorman, Jos
Vernooy, Ido Wijers

Eindredactie

Henk Krijnen

Achterpagina

Tom Schreuder

Vormgeving

Victor Modderkolk, Groningen

Zetwerk

Von Hebel, Groningen

Druk

Macula, Boskoop

Advertentietarieven

f 300,- per 1/2 pagina
f 150,- per 1/4 pagina
f 75,- per 1/8 pagina

Abonnementen- administratie en correspondentie

DE HELLING / Tijdschrift
voor Linkse Politiek
Postbus 15240
1001 ME Amsterdam

Redactiesecretariaat

Henk Krijnen (020) 735184

DE HELLING

is een onafhankelijk politiek
tijdschrift met belangstelling
voor ontwikkelingen op het
sociale en culturele vlak.
Het tijdschrift wil een medium
zijn voor linkse politieke
meningsvorming en wil publieke
debatten beïnvloeden.

ISSN 0922-0119

- 4** *Serie: Helden van onze tijd*
HENK HOFLAND:
KAMELEON VAN HET ZINNIGE MIDDEN?
Ab Gietelink
- 7** *Recensie*
TWEDE NEDERLANDSE BOEKEN OVER HET
ZWEEDSE MODEL
Wessel Visser
- 9** *Column*
Astrid Roemer
- 10** *Rubriek*
BERICHTEN VAN HET WETENSCHAPPELIJK BUREAU
- 11** *Thema: Groot Berlijn - Hoofdstad van de chaos*
ACHT REPORTAGES EN INTERVIEWS OVER DE
POLITIEKE CULTUUR IN EEN BEGINNENDE
METROPOOL
PLANOLOGIE - STADSPOLITIEK - RACISME -
VROUWENBEWEGING - LITERATUUR - HOMOCULTUUR
- 39** *Liefdesverklaring*
ANDRÉE VAN ES:
AFSCHEID VAN EEN ZONDAGSKIND
Kees Sorgdrager
- 42** *Foto's*
EEN SFEERPAGINA OVER DE
AFSCHEIDSRECEPTIE VAN ES
Sabine Joosten/Joost Lagendijk
- 44** *Serie: Krijtlijnen van linkse politiek*
RAF JANSSEN:
ARMOEDE EN MILIEUVERVUILING ZITTEN AAN
ELKAAR VASTGEKLONKEN
Paul Basset/Malou van Hintum
- 47** *Column*
Jantine Oldersma

Een reeks portretten van idolen van de linkse intelligentsia. Over idealen en decepties, God en Gorbatsjov, politiek en gezin, kortom: over de iaren negentig. Onze tijd kent, helaas, geen helden. Over hen gaat deze serie.

HELDEN VAN ONZE TIJD

In deze laatste aflevering in de serie HELDEN VAN ONZE TIJD houden we HENK HOFLAND tegen het licht. Wat beweegt deze representant van het eeuwig zinnige midden? Henk Hofland. Kameleon met een praatje voor elk gaatje in de markt? Of een gedreven en radicaal links-liberaal? Een portret van een klassebewuste vut'er.

4

'Er is hier in dit landje een intellectuelen-conformisme erger dan alle conformisme van de straat bij elkaar'

Aan de Paleisstraat nummer 1 in Amsterdam zetelt het vlaggeschip van de Nederlandse journalistiek, het liberaal-conservatieve *NRC-Handelsblad*. Wanneer ik die zaterdagmiddag in de monumentale hal de lift naar de derde verdieping neem, staat er achter de glazen deur een gebogen man met een grijzige ringbaard, slordig pak, scherpe ogen met grote kringen erom heen en een gebroken stem. Hij drinkt koffie uit een plastic automaatbekertje. Als men niet weet dat het hier de ex-hoofdredacteur van het *Handelsblad* betreft, denkt men van doen te hebben

met een overjarige straatjunk, die hier in de weekends zijn intrek genomen heeft.

Klassebewustzijn

De koffiebekertjes staan op tafel, recorder geïnstalleerd. *Henk Hofland* steekt zijn eerste sigaar op en stapt de wereldproblematiek binnen. Hofland: 'Ik kom uit een familie van onderwijzers, frikken en daar ben ik uitermate blij mee. Het eerste wat ik leerde was: 'Henk, zoek het op!'. Ik ben van atheïstische huize, wij geloofden in niets. Mijn vader was lid van

de *Vrijzinnig Democratische Bond*, maar met politiek hield hij zich verder niet bezig. De crisis herinner ik me nog. Ik liep langs het stempellokaal naar school. Voor de deur van het stempellokaal stonden de pruimende werklozen. Het plaveisel daar was zwart verkleurd van de stralen tabakssap. Wij woonden in een authentieke kapitalistenbuurt in Kralingen en aan de overkant had je het echte klassieke proletariaat. Aan onze kant woonden de nette jongens. Die gingen naar de hockeyclubs en roeiverenigingen, maar ik had ook vriendjes aan de andere kant, de proletarische zijde. Dat is bepalend geweest. Bij veel mensen kun je uit hun natuurlijke reacties dat klassebewustzijn in meer of mindere mate wel opmaken, dat voel ik niet zo. Ik heb natuurlijk wel klasseonderscheid gezien, maar het nooit kunnen navoelen. Dat gegeven heeft in sterke mate mijn uitzicht op de maatschappij bepaald.'

Verstikkende verdraagzaamheid

In zijn boek *Tegels Lichten* (1985) schetst Hofland zijn visie op het Nederlandse politieke leven van na de oorlog: 'Vaderlandsliefde is meer iets om je aan te laten opereren, zoals aan een blindedarm. Tranen bij het Wilhelmus, kolossale moordpartijen tussen mensen die niets met elkaar te maken hebben, vervalsing van de Geschiedenis, derderangs gezang, collectieve opschepperij, kletsboek en kabaal.' In het gesprek getuigt hij dan ook van een ambigue betrokkenheid met wat hij noemt de 'Hollandse Bananenmonarchie.'

Hofland: 'Nederland is natuurlijk het toppunt van politieke en sociale beschaving. Wanneer je ziek wilt worden, de wet wilt overtreden of van de drugs afkomen, is Nederland de allerbeste plaats. Maar dit land vertegenwoordigt een dusdanig gemiddelde dat de Geschiedenis hier in middelmatigheid tot stilstand is gekomen. We leven in een verschrikkelijk conformistisch land, we hebben een soort *gehypertrofieerde* verdraagzaamheid ontwikkeld die verworden is tot een verschrikkelijk conformisme.'

– *Maar bevestigt u niet juist dat conformisme. U houdt zich toch ook gewoon op in het veilige midden?*

Hofland: 'Nee, ik ben een eenling die zich steeds verder afkeert van de Nederlandse politiek en maatschappij. Ik probeer een onthechte reflectie te geven van mijn ervaringen in onze Nederlandse samenleving. Het zou misschien beter zijn dat ik in Amerika woonde, maar daar is het te laat voor. Ik voel me beter op mijn

gemak in Manhattan dan in Amsterdam. Het is echter te laat. Op een bepaald moment ben je gestigmatiseerd als ouwe lul. De verdraagzaamheid heeft in de Nederlandse politieke verhoudingen een complement en dat is het perfectionisme. Ik heb aan den lijve ondervonden hoe ze me in de VUT wilden duwen. Men kan hier verplicht worden van een recht gebruik te maken. Ik heb me verzet, heb hen gesard en getreiterd. Daarom kon ik uit het VUT-fonds gaan om weer gewoon mijn eigen brood te verdienen.'

De verlichtingsgolf

– *Hoe kijkt u terug op de verlichtingsgolf uit de jaren zestig?*

Hofland: 'Ik heb me daar in mijn persoonlijke loopbaan natuurlijk aardig mee in de vingers gesneden. Aan die rigide vertikale structuur van het politieke bestel zowel als aan het informele systeem van handelingen en omgangsvormen, is aan het begin van de jaren zestig een einde gekomen. En dat was maar goed ook. Als hoofdredacteur heb ik wel enigszins geprobeerd de democratiseringslijn door te trekken, maar die lijn botste met de economische lijn Rotterdam en met de mentaliteit van de aartsconservatieve abonnees in het Gooi. In 1972 leidde dat tot een soort burgeroorlogje in het bedrijf en die heb ik natuurlijk verloren. Ik stapte op als hoofdredacteur. In de jaren zestig hebben we ons op een heel parmantige manier veel vergissingen veroorzaakt. De maatschappij van 'het grote dikke midden' is veel trager en van een veel grotere continuïteit, dan je je als hervormer voorstelt. Inzichten als totale democratisering en veel grotere gelijkheid zijn niet zomaar te verwezenlijken. Niet omdat ze zo slecht waren als abstract beginsel, maar omdat sommige mensen er eenvoudigweg geen zin hebben. Het is de liefhebberij van andere mensen de dirigeerstok in handen te houden.'

Het gelijk van rechts

– *Tonen de recente gebeurtenissen in Oost-Europa het gelijk van rechts aan?*

Hofland: 'Dat vind ik niet. Het is een zeer oneigenlijke discussie geweest. Een aantal mensen hier vond dat al die anti-bewapeningsgroepen een *mea culpa* ten beste hadden moeten geven, omdat door het echeq van het stalinisme al die linkers ongelijk hadden gekregen. Dat heb ik altijd onzinnig gevonden. Het verzet te goeder trouw tegen het automatisme van de bewapeningswedloop, daarin had men gewoon gelijk. Zoals men dat nu nog steeds heeft. 'Het gelijk van rechts' is een vereenvoudiging van de Geschiedenis op het leugenachtige af. En als het niet leugen-

Foto Hans van den Boogaard/HH

We hebben een soort gehypertrofieerde verdraagzaamheid ontwikkeld die verworpen is tot een verschrikkelijk conformisme

achtig is, dan is het dom. Maar er is nog iets anders. Het gelijk van rechts wordt zeer beperkt door de bewondering die rechts gekoesterd heeft voor de totalitaire systemen in Oost-Europa. Ik kan me reacties uit *De Telegraaf* herinneren in de trant van: 'Onze langharige soldaten met hun flodderige exercities zouden eens een voorbeeld moeten nemen aan die kwieke

Oostduitsers met hun kortgeknipte koppen en strijdvaardigheid.' Er is bovendien in de jaren vijftig en in het begin van de jaren zestig een verraad van rechts geweest aan de democratie in trant van: 'Wij moeten een even sterke ideologie hebben, een even sterk zelfvertrouwen en een even sterke manier van opvoeden van onze jeugd als in de socialistische lan-

den.' Een neiging tot totalitarisme van rechts die een verraad aan de democratie was. Zo'n verraad heeft links nooit voor zijn rekening willen nemen.'

– *De gelijkhebbigheid van rechts lijkt ook aanwezig in de Fukuyama-discussie van het afgelopen jaar. Is de Liberale Democratie van de Francis Fukuyama inderdaad het einde van de Geschiedenis?* Hofland: 'Nee, daar geloof ik niets van. Het is het einde van de Geschiedenis voor een bepaalde bovenlaag, maar dat wil niet zeggen dat er geen krachten in ontwikkeling zijn die Fukuyama niet heeft

land op een laag pitje. Wat wij niet begrijpen, is dat in het zicht van een Groot Europa er een frictie komt tussen het rijke en het arme deel van Europa. De eenwording van Europa en de communicatiemiddelen brengen ons aan de rand van een enorme migratiegolf. Toen Gorbatsjov die Nobelprijs voor de vrede kreeg, deed al snel het grapje de ronde: goed dat-ie niet de Nobelprijs voor economie heeft gewonnen. Dat vind ik nu een erg onrechtvaardige kanttekening. Het opruimen van een organisatorische chaos kan je niet aan één man overlaten. Hij heeft het automatisme van de koude

Foto Sjoerd Holsbergen/HH

6 In Nederland leidt men aan de doodsangst om grote problemen aan te pakken op een manier die grote problemen verdienen

gezien. Een echte politicoloog met een verderreikende radar, die zal de krachten die nu bezig zijn zich te ontwikkelen voor het eerst van een definitie voorzien, waardoor zal blijken dat het 'Einde van de Geschiedenis' niet bestaat. Fukuyama is een Amerikaan die denkt dat de begrippen socialisme en kapitalisme veel te betekenen hebben, maar in ons spectrum hebben ze natuurlijk heel weinig te betekenen.'

– *Moet de Sovjet-Unie desondanks maar gauw het verleden vergeten? Het socialisme opheffen en zo gauw mogelijk deze kant op komen?*

Hofland: 'Nee, zeker niet. Het land heeft zijn eigen tradities. Er moet natuurlijk een federalisering tot stand worden gebracht. Wanneer je in Moskou bent, dan is de waarde van iedere minuut die je leeft van een groter soortelijk gewicht dan de minuut die je hier leeft. Maar socialistische principes? Die hebben enkel toekomst als ze materiële beloften kunnen inlossen.'

Westerse media

– *Bestaat er een Oost-Europa-debat in de Nederlandse media?*

Hofland: 'Het debat hierover staat in ons

oorlog doorbroken. Dat vergt een politiek inzicht en een persoonlijke moed, die maar heel zelden naar voren komen. Gorbatsjovs verdienste is dat hij het element zelfvernietiging uit de buitenlandse politiek heeft gehaald.'

– *De cynici zeggen dan: 'Allemaal waar, maar Gorbatsjovs prestatie is het resultaat van de economische omstandigheden.'*

Hofland: 'Allemaal onzin. Wanneer daar een minder sterk iemand dan Gorbatsjov was geweest, of iemand met meer traditionele bindingen, dan had je iets heel anders gehad.'

Intellectuelen-conformisme

– *Wordt de houding van de huidige intellectueel en journalist niet teveel bepaald door de angst om 'fout' te zijn?*

Hofland: 'Er is hier in dit landje een intellectuelen-conformisme dat erger is dan alle conformisme van de straat bij elkaar. In Nederland leidt men aan de doodsangst om grote problemen aan te pakken op een manier die grote problemen verdienen. Een beeld te schetsen dat verder gaat dan het gekift binnen de grachtengordel. Maar vergis je niet: men

is zich zeer bewust van de gigantische problemen en men denkt en schrijft erover. Dat dwingende conformisme zie je nu ook weer bij wat op eens *Nieuw Flinks* wordt genoemd. Nederland is in zijn perfectionisme en volmaaktheid een provincie. Wanneer je ook maar in België komt zijn de *amplitude* en de variatie van meningen groter, maar ook de durf om ze uit te dragen.'

– *Gaat links niet óók mank aan dezelfde schuchterheid en benepenheid?*

Hofland: 'Een antwoord van links is moeilijk, want de grote theoretici van links zijn verouderd. Er wordt te weinig een poging gedaan om tot een nieuwe analyse van de maatschappij te komen. We worden belaagd door een sluipend conformisme. Men is niet gewend een verdergaande discussie te voeren. Ook gaat er een verdovende werking uit van ons nationale perfectionisme. Dat is knap idioot. Wat je hier aan discussie hebt over een fraudebestendig paspoort, dat is in geen ander land mogelijk. Een en ander wordt nog eens aangezet door dat idiote fenomeen van de Nederlandse televisie. Hier wordt de toon gezet door het laagste gemene veelvoud. Zelfs bij de VPRO zie je van die idioten die elkaar met gitaren om de kop slaan. Een symptoom van conformisme zie je in de VPRO-gids. De toon die daar heerst, dat is een weezinwekkende, zichzelf-feliciterende gelijkhebbestoon.'

– *Kortom, u woont liever in Manhattan!*

Hofland: 'Natuurlijk is Amerika de fundamenteelste democratie van de wereld. De mores in de grote steden van Amerika maakt dat je daar veel vrijer bent dan in Amsterdam. Natuurlijk heb je heel sterk een onderklasse die helemaal niets meer met de democratie van de bovenklasse te maken heeft. Als je een redelijke opleiding hebt, wat geld verdient, nadenkt en het resultaat daarvan bekend wil maken, dan kun je beter in Amerika wonen. Amen.' ▼

Ab Gietelink

Ab Gietelink is filosoof en is medewerker bij het Amsterdamse politiek-cultureel centrum De Balie

VAN ZWEEDS MODEL NAAR BOLLENPEL-TRAGEDIE

Het WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROEN LINKS krijgt status. Kortgeleden presenteerde het zijn eerste boek. Over het Zweedse model. Schrijfster JUDIT KLAPPE prikt het fabeltje door dat in Zweden geen werklozen bestaan omdat ze flink achter de broek gezeten worden. DE HELLING vroeg WESSEL VISSER, onderzoeker van het Zwolse Instituut voor Werkloosheids- en Achterstands-vraagstukken (IWA), om zijn commentaar op het boek. Omdat enkele maanden geleden een ander boek over hetzelfde onderwerp verscheen - geschreven door enkele Groningse sociologen - vroegen we hem beide boeken in combinatie te bespeken. Een dubbelrecensie.

Toen in de eerste helft van de jaren tachtig de werkloosheid naar rond de vijftien procent van de beroepsbevolking steeg, beweerde Minister *De Koning* van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (CDA) dat we geconfronteerd werden met een noodlot waartegen weinig uit te richten viel. Deze mening werd destijds door velen gedeeld. Sommigen zagen in de massale werkloosheid het gedeeltelijke failliet van de zogenoemde Keynesiaanse welvaartsstaat, die kennelijk niet in staat was geweest hoge werkloosheid te voorkomen of misschien zelfs wel de oorzaak was van alle ellende. Anderen schoven de schuld voor de massale werkloosheid niet zozeer in de schoenen van uitgebreide staatsinterventies in de economie of machtige vakbonden, maar zochten de oorzaken van de hoge werkloosheid veeleer in de kapitalistische economie zelf. Beide interpretaties van de werkelijkheid bleken grotendeels onhoudbaar, toen bleek dat in een aantal westerse industrielanden de werkloosheid in de jaren zeventig en tachtig in het geheel niet gestegen was. Vooral Zweden trok de aandacht. Deze kapitalistische economie met een zeer uitgebreid stelsel van publieke voorzieningen en krachtige vakbonden, was er tot stomme verbazing van velen in geslaagd volledige werkgelegenheid te handhaven. Ondanks de diepe internationale economische crisis. Massale werkloosheid bleek geenszins een onontkoombaar noodlot. Hoe moest dit nu

worden verklaard, of anders gezegd, hoe moest de werkelijkheid nu van andere interpretaties worden voorzien?

Modellen

Van hoe dit soort ideologische processen verlopen, heb ik weinig kaas gegeten, maar er ontstond ongeveer het volgende schematische beeld van de Zweedse werkelijkheid: de voortdurende volledige werkgelegenheid in Zweden is de resultante van de bijna voortdurende regeringsmacht van de sociaaldemocratische partij, een zeer krachtige eenheidsvakbeweging, een solidaire loonpolitiek (leidend tot een voortdurende rationalisering van de economie) en een actieve arbeidsmarktpolitiek. Ziedaar wat is gaan heten 'het Zweedse model'. Modellen zijn per definitie betrekkelijk eenvoudige simulaties van de werkelijkheid. Dit impliceert dat een 'model' altijd moet uitnodigen tot het stellen van nadere vragen en het doen van nader onderzoek, teneinde een steeds adequater interpretatie van de werkelijkheid te verkrijgen. In Nederland heeft zich helaas het omgekeerde voorgedaan. Van 'het Zweedse model' is in publieke discussies een nog weer eenvoudiger herinterpretatie, of anders gezegd: een nog simpeler model, ontstaan. Het hier bediscussieerde *model van het Zweedse model* beschrijft de Zweedse volledige werkgelegenheid als de

resultante van een actief arbeidsmarktbeleid alléén. En de reductie gaat verder: arbeidsmarktbeleid wordt in het Nederlandse publieke debat vereenvoudigd tot een aanbodgericht arbeidsvoorzieningsbeleid. En ook daar houdt de 'vereenvoudiging' nog niet op: een aanbodgericht arbeidsvoorzieningsbeleid wordt veelal gelijkgesteld met een repressief sociale zekerheidsbeleid. Al met al is er een beeld ontstaan, waarin het Zweedse arbeidsmarktsucces wordt verklaard uit het leggen van de zweep over de werklozen.

Derde weg

Onlangs verschenen twee boeken waarin wordt gepoogd de vreemde en eenzijdige interpretatie van 'het Zweedse model' te corrigeren. Medio augustus deed een aantal Groningse onderzoekers het boek *Het Zweedse model: geschikt voor import?* het licht zien. In december verscheen *Het Zweedse model: sociaaldemocratie en arbeidsmarktbeleid* van *Judit Klappe*, medewerkster van het wetenschappelijk bureau van Groen Links. Beide boeken pogen een meer adequaat beeld te schetsen van 'het Zweedse model' dan de interpretatie die ten grondslag ligt aan de 'bollenpel-tragedie'. U weet wel, die tragedie waarin een directeur van een Noord-Nederlands arbeidsbureau eerst jongere en later oudere werklozen werkervaring wilde laten opdoen in de bollenpel-branchen in het Westen van het land. Via strafkortingen wilde hij deze personen dwingen aan dit experiment mee te doen. Het tragische was echter dat je met het pellen van bollen niet zoveel relevante werkervaring opdoet en de meeste betrokkenen al geruime werkervaring hadden. Toen het puntje bij het paaltje kwam, bleek dat het arbeidsbureau, ondanks veel tamtam van bollenmanagers over tekorten aan arbeidskrachten, niet in staat was vacatures in deze branche te vinden. Het boek van *Judit Klappe* heeft als voordeel dat het uitgebreid de historisch-politieke achtergronden van

Foto Hans Wallrafen / HH

'het Zweedse model' schetst. Gedetailleerd en vlot beschrijft Klappe de keuze van de Zweedse sociaal-democratie voor een zogenaamde derde weg tussen leninisme enerzijds en revisionisme en reformistische strategie anderzijds. Vervolgens geeft ze een uitvoerig exposé over het befaamde *Rehn-Meidner-model*, waarna ze overgaat tot een beschrijving van het sociaaleconomische en arbeidsmarktbeleid in de jaren zeventig en tachtig. Met dit laatste heeft ze de pretentie witte vlekken in de argumentatie van *Göran Therborn* in te kleuren. Volgens haar heeft Therborn enkel aannemelijk gemaakt welke politieke en maatschappelijke factoren ten grondslag liggen aan de voortdurende situatie van volledige werkgelegenheid in Zweden, zonder het ingewikkelde causale pad tussen politiek, beleid en beleidsuitkomsten te beschrijven. Judit Klappe kan deze pretentie echter niet waarmaken. Zij slaagt er weliswaar in een nauwkeurige beschrijving te geven van het Zweedse sociaal-economische beleid en de plaats van de solidaire loonpolitiek, uiteenlopende vormen van arbeidsmarktmanagement en een overwegend stimulerend monetair en begrotingsbeleid daarin, maar daar blijft het bij. Ook zij maakt niet echt duidelijk wat de precieze relatie is tussen deze vormen van beleid en de lage werkloosheid

of de hoge werkgelegenheidsgraad in Zweden.

Zweedse deskundigen

Ook het boek van de Groningse sociologen geeft een helder beeld van 'het Zweedse model'. Het leuke van dit boek is dat er tal van artikelen van Zweedse deskundigen in staan, onder andere van *Gösta Rehn* en *Rudolf Meidner*. Uitgebreid staan de verschillende auteurs stil bij de sterke en zwakke plekken in 'het Zweedse model', maatschappelijke ontwikkelingen die de fundamenteën van het model wellicht aantasten, alsmede de vraag naar de importeerbaarheid van het model in Nederland. Van praktische relevantie voor het Nederlandse arbeidsmarktbeleid zijn de hoofdstukken waarin op systematische wijze het functioneren van het Zweedse arbeidsmarktbeleid wordt uiteengezet en een vergelijking wordt gemaakt tussen het functioneren van een Zweeds en Nederlands arbeidsbureau. Helder wordt uitgelegd dat de Zweedse arbeidsbureaus zich niet beperken tot de bemiddeling tussen aanbod en vraag, maar juist ook aanbod en vraag proberen te sturen of te ordenen teneinde te streven naar een beter functioneren van de arbeidsmarkt in haar geheel. Concreet gezegd, Zweedse bemiddelaars proberen

niet alleen een 'gegeven' arbeidsaanbod te bemiddelen naar een 'onbeïnvloedbaar geachte' arbeidsmarkt, maar pogen tevens het arbeidsaanbod en de arbeidsplaatsenontwikkeling zodanig te sturen dat het economisch proces vloeiend verloopt, vacatures snel worden vervuld en werkzoekenden gegarandeerd zijn van een baan op korte termijn.

Beide boeken geven een goed inzicht in 'het Zweedse model' en overstijgen daarmee het erg beperkte beeld van 'het Zweedse model' in de Nederlandse publieke discussie. Afgerekend wordt met het beeld van de meedogenloos harde Zweedse welvaartsstaat, waarin een stelsel van repressieve maatregelen jegens de slachtoffers van de werkloosheid verantwoordelijk wordt geacht voor het Zweedse arbeidsmarktsucces. Beide boeken tonen tegelijkertijd aan dat een kapitalistische economie wel degelijk maakbaar is, mits de politieke bereidheid bestaat een optredende overheid de instrumenten te verschaffen waarmee democratisch gekozen doelstellingen kunnen worden verwezenlijkt.

Beide boeken laten echter ook veel vragen ongesteld en onbeantwoord. Bestaande kennis van 'het Zweedse model' is met de verschijning van beide boeken niet wezenlijk uitgebreid, laat staan dat beide boeken veel toevoegen aan de kennis van

NAJAARSHANDELINGEN

Een haast finaal hoogtepunt heeft mijn partijpolitieke bemoeienis bereikt; vergaderschema's hielden mij gevangen, drukwerk verlamde mij en ik werd bewaakt door krachtstromen van geladen woorden.

Er hing in de wandelgangen op de Groenmarkt een sfeer van geheimzinnigheid en als mijn blik afdwaalde naar de beslotenheid van een fractiekamer dan vloog mij een bord voor de kop.

Die anderen en wij van Groen Links: het kon niet anders zijn dan dat er een heftig treffen zou plaatsvinden om in het belang van de stad de gesloten begroting open te breken. Hoewel ik nauwgezet de bewegingen volgde, mijn stellingen innam en onbevreesd achter de microfoon schoof kon ik maar niet warm lopen. Er sprong geen vonk op mij van de stukken, de stemmen en de gelaten. Het gevoel dat mij meestal rechtstreeks met de burgers in de stad verbindt, was buiten werking.

Tussen de besprekingen door liep ik door de binnenstad: kijkend, luisterend, snuivend. Maar, bij de massa-mensen ving ik geen flits op van zorg en bezorgdheid om wat er in de raadszaal gaande was: het huishoudboekje voor de kwaliteit van hun leven werd voor een jaar volgeschreven! Maar daar is toch niets mee aan de

hand? merkte een kennis blijmoedig op toen zij naast mij aanschoof tijdens de overvloedige lunch.

Ik zweeg want: iedereen die binnen mijn blikveld kwam, was uiterst goed verzorgd, bewoog veerkrachtig en leek het naar de zin te hebben. Ik kon het beamen: de meesten hebben een leven zonder problemen die op de Groenmarkt opgelost kunnen worden. Het gaat goed met Den Haag: de amendementen, de moties, de raadsvoorstellen, de nota's en de schriftelijke vragen die mij de laatste weken in een

column

onophoudelijke stroom hebben gepasseerd, getuigen van een onophoudelijke zorg voor de kwaliteit van de stad! En daar loopt een betrokken burger toch warm van!?

Er is beslist iets met mij aan de hand waardoor ik het niet eens kon opbrengen een borrel te nemen om de afsluiting van nog een begrotingsjaar raadsbreed te vieren.

Ik ben geluidloos uit de glazen deuren geschoven; ik liep zwaar en luisterde naar mijn voetstappen. Voor mij gingen de raads-racisten ze lachten luidkeels. En de stad opgesmukt met kunstlicht was ontvankelijk en zweeg alles en iedereen dood.

Astrid H. Roemer

Astrid Roemer is schrijfster

het functioneren van de arbeidsmarkt in zijn algemeenheid. Een voor de hand liggende vraag als waarom er in Zweden relatief meer vrouwen (bijna 80 procent) een baan hebben dan *mannen* in Nederland (circa 75 procent), wordt wel gesteld, maar niet beantwoord. Het was zeer gewenst geweest wanneer in beide boeken nader zou zijn ingegaan op de historische wortels van de veel hogere Zweedse werkgelegenheidsgraad. Een andere klemmende vraag waaraan de boeken geen aandacht besteden, is: is de in Nederland in zwang zijnde bewering dat het illusoir is zonder forse arbeidstijdverkorting volledige werkgelegenheid te bereiken waar? Er zou in onze maatschappij eenvoudigweg niet veel werk meer te verrichten zijn, hetgeen zou worden geïllustreerd door het dalend aantal gewerkte uren in de afgelopen decennia. Echter, in Zweden is

het totaal aantal gewerkte uren sinds de jaren zeventig gestegen. Hoe zit dat? Het valt de auteurs van beide boeken wellicht niet te verwijten dat dergelijke vragen onbeantwoord blijven; in zijn algemeenheid schiet de kennis van de arbeidsmarkt nog tekort om het functioneren ervan te begrijpen. Maar de vragen moeten wél worden gesteld.

Wat men auteurs van boeken over 'het Zweedse model' wél kan verwijten, is dat men het model niet toetst op zijn interne consistentie en zijn empirische houdbaarheid. Het gaat om het volgende. Het is gemeengoed te veronderstellen dat de solidaire loonpolitiek een cruciale rol speelt in het Zweedse model. Via een solidaire loonpolitiek, resulterend in een gelijke beloning voor gelijk werk, zouden zwakke bedrijven stelselmatig worden weggerationaliseerd. De daardoor weg-

vallende arbeidsplaatsen zouden normaliter leiden tot werkloosheid, maar via het actieve arbeidsmarktbeleid wordt dat voorkomen. Een gunstig effect van de solidaire loonpolitiek is echter dat de economie voortdurend rationaliseert, waardoor het produktiviteitsniveau stelselmatig stijgt. Hieruit zou de sterke concurrentiepositie van de Zweedse exportindustrie kunnen worden verklaard. Helaas is deze redenering empirisch onhoudbaar. Het produktiviteitsniveau van deze Zweedse industrie en de economie in zijn geheel is juist veel lager dan in Nederland en is sowieso erg laag in vergelijking met andere Westerse industrielanden. Jawel, de Zweedse economie is krachtig en in ieder geval *is* de Zweedse bevolking welvarender dan de Nederlandse, maar dat wordt niet verklaard door het vermeende produktiviteitsverhogende effect van de solidaire loonpolitiek. Misschien speelt de solidaire loonpolitiek wel een rol in het Zweedse arbeidsmarktsucces - een gelijke inkomensverdeling bevordert de horizontale mobiliteit op de arbeidsmarkt en remt wellicht voortijdige uittrede - maar er is veel meer aan de hand.

Wat we nu kunnen leren uit beide boeken over 'het Zweedse model', is dat we nog veel moeten leren. Over het functioneren van de arbeidsmarkt in een geavanceerde kapitalistische economie weten we nog bitter weinig. Aan de Katholieke Universiteit van Brabant bestaat een sectie 'Sociale Zekerheidswetenschap', Nederlander kan het haast niet. Willen we in Nederland ernst maken met de terugdringing van de hoge werkloosheid, de massale arbeidsongeschiktheid en de extreem lage arbeidsmarktdeelname van vrouwen, dan zouden we eens moeten denken aan een Instituut voor Arbeidsmarkt-wetenschap. Want alleen met het tripartiseren (per 1 januari aanstaande wordt de Nederlandse arbeidsvoorziening bestuurd door drie partijen, te weten ondernemers, vakbeweging en de overheid) van de bollenpelbureaus of een paar 'nieuw flinkse' dreigementen ten aanzien van werkloze uitkeringsgerechtigden schieten we weinig op. ▼

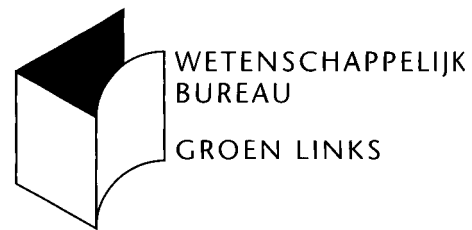
Wessel Visser

Wessel Visser is politicoloog en onderzoeker bij het Instituut voor Werkloosheids- en Achterstands-vraagstukken

Judit Klappe; *Het Zweedse model: sociaal-democratie en arbeidsmarktpolitiek*. Amsterdam, 1990. A. Buitendam, D.A.G. Dumas en A.C. Glebbeek (red.); *Het Zweedse model*. Geschikt voor Import?. Assen/Maastricht, 1990.

wb-berichten

redactie: Paul Basset / Henk Krijnen

Verslag 1990

Het werkplan-1991 van het WETENSCHAPPELIJK BUREAU GROEN LINKS is in voorlopige vorm gereed. Ging bij de start veel energie naar het op poten zetten van een infrastructuur en het ontwikkelen van plannen, vanaf 1991 gaat de blik naar buiten. Hoofdtak van het Wetenschappelijk Bureau (WB) is het leveren van grondstof voor politieke en strategische debatten ter linkerzijde. De oriëntatie op GROEN LINKS spreekt vanzelf. Het WB zal opereren in de luwte van de dagelijkse politiek van GROEN LINKS. Niet alleen wil het WB een platform zijn, ook zullen vanuit de eigen inhoudelijke verantwoordelijkheid vernieuwende projecten gestart worden. Het WB heeft vier betaalde medewerkers in dienst, die - samen met het stichtingsbestuur, vrijwilligers en stagiaires - de kar gaan trekken. Ook al in 1990 is het een en ander van de grond gekomen. *Gerrit Pas* was volop betrokken bij de organisatie van de conferentie *Gedeelde Veiligheid*. *Judit Klappe* bestudeerde het arbeidsmarktbeleid in Zweden. Haar boek - getiteld *Het Zweede Model: sociaal-democratie en arbeidsmarktbeleid* - is inmiddels van de persen gerold. *Paul Basset* ging op zoek naar de mogelijkheden van een radicaal milieubeleid. Van zijn hand verschijnt begin 1991 in de WB-reeks een boek over dit onderwerp. De werktitel luidt: *De Contouren van een libertair milieu-beleid*. Met dit laatste nummer van de derde jaargang heeft *Henk Krijnen* als hoofd-leindredacteur dit jaar weer vier nummers van het kwartaaltijdschrift DE HELLING laten verschijnen. Tot slot is stagiaire *Maarten Davelaar* begonnen met de voorbereiding van de conferentie *Green and Left Politics in the Nineties*.

Werkplan 1991

Voor 1991 heeft het WB een hele serie plannen op stapel staan. In het project *Individualisering* worden de consequenties van individualisering in relatie tot economische zelfstandigheid en de zorg voor kinderen, ouderen en zieken onder de loep genomen. Is individualisering wel zo onproblematisch als GROEN LINKS

doet voorkomen? In een serie confronterende gesprekken zal stilgestaan worden bij het ontstaan of juist uitblijven van nieuwe sociale verbanden in (groot)stedelijke samenlevingen. In een afsluitende publikatie over *Nieuwe sociale verhoudingen in het dagelijkse leven* zullen de afbraak van buurtculturen en ghetto-achtige ontwikkelingen vanuit een sociologisch perspectief benaderd worden. Met een in 1991 voor te bereiden en begin 1992 te houden *Democratiefestival* wil het wetenschappelijk instituut een poging wagen om politieke en economische democratisering terug op de politieke agenda te krijgen. Het economische model en de daaruit voortvloeiende berekeningen van het Centraal Planbureau lijken boven iedere twijfel verheven. In het project *De rol van het Centraal Planbureau* wordt nagegaan of een zekere relativering van de 'absolute' 'waarheid' van het CPB op zijn plaats is. In het project *Nationalisme* zal studie gedaan worden naar de betekenis van regionale en culturele autonomie voor de samenwerking en integratie in Europa. In hoeverre vormen dergelijke rechten op zelfstandigheid een bedreiging voor de veiligheid? Het project *Milieu en economie* behelst een speurtocht naar de waar- en onwaarheden over duurzaamheid en economische ontwikkeling.

Green and left politics in the nineties

Onder bovenstaande titel organiseert het WB op *vrijdag 15 maart* een conferentie over de perspectieven voor groene en linkse politiek in Europa. Plaats van handeling is politiek-cultureel centrum *De Balie* in Amsterdam. Met deze conferentie wordt geprobeerd de discussie over dilemma's en strategieën van nieuwe impulsen te voorzien. Het wordt tijd een punt te zetten achter gemeenplaatsen over 'de crisis van het socialisme' en de 'triomftocht van het kapitalisme'. In het licht van de turbulente veranderingen in de internationale constellatie is een fundamenteel debat over de positie van groene en linkse partijen en sociale bewegingen noodzakelijk. Voor de conferentie is een reeks

buitenlandse sprekers uitgenodigd. *Elisabeth Alteköster* (Duitsland, voormalig fractiemedewerkster van de Grünen), *Yves Cochet* (Frankrijk, lid van het Europees Parlement voor de Groenen), *Stuart Hall* (Groot-Brittannië, hoogleraar van de Open University London), *Veith Baader* (Nederland, hoogleraar sociologie Universiteit van Amsterdam) en *Pelle Voigt* (Denemarken, parlamentslid voor de SF, Socialistische Volkspartij).

Belangstellenden voor de conferentie kunnen zich telefonisch en schriftelijk opgeven bij het Wetenschappelijk Bureau. Gegevens en documentatiemateriaal worden ruim op tijd toegestuurd.

Eerste wb-boek

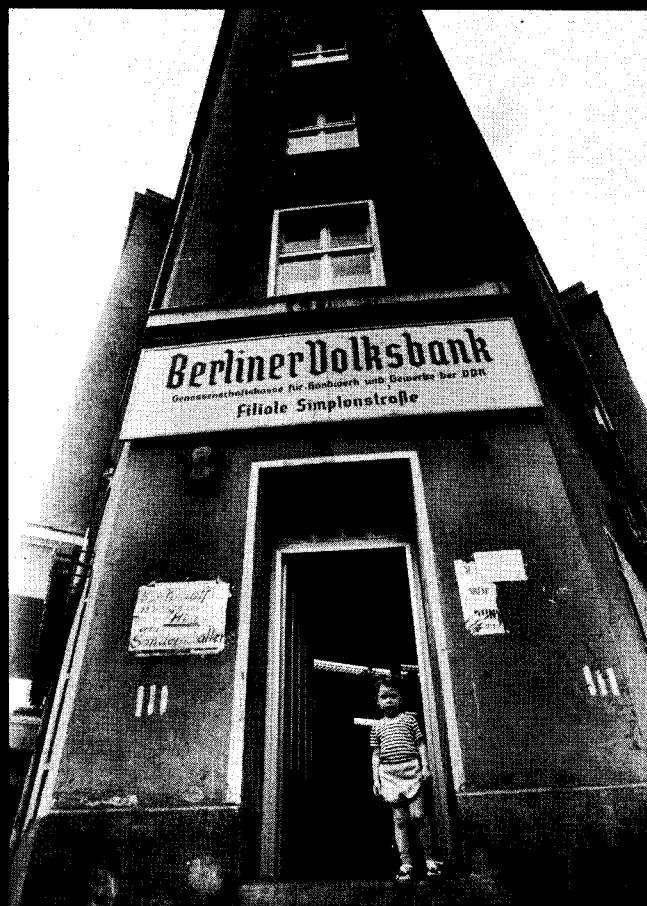
Het eerste boek van het WB van GROEN LINKS is uit. In *Het Zweedse model: sociaal-democratie en arbeidsmarkt* - geschreven door stafmedewerkster *Judit Klappe* - wordt afgerekend met de mythe dat het 'Zweedse model' berust op het strak aanpakken van werklozen. Het boek beschrijft de andere, veel belangrijker kant van dat model: de hoge prioriteit die wordt gegeven aan het *scheppen* van volledige werkgelegenheid. Regering, werkgevers en werknemers doen grote inspanningen om die doelstelling waar te maken. Ook getroosten zij zich veel moeite om vrouwen, migranten en gehandicapten aan werk te helpen. Het *Zweedse model* schildert de politieke context van het Zweedse arbeidsmarktbeleid. Niet alleen komt de grote rol van de sociaal-democratie aan bod, maar ook wordt aandacht besteed aan de belangrijkste sociaaldemocratische hervorming van de laatste jaren: de *werknemerfondsen*.

Het Zweedse Model:
sociaal-democratie en
arbeidsmarktbeleid.
ISBN 90-72288-04-1.
Prijs: f 25,-.
Schriftelijk of telefonisch bestellen
bij het WB.

GROOT BERLIJN

Hoofdstad van de chaos

Foto Paul O'Driscoll/HH

De redactie van De Helling trok naar Berlijn, in het weekend vóór de *Wiedervereinigung*, en zag de ontredde van de Oostduitsers. Hun land werd opgekocht voor ze goed en wel beseften wat ze in de aanbieding hadden.

We zwermden uit over de stad en kwamen thuis met verhalen uit een verwilderde metropool. Verhalen over de *Alternative Liste* en de breuk met het stadsbestuur. Over feministische dilemma's in Oost en West. Over de voormalige helden van de literaire ondergrondse in de DDR. Over de nieuwe hoofdstad en haar ongelijktijdige bewegingen. Over het *herauskommen* van de DDR-homo. En over de angst voor het nieuwe fascisme. Acht verhalen over een stad waar de gemoederen gisten.

Berlijn: de valse start van een metropool

Op 9 november 1989 gebeurde het onmogelijke: de Berlijnse muur viel. Van de ene dag op de andere werd een verdeelde stad een ongedeelde metropool. De opengevallen loopgraaf die Berlijn in tweeën snijdt, werd in een paar weken een goudmijn voor projectontwikkelaars en multinationale ondernemingen. Terwijl de *Ossies* worstelden met het verleden, droomden de *Wessies* van een nieuw Europees Manhattan. Berlijn: hoofdstad van het verenigd Duitsland en beoogd organisator van de Olympische Spelen in het jaar 2000. De stad beweegt zich in vele verschillende snelheden naar de toekomst. Een reportage over een veldslag om de ruimte.

Een utopie

Berlijn in het jaar 2000. Op de plaats waar in een bijna grijs verleden Oostduitse soldaten vanuit een wachttoren over een troosteloze vlakte vol versperringen en prikkeldraad keken, torent nu monumentale nieuwbouw uit boven de stad. Op de ruïnes van de muur heeft Duitslands grootste onderneming, *Daimler-Benz*, uit hetzelfde materiaal een imponerend bouwwerk opgetrokken dat heerst over het centrum van Berlijn. Waar beton nog geen tien jaar geleden de burcht vormde waarin het communisme zich had ingemetseld, vormt beton nu de blikvanger van de degelijkheid van het kapitalisme.

Aan de voet van de Manhattanachtige *Daimler-Benz*-building strekt zich de *Potsdammerplatz* uit, het centrum van het nieuwe Europa. Meters-

hoge fonteinen in het midden vormen een transparant gordijn voor de moderne bouwwerken die het plein omringen. Nergens in de wereld heeft de moderne architectuur zich zo kunnen uitleven in het centrum van een wereldstad als in Berlijn. Nergens is de stedelijke allure zo uitbundig tentoongesteld, zo weldadig vormgegeven als op de *Potsdammerplatz*. Het plein waar veertig jaar lang de machinegeweren de dienst uitmaakten, is nu het moderne visitekaartje van het kapitalisme.

Maar de *Potsdammerplatz* staat niet op zich. Wie oostwaarts wandelt in de richting van de *Friedrichstrasse* begeeft zich door een haag van bankgebouwen, hotels, technologische dienstencentra, dure winkels en kantoorcomplexen. Elke zichzelf respecterende multinational heeft zijn plekje in dit deel van Berlijn gevonden. Ber-

lijn geldt onbetwist als het technologische centrum van Europa.

De beslissing in het begin van 1991 om Berlijn uit te roepen tot hoofdstad van Duitsland heeft aan deze ontwikkeling een behoorlijk steentje bijgedragen. In het kielzog van de uit Bonn overgekomen ministeries nestelde ook de moderne bedrijvigheid zich in hoog tempo in Berlijn. Geavanceerde industrieën, die het niet zozeer moesten hebben van de ruimte om te produceren, maar veeleer van de politiek-strategische ligging. Ten opzichte van de zich naar het Westen omdraaiende Oostbloklanden lag Berlijn ideaal. Het was het kruispunt van het nieuwe Europa, waar het wegvallen van de muur bovendien voor vele vierkante kilometers braakliggend terrein had gezorgd.

Van die ruimte is in het jaar 2000 nog maar weinig over. Resten van de muur zijn veilig opgeborgen in musea en in de foyers van de nieuwe architectonische complexen hangt her en der nog een foto. Op de plaats waar vroeger de in brons gegoten standbeelden van *Marx* en *Lenin* in de richting van de *Fernsehturm* en de *Alexanderplatz* keken staat nu een - opnieuw in brons gegoten - monument voor de slachtoffers van de muur. De voormalige aangrenzende *Karl Liebknechtstrasse* is in het begin van de jaren negentig omgedoopt in de *Konrad Adenauerstrasse*. En in dezelfde cosmetische operatie zijn de namen van *Rosa Luxemburg*, *Karl Marx*, *Lenin* en *Dimítrow* definitief uit het Berlijnse straatbeeld verbannen. Het verleden in Berlijn is niet zozeer begraven; het is simpelweg weggepoetst en onder de nieuwbouw bedolven. Berlijn in het jaar 2000 oogt af. De stad maakt zich op voor de Olympische Spelen.

Anno 1990 is het nog lang niet zover.

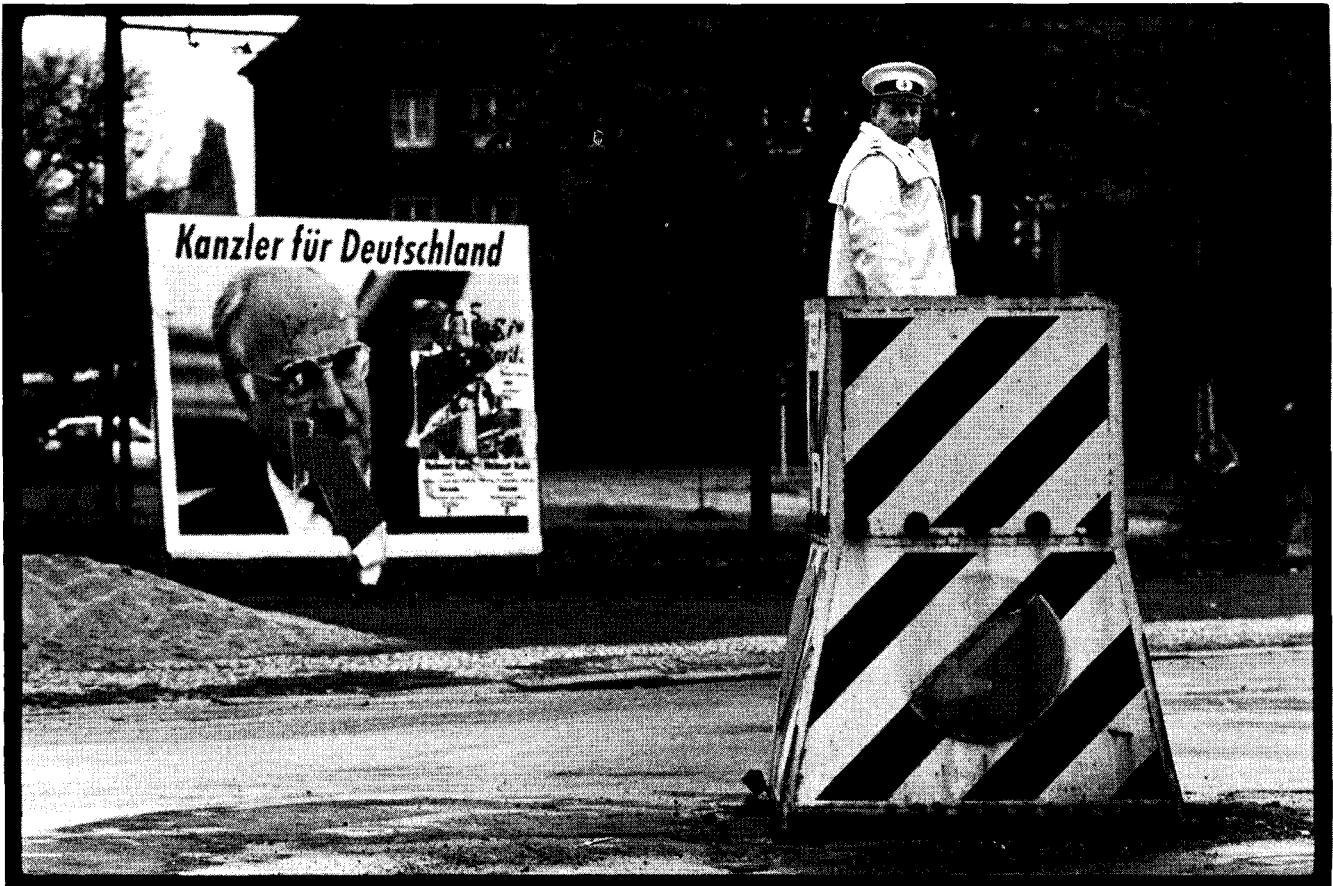

Foto Leo Erken/HH

De wandeling vanaf de Potsdamerplatz naar de Friedrichstrasse is een tocht van kaalslag naar hijskranen, van de leegte, die de muur achtergelaten heeft, naar de eerste grootscheepse verbouwingen. In de Friedrichstrasse staat een enorm winkel- en hotelcomplex bijna geheel in de steigers, maar de bouw is al zo ver gevorderd dat hier nog de vinger van de oude machthebbers achter moet zitten. Die waren namelijk van plan van de Friedrichstrasse een *attraktive sozialistische Weltstadt-Boulevard* te maken, compleet met *whirl-pools* en *Grand Hotels*. Op het twaalfde congres van de SED in 1991 zou dit paradepaardje van het Honecker-regime voltooid moeten zijn en om dat te bereiken werd in de loop der jaren het investeringsvolume opgevoerd tot het voor de DDR gigantische bedrag van 4,2 miljard mark. Een tekort aan capabele arbeidskrachten en bouw materiaal zorgde er echter voor dat de planning met meer dan drie jaar werd overschreden.

Het enige tastbare resultaat van het megalomane SED-plan staat er nu wat troosteloos bij. Over een paar jaar zal het bouwwerk vermoedelijk ar-

moedig afsteken bij de architectuur die vanaf de Potsdamerplatz Oost-Berlijn binnen zal rukken. De Friedrichstrasse is het puikje van de zalm voor alle investeerders. Van de vierhonderd inmiddels ingediende bouwplannen voor het centrum van Berlijn hebben er meer dan honderd betrekking op de deze straat, waaronder 28 hotels en 10 banken.

Een jaar na de val van de muur oogt Oost-Berlijn altijd nog als Oost-Berlijn. Ook de geur is hetzelfde. Tussen de woonblokken hangt nog steeds een zware en ondefinieerbare lucht: een hardnekkig historisch resultaat van de jarenlange verbinding van de uitlaatgassen van de Trabantjes met de geuren van de bruinkoolkachels. Mercedesen, Volkswagens en Japanse vierwielers proberen driftig de lucht volgens westers procédé te klaren, maar succesvol zijn hun rondtochten door Oost-Berlijn nog niet. De geur van de geschiedenis blijft hangen.

Gebarsten kaasstolp

De metropool van het jaar 2000 is in 1990 nog ver weg, zo niet ondenkbaar.

Nergens lijkt de toekomst zo ongewis, zo onvoorstelbaar als in Berlijn. In snel tempo zijn over de stad sinds de historische negende november van 1989 beslissingen genomen. Ingrijpende beslissingen, die de muur verbrijzeld hebben, die de geallieerde bezetters van de stad huiswaarts hebben gezonden, die de Mark tot betaalmiddel hebben gebombardeerd, die mensen massaal werkloos hebben gemaakt. Beslissingen, kortom, die de realiteit van Berlijn in een handomdraai gewijzigd hebben. De kaasstolp waaronder Berlijn zich koesterde, is net zo snel gebarsten als de betonnen bunkers waarin Oost-Berlijn zich ingegraven had. Berlijn is, opgejaagd door het ene politiek-administratieve besluit na het andere, ineens een wereldstad geworden qua omvang en potenties vergelijkbaar met Londen, Parijs en New York.

Het komt zelden voor dat de politiek de werkelijkheid te snel af is - meestal hobbelt ze eindeloos achter de feiten aan. In Berlijn is dat zeker het geval. De politiek-administratieve besluitvorming, die tot de Duitse eenwording heeft geleid, is opgejaagd door

andere - veelal opportunistische - motieven. De politiek heeft daarmee het zicht op de dagelijkse werkelijkheid verloren. Met als gevolg dat achter het feest van de eenwording - massaal gevierd met bier en vuurwerk - een wereld van verschil schuilgaat. Wat dat betreft is de muur nog lang niet geslecht. In de werkelijkheid mag hij dan afgebroken zijn, in de hoofden van de Berlijners bestaat hij nog steeds en zijn het er zelfs nog veel meer geworden. Het zijn geen muren van steen, maar muren van arrogantie, muren van idealisme, muren van materieel verlangen, muren van angst, muren van verzetsromantiek. De werkelijkheid in Berlijn kent een groot aantal verschillende gedaanten; de toekomst van Berlijn heeft verschillende tempo's aangenomen. De beleving van Berlijn als een administratieve eenheid valt uiteen in een serie ongelijktijdige realiteiten.

Het gestolen verleden

Es mag sein daß wir alles erreicht haben, aber was haben wir erreicht? De stem van *Wolf Biermann* lijkt ineen te schrompelen voor het massieve gebouw van de *Staatssicherheitsdienst* in de Normannenstrasse in Oost-Berlijn, in de volksmond beter bekend als de Stasi-centrale. Een gedeelte van het gebouw is vierentwintig dagen bezet door een tiental verontruste DDR-burgers, die openbaarheid eisen van de zes miljoen dossiers. *Die Stasi-akten gehören uns*, zo vermelden verschillende spandoeken die her en der tegen deze straatlange granieten bunker zijn opgehangen. Hier ligt een veertigjarige geschiedenis van verklikken, begluren en onderlinge spionage. Hier ligt de realiteit, die de bezetters van de ondergang willen behoeden, de realiteit, die door de *Wiedervereinigung* verdrongen dreigt te worden. Het risico bestaat dat deze onvoorstelbare hoeveelheid papier overgedragen wordt aan de Duitse BVD die er veilig en onbereikbaar achter slot en grendel in zal gaan spitten.

De bezetting is meer dan een strijd voor openbaarheid van de Stasi-dossiers. Het is ook een reünie of een laatste wanhoops-offensief van het idealisme van het eerste uur, van de mensen die aan de wieg van de omwenteling hebben gestaan. Onder de

bezetters bevinden zich de inmiddels bijna vergeten prominenten van die eerste dagen, zoals *Bärbel Bohley*, *Ingrid Köppe* en *Reinhard Schult*, die in een tijdsbestek van nog geen jaar van de voorhoede in de achterhoede terecht zijn gekomen. Het ideaal van nieuwe democratische verhoudingen in de DDR, het verlangen om het verleden te saneren, om opnieuw te beginnen is in de vaart van de gebeurtenissen verworden tot een romantisch ressentiment, tot een nostalgische herinnering, die gedurende de vierentwintig dagen van de bezetting weer tot leven gebracht wordt. 'Het is de sfeer van vroeger, van de bijeenkomsten in de kerk, van de dagen voor negen november', constateert één van de bezoekers wat melancholisch tijdens de slotmanifestatie van de bezetting; vier dagen voor de DDR definitief tot het verleden behoort. Die opmerking komt niet uit de lucht vallen...

Hier in de Normannenstrasse staan de mensen op straat die als eersten hun nek uitstaken. Over de toekomst zijn ze sceptisch, van de Westduitse hegemonie verwachten ze weinig goeds, het is anders gelopen dan ze gedacht hadden. Het verleden is hen ontnomen, is gestolen ruim voordat ze er definitief mee konden afrekenen. Het podium waarop *Wolf Biermann*, één van de bezetters, zingt valt in het niet tegen de achtergrond van het symbool van het DDR-verleden: een betonbunker waarin 175 kilometer papieren dossiers begraven liggen. Onbereikbaar en onverwerkt.

Onbetaalbare bouwval

Berlijn kent niet alleen een strijd tegen de verdamping van het verleden, het voert ook een strijd om de toekomst. Op een paar honderd meter van de voormalige muur is de bouwingenieur *Alexander Rudolphi* samen met een collega op de begane grond van zo'n typisch Oostberlijns wooncomplex een bouwadvieskantoor gestart. Het moderne kantoor valt onmiddellijk op tegen het vervallen decor van de straat en staat als zodanig symbool voor de verandering die Oost-Berlijn te wachten staat.

Rudolphi heeft sinds kort zijn werkterrein van West- naar Oost-Berlijn verplaatst. Zijn bureau is in de markt om te adviseren op het terrein van

stadsvernieuwing en stadsontwikkeling. Dat daar het nodige werk ligt te wachten, leert een eenvoudige wandeling door een Oostberlijnse oudbouwwijk, waar de kogelgaten uit de Tweede Wereldoorlog als nagedachtenis aan de strijd tegen het fascisme nog in de muren prijken. Op de gevels schemeren zelfs nog - nauwelijks leesbare - opschriften uit de jaren dertig. Onderhoud is een post die in de DDR-boekhouding niet voorkwam; alles lijkt in vijftig jaar onaangeraakt te zijn en overgelaten aan de vernietigende invloed van de elementen en de indringende werking van de bruinkool.

Rudolphi: 'Welbeschouwd is Oost-Berlijn een bouwval. Dat geldt overigens niet alleen voor de oude stadsdelen, maar ook voor de immense nieuwbouwwijken, die zonder enig stedenbouwkundig concept neer zijn gezet en die van buitengewoon slechte kwaliteit zijn. Het zijn betonnen kaartenhuizen, die zo beroerd in elkaar gezet zijn, dat daar binnen afzienbare termijn grote problemen te verwachten zijn. Temeer daar de Oostduitse woningbouw na de vereniging valt onder het Westduitse huurrecht met al zijn verordeningen over het onderhoud van de woningen. Er zijn berekeningen in omloop dat alleen al het herstel van het Oostberlijnse woningbestand 570 miljard mark zou gaan kosten. Een astronomisch bedrag, dat er natuurlijk niet is. En al was het er, dan is er nog niet voldoende werkracht ter beschikking om die klus te klaren.' Het enige alternatief dat hij ziet is het massaal propageren van *doe-het-zelf-opknappbeurten*, waarbij huurders een bepaald bedrag kunnen krijgen om hun eigen woning op te knappen, in ruil voor een garantie dat ze de komende vijf jaar niet uit hun woning gezet worden.

Astronomische bevolkingsgroei

Het is een van de voorbeelden van de bijna niet te bevatten problemen waarmee Berlijn geconfronteerd wordt. Want naast de zorg voor de bestaande woningen speelt de dringende behoefte aan nieuwbouwwoningen. Naar verwachting zal de bevolking van Berlijn binnen enkele jaren groeien van 3,5 naar meer dan vijf miljoen,

voornamelijk door de toevloed van mensen uit Oost-Europa en de Sovjet-unie. Benodigde aantal nieuwe woningen: 200.000. Ter informatie: tot nu toe was er in West-Berlijn voldoende geld beschikbaar om per jaar 8000 woningen te bouwen; over de mogelijkheden in Oost-Berlijn zwijgen we dan maar. Bovendien, naast woningen moet er de komende tien jaar naar schatting ook nog eens vijf tot tien miljoen m² kantoorruimte bijkomen om al die dienstverlenende bedrijven van de toekomst arbeidsruimte te bieden.

Terwijl Rudolphi somber is over de haalbaarheid van het immense project heerst in de woning van *Christiane Mlynski*, een paar honderd meter van Rudolphi's kantoorpand, somberheid over de dreigende golf van huurverhogingen in voormalig Oost-Berlijn. Sinds 1 augustus heeft Mlynski een kleine driekamerwoning betrokken en geheel opgeknapt in de Christburgerstrasse in de wijk Prenzlauerberg. Haar woning was een van de naar schatting 40.000 woningen in Oost-Berlijn, die al jaren leeg staan en totaal verwaarloosd zijn. Toen zij zich meldde bij de Oostberlijnse woningcorporatie kreeg ze als reactie: 'O, staat die woning leeg, daar is ons niets van bekend.' Het feit dat er jaren geen huur was overgemaakt was klaarblijkelijk niet tot het in andere opzichten zo perfecte administratieve systeem doorgedrongen.

Maar op de vraag wat er nu met haar woning gaat gebeuren antwoordt Christiane Mlynski met het ophalen van haar schouders. Geen idee. En na een moment van stilzwijgen zucht ze: 'De huur zal wel omhoog gaan.' Wat voor de Oostberlijners een vraag is, is voor veel Westberlijners een weet. Rudolphi: 'De huren gaan zeker omhoog. De Westberlijnse woningcorporaties nemen het woningenbestand in Oost-Berlijn in beheer en zullen de huren zeker gaan optrekken. Daar bestaan heel concrete plannen over.'

Eldorado voor het kapitaal

Het is maar een voorbeeld van de onduidelijkheid die de stad voorsnog in haar greep houdt. In kleine Westberlijnse bestuurlijke kring is men driftig doende om zich voor te berei-

Kurfurstendam, 17-3-'90. Foto Erik-Jan Ouwerkerk/HH

Es mag sein daß wir alles erreicht haben, aber was haben wir erreicht

den op de sprong oostwaarts, in het oosten vrees men het naderende onweer van prijsopdrivingen, huurverhogingen en werkloosheid.

Niemand weet wat voor stad uit deze chaos zal oprijzen. Berlijnse stedenbouwkundigen reizen spoorwegs af naar vergelijkbare Europese metropolen als Parijs, Londen en Amsterdam om te bestuderen hoe een wereldstad eigenlijk in elkaar steekt. Rudolphi vertelt misprijzend dat er plannen uit de kast worden getrokken die nog stammen van Hitlers architect *Albert Speer*, 'want dat was de laatste keer dat er nagedacht werd over de metropool Berlijn.' Ondertussen loeren de projectontwikkelaars op hun kans en zinnen tientallen banken, verzekeringsmaatschappijen en grote ondernemingen op een mooi plekje tussen de Potsdamerplatz en de Alexanderplatz. Een stad zonder visie is een eldorado voor het kapitaal.

Crisismanagement

Maar hoe zit het dan met de politiek? Heeft de politiek greep op het losgeslagen Berlijn? *Albert Statz*, lid van

de Grünen-fractie in de Westberlijnse raad, in deze stadshelft opererend onder de naam *Alternative Liste*, tuurt wat somber voor zich uit bij het aanhoren van deze vraag. 'Ach', zucht hij tenslotte, 'Berlijn is nog nooit zo ondemocratisch en autoritair geregeerd als gedurende de laatste maanden. Alles moest wijken voor het Grote Eenworden. Van democratische controle was absoluut geen sprake en wie bezwaren opriep, werd als tegenstander van de eenwording terzijde geschoven. Maar hoewel er in West-Berlijn sprake was van een - inmiddels ter ziele gegane - rood-groene coalitie van SPD en AL, was er op dit punt geen sprake van reële samenwerking. De politiek bukte voor een conservatieve hegemonie die Berlijn in zijn greep kreeg en waarin niets vooraf, maar des te meer achteraf geregeld werd. Crisismanagement, daar heeft het nog het meeste van weg.'

Het bekendste voorbeeld daarvan is de wijze waarop Daimler-Benz er in geslaagd is om een plek te veroveren op de vrijgekomen Potsdamerplatz, hartje centrum van het nieuwe Berlijn. Niets geen discussie over herin-

richting van de stad, over stedelijke planning, maar een voldongen-feiten-*deal* tussen de SPD, die haar ondernemingsvriendelijkheid wilde tonen, en Daimler-Benz. De fractie van Statz kon stikken of slikken en met steun van de CDU werd het besluit in naam van de arbeidsplaatsen die het allemaal zal opleveren er zonder veel poespas door heen gejaagd. Statz: 'Uit de coalitie stappen had geen zin, dat wist iedereen, de verkiezingen waren maar een paar maanden weg.' Daimler-Benz zal niet de enige zijn. Het Berlijnse ontvangstcomité (na de verkiezingen van 2 december ongetwijfeld gevormd door een SPD/CDU-stadsregering) staat klaar met open armen en lege handen. Ruimte genoeg en voor bestemmingsplannen, inspraakprocedures en schoonheidscommissies hoeft niet gevreesd te worden.

Peterselie auf der Salat

Geld, dat dicteert het tempo van het nieuwe Berlijn, veel geld. Geld voor kantoorcomplexen, voor werkgelegenheid, voor stadsontwikkeling, voor investeringen. Het benodigde bedrag is niet te becijferen. Duidelijk is dat de Berlijnse kas het niet kan opbrengen. In de Oostberlijnse kas zit niets en de Westberlijnse kas werd altijd zwaar gespekt door de regering in Bonn. In totaal gaat het daarbij om een jaarlijks bedrag van tegen de negen miljard mark. Werknemers in Berlijn krijgen een toeslag op hun salaris, die bij een modaal inkomen kan oplopen tot 400 DM per maand. Daarnaast zijn er tal van speciale belastingvoordelen en premie-ontheffingen voor Berlijnse bedrijven. De druk vanuit Bonn is groot om aan die uitzonderingspositie van Berlijn snel een einde te maken. Was er eerst nog sprake van dat tot 1997 de Berlijn-subsidies langzaam afgebouwd zouden worden, de laatste berichten spreken over een overgangperiode van slechts vier jaar. Nog geen twee jaar geleden bezocht de Rotterdamse *commissie-Idenburg*, die aan de wieg stond van de sociale vernieuwing in Nederland, West-Berlijn en keerde enthousiast terug met een map vol inspirerende ideeën over kleinschalige sociale experimenten. Als ze over een jaar op herhalingsoefening zou gaan, zal ze merken dat er

niets meer van overeind is gebleven. De reden: geen geld. In de Berlijnse wederopbouw is geen plaats meer voor *die Peterselie auf der Salat*, zoals een Berlijnse planologe het zo mooi uitdrukt. Als de schaal van de problemen te groot wordt is de menselijke maat al snel franje, onbetaalbare luxe.

Om die reden lijken vriend en vijand het er over eens dat Berlijn hoofdstad moet worden. De aanzuigende werking daarvan is de redding voor een armlastig Berlijn dat op eigen kracht de gigantische problemen niet de baas

Welbeschouwd is Oost-Berlijn een bouwval. Niemand weet wat voor stad uit deze chaos zal oprijzen

zal kunnen. Hetzelfde geldt voor de Olympische Spelen van 2000, waarvoor de Berlijnse gemeenteraad zich unaniem, dus inclusief de AL-fractie, kandidaat heeft gesteld. Wat dat betreft verbroedert geld snel, zeker zolang er een ernstig gebrek aan is. Dat neemt niet weg dat de argumentatie om een en ander te rechtvaardigen soms heel origineel kan zijn. Zoals bij Albert Statz die zich nu al kan verkneukelen om het idee dat de parlementariërs, die in Bonn nooit met enige misstand geconfronteerd worden, zich in het hol van de Berlijnse leeuw zullen moeten gaan ophouden. 'Zo'n CSU'er uit Beieren rijdt in zijn Mercedes nu tussen München en Bonn en ziet nooit iets van de spanningen en tegenstellingen. Daar denkt hij dus ook niet over na. Maar hier in Berlijn kan hij er niet omheen, daar wordt hij er elke dag mee geconfronteerd. Dat lijkt mij heel gezond en daarom ben ik er voor dat Berlijn hoofdstad wordt.'

In die argumentatie wordt hij bijgevallen door *Thomas Kuppinger*, journalist bij de alternatieve krant *Die Tageszeitung* (TAZ). We spreken Kuppinger

op de laatste dag dat hij in dienst is van de TAZ. Hij begint voor zichzelf als freelancer. Dat lot zal nog veel van zijn huidige collega's beschoren zijn, als we hem mogen geloven. De TAZ is namelijk een typisch voorbeeld van een Berlijns bedrijf dat in het ongewisse verkeert over zijn financiële toekomst. Nu zijn er bijna tweehonderd parttime journalisten in dienst van de krant, bijzonder veel voor een krant met die omvang (gemiddeld twintig pagina's) en oplage (ca. 100.000). Die overbezetting wordt mogelijk

gemaakt door de speciale Berlijn-subsidies en door de bereidheid van de medewerkers om te werken tegen een salaris dat de helft bedraagt van wat andere dagbladjournalisten ontvangen. Die missen echter de 300 DM toeslag die de TAZ-journalisten krijgen. Aan deze bijzondere wijze van financieren, komt binnen afzienbare tijd een einde: de TAZ verliest haar subsidies en de medewerkers hun bonus. Gevolg: de TAZ zal moeten interen op haar vaste medewerkersbestand en de blijvers zullen een forse loonsverhoging eisen om het hoofd boven water te houden in een stad waar alles alleen maar duurder wordt.

Oostberlijnse woonkeuken-politiek

Het tempo van de Berlijnse toekomst wordt in de eerste plaats in het westelijk deel bepaald. Daar bouwt men rustig voort op de aanwezige kennis, die slechts op een groter grondgebied van toepassing moet worden verklaard. Die kennis ontbreekt in de andere kant van de stad, waar men de politiek eigenlijk nog maar net ont-

Berlijn; het niemandsland waar de muur stond, 3 oktober 1990. Foto Leo Erken/HH

dekt heeft. Gesprekken tussen bijvoorbeeld de Westberlijnse Alternatieve Liste en de Oostberlijnse *Grünen* verliepen aanvankelijk uiterst moeizaam, de onafwendbare samenwerking ging niet van harte.

Die moeizaamheid was niet zozeer een kwestie van inhoudelijke verschillen, maar waarschijnlijk eerder een botsing tussen verschillende politieke culturen. Albert Statz: 'Die stroefheid was in het begin een heel opmerkelijke ervaring. Wij nodigden hen uit in een van de zalen van het Westberlijnse stadhuis en als vanzelf ging het mis. Er kwam niets uit. Tot een van de fractiemedewerkers een aantal van hen bij haar thuis uitnodigde en alles veel sneller ging. Toen konden er wel afspraken gemaakt worden. Dat geeft precies het verschil aan; westerse *Grünen*-politiek kent inmiddels een geschiedenis van een paar decennia, waarin openbare discussies en publieke vergaderingen de toon aangaven. De *Ossies* hebben die geschiedenis niet, dat zijn vriendenkringen die bijeenkwamen in de woonkeuken en zich van daaruit politiek manifesteerden. Dat levert heel andere omgangsvor-

men op en communicatieproblemen toen wij vanuit onze tradities met hen in gesprek raakten.'

Wij weten het wel

Aan de andere zijde van de stad heeft men daar zo zijn eigen gedachten over. In een klein en knus kamertje in het beroemde *Haus der Demokratie* aan de Friedrichstrasse houdt de secretaris van de Oostberlijnse *Grünen*, *Andreas Schulze*, het eerder op '*westlicher Arroganz*, die de samenwerking tussen groen-links in Berlijn dwars zit. 'Natuurlijk is er een verschil in ervaring, in competentie, maar tegelijkertijd is er ook iets hooghartigs van 'wij weten het wel', dat de *Wessies* kenmerkt. Er is sprake van een zekere verzaaging bij de Westduitse *Grünen*. Op het laatste congres bijvoorbeeld vond ik dat heel sprekend; er waren nauwelijks nieuwe ideeën en wat er nieuw was kwam van de Oostduitse *Grünen*.'

En zo voegen zich nieuwe kleuren toe aan het toch al kleurrijke Berlijnse mozaïek: de kleur van politieke routine tegenover de kleur van vers idealisme; de kilte van de raadszaal versus

de warmte van de woonkeuken; de extraverte *Wessies* tegenover de introverte *Ossies*.

Berlijn beweegt, ook al lopen verschillende groepen uit de bevolking verschillende richtingen uit. Op de Alexanderplatz, waar de kilte van het oude regime voor eeuwig bewaard zal blijven, lopen Polen met versleten truien en goedkope sloffen sigaretten achter het wandelende publiek aan. Bij de Brandenburger Tor verdienen slimme Berlijners aan de uitverkoop van het communisme. Stukken beschilderde muur gaan als zoete broodjes over de plank en het is treurig om te zien hoe Amerikanen, Japanners en Hollanders zich voor fors geld tooien met pakken en petten van Russische militairen.

Meer dan toeristische attributen te worden, lijkt voor de voorwerpen uit het verleden in Berlijn niet weggelegd. Een halve kilometer verder asfalteren stratenmakers één van de 120 wegen die het westelijk deel met het oostelijk deel moeten gaan verbinden. Uit een minuscuul tuintje, waar de zon door de muur nog niet zo heel lang geleden voor het eerst kon doordringen, kijkt

nu een Oostduitse huisvrouw nog steeds wat ongelovig toe. Landmeters turen door kijkers over die merkwaardige loopgraaf, die zich dwars door Berlijn kronkelt. Een stad op zoek naar haar toekomst.

Dat zoeken geldt zeker voor het particuliere en openbare vervoer. Na de val van de Muur is het autoverkeer in Berlijn enorm toegenomen. Vele tientallen straten die vóór 9 november doodliepen op de scheidslijn tussen Oost en West, zijn inmiddels doorgetrokken. De paar honderd miljoen die dat kostte is echter nog maar een schijntje vergeleken bij het totaal aan investeringen dat nodig is om Berlijn bereikbaar én leefbaar te houden. De AL, die zich altijd al sterk profileerde op stadsontwikkeling en verkeer, heeft daarom een plan ontwikkeld dat uitgaat van de stelregel: hoe meer mensen de stad in willen, des te minder zal dat met een auto kunnen. Vandaar de nadruk in het plan op de *S-bahn* (tram) en *U-bahn* (metro). Uitgangspunt is het reeds van voor de deling daterende *S-bahn*-net rond Berlijn, dat tegen relatief geringe kosten gerenoveerd kan worden en aangesloten op de bestaande tramlijnen. De tram is in Oost-Berlijn met meer dan 200 miljoen gebruikers per jaar toch al veruit het populairste vervoermiddel.

Of het zover zal komen, is de vraag. De miljarden die hiervoor nodig zijn, komen maar moeilijk los uit Bonn en sowieso is het twijfelachtig of de invloed van de AL na de verkiezingen nog groot genoeg zal zijn om deze plannen te verwezenlijken.

De angst voor de vrije val

Maar dwars door alle problemen heen zoeken de mensen in het nieuwe Berlijn hun toekomst. De honderden gevluchte Roemenen, die in de buitenwijken van oostelijk Berlijn in kampen zijn opgeborgen en die de voorlopers zijn van een veel grotere stroom van vluchtelingen die uit Oost-Europa verwacht wordt. Het aantal werklozen groeit met de dag. Naar verwachting zal eenderde van de Oostberlijnse beroepsbevolking op straat gezet worden, waardoor alleen al in Berlijn het aantal werklozen de honderdduizend zal overtreffen. Zij hebben hun hoop gevestigd op een snelle triomftocht van het kapitalisme...

Oost-Berlijn. Foto Bert Beelen/HH

De honderdduizenden Turken in het westelijk deel en de Vietnamezen in het oostelijk deel bekijken de vrije val van Berlijn met argusogen en vrezen voor de rol van zondebok. Niet zonder reden overigens, want uitingen van vreemdelingenhaat steken meer en meer de kop op. Steeds regelmatigere trekken Oostberlijnse rechtsextremistische *skinheads* over de Alexanderplatz om daar alles te bedreigen wat *onduits* oogt. En dan zijn er nog de zoekende huis- en grondbezitters van vaak nog voor de oorlog, die in een enkel geval zelfs uit Amerika overkomen om hun eigendommen in oostelijk Berlijn op te eisen. Men verwacht dat er ongeveer 125.000 processen gevoerd gaan worden. Die onzekerheid over de eigendomsrechten van naar schatting de helft van de Berlijnse grond en wat er op staat, is ook een van de redenen dat de voorspelde investeringshousse vooralsnog niet die proporties aanneemt die verwacht werd. Veel bedrijven wachten af tot bekend is van wie de begeerde grond nu eigenlijk is. Slechts op die plekken waar duidelijkheid bestaat over de eigendomsverhoudingen, richt zich de vestigingskoorts. Een van die plaatsen is - zoals gemeld - de Friedrichstrasse. Toch staan ook hier gebouwen waarvan het onzeker is wie de eigenaar is. Andreas Schulze van de Oostduitse Grünen kan een spottende glimlach niet onderdrukken als hij verhaalt van de claims die er gelegd zijn op het bekende *Haus der Demokratie*. Dat zijn er inmiddels drie: een joodse gemeente, onteigend door de nazi's in 1933, de SED/PDS en de gemeente Berlijn. Het pand werd aan de verzamelde op-

positie ter beschikking gesteld door de SED ten tijde van de Ronde Tafelconferentie tussen DDR-regering en oppositie in het najaar van 1989. Schulze is ervan overtuigd dat het 'politieke project' *Haus der Demokratie* door zal gaan, ook in een verenigd Berlijn en hopelijk ook ongeacht de uiteindelijke rechtmatige bezitter. Eind november werd bekend dat de PDS in een poging haar door financiële schandalen aangetaste blazen op te poetsen, het pand in de Friedrichstrasse voor een vriendenprijs wil verkopen aan de huidige gebruikers.

Op het kruispunt van Oost en West zoeken Berlijners naar een toekomst. Ongelijkmatig en ongelijktijdig. Wat een kans is voor de een, is een angst voor de ander. De triomftocht van Berlijn naar de eenentwintigste eeuw zal zeker slachtoffers kennen, want kapitaal creëert naast rijkdom altijd armoede. Wie in het jaar 2000 even genoeg heeft van de architectonische schoonheid van de Potsdammerplatz en een metro neemt naar een van de vele buitenwijken van deze nieuwe metropool zal de sporen daarvan zeker aantreffen. Die ene grote muur mag dan wel geslecht zijn, vele andere zullen ervoor in de plaats komen. Het is precies zoals dat ene affiche op een grauwe Oostberlijnse muur het omschreef: *Berlijn, welkom in het vrije westen.* ▼

Joost Lagendijk/Jos van der Lans

Joost Lagendijk en Jos van der Lans zijn redacteur van DE HELLING

Vrouwen in nog-net Oost en nog-net West

Berlijnse vrouwen in het laatste weekend van Oost en West. Nog net apart. HELLING-redacteur ELS DIEKERHOF dook in het Berlijnse feministische circuit. Ze herbeleefde een stukje geschiedenis en stuitte op ambivalente gevoelens, maar besloot om zich over haar aversie heen te zetten. Een impressie van een socialistisch feministe. Vol politieke hartstocht, heimwee en strijdbaarheid. Oost- en Westberlijnse feministen: een onmogelijke liefde?

Unabhängig

Christiane woont met haar vriendin in een huurwoning op de derde verdieping in een woonkazerne in Oost-Berlijn. Ze onderwijst zwakbegaafde kinderen. Christiane is feministe en communiste; sinds enige jaren in die volgorde. Ze was een van de eerste DDR-vrouwen die feministische praatgroepen opzette. Inmiddels is ze actief in het *Unabhängiger Frauen Verband*, de feministische organisatie die bijna alle Oostduitse vrouwen-groepen vertegenwoordigt.

Het is vrijdagavond en ik drink thee bij Christiane. Ze is druk met de verdere verspreiding van het feministische gedachtegoed. 'Het feministisch bewustzijn is een groot probleem in de DDR', zegt Christiane. Ik knik instemmend, want ik herinner mij hoe moeizaam ik het indertijd vond om *echte* arbeidersvrouwen de beginselen van de vrouwenemancipatie

bij te brengen. 'De gelijkberechtiging van mannen en vrouwen is hier op papier wel redelijk geregeld. Zeker als je het vergelijkt met West-Duitsland. Neem nou abortus, die is in de BRD nog steeds verboden en bij ons niet.' Het *Unabhängiger Frauen Verband* organiseert die zaterdag samen met twee Westduitse zusterorganisaties een abortusdemonstratie. Christiane zal uiteraard van de partij zijn. En ik ook, want haar strijdlust werkt aanstekelijk op mij.

Kastanjes

Brigitte woont in een woongroep in een riant pand aan de Crellestrasse in West-Berlijn. Ze is architecte. Vroeger was Brigitte heel links en feministisch. Ze ging vaak de straat op voor een *demo* en streed binnenshuis ook heel wat af. Inmiddels is ze voor beide te moe. Brigitte heeft een fantastisch zater-

dags ontbijt voor mij en haar huisgenoten gemaakt. Het weekend is om te genieten en je nergens druk over te maken, licht Brigitte toe. Ik knik instemmend, mijn week was ook zwaar en debatten over de taakverdeling M/V zijn niet bevorderlijk voor de weekendrust. Eigenlijk heeft Brigitte nog maar één feministisch probleem: het gebrek aan vrolijke en verantwoorde mannen op de relatiemarkt. Ze gaat niet naar de vrouwenemonstratie. Kastanjes zoeken met het dochtertje van een vriendin lijkt haar veel prettiger op zaterdagmiddag. Even ben ik in tweestrijd, een herfstwandeling klinkt heel aantrekkelijk...

Ik stap toch maar in de U-bahn, want hoe was het ook al weer: 'hun strijd, onze strijd, in-ter-na-tio-na-le solidariteit.'

Van Mehringplatz naar Lustgarten

De eerste aankondiging las ik op de voorpagina van de voormalige *SED*-krant *Neues Deutschland*. 'Gegen eine Einverleibung der DDR; Für ein selbstbestimmtes Leben' stond er sober en vaag. In Kreuzberg hangt dezelfde *demo* heel anders aangeplakt. Een oproep in fel lila om naar de Mehringplatz te komen voor een vrouwenblok *Gegen Patriarchat und Kapital*. Dat klonk al iets vertrouwerder.

Ik sta rond twaalf uur op de Mehringplatz. Het is de eerste keer dat Oostduitse en Westduitse feministen samen actie voeren. Het is sowieso de eerste keer dat de oppositie uit Oost en West tegelijkertijd samen tegen zijn. En het is ook nog de eerste keer dat een demonstratie in Berlijn van West naar Oost gaat. Twintigduizend demonstranten, meest vrouwen, lopen van Mehringplatz(West) naar Lustgarten(Oost).

'Dit is een historische gebeurtenis', schiet door mij heen en woorden van die strekking zullen inderdaad later die middag over Lustgarten schallen. *Historisch*, alwéér. Het houdt niet op aan deze kant van Europa. *Historisch?*, eigenlijk past het woord *ouderwets* beter bij mijn gevoel: al die paarse ballonnetjes en die zingende stijfgearmede damesketens. *Abortus vrij*, dat is voor mij bijna jeugd sentiment en inmiddels vanzelfsprekend. Ik merk dat ik

het *bella ciao* om me heen overdreven vind en realiseer me dat ik blij ben dat ik niet meer zo schreeuwend en fluitend de straat op hoef. Gênant gearriveerde gedachten. Maar ik word er ook enigszins sentimenteel van. Op eens krijg ik vreselijke heimwee naar dat warme solidaire *wij-vrouwen-eisen-gevoel*. Helaas levert mijn hunkerende blik geen uitnodiging tot inhaken op. We kruisen Checkpoint Charlie. Het luid gescandeerde *Wir sind Frauen, wir sind mit vielen, und wir haben die Schnauze voll*, dat mij in het begin zo hol in de oren klonk, klinkt daar enorm strijdbaar, betekent op die plek écht iets. Ik krijg voor het eerst sinds het Museumplein weer koude rillingen van politieke opwindning. Verdomme, wat een onverteerbare vrouwenhaters hier, wat een gruwelijke klootzakken, wat een goor lef om vrouwen tot breinaalden te veroordelen, wat denken die dikbuikige macho-zwijnen wel niet, wat een fallocratische machtwelustingen...

Paragraaf 218

Feit is dat het zogenaamd moderne West-Duitsland de meest achterlijke abortuswetgeving van Europa heeft. Alleen het katholieke Ierland en Spanje zijn ongeveer even onderontwikkeld. Paragraaf 218 van het Westduitse rechtboek van strafrecht verbiedt abortus. In de DDR kunnen vrouwen zich wel laten aborteren. Bij de vereniging van de Duitslanden gaat in de meeste gevallen de huidige Westduitse wetgeving ook voor de inwoners van het oostelijk deel gelden. Abortus zou daarmee voor alle Duitse vrouwen strafbaar worden. De herenigingspolitici hadden dat even over het hoofd gezien, maar bedachten een voor de hand liggend compromis. Voorlopig zou elk landsdeel zijn eigen abortuswetgeving houden. Dat leek de eenvoudigste oplossing, maar dat maakte het allemaal nog ingewikkelder. De West Duitsers zijn in hun zorg voor de bescherming van de ongebooren vrucht namelijk zo ver gegaan dat voor paragraaf 218 het zogenaamde *Wohnortprinzip* geldt. Dat wil zeggen dat abortus overal strafbaar is. Dat is in tegenspraak met wat gebruikelijk is in het Westduitse strafrecht. De meeste misdaden worden alleen gestraft als ze in Duitsland zelf gepleegd worden,

het zogenaamde *Tatortprinzip*. Westduitse vrouwen kunnen gestraft worden voor een abortus die ze bijvoorbeeld in Nederland hadden. Westberlijnse vrouwen die zich ongewenst zwanger melden op de goed geoutilleerde Oostberlijnse abortusafdelingen van ziekenhuizen zijn dan volgens hetzelfde rechtsprincipe eveneens strafbaar.

De herenigingspolitici aan beide kanten van de Elbe kwamen er niet uit en hebben de hele abortuskwestie nu maar buiten het staatsverdrag gelaten. Nog steeds is niet duidelijk hoe abortus in het verenigde Duitsland geregeld is.

Pilsje

Het *Unabhängiger Frauenverband der DDR, Frauen gegen 218* en *Frauen Begehren Selbstbestimmung* organiseerden de demonstratie met één duidelijke eis: abortus vrij! Maar het is het laatste weekend voor de officiële verenigingsdag en het lukte niet het bij dat ene heldere strijdpunt te houden. Er is nog zoveel meer om voor of tegen te zijn. De verschillende achterbannen in de twee Duitslanden willen op de valreep nog even al hun ongenoegen spuien.

Meer dan vijftien spreeksters doen haar zegje. Over de waanzin van de bescherming van de Grootduitse baarmoeder zijn Oost- en West-feministen het roerend eens. Met andere feministische onderwerpen zitten ze nog lang niet op een lijn. Neem bijvoorbeeld het onderwerp 'pilsje bestellen'. Een van de Westduitse spreeksters op het *Lustgartenpodium* begint haar toespraak met: 'Hé mannen, breng mij eerst eens een bier, ik heb ze lang genoeg voor jullie gehaald'. De Westduitse vrouwen en zelfs de Westduitse mannen lachen. De Oost Duitsers zien er de humor niet van in.

De arbeidsdeling tussen de seksen ter discussie stellen, dat is nog onbehoorlijk en onfatsoenlijk in Oost-Europa. Oostduitse vrouwen denken nog nauwelijks na over de mogelijkheid van bijvoorbeeld gedeeld ouderschap. Zelfs het *Unabhängiger Frauen Verband* - en daar zitten toch gevorderde feministen - laat mannen met rust. In een van hun pamfletten lees ik dat er een kortere werkdag voor vrouwen moet

komen want 'kinderen moeten nu veel te lang op hun moeders wachten'. En hoe laat komen hun vaders dan thuis?

Gedoe

Ruim vijftig vrouwen uit Oost- en West-Berlijn hebben zich de taak gesteld om *trotz aller Schwierigkeiten des deutsch-deutschen Zusammenwachsens eine gemeinsame Sprache zu finden*. Ik tref hen op zaterdagavond in een vormingscentrum waar ze twee dagen praten over hun positie als vrouw in de BRD en de DDR. Ze zien er moe en verhit uit na een hele dag discussiëren. Hun laatste programmapunt die dag is een uitgebreide maaltijd. Ik mag meeëten en meeluisteren. Het tafelgesprek belandt na de zware onderwerpen van die dag in een bijna amusant vergelijkend warenonderzoek naar *intimprodukten*. Maandverband: West - plus, Oost - min. Tampons: West - plusplus, Oost - min. De pil: West - plus, Oost - plusmin. Spiraal: West - tegen, Oost - plusmin. Pessarium...

Omstandig begint *Elke* (uit West) uit te leggen hoe geweldig milieu- en lijfvriendelijk zo'n rubberen dop wel niet is. Echt een feministisch gebruiksvoorwerp, zo prijst zij aan. De Oost-Berlijners begrijpen haar opgetogenheid niet; het lijkt hun mede gezien *Elke's* gebaren nogal een gedoe. 'Onzin', zegt *Elke*, 'en bovendien geeft het vrouwengezondheidscentrum al jaren workshops *pessarium plaatsen*'. De Oostberlijners kijken nu lichtelijk geschokt. Feministische lijfpolitiek - praten over lijf en seks, los van nut en voortplanting - is spiksplinternieuw voor hen.

Ik constateer verheugd dat de esoterische tak van het westers feminisme ontbreekt. De Oost-vrouwen hadden menstruatie-dansen bij volle maan niet overleefd. Het 'recht op genot' is sowieso problematisch.

Carola (uit Oost) ergert zich wild aan de kapitalistische luxe in West-Berlijn. Ook dit weekend weer: die zalm op de toast en die dure kleren van die feministische(!) West-vrouwen! *Carola* vindt het overdreven en zonde van het geld. De West-Berlijners steigeren al tijdens *Carola's* betoog en ik denk met hen mee 'die sobere fase van het feminisme zijn wij gelukkig voorbij'. *Ilse* (uit West) antwoordt met een bevoogdend college over de verhouding

Foto Interlinie (Jos van der Lans)

Historisch? Eigenlijk past het woord *ouderwets* beter bij mijn gevoel: al die paarse ballonnetjes en die zingende stijfgearmde damesketens

tussen kapitalisme, feminisme en de markt. Ik kan geen touw vastknopen aan haar quasi-theoretisch feministisch geleuter over het nut van schoonheid. Geërgerd en gegeneerd (ook mijn vestje kostte meer dan 150 gulden), wip ik op mijn stoel. De Oostberlijners laten het zich aanleunen, die zijn nog gewend aan luisteren zonder tegenspraak.

Sabine (uit West) roept meelevend: 'Voor jullie is feminisme ook veel moeilijker dan voor ons, want jullie hebben nog nooit voor vrouwenpunten gestreden'. Nadja (uit Oost) reageert verontwaardigd: 'Maar ik begrijp niet hoe jullie je jarenlang alleen maar druk gemaakt hebben om één zo'n wetsartikel, alsof er niet meer te regelen viel.' Zo ontstaat er toch weer een politiek-strategische discussie aan tafel.

Voorlopig lijkt dat onvermijdelijk. De geschiedenis van Ilse uit West-Berlijn en Gerdi uit Oost-Berlijn is zó verschillend. Als Ilse enthousiast vertelt over haar groepje 'turks trommelen voor dames' kijkt Gerdi bijzonder wazig. En Ilse snapt niets van de glanzende ogen van Gerdi als Gerdi uit haar

handtas haar 'banier van de arbeid' vist, een belangrijke communistische onderscheiding in de vorm van een medaille met lint. Ik kan om die historisch-culturele verschillen nog wel lachen (beschaafde binnenpretjes uiteraard), maar mijn tafelenoten blijven, zoals Duitsers betaamt, steeds ernstig van toon.

Vroeg-feministische strijdmethode

Als socialistisch feministe raak ik in de war van het kapitalistisch feminisme en het ontluikende Oosteuropese feminisme zo samen rond een tafel. Ik probeer me te herinneren hoe het ook weer zat met de verhouding tussen kapitalisme en patriërchaat en tussen socialisme en feminisme. Misschien vatte het Duits feministisch maandblad *Emma* de wirwar theoretisch wel goed samen: *Der Sozialismus geht, das Patriërchat kommt*. Maar wat dat voor de praktijk betekent? De materiële feministische omstandigheden in de DDR waren riant: kinderopvang is er genoeg, is gratis en de normaalste zaak van de wereld, er is een ouderschaps-

verlof van een heel jaar na de geboorte van een kind, 91% van de vrouwen heeft een baan buitenshuis. En over een abortus mogen vrouwen ook zelf beslissen.

De vroeg-feministische strijdpunten van de westerse vrouwenbeweging blijken - als je je niet aan de communistische invulling stoort - bijna allemaal al gerealiseerd! Wat rest is echter niet gering. Bijvoorbeeld het gigantische probleem van de DDR-mannen die geen poot uitsteken thuis omdat ze bang zijn daarmee hun mannelijkheid te verliezen. Er zit voor Oostduitse hetero-vrouwen niets anders op dan een westerse vroeg-feministische strijdmethode inzetten: gewoon (even) zonder mannen.

Unbeschreiblich weiblich

Het is zaterdagavond en warm en vol in vrouwenclub *Die Zwei*. De Oostberlijnse verpleegster Beate hangt zwaar tegen me aan. Het Westberlijnse uitgaansleven bevalt haar wel. De vrouwen zijn makkelijker te versieren en minder dronken dan in het oostelijk deel van de stad, zegt ze. Nu we besloten hebben dat we niet elkaars type zijn, nemen we gezamenlijk het aanbod op de dansvloer door. Ik dacht het al: ze valt op rond en mollig. Mijn favorieten worden als onvrouwelijk afgedaan. Beate vindt ze te plat en te kortharig.

'Onvrouwelijk', zingt het in mijn bevelde hoofd na als Beate allang weer ander gezelschap heeft opgezocht, 'wie of wat is er hier eigenlijk onvrouwelijk?' Dan weet ik ook nog wel wat: DDR-vrouwen. Als ik dronken ben komen de vreselijkste vooroordelen boven. Potig, seksloos en grauw zie ik hen met vaandels zwaaien en op tractoren rijden. De DDR permitteerde zich weinig zwierigs en leuks qua vrouwen.

Doch! Hoe kon ik haar uitgerekend vandaag vergeten? *Nina Hagen!* Nooit zong iemand indringender over abortus. Nina bezorgde ons hét refrein voor menig voorbij vrouwenfeest: *Unbeschreiblich Weiblich*. ▼

Els Diekerhof

Els Diekerhof is redacteur van DE HELLING

Berlijns groen links op een tweesprong

Uiteindelijk gebeurde het dan toch. Twee weken voor de verkiezingen op 2 december in Berlijn, klapte de rood-groene coalitie van de sociaal-democratische SPD en de Alternative Liste uit elkaar. Aanleiding was de gewelddadige ontruiming van een aantal kraakpanden in de Mainzerstrasse in Oost-Berlijn. *Powerplay* van de Berlijnse SPD-top. Voor de Alternative Liste was de maat vol. En zo kwam er een eind aan een experiment waar door veel groen-alternatieven in de Bondsrepubliek met belangstelling en verbazing naar werd gekeken.

De *Alternatieve Liste - Für Demokratie und Umweltschutz* (AL) kwam tot stand in 1978. Het initiatief ging uit van een aantal buitenparlementaire groepen dat voor de raadsverkiezingen van 1979 een lijst links van de SPD wilde. De *Grünen* als landelijke partij bestaan dan nog niet en ook de AL, zoals de nieuwe partij al snel wordt genoemd, heeft moeite met het binden van leden.

Veel alternatieven zien de AL aanvankelijk slechts als een aangeklede kieslijst en niet als een serieuze politieke partij. Na het behalen van 3,7 procent in 1979 wint de AL echter in de loop van de jaren tachtig steeds meer aanhang en leden. Hoogtepunt zijn de 10,5 procent die bij de verkiezingen in 1985 worden gehaald. De Berlijnse AL is dan inmiddels verbonden met de Westduitse *Grünen* maar blijft zichzelf beschouwen als iets bijzon-

ders, volgens veel AL'ers een typisch Berlijns sociaal-psychologisch fenomeen. Een deel van de AL wil met de *Grünen* niets te maken hebben. Een ander deel heeft kritiek op de opstelling van de verwanten in Bonn, die men niet links genoeg vindt. Om verkiezingstechnische redenen wordt de AL tenslotte in 1990 officieel een *Landesverband der Grünen*, een soort afdeling van de Duitse *Grünen*, maar veel enthousiasme is daarvoor niet te bespeuren. Het verbaast dan ook vriend en vijand als diezelfde AL, na een onverwacht goede uitslag van 11,6 % bij de raadsverkiezingen in januari 1989, besluit om met de SPD een coalitie te vormen.

Heidi Bischoff-Pflanz, reeds midden jaren tachtig AL-raadslid, wordt fractievoorzitter. Zij zet zich aan de uitvoering van een programma dat er op papier goed uitziet, ook wat betreft

haar specialisme, de migranten- en vluchtelingenpolitiek. 'Ik had wel mijn sterke twijfels maar was toch ook benieuwd wat er op deze manier te bereiken was. Bovendien was de wens van onze kiezers duidelijk: deelnemen. Maar al snel werd duidelijk dat de top van de SPD, burgemeester *Momper* en senator *Pätzold*, weinig trek hadden om de door de onderhandelaars van beide partijen geformuleerde programmapunten uit te voeren. Zo werd een beslissing over kiesrecht voor migranten steeds naar voren geschoven en kwam er van veel andere afspraken ook niets terecht'.

Ook *Albert Statz*, voormalig universitair docent politicologie, kan zijn lol als raadslid snel op. 'Ik was van begin af aan sceptisch maar ik vond ook dat we geen andere keuze hadden. Als de AL niet meedeed, zou de *CDU* aan de macht komen en in die situatie geldt de theorie van 'het kleinste kwaad'. Wat me vooral tegenviel waren niet zozeer de standpunten van de SPD, het zijn nu eenmaal sociaal-democraten, maar de weigering om te komen tot een nieuwe politieke cultuur. Nog nooit hebben we in Berlijn zo'n autoritaire Senaat (= College van B&W; JL/JvdL) gehad als nu, met als top punt het optreden van *Momper*. Nooit was er de neiging bij de SPD om te komen tot een constructieve samenwerking met de AL. Met de fractiespecialisten was nog wel samen te werken maar als je dan een compromis had bedacht, werd dat door de SPD-meerderheid in de Senaat gewuifd als niet realiseerbaar omdat de publieke opinie tegen was'.

Na diverse aanvaringen is voor *Heidi Bischoff-Pflanz* in maart 1990 de maat vol: 'Van oorsprong ben ik actief op het terrein van jongeren- en gezinspolitiek. In januari dit jaar begonnen de leidsters in de kinderopvang een actie voor hogere lonen en betere voorzieningen die uitliep op één van de langste naoorlogse stakingen in Berlijn. Ik was het zo met hen eens dat - toen in maart de staking zonder resultaat afliep - ik het niet meer op kon brengen om door te gaan. Hoe je het ook wendt of keert, als coalitiepartner ben je ook voor dit soort zaken verantwoordelijk. Al een jaar lang had ik me geërgerd aan een meerderheid in de fractie die niet bereid was echt tegen spel te bieden aan de SPD uit angst

Desastreus en totaal onverwacht. Ook in Berlijn zijn dat de woorden die het meest gebruikt worden om de zware verkiezingsnederlaag van de Alternative Liste (AL) te beschrijven bij de verkiezingen voor het Berlijnse stadsparelement op 2 december. Net zoals in de rest van het verenigde Duitsland krijgen in het westelijke deel van Berlijn de Grünen de zwaarste klappen. De AL levert 5% in, van 11,8% naar 6,9%. Wel genoeg voor 10 zetels in de nieuwe gemeenteraad maar een abrupte breuk met de opgaande lijn sinds begin jaren '80. Enige troost is de winst van de lijstverbinding Bündnis '90/Grünen in het voormalige Oost-Berlijn. In maart scoorde die lijst bij de verkiezingen voor de Volkskammer nog slechts 2,7 %, nu kan men rekenen op 9,7%, goed voor negen zetels. Naast de in totaal 19 groen-alternatieve afgevaardigden krijgt de Berlijnse raad ook te maken met 19 PDS-raadsleden. Die danken hun mandaat aan de bijna 25% die de democratisch socialistische scoren in het oostelijk deel van Berlijn. In het westelijk stadsdeel blijft de PDS steken op 1%. Waar de AL-kiezers uit 1989 zijn gebleven is een raadsel. De PDS en de SPD (verlies van 8%) profiteren niet, de lage opkomst verklaart iets maar lang niet alles. (JL/JvdL)

Momper met het coalitie-akkoord. Foto Andreas Schoelzel/Zenit/HH

van de SPD om *Daimler-Benz* toestemming te geven op de Potsdammerplatz, in het hartje van de stad, een gigantisch kantorencomplex neer te zetten. Het is in dit klimaat dat de ontruiming van de Mainzerstrasse plaatsvinden waarbij de AL volledig buiten spel wordt gezet. Terwijl een aantal fractieleden nog proberen de krakers van een vreedzame oplossing te overtuigen, valt op bevel van de coalitiepartner een gigantische politiemacht de panden binnen.

Chaotenhauptstadt

In het commentaar van de alternatieve maar AL-kritische *Tageszeitung* op de ontruiming wordt een duidelijk verband gelegd tussen deze coup van Momper en diens verlangen van Berlijn de hoofdstad van Duitsland te maken. Momper en de SPD kunnen de kritiek uit het behoudende deel van de Bondsrepubliek op Berlijn als *Chaotenhauptstadt* absoluut niet gebruiken. Berlijn móet hoofdstad worden en als kraakpanden en AL daarvoor een stain-de-weg zijn, dan moeten ze opgeruimd worden.

Een duidelijke keuze voor of tegen een oppositionele rol van de AL wordt bemoeilijkt door de aanwezigheid in Berlijn van een sterke PDS, de opvolger van de Oostduitse staatspartij SED. Die partij heeft zich reeds vóór de verkiezingen uitgesproken voor een plaats in de oppositiebanken en trekt met die opstelling een deel van de fundi's in de AL aan.

Albert Statz, zelf geen kandidaat meer, heeft zo zijn eigen ideeën over de

PDS: 'De PDS bestaat eigenlijk uit twee partijen. In de publiciteit komen vooral de slimme marxisten van de Humboldt-universiteit, de ex-AL'ers en de oprechte SED'ers als lijsttrekker *Gysi*, die het als politiek natuurtalent ook bij een groot deel van de AL-aanhang goed doet. Die groep zou voor het zelfde geld de linkervleugel van de AL kunnen zijn. Maar daaronder zit nog steeds het oude, autoritaire partij kader. De PDS zet nu alles op de oppositie. En dat is slim, want op die manier zal ze de komende vier jaar fungeren als verzamelbekken voor alle ontevredenen. Op termijn heeft zo'n opstelling echter volgens mij geen perspectief'.

De vraag naar de beste verkiezingsstrategie blijft de AL-gemoederen beroeren. Zowel Bischoff-Pflanz als Statz hebben hun twijfels. Beiden beamen dat er een kloof gaapt tussen het kader van de AL en de potentiële kiezersaanhang. De actieve AL-leden zijn de onderschikking aan de SPD meer dan zat en willen daarom reeds voor de verkiezingen voor de oppositie kiezen. Een groot deel van de AL-kiezers zou het de partij echter kwalijk nemen als ze op dit voor Berlijn cruciale ogenblik in de geschiedenis uit vrije wil plaats zou maken voor de CDU. Het kleinste kwaad kiezen? Of toch maar de handen vrij en schoon houden? ▼

Joost Lagendijk/Jos van der Lans

Joost Lagendijk en Jos van der Lans zijn redacteur van DE HELLING

dat die ons er uit zou gooien. Onze vertegenwoordigsters in de Senaat kwamen ook steeds meer los te staan van de basis van de partij. Ze werkten keihard en overlegden zich zelf maar tegelijkertijd nam de wederzijdse irritatie toe. Toen ik dat allemaal zag, ben ik uit de raad gestapt'.

Statz bleef zitten maar bevestigt de constatering van Bischoff-Pflanz dat de val van de Muur de verhoudingen tussen SPD en AL alleen maar verslechterde: 'Vlak na 9 november waren zowel SPD als AL in verwarring. Maar de SPD herstelde zich snel en koos al gauw, onder druk van haar zusterpartij in Oost-Duitsland, voor de vereniging. De AL bleef echter worstelen met haar standpunt. Nog tot februari heb ik als woordvoerder op dit punt gepleit voor een twee-statenoplossing. De fractie was verdeeld en dat speelde de SPD in de kaart. Die ging gewoon haar eigen gang en dreef ons steeds meer in het defensief'.

De rood-groene coalitie rolt vanaf dat moment van de ene in de andere crisis, met als dieptepunt de solo-actie

Het levende gisteren in het verlaten verleden

De Duitse eenwording is in Europa niet zonder zorgen gadeslagen. De herinnering aan een afschrikwekkend verleden is in de rest van Europa te sterk. Veel sterker in ieder geval dan in Duitsland zelf, waar rechtsextremisme en neo-fascistische uitingen nog steeds niet definitief verbannen zijn. Maar hoe ernstig zijn de gebeurtenissen? En vooral: wat is het verband tussen het ontdooide communisme en het ontluikende rechtsextremisme. Die vragen legde de redactie voor aan PETRA VOS, een Berlijnse vrouw, die in de twee jaar dat ze nu in de oostelijke stadshelft woont de wereld totaal heeft zien veranderen.

De feiten liegen er niet om. Zoals de moord op een Pakistaanse studente door een *Deutschland den Deutschen*-roepende DDR-burger. Of de aanvallen op gekraakte panden in West- en Oost-Berlijn door rechtsextremistische *skinheads*. Of het met groot vertoon vieren van Hitlers geboortedag op Alexanderplatz. Of de ansichtkaarten die in plotseling in de warenhuizen liggen met het eerste couplet van het Duitse volkslied: *Deutschland, über alles*, de strofe die ooit uit het volkslied was verbannen. Of de dreigde homokroegen. Of de vele joodse begraafplaatsen, die met hakenkruizen beklad zijn.

Angst voor de storm

De ernst van deze voorvallen is te groot om ze als incidenten ter zijde te

schuiven. Toch blijft het een indringende vraag hoe ernstig het rechtsextremistisch gevaar eigenlijk is? Staat het verenigde Duitsland een nieuwe rechtsextremistische storm te wachten of is hier sprake van een overgevoeligheid van de media, 'die elke scheet in het belaste Duitsland uitlegt als een aanstoot voor neo-fascisme', zoals een sociologe het onlangs typeerde?

In linksradicale kringen vreest men voor de storm. De actievoerders tegen *skinheads* en andere vreemdelingenhaters trekken regelmatig met tienduizenden de straat op om te demonstreren tegen het opkomend rechtsextremisme. Onder het motto *Deutschland muss sterben, damit wir leben können* reageerden maoïsten, marxisten, spartakisten, revolutionaire communisten en autonome sympathisanten

het laatste half jaar met verschillende *demos* op het extremistisch geweld. Het gaat daarbij niet alleen om de gewelddadige gebeurtenissen op de straat, ook in de politiek valt een opkomende rechtsextremistische wind te bespeuren in de vorm van de *Republikaner*. Die twee bewegingen staan - steeds meer feiten wijzen daar op - niet los van elkaar. Tussen de Oostberlijnse *skinheads* en de *Republikaner* bestaan bijvoorbeeld duidelijke banden.

Verzwegen geschiedenis

Het is niet toevallig dat ook de voormalige DDR een vruchtbare voedingsbodem vormt voor dit ontluikend rechtsextremisme. Sinds het vallen van de muur lijkt in dat opzicht de beer los. Steeds vaker schallen antisemitische kreten op de tribunes van de stadions, in de catacomben van de ondergrondse en prijken de leuzen op de muren van Oost-Berlijn. Maar helemaal nieuw is dat echter niet. Hoewel de DDR er prat op ging dat binnen haar grenzen het fascisme en antisemitisme definitief overwonnen was, was de werkelijkheid anders. Zoals in 1987 bijvoorbeeld toen een meisje een jodenster in haar arm graveerd kreeg, omdat 'ze er zo joods uitzag'. Het antisemitisme was niet overwonnen, het werd alleen verzwegen. Pas nu blijkt dat het allemaal te eenvoudig, te vanzelfsprekend was. Sinds 1949 is er in de DDR gebouwd aan het andere Duitsland. Enkele jaren na de oprichting van de DDR werd officieel vastgesteld: wij hebben het fascisme en antisemitisme uitgebannen. Daarmee was de deur gesloten. Verzetsmensen werden geëerd en regeerden het land. Het werd een taboe zich als jood te bekennen want dat zou slechts het antisemitisme in de hand werken. 'Met die vragerij naar het geloof van de voorvaders moest het maar eens afgelopen zijn', zo luidde de boodschap. Men was niet jood, maar communist. De geschiedenis werd verzwegen. Op school en in vele families werd er niet over de jodenhaat gesproken. Alle aandacht ging uit naar de heldhaftige Russen. Waar toe dat kan leiden verwoordt *skinhead Peter* in een interview: 'Wij leerden over het Russische heldendom. Volgens mij was er ook een Duits helden-

dom, maar daarover kon ik niet discussiëren. Het ging toch om de strijd lust, niet om het doel?' Het lijkt een eenvoudige uitspraak, maar het staat voor een verschijnsel dat op veel meer plaatsen in Oost-Europa de kop op steekt. De communistische ideologie heeft nationalistische en antisemitische gevoelens niet definitief verbannen, maar slechts tijdelijk weggestopt. *Salomea Genin*, een 57-jarige Berlijnse joodse vrouw, kwam al eerder tot die conclusie. Zij trad al in 1986 uit de *SED*: 'Deze staat verzweeg veertig jaar lang de problemen met betrekking tot de vernietiging van joden. Deze staat heeft gedaan alsof er destijds alleen verzetsmensen vermoord zijn. Ook de berichtgeving over de Israëlische invasie in Libanon in 1982 vond ik ronduit antisemitisch. De krant schreef over 'bezettters', 'deportaties' en 'fascistische praktijken'. Maar de openlijke discussie die Salomea Genin voorstond is er nooit gekomen en dat is ook de reden dat alle vormen van rechtsextremisme de voormalige DDR-bevolking voor het overgrote merendeel volstrekt koud laat. De sociologe *Irene Runge* zegt het nog harder: 'Ze kijken de andere kant op, zoals ze dat bij de nazi's deden en zoals ze dat tijdens veertig jaar dictatuur deden.'

Wraakoefening

En alibi's zijn er voor een volk met een verdrongen geschiedenis genoeg. De skinheads en de Republikenar weten ze moeiteloos aan te reiken. De vele Vietnamezen, Mozambikanen en andere buitenlanders die de afgelopen jaren naar de DDR gehaald werden, inmiddels zo'n 35.000, vormen samen met de gastarbeiders in West-Duitsland een gemakkelijk doelwit. De *Wiedervereinigung* kost nog steeds dagelijks vele banen en de onzekerheid grijpt om zich heen. Een uitlaatklep voor de opgekropte haat en ontevredenheid is gemakkelijk gevonden. Zeker voor DDR-burgers die opgroeiden in een sfeer van een ongeproblematiseerd DDR-nationalisme. Wat nu loskomt, lijkt daarom soms op een grote wraakoefening van jongeren (een recente telling leert dat er in de voormalige DDR ongeveer 30.000 jongeren rechtsextremistisch georiënteerd zijn) op hun ouders, hun leraren en de

West-Berlijn, Kreuzberg. Foto Jan Banning/HH

maatschappij die ze achter zich gelaten hebben. Hoe is voor hen precies zoals skinhead *Peter* het zei: 'Het gaat om de strijd lust!'

Helaas hebben ze het tij mee. De burgers uit het voormalige 'linkse' DDR willen niets meer met links te maken hebben. Links is de vijand, links is het verlaten verleden. Rechts, zo denken de meeste DDR-burgers, is hooguit een beetje te luidruchtig. In een wereld waarin de onzekerheden met de dag toenemen is die houding niet zonder gevaar.

Het is duidelijk dat dit gevaar in de Duitse politiek onvoldoende onderkend wordt. Dat is des te dramatischer, omdat het de voedingsbodem vormt waarin de Republikenar met genoeg hun kiemen zaaien. En juist tegen deze politiek variant van het rechtsextremisme is de houding van het CDU/CSU steeds lankmoediger aan het worden. Zo meldde *Eberhard Diepgen*, CDU-voorzitter in Berlijn onlangs: 'De Reps (afkorting van de Republikenar; PV) is geen fascistische partij en het zou dom zijn als wij een coalitie voorgoed uitsluiten.' Een vergelijkbaar geluid liet *Alfred Dregger*, fractievoorzitter van de CSU/CDU in de Bundestag horen: 'Reps en de CSU/CDU hebben overwegend dezelfde programmatische opvattingen. Daarom zou het zelfmoord zijn als wij een deel van ons programma niet meer vertegenwoordigen alleen omdat de media de Reps rechtsextremistisch of fascistisch noemt.' Electorale overwegingen lijken in het hedendaagse Duitsland het op alle punten makkelijk te winnen van enig historisch besef.

Wiedervereinigungsmystik

Het DDR-regime heeft tot 9 november 1989 geroepen dat fascisme en antisemitisme binnen haar landsgrenzen definitief verdreven waren. Ruim een jaar later moeten we constateren dat deze ideologie slechts stand hield bij de gratie van de angst voor repressie, die gevoelens van nationalisme en chauvinisme langdurig en kunstmatig wist te bevroren. Discussies daarover waren uitgesloten.

Maar met de *Wiedervereinigung* is de dooi ingetreden en komt het verdrongen in beweging. Bovendien treden nieuwe angsten op de voorgrond; de angst voor het verlies van werk, van inkomen, van identiteit. De ontlading van die angsten en onzekerheden in massale gevoelens van agressiviteit en destructiviteit, met als volgende station: radicaliteit, is bepaald niet denkbeeldig. Een links 'DDR'-tijdschrift omschreef het onlangs als volgt: 'Geen *Wiedervereinigungsmystik*, geen eenvoudige recepten uit de woonkeuken van intolerantie en autoriteit kunnen uitkomst bieden. Alleen het herinneren en analyseren van het levende gisteren, waarover *Ernst Bloch* al in 1932 schreef. Hij noemde Duitsland in een gedicht *Das klassische Land der Ungleichzeitigkeit*. De vraag is hoe lang de herinnering vergeten kan worden. ▼

Petra Vos

Bron Kurt Hirsch; *Rechts, Rechts, Rechts*. Elefant Press, 1990.

'Ik ben pessimistisch over de beschadiging in de hoofden van de West-homo's'

JURGEN LEMKE is een moedig man. Door de homo-scene in de voormalige DDR wordt hij op handen gedragen. Niet voor niks, hij was een pionier. In de donkere jaren tachtig schreef hij - tegen de verdrukking in - een interviewboek getiteld **GANZ NORMAL ANDERS**. Hij liet daarin vijftig DDR-homo's aan het woord. Gewoon over hun alledaags bestaan. Het boek verscheen in het jaar dat de muur viel. En werd een bestseller. Zijn stijl is een aanstekelijk mengsel van goedmoedigheid en scherpe ironie. De voormalige economiedocent van halfweg de veertig wijdt zich nu uitsluitend aan het schrijven. In dit nummer van **DE HELLING** komt deze voorman van de DDR-homo's op twee manieren aan het woord. **HANS SCHOEN** interviewde hem. **LEMKE** over *Bundesarroganz* en de *richtige Originalschwanz*. Ook drukt **DE HELLING** een fictieve brief van zijn hand af over zijn kijk op de Duitse eenwording.

Ik heb met Jürgen Lemke afgesproken onder het ontmoetingspunt op Alexanderplatz: *Weltzeit*. Een aardbol op een standaard waarop je de plaatselijke tijd overal ter wereld af kan lezen. Beetje cynisch voor een land waar je nauwelijks uit kon. Daar vandaan gaan we met de S-bahn naar zijn flat in een verre buitenwijk die welhaast een voorstad van Moskou lijkt te zijn. In zijn flat aangekomen maakt hij eerst de post open. Er zit een rouwkaart bij. Een uitnodiging van de DDR-minister van cultuur. Die gaat

's avonds op 2 oktober - letterlijk de vooravond van de Duitse eenwording - auteurs die nog nooit een staatsprijs kregen er - op de valreep - alsnog een-tje overhandigen. De bijeenkomst eindigt om 23.59 uur. Lemke zal van de partij zijn.

Coming out

Als Lemke koffie heeft gezet, gaat hij zitten en kijkt me afwachtend aan. Ik stel de eerste vraag. Hij zakt vervolgens onderuit alsof hij

in een vliegtuigstoel zit. Opent de mond en start een monoloog van twee uur waarvan ik slechts af en toe de koers maar een beetje hoef te verleggen in de windstiltes.

Lemke: 'Ik kwam op het idee voor *Ganz normal anders* door een soortgelijk boek over vrouwen uit 1987 dat enorm aansloeg in de DDR. De mensen waren geïrriteerd en geïnteresseerd, maar bovenal nieuwsgierig, naar het privéleven. Een documentatie is veel afstandelijker van aard. In de DDR heb je geen boulevardpers. Het privéleven werd door de staat beheerst. Ik las het en dacht nu maak ik ook zoiets. Mijn leven is eigenlijk een *coming-out* tot op de dag van vandaag. Ik heb het mezelf zeer moeilijk gemaakt. Ik zal niet zeggen dat het tragisch was, maar mijn denken was doordrenkt van een heterosexuele logica. Mijn denken draagt daar nog steeds sporen van. Ik denk dat ik daardoor jarenlang openlijk homo-zijn categorisch afgewezen heb. Ik zag dat als nestbevuiling. Ik dacht: zo ben ik niet, ik ben geheel anders. Dat het een maatschappelijk probleem is, heb ik pas door de vrouwenproblematiek begrepen en uit de informatie die uit West-Europa en Amerika kwam via de televisie en van de weinige bezoekers. Dat waren vaak zeer geëngageerde mensen.'

Cubaan op de flat

'In het begin van de jaren tachtig ontstond er een homobeweging in de DDR in groepen binnen de Evangelische Kirche. Toen had ik nog niet het bewustzijn en de moed me daar bij aan te sluiten, terwijl ik toch al aan het interviewboek bezig was.

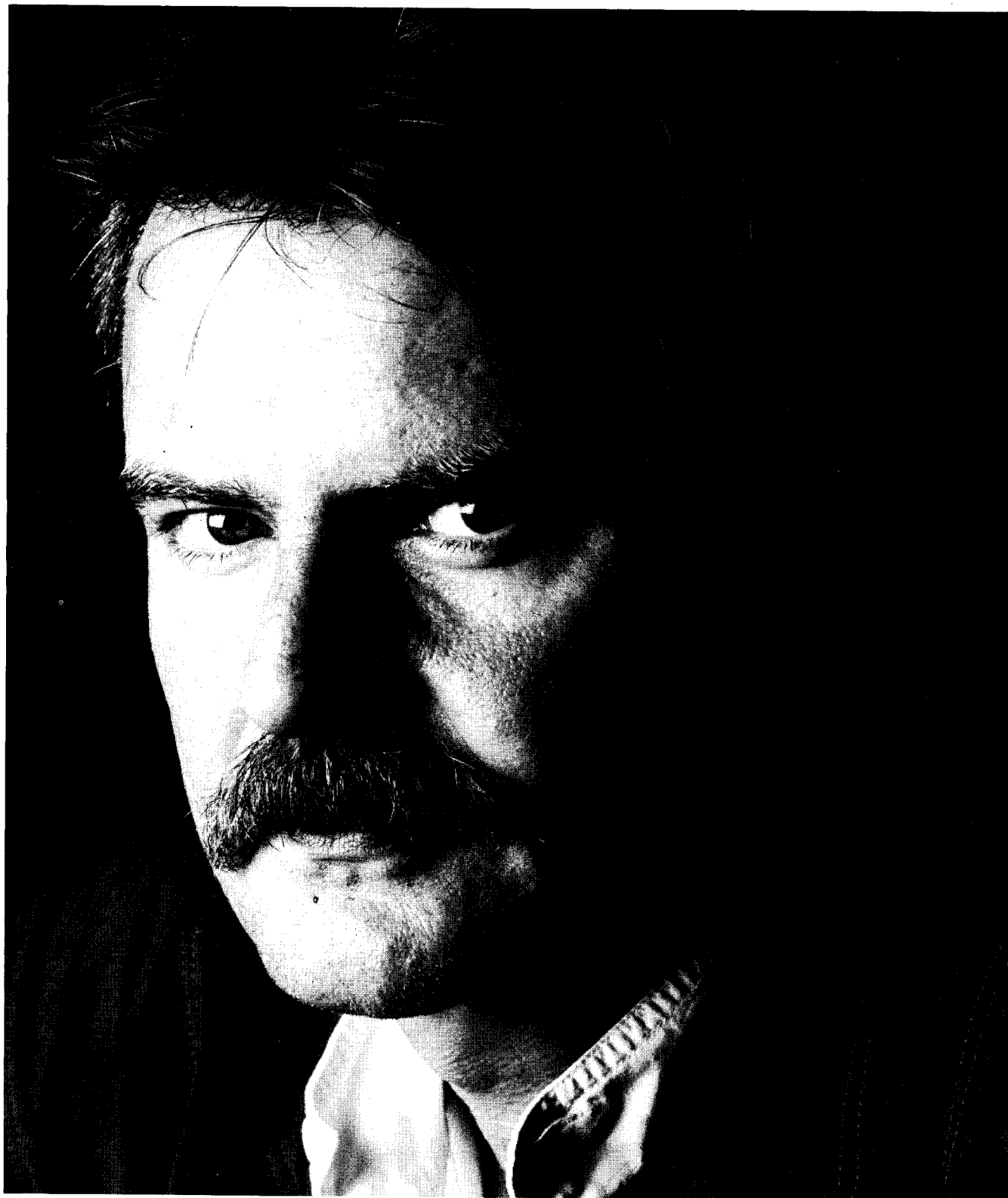

Foto Andreas Pohlmann

Ik begon ermee homo's in mijn kennissenkring te vragen. Die deden alleen mee om mij een plezier te doen. Ze dachten zo'n boek verschijnt toch niet in de DDR. Dat gold voor mezelf ook.

In het begin van de jaren tachtig veranderde de atmosfeer in de DDR. Algemeen werd toen beseft dat het niet langer voorwaarts ging. Tot dan dacht men dat wel. Zodat ik in m'n privéleven in een crisis verkeerde en toevalligerwijs verkeerde het land in dezelfde positie.

In die tijd heb ik een Cubaan die hier werkte, leren kennen. Ik werd verliefd en we gingen in deze flat samenleven. Toen moest hij terug, want Castro had soldaten nodig. Maar de hele flat wist van dat samenwonen zodat ik plots een homo was. Toen ben ik ook met de gespreksgroepen van de kerk mee gaan doen. Daar vertelde ik van mijn interviewboek. Er werd zeer positief op gereageerd. Heel veel mannen wilden meedoen. Zo ben ik aan mensen van buiten Berlijn gekomen. Ik heb meer dan vijftig mensen geïnter-

viewd. Ook schreef ik liedteksten voor caberetprogramma's. Zodat ik toen geen echte economiedocent meer was maar ook geen echte schrijver. In 1986 heb ik een selectie interviews bij de uitgeverij ingeleverd. Daarvoor heb ik een kleine keuze gestuurd naar het tijdschrift *Deine Gesundheit*. Dat was het enige tijdschrift dat bijdragen over homosexualiteit opnam. Geschreven vanuit het idee dat 'het ook mensen zijn en het geen ziekte is'. Homosexualiteit werd medisch bekeken: ze zijn niet ziek maar ook niet ge-

zond. Zo heb je een professor *Dörner* die uit een groot rattenonderzoek het bewijs leverde dat homosexualiteit in de embryonale fase ontstaat. Hij is met deze theorie eredokter aan de universiteit van Tokio geworden.'

West-Schwulen

Ik merk op dat het lijkt of de tijd in de DDR heeft stilgestaan. Als hoofdstroom in de discussie vind je dit soort theorieën allang niet meer in het Westen. Lemke: 'Ik kreeg geen reactie op die tijdschriftinzending. Ook niet dat ze het ontvangen hadden. Toen heb ik gebeld: ja, ja, het artikel hadden zij, maar het was nogal ingewikkeld. Wel bleek dat iedereen het had gelezen. Ze zouden het terugsturen. Toen had echter de kersverse rector van de Humboldtuniversiteit in Oost-Berlijn het net onder ogen gekregen. Ik kreeg een telegram van hem of ik meteen wilde komen. Die rector heeft er toen voor geijverd dat het boek uit zou komen. Toch leek het door de censuur in 1988 toch niet uit te kunnen komen. Uiteindelijk is het toch gelukt. De chef van de uitgeverij wilde het namelijk vooral hebben omdat hij het voor harde valuta aan het buitenland kon verkopen. De eerste druk in het voorjaar van 1989 vloog weg. De tweede had een oplage van honderduizend! Tot dan bestond er alleen het boek *Homosexualität* uit 1987 van *Reiner Werner*, vol

kocht. Alleen de *West-Schwulen* vonden het te conservatief. Een regisseur uit Frankfurt am Main had bezwaar tegen een scène met een pissoirdecor waarin het gaat om het ironiseren van de pikgroottevergelijking. De acteurs hebben een hand in hun broek en spelen met hun vingers uit de gulp. Wat nogal komisch is. Die regisseur zei: 'Zo gaat het überhaupt niet. Of je toont de *richtige Originalschwanz* óf je speelt zo'n scène niet'. Terwijl het publiek het zó juist heel leuk vindt.

Als zo'n regisseur dat zegt, dan is dat voor mij een schoolvoorbeeld van westelijke arrogantie. Dat alles - de homobeweging inclusief - hier in het Oosten misschien tien of twintig jaar achterloopt, is nog geen vrijbrief om niet serieus met ons over homoïdentiteit te praten. Die geborneerdheid en arrogantie worden alleen ontleend aan het feit dat men economisch zo sterk is. Ze gedragen zich alsof zij de Mercedes uitgevonden hebben en wij ons moeten verantwoorden dat we met een Trabant op de weg rijden.'

DDR-identiteit

'Als ik over de toekomst nadenk wankeel ik tussen pessimisme en hoop. Mijn hoop is dat er veel mensen in het Westen zijn die het ook om wezenlijke vragen gaat en niet om esthetische problemen. Pessimistisch ben ik over wat ik de beschadiging in de hoofden

verschillen tussen zwarte en blanke *gays*, maar men gaat daar niet zo *Bundes-arrogant* mee om. Bij een discussie na het opvoeren van mijn toneelstuk op een theaterfestival in Seattle, werd daarover door een breed scala aan homogroepen open en goed gepraat.

IK heb toch een soort DDR-identiteit die met algemene waarden samenhangt. Die draait om de vraag naar de waarde van *solidariteit*. Ik denk dat solidariteit in de DDR een andere rol speelt dan in het Westen. In de Bondsrepubliek wordt nu niet meer gepraat over dat soort waarden uit de DDR. In de DDR geldt op het ogenblik nog maar één waarde: de Westduitse economie. Maar ik vind dat het produktietempo daar te hoog ligt. Het is allemaal efficiënt georganiseerd maar de prijs die daarvoor wordt betaald, is te hoog. Er blijft te weinig tijd over om naar de ander om te kijken; te weinig gemoedelijkheid.'

Homo-zelfontplooiing

'Ik geloof dat het in de DDR nu voor iedereen duidelijk is dat alleen een georganiseerde homobeweging wat kan bereiken. Er zijn alleen te weinig geprofileerde mensen. Ik heb in Boston de *gayparade* gezien waarin groepen homoartsen en homojuristen meeliepen. Dat soort groepen zorgen voor pluriformiteit en reële invloed. Zover is het hier nog lang niet. Ik moet iedere keer wanneer er weer een paar nieuwe homo's bij een groep zijn van voren af aan beginnen: hopeloos! Er is gewoonweg niet genoeg kwaliteit. Vele goede mensen die wel *Schwule* zijn, komen daar niet voor uit. Dan zeggen ze: 'Ik heb geen problemen'. De DDR-homobeweging is niet gepolitiseerd, dat is het probleem. Er zijn geen kritisch concept en strategie. Met het wegvallen van de staatsrepressie in de DDR wordt dat niet ineens anders. Ook in de Bondsrepubliek is het niet gewoon om buiten de grote steden openlijk homo te zijn. In Berlijn heb je een subcultuur. Daar hoef ik me niet onderdrukt te voelen. Als ik wil kan ik 24 uur per etmaal naar de sauna's, parken en kroegen gaan. *Das ist alles ganz toll, ja*. De vraag is echter of dat échte vrijheid is, échte homo-zelfontplooiing. Ik wil mezelf met mensen uit Oost en West in een

Het feit dat er in de DDR geen positieve publikatie bestond over homoseksuelen maakte mijn boek tot een sensatie

met die idiote medische theorieën. Het feit dat er in de DDR geen positieve publikatie bestond over homoseksuelen, maakte mijn boek tot een sensatie.

Ik heb uit het materiaal van het boek ook een toneelstuk gemaakt, *Männergeschichte*. De première was in januari 1990. Het was maandenlang uitver-

van de meeste *Westhomo's* noem. Ik vind dat ze de pluriformiteit die je wél onder heteroseksuelen aantreft, niet toelaten. Ik kan het natuurlijk moeilijk bewijzen. In ieder geval tref je die arrogantie niet aan in de DDR-homobeweging.

En ook niet in Amerika, zoals ik het onlangs heb ervaren. Ook daar heb je

realistische positie plaatsen. Wanneer ik iets veranderen wil, dan moet ik me in een burgerlijke democratie meerderheden verschaffen. Deze meerderheden bereik ik niet wanneer ik met een handtasje rondren en tegen iedereen zeg: 'Je kunt me *Elfriede* noemen'. Die meerderheden bereik ik door

zeer koel moet analyseren. Waarbij je de vraag moet stellen of zo'n politiek haalbaar is. Ik ken de DDR, als die langer zou hebben bestaan, was dit niet bereikbaar geweest. Ik heb liever een mus in de hand dan een duif op het dak. Mijn voorstelling van recht en vrijheid is die duif, maar zoiets als

ik geen medewerker van de Stasi wilde worden. Dat staat vast. Ik werkte bij de universiteit bij de vakgroep internationale economie, maar mocht niet naar het buitenland omdat ik homo was. Ze hebben me wel een keer of acht benaderd: 'Als je meewerkt, mag je naar het buitenland reizen'. Toen heb ik een ander beroep gekozen en ben economiedocent in het middelbaar onderwijs geworden. Maar nogmaals: ik wil niet *persoonlijk* met mensen afrekenen. Mijn idee is dat heterosexuele, patriarchale samenlevingen *Rosaliste* aanleggen. Ook in de Bondsrepubliek en Amerika zijn daar schandalen over geweest. Dat vrienden van mij dingen doorgegeven hebben, wil ik niet weten. Daarom wil ik dat van tevoren de namen in mijn dossier doorgestreept worden. Ik *moet* dit project uitvoeren. Ik ben nu na het opgeven van m'n docentschap vrij schrijver. Iedereen is getalenteerd maar niemand heeft er tijd voor. Ik heb tijd.'

Meerderheden bereik je niet door met een handtasje rond te rennen en te roepen: 'Je kunt me Elfriede noemen!'

kwaliteit. Ik wil de *gilnichten* niet uitsluiten, maar niet alleen *deze* homo's moeten toegang tot de media hebben en om emancipatie vragen. Ik vind dat te eenzijdig. Bijvoorbeeld: bij m'n theaterstuk was meer dan de helft van de toeschouwers hetero. Voor sommige homo's betekent dat dat het niet goed kan zijn. Ze vinden dat hetero's alleen maar geprovoceerd moeten worden, anders veranderen ze niet. Weet je wat de hetero's dan doen?' Lemke wijst naar z'n voorhoofd. 'Die reactie voorkom je door een breed spectrum aan homogroepen. Zo'n spectrum zie ik helaas ook niet in West-Duitsland.'

Een duif en een mus

Ik vertel hem dat ik gisteren bij een Nederlandse vriend was die homostudies doceert aan de Westberlijnse universiteit en die inderdaad vond dat de homo's daar niet in staat waren effectieve groepspressie te organiseren. Maar wat wil hij met zijn meerderheden bereiken? Neem bijvoorbeeld een discussie als nu in Nederland over het homohuwelijk. Is dat een doel? Lemke: 'Wanneer ik zeer theoretisch nadenk, dan is het me duidelijk dat je in de toekomst een juridische gelijkstelling moet hebben. Maar dan ook levensvormen van homo's met kinderen en ouderen erbij. Dat is mijn ideaal. Nu heb je een realiteit waarin je de politieke krachtsverhoudingen

een homohuwelijk is zo'n mus. Deze mening is versterkt door de eerste ervaring die ik had met de aidsstrijd in het westen. Ik was uitgenodigd voor een homohuwelijk in Kopenhagen. Daar kwam de vraag aan de orde waarom dit zo snel is doorgezet in Denemarken. Eén van de redenen was dat sommige mannen met aids of seropositieven rustig en beschermd willen leven. Ik kan niet een geïsoleerd elitair standpunt innemen dat voor iedereen moeten gelden. Ik hoef niet te trouwen, maar als anderen dat willen, láát ze.

Rosaliste

'Het belangrijkste toekomstproject is mijn Stasi-dossier. Ik wil een boek maken bestaande uit mijn Stasi-dossier en uit mijn dagboekanteekeningen. Ik wil niet afrekenen voor eigen genoegen, maar wil een bewijs leveren van het bestaan van een *Rosaliste*, een speciale lijst van homo's. De Stasi hield er zo'n lijst op na. Ik ben nu bijna zover dat ik mijn dossier heb. De dossiers blijven hier in de DDR dat heeft de Volkskammer besloten. De vraag wordt dan: wie mag dossiers inzien? Ik ben bij de bezetting van het Stasi-hoofdkantoor in de Normansstrasse geweest en weet dat het mijne er nog is.' Lemke toont een zojuist ontvangen brief van zijn onderhandelingen met de autoriteiten.

'Ik heb mijn beroep verloren doordat

'Ik vind de hele verandering in Duitsland en Europa een grote uitdaging. De tijd van de nationaalstaten is voorbij. Het zijn relictten van de negentiende eeuw. De mensen hebben alleen een kans als ze positief staan tegenover een multiculturele, op solidariteit gegronde samenleving. Ik hoop ook dat een land als Nederland zich niet door Duitsland laat domineren als het bijvoorbeeld om tolerantie tegenover homo's gaat. *Kohl* is de incarnatie van de *Wohlstandsdeutschen*. Maar je hoort nauwelijks iets van de Nederlanders. Ach, weet je, ik ben niet DDR-typisch. Ik ben altijd beweeglijker, zelfstandiger geweest - anders. ▼

Hans Schoen

Hans Schoen is redacteur van DE HELLING

Jürgen Lemke, Ganz normal anders. Luchterhand Literaturverlag, Frankfurt am Main, 1989.

Aan een vriend in de Bondsrepubliek!

Deze fictieve brief aan een vriend in Hamburg is een nog ongepubliceerde tekst van de Oostduitse schrijver JURGEN LEMKE. Hij ontvouwt in deze brief zijn visie op de Duitse eenwording. De brief is al wel in het openbaar voorgelezen. Dat gebeurde op vrijdag 28 september 1990 in het voormalige Duits-Russische Vriend-schapshuis in Oost-Berlijn. In DE HELLING de vertaling van de brief.

Beste jongen,

Vat mijn woorden alsjeblieft niet al te letterlijk op.

Hevige windstoten gieren door de steeds groter wordende gaten die muurspechten hameren in onze 'democratische beschermmuur tegen het fascisme'. Ze blazen de gedachten in mijn hoofd behoorlijk overhoop. Windkracht 10 uit het Westen, en mijn gebrekkig in elkaar geplakte DDR-identiteit kraakt in haar voegen. Al kostte het pijn, ik had geleerd te leven met die gesloten muur; open ervaar ik haar als een aanval op mijn onder de planeconomische omstandigheden verspilde potenties. De verlossing van die muur zal - naar ik vrees - wel een keizersnede moeten worden. Het meest ontmoedigende vooruitzicht: dat het duidelijk zal worden dat er geen creatieve krachten onder het puin schuilen. Niets was makkelijker in de DDR dan zeggen: de Stasi en de staat belemmeren me om ... Klopte ook wel, in veel gevallen. In het ABC van de markteconomie lees ik onder A: Aanpakken vol zelfvertrouwen, zonder enige twijfel aan je capaciteiten, er tegenaan! A propos, geloof verzet bergen, of was het de liefde die bergen verzet? Het maakt niet uit, geld zorgt er in ieder geval voor. Overigens - als jullie ons eenmaal hebben klaargestoomd

voor die markteconomie, dan mogen jullie wel oppassen voor de innovatieve krachten die er mogelijk toch nog in ons sluimeren.

Daar moet ik om grinniken. Het Wittenbergplein is weer dichterbij, weer gemakkelijker te bereiken dan het Rode Plein in Moskou, waarop ik als 21-jarige liep. Van de Alexandertuinen over het uitgesleten plaveisel naar Zijn Mausoleum van Siberisch graniet. Langs de soldatenwachten van organisch marsepein, de trappen af, in treurmars schrijdend langs het wasenbeelden spook dat van binnenuit verlicht werd (dus dat is Lenin!), dan de trap weer op, eindelijk het daglicht, en bij de uitgang van het heiligdom saluerend Oesbekistaans marsepein. Rechts de Basilius-kathedraal. Op het Rode Plein ben ik voorbereid - een hele jeugd lang. Ideologisch gezien lag het nooit verder dan op een steenworp afstand. 'In het Kremlin brandt nog licht, vadertje Stalin slaapt nog niet', hebben mijn broer en ik samen opgezegd, in de kinderkamer, voor het slapen gaan, om het hardst. Wie het eerst klaar was, had gewonnen. Alleen de eerste twee regels zijn blijven hangen; ze doen mijn broer en mij aan onze kinderjaren denken, wanneer we ons voor de honderdste keer afvragen: wat hebben ze met ons uitgevoerd! Jij, zegt

hij, hebt het vreselijk afgeraffeld en vals gespeeld. Om eerste te worden, heb je woorden ingeslikt. Van een gedicht over Stalin! Het 'altijd'. In het laatste couplet had de grote dichter gerijmd 'slaapt nog altijd niet'.

Onze vader. Onze vader was alleen maar een vader. Heel gewoon. Die met een knal de deur van de huiskamer dichtsloeg, als moeder en ik bij de afwas 'Twee liefdevolle zusters zijn Moskou en Berlijn' galmden. In tweestemmig duet, in de Russische taal. Onze arme vader, die honderd kilometer voor Moskou rechtsomkeert mocht maken, die jaren nodig had om als verliezer terug te komen en drie maanden later daar weer aankwam als gevangene in een veewagon. Deze keer tweehonderdvijftig kilometer voorbij Moskou, noordoostelijk, in één van die helse mijnen. Na vier jaar bracht de *Deutsche Reichsbahn* hem terug. Moeder reageerde stellig op het aanhoudende gekanker van vader: Russisch wordt de taal.

Beste jongen, ik voel me als een ballon die hoogte verliest. De ene zandzak na de andere stort de diepte in. Nog draagt de lucht me.

Ik grijp in de kleine kroeg bij het Wittenbergplein naar mijn vijfde biertje: het Oosten is voor jou wat het Westen voor mij is, een witte vlek vlak voor m'n eigen deur. Jouw Moskou heet New York, wonen wil je er ook niet. Ons scheidt meer dan een piklengte. Jouw leiders waren effectief, de mijne dragen de verantwoordelijkheid voor de derde generatie Duitse puinvrouwen in deze eeuw. De eerste trouwens die niet haar jassen met naald en draad van paardedekens maakt, en haar permanentje bij het steenhouwen met hoofddoeken moet beschermen.

Het lied van de opbouw nemen we van jullie over, inclusief titel en melodie. 'Er wordt weer in de handen ge-

spuugd, wij verhogen het brutosociaal-product.' Ken je dat niet? Als het hier niet zo'n verdomd lawaai zou zijn, zou ik het je voorfluiten.

Ontbreekt alleen nog de aria 'Wij in het Oosten zijn veel saamhoriger', antwoordt de man tegenover me. Hou toch op, mompelt hij: ik kom er vandaan. Jij lult teveel!

Je herinnert je 'een blad - een dag - een spreuk', de scheurkalender in mijn badkamer, naast de spiegel, van tweeëndertig pfennig. Onze ochtendmop. Wanneer ik bij het ontbijtje een samengebalde portie wijsheid uit het huis Honecker declameerde. Speciaal voor jou, op de originele toon, afhankelijk van wie van beiden zich op de achterkant van het kalenderblad weer als een echte Salomon had verewuigd. Altijd dezelfde reactie van jou: wie gelooft er in deze idioterie? - Voortdurende verbetering, het is zaak om dagelijks reserves te mobiliseren, in diepe verbondenheid, nooit weer, wij buigen ons, zaak van het gehele volk - En nu het 'exemplaar 1990'. Gedrukt voor de omwenteling, dat spreekt voor zich, ingehaald door de tijd, nog altijd op dezelfde plek naast de spiegel. Zojuist geplukt: één van de kostbare parels uit de spreukenschatkamer van het voormalig SED-lid Erich Honecker ter gelegenheid van de internationale dag van de vrouw.

'Haar zelfbewustzijn en haar vertrouwen in eigen krachten, haar activiteiten op alle gebieden van het leven in onze socialistische samenleving zijn een grote bron voor de voortdurende verbetering van werk- en levensomstandigheden in onze republiek.'

Ik eis, omwille van de afrekening met het jongste verleden, een openbare hoorzitting met de verantwoordelijken voor de spreukkalender 1990! Degene die het recept heeft bedacht, hoeft niet te verschijnen, die kan je er werkelijk niet voor verantwoordelijk stellen dat hem voor de bijgerechten alleen rode en witte kool ter beschikking stonden. Indien de eindredactie en het verstreken van de drukvergunning voor dit produkt eveneens in de - uit de mouwen gestoken - handen lagen van het voormalig lid van het SED-politbureau Kurt Hager, dan trek ik mijn aanklacht met het oog op de delicate gezondheidstoestand van kameraad

Christopher Street Day, Kurfürstendamm. Foto Erik-Jan Ouwkerk/HH

Mijn geborgenheid werd mij fataal. Ik werd een binnenvetter met een buikje dat in de weg zat bij het lopen, bij het wéglopen

Hager vanzelfsprekend in. Wie weet waarvoor je zo'n bekwame kerel in een verenigd Duitsland nog kunt hergebruiken? Goede vriend, kun jij bedenken, in welke metafoor de som van de intelligentiequotienten van de leden van ons politbureau kan worden uitgedrukt?

Wat is er gebeurd? Ik werd volgepropt. Op school, op de middagen van de Pioniers, met Vrede, met Vriendschap, met Solidariteit. Volgestopt met de ideaalstaat die zal komen, voor ons allemaal, als ik maar met mijn spullen altijd netjes en ordelijk op mijn plaats sta, gehoorzaam leer voor de mooie, betere wereld. Met mijn handen rol ik het vooruit - het rad van de geschiedenis. Het Kapitaal van Marx ontmaskert het werkelijke in het Rijk van het Kwaad. Dat verantwoordelijk is voor armoede en oorlog. Geen twijfels meer. Verleidelijk is deze logica tegen de achtergrond van de Duitse schuld. Ongedeeld blijven alleen de Duitse sprookjes. Domme Hans, Repelsteel-

tje, Vrouw Holle schudt haar bedden nog altijd over iedereen uit, zonder aanzien der ideologie. De grote wereld dringt binnen in de kinderkamer. Mickey Mouse komt naar jou toe, mij bezoeken de Sovjethelden. Hollywood en MOC-film zetten het werk voort. Cowboys en helden van het Rode Leger galopperen door onze dromen en prikkelen onze zinnen. Vijf jaar later loop jij mee in een demonstratie en scandeer je leuzen van Rosa Luxemburg, in je linkerzak een molotowcocktail, in je rechter Marcuse. Ik ga naar een herdenkingsoptocht en breng bij 20 graden onder nul midden in januari schouder aan schouder met honderduizenden anderen eerbetoon aan Karl (Liebknecht) en Rosa (Luxemburg). Drie uur lang trappel ik met ijsvoeten op de plaats. Honderduizenden zijn nu eenmaal niet zo snel te dirigeren als jullie kleine militante groepjes. Jij zit vast en zeker lekker warm en droog in een ski-oord in de Beierse alpen te discussiëren over de theorie van de revolutie. Eindelijk

Er zijn geen winnaars van de geschiedenis, alleen mensen die denken dat ze het zijn

komt er beweging in en de stoet trekt in een mum van tijd langs het gedenkteken en de regeringsvertegenwoordigers. Tijdens het lopen fluister ik tegen mijn buurman. Die moeten wel stijfbevoren zijn van de kou - de afgevaardigden. Ben je gek, antwoordt hij. Die worden op hun tribune van onder af elektrisch verwarmd.

Het zal wel net zoiets als een western zijn, praat ik mezelf aan, en ik stuur mijn tank - *made in USSR* - over het oefenterrein. De eerste klap is een daalder waard. Ze zeggen, dat jouw Tiger - *made in USA* - tot de nok toe gevuld is met moderne elektronica. Mijn officier stelt me gerust: hoe meer elektronische snuffjes, des te kwetsbaarder het wapen. Op het moreel komt het aan! Jij en ik, beiden duiken we op in hun zandbakken. Als blauwe en rode. Het is de een of de ander. In het geval E, dus op dag X, word jij van A naar B verplaatst. Indien N niet plaatsvindt, ga jij direct door naar C. Ik moet op dag X van I naar F, op voorwaarde dat K behouden blijft. Beiden poetsen we onze vijandsbeeld op. Jij in 'Operatie Erna', ik in 'Operatie Frieda'.

In retrospectief. Mijn geborgenheid werd mij fataal. Tegenspraak verkommerde tot onbegrepenheid en ik raakte in de versukkeling, ik werd een binnenvetter, met een buikje dat in de weg zat bij het lopen, het weglopen. Boven alles uit het visioen: alle volkeren verenigd in rood. Ik neem maar weer een slok. We zijn herkenbaar aan het design. Onmiskenbaar DDR. Gewoonweg ontroerend, jaren zestig, ouderwets, leuk. Dat is het, wat jij bedoelt, wat je met zoveel woorden omschrijft, een beetje verlegen. Je wilt me immers niet kwetsen. Ik werp een these in het midden. De elektronica heeft een sloot tussen ons gebaggerd, dieper en breder dan Schnitzlers en Löwentals 'zwarte kanalen' ooit gelukt is.

(Lemke verwijst hier naar de zwarte markt in de DDR; noot vert.) Terwijl in ons stevige DDR-bouwstenen - vierkant, praktisch, goed, niet klein te krijgen - zijn samengevoegd, dragen jullie elegante chips ter grootte van een vingernagel. Met daarop miljoenen informatie-eenheden, in een fractie van een seconde op te roepen. De wereld in een chip. Vrije doorgang aan de elektronen! Ruim alles uit de weg wat hen remt, brult het kapitaal. Gevoel, bijvoorbeeld. Tijd is geld, de steeds snellere D-Mark. Vrije tijd is lol, de steeds snellere lol -alles voorgeprogrammeerd. Het aanbod zweept de vraag op. Wat gisteren nog vaststond, gaat nu helemaal niet meer op.

Onze geschiedenis is verteld met de krantekoppen. Echt, het gaat mij niet om goed of kwaad. Alléén: als een bedrijf een prefab-woning neerzet, heb je je burens niet meer nodig bij de bouw, daar ontstaat geen solidariteit. De afstand tussen de ene dag en de andere wordt steeds korter, langer wordt alleen de keten van koopjes, niet de dag. Omwille van de tijd worden voor- en naspel samen afgewikkeld, tot codes gereduceerd de liefde, vriendschap. Solidariteit verbannen naar het vocabulaire van de pijnlijke woorden.

Als arbeidskrachten inzake markteconomie beginnen wij 'voormalige DDR-burgers' in een eengeworden Duitsland als leerlingen. Krullenjongens, die eerst om bier en broodjes worden gestuurd, om te begrijpen waar het om draait. Zo hoort het! Hebben wij als mensen met ook onze goede en slechte eigenschappen ontwikkelingshulp nodig om jullie de ogen te openen? Vast en zeker! De eerste pasjes buiten de tralies van de box, het doorknippen van de navelstreng naar Vadertje Staat - die er bovenop zat om de bedden te verdelen en die de onmondigheid tot deugd stildeerde - gaat ons gemakkelijker af met hulp, in

de vorm van solidariteit. Maar laat, alsjeblieft, één ding achterwege: klop je zelf niet op je gebodybouwde borst en bouw niet na wat het Oosten onvermoeid op de melodie van 'La Paloma' op zijn collectieve schalmeien toeterde: wij zijn de winnaars van de geschiedenis.

Er zijn geen winnaars van de geschiedenis, alleen mensen die denken dat ze het zijn, om hun eigen falen maar niet onder ogen te hoeven komen. Desnoods met geweld.

Er wordt veel gesproken bij ons, links en rechts gediscussieerd, de gesprekken draaien om 'inbrengen, bewaren, het eigene, het onverwisselbare'. Om elektronica zal het niet gaan, dat staat buiten kijf. Van uiterst links tot extreem rechts. Om sociale zekerheid *made in GDR*, die ook betaalbaar is, ook niet. Om wat dan? Onze menselijkheid? Ach, ik heb 'hullie en zullie' ontmoet, bij jullie en bij ons. De progressieve zedelijkheidswetgeving van de DDR, het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen over hun eigen lichaam, dat moeten jullie niet van de tafel vegen. En hoe zit het met de homo-know-how, *made in East-Germany*? Die uit zo'n volstrekt andere socialisatie is ontstaan, zich tegenover andere weerstanden moest profileren, die lang met het visioen van de socialistische mensengemeenschap heeft gekoketteerd, en daardoor zeker een beetje truttig geworden is. Ik zal even dimmen. Laten we maar gewoon het gesprek beginnen: of homo zijn een kans is om de normen te overwinnen, die door eeuwenlange heterosexuele heerschappij in de koppen vastgeplamuurd zijn? Of een homoleefstijl zich bewijst in de krachtdaad, zijn sperma rond te spuiten?

Angst voor de eenheid? Ik heb de laatste jaren slechts één keer gehoord dat iemand zo ontzettend genoeg van jullie had, dat hij rechtstreeks naar het centrum van de arbeiders- en boerenmacht vluchtte. ▼

Tot gauw,

Jürgen Lemke

Vertaling: Klasina Laansma, Klare Taal

Voorheen de literaire ondergrondse van de Prenzlauer Berg

Pas in de laatste jaren voor de val van de Muur ontstond in de DDR een min of meer ondergrondse literatuur. Middelpunt vormden illegale blaadjes als *Mikado* en *Ariadnefabrik*. De subversieve literaire generatie, die nu de dertig passeert, drong in 1990 met succes de markt van het Westboek binnen. UWE KOLBE is de belangrijkste dichter van die generatie. CHRIS KEULEMANS zocht hem op, maar kon hem met de grootste moeite vinden. Een verslag van een zoektocht naar een onvindbare schrijver en een teloorgegangene utopie. Heimwee naar de Prenzlauer Berg!

Op zoek naar *Uwe Kolbe* kwam ik een S-Bahnhojfe tegen in de najaarszon, acht wankele tafels in een voormalige cosmeticawinkel, de voorzitter *des Schriftstellerverbandes* met heupflacon, en een utopie.

Maar eerst *Frau Helga Pankoke* in haar dorre kamertje: kantoor 216 van *Aufbau Verlag*, de grootste uitgeverij van de DDR. Onbegrijpelijk dat ze in deze doolhof van smalle donkere gangen *Kafka* niet wilden uitgeven; hij hoort er thuis. Tegenwoordig is *Aufbau* in nood. Het Westboek overspoelt de markt; van de zestig redacteuren zijn er in het afgelopen jaar twintig ontslagen. *Frau Pankoke*, *Lektorin zeitgenössischer Literatur*, zit er nog, aan het begin van mijn zoektocht naar een paar van de Oostberlijnse schrijvers die in de jaren tachtig debuteerden, vaak in het ondergrondse circuit. Pas in 1987 opende *Aufbau* de reeks *Ausser der Reihe*, waarin plaats was voor de jeugd en het experiment. *Frau Pankoke* vertelt hoe bot de censoren waren, en hoe ze een tijdlang leed aan achtervolgings-

waanzin, omdat ze nooit wist wie van haar collega's voor de Stasi werkten. Maar hoe weet ik dat zij zelf eerlijk is? De lieve mevrouw die me graag wilde helpen, verstrakt onmiddellijk. En vraagt mij wie haar kan bewijzen dat ik werkelijk voor een politiek tijdschrift uit Holland werk. Zo is het: je weet niets van degene tegenover je, en wat ze zegt, mag je niet geloven. Het gesprek strompelt nog even onhandig verder. Haar belangstelling voor mijn onderzoek is ze helemaal kwijt. Ja, *Uwe Kolbe* heeft ze wel eens de hand geschud, op een receptie voor auteurs, maar persoonlijk kent ze hem niet. *Ausser der Reihe* is hij inmiddels ontgroeid; hij publiceert nu bij *Suhrkamp* in het Westen, en of hij nog hier in Berlijn woont zou ze me niet kunnen zeggen.

Vraatzuchtig en bedremmeld

Van de DDR-literatuur kennen wij hier natuurlijk alleen de coryfeeën.

Ook hen is het afgelopen jaar de grond onder de voeten weggeslagen. Grote schrijvers als *Christa Wolf* en *Christoph Hein*, gewend om binnen te zitten met hun koppige, maar behoedzaam geformuleerde idealen, zagen plotseling massabetogingen op straat. Ze kwamen achter hun schrijftafels vandaan om de menigte te vertellen dat een menselijk socialisme nog altijd mogelijk was. Ze deden hun best om realistisch te klinken. Maar hun droom, die eigenlijk heel vaderlands-lievend was, hing onwennig in de open lucht. Binnen een maand waren ze weggeblazen. Inmiddels zijn de toespraken, artikelen en interviews gebundeld. Het is de enige DDR-literatuur die nog goed verkoopt, maar de teksten zijn nu al souvenirs uit een korte, vreemde tijd, waarin de hoop even oplakkerde. *Christoph Heins* waarschuwing aan de mensen met wie hij de DDR overnieuw wilde doen, klinkt nu, nauwelijks een jaar later, triest en naïef: *Wenn wir scheitern, frisst uns McDonald's*.

De contrasten tussen het vraatzuchtige Westen en het bedremmelde Oosten zijn inmiddels overbekend. De gemengde gevoelens, van *Christoph Hein* tot de man in de straat, herkent iedereen uit de kranten en televisie. In *Prenzlauer Berg*, de Oostberlijnse wijk waar ik logeerde, gloeide tussen de scepsis en het defaitisme ook nog iets heel anders: de laconieke roekeloosheid van een utopie in zijn nadagen. Deze buurt is voor Oost-Berlijn wat de Pijp is voor Amsterdam. De lange straten met de hoge, afgebladderde huizen zien eruit zoals ik me voel na een nacht met flessen wijn en weinig slaap: mistig, verdoofd na uren van opwinding en gesprekken, onthecht en zonder ook maar een spoor van samenhangende gedachten over de toekomst. De werkelijkheid

wordt nog maar even uitgesteld. In de verte kachelt een Trabantje over de keien.

Natuurlijk scharrelen hier ook de huisvrouwen rond, met misprijzende gezichten, tussen de nieuwe spullen die ze niet kunnen betalen. Maar de grauwe treurigheid, die overheerst in ons beeld van de DDR, hangt hier niet. De buurt ademt, nog niet dichtgeplamuurd met lichtreclames en aanplakborden. Nu de verklikkers van de Stasi weg zijn uit de hofjes en trapportalen ligt dit deel van de stad in zekere zin braak. De overheid werkt niet meer. Het systeem van woningtoewijzing is in rook opgegaan en op het gebied van werk en uitkeringen is de onzekerheid structureel. Na het wegvagen van de idealen en vlak voor de recessie van de komende winter ligt nu heel even alles open.

Ik benijd ze niet, maar de pragmatistische manier waarop de jongere buurtbewoners met hun blootgelegde werkelijkheid omgaan is aanstekelijk, zolang het duurt: de nieuwe werklozen, die nog even terugschrikken voor het hoge werktempo op de Westerse markt, de krakers, die zonder ophef de soms al jaren leegstaande etages binnentrekken, en de dichters. Maar die waren onder het oude systeem al gewend het zelf uit te zoeken.

Dit is ook de buurt waarin in de nacht van de eenwording, van 2 op 3 oktober, de *Autonomen Republik Utopia* wordt uitgeroepen. Het is vooral een protest tegen de snelle, botte stijl van de machtsovername. De vrijstaat die hier even op straat heeft gespeeld moet in ieder geval voortleven in de hoofden van de mensen die er bij zijn geweest. Vandaar ook de woede tegen fascisme en racisme, die tenslotte het afgelopen jaar ook de open lucht in mochten. Prachtige graffiti op de muren: *Nur Scheisse ist braun of Ausländer bleibt hier - lasst uns nicht mit den Deutschen allein!* En in kleine letters, ergens in een zijstraat: *Wir sind ein blödes Volk.*

In een doorgebroken cosmeticawinkel hebben wat ondernemende krakers een café ingericht. Het zit vol rond de van straat gesleepte tafels. Punks, *headbangers*, feministische meiden, hippies, heao-studenten: alle stijlen door elkaar, en het praten houdt niet op. Er is geen muziek, alleen het onvermoeibare, gulzige praten, urenlang.

Prenzlauer Berg, Getsemane Kirche. Foto Peter Cools/HH

Der Kaiser ist nackt

Inmiddels weet ik dat hier in de buurt zeven jaar geleden de eerste ondergrondse literaire tijdschriften gemaakt werden. 'Duidelijker dan aan een afzonderlijke tekst blijft waarschijnlijk de herinnering aan de nacht toen we op een kleine handkar een oude drukpers door de jagende sneeuw sleepten, waarmee we absoluut niet betrappt mochten worden en waarvan we eigenlijk wel wisten dat we hem nooit aan de praat zouden krijgen', schreef Uwe Kolbe voorin de bloemlezing (1988) uit *Mikado oder Der Kaiser ist nackt*, het blad dat hij in 1983 met twee vrienden oprichtte. Naar hem en een paar van zijn collega's ben ik op zoek: onafhankelijke dichters, een generatie jonger dan Hein, Wolf en Heiner Müller. Zij hebben, min of meer los van overheidssubsidies én van de burgerbewegingen, Duitsland zien kantelen.

Het schrijversleven in de DDR kon, voor de auteur die door de censuur glipte, relatief comfortabel zijn. Honoraria, werkbeurzen, vertaalopdrachten waren er naar onze begrippen royaal. In het trefpunt van het Westberlijnse literaire establishment, *das Literarische Colloquium*, een weelderig kasteeltje aan de Wannsee, bezoek ik de slotdiscussie van een conferentie over het in elkaar schuiven van de Oostelijke en Westelijke literaire bedrijven. Ambtenaren en heren van de vakbond vergelijken beide systemen

en komen tot de verstandige conclusie dat op dit terrein de eenwording niet te snel moet gaan. Het Westen heeft zijn ontelbare literaire prijzen en het Oosten zijn subsidies. Een heer in het publiek merkt op: 'Bij ons, in de DDR, is niemand het gewend ongeorganiseerd te zijn, ook de schrijvers niet'. Rainer Kirsch, de voorzitter van de Oostduitse schrijversbond, een opvallend mannetje dat zijn idealisme verstoep achter een ironische grimas, knikt, tovert een heupsflesje wodka uit zijn jaszak en keert dat om boven zijn glas mineraalwater. De andere forumleden schrikken wakker als hij hen ook een slokje aanbiedt. Ik sta op en maak me uit de voeten. Dit zijn, hoezeer het respect ook de boventoon voert, toch weer onderhandelingen tussen systemen, niet tussen mensen, en de uitkomst staat natuurlijk vast. Ik mis de Prenzlauer Berg.

Voormalige helden

Daar moet Uwe Kolbe zijn gedichten geschreven hebben en voorgelezen in bevriende huiskamers. Op de meer officiële plekken moet ik hem waarschijnlijk niet zoeken. Het *Literaturcafé*, op de grens van de wijk, lijkt me een aannemelijke verzamelplaats van de literaire marge. Ik tref er de jongste generatie: Jörg Müller, 24 en tijdelijk bedrijfsleider. Ook op subsidies gebouwd, dit podium voor expliciet politiek getinte literatuur - Müller, hier terechtgekomen tijdens de Wende -

Prenzlauer Berg. Foto Peter van der Steege/HH

heeft moeite met het afscheid van de spannende maanden toen het voorlezen van poëzie vooral een alibi was voor de verwoede politieke discussies daarna. De ondergrondse heeft hij niet meer meegemaakt, en utopieën zijn iets voor de ouderen. Hij wil gewoon, straks met subsidie uit het Westen, zijn forums over racisme en immigrantenliteratuur blijven organiseren. Nee, pedagogische bedoelingen heeft hij daar niet mee. 'Agitprop hebben we hier genoeg gehad; de schrik daarvoor zit er voor het leven in. Literatuur hoeft van mij geen politieke dimensie te hebben'. Ik begrijp niets van deze jongen. Het verschil tussen wat hij zegt en wat hij organiseert is veel te groot. Een ingewikkeld soort Wendehalsje? Maar voor ik hem iets kan vragen, verklaart hij iets anders te zoeken. Hij is oververmoeid. Misschien kan hij ergens fotografie gaan studeren, in Frankfurt of zo. Kolbe en de anderen kent hij niet persoonlijk, overigens, maar een adres heeft hij wel, en zo kom ik aan bij *Druckhaus Galrev*. En daar moet ik zijn. Een oud, vrijstaand pand in de steigers. Ik duw wat deuren open en sta plotseling in een helverlichte ruimte vol pc's en moderne kantoormeubelen. Vijf vrolijke aangeschoten hoofden kijken me aan. Op tafel ligt een stapel verse boeken: de eerste drie bundels van deze poëzieuitgeverij met winstoogetmerk. Ik schud wat handen, neem ook een flesje bier en blijf op bezoek te zijn bij een paar voormalige

helden van de ondergrondse: *Bert Papenfuss-Gorek* en *Sascha Anderson*, medewerkers van *Ariadnefabrik*, destijds de meer essayistische tegenhanger van Mikado. Eigenwijze, zelfverzekerde jongemannen, die er niet aan twijfelen dat hun uitgeverij - gratis gehuisvest in het Oosten, gebruik makend van de techniek uit het Westen - het gaat maken op de nieuwe markt. Papenfuss-Gorek is inmiddels de erkende rebel van de DDR-literatuur, na jaren geleefd te hebben (!) van al dan niet legale poëzievoordrachten in den lande. Met regelmaat werden de verantwoordelijke figuren bij de *Kulturhäuser* na zijn optredens ontslagen, maar ze bleven hem uitnodigen. *Rainer Schedlinski*, ook van *Ariadnefabrik* en *Galrev*, werpt zich momenteel op als de belangrijkste essayist van zijn generatie, de enige die algemene uitspraken durft te doen over de chaos om hem heen. En Sascha Anderson is behalve dichter vooral zakenman. *Papenfuss-Gorek* zegt: 'Poëzie is een heel oude, elitaire technologie. Daarom voelen wij ons thuis in de nieuwe technologische maatschappij. Sascha's gedichten zijn absoluut hitech. Computerfreaks begrijpen ze beter dan communisten'. Anderson woont tegenwoordig in West-Berlijn, waar hij exclusieve kunstenaarsboeken uitgeeft. Daar leefde hij al van toen hij nog hier woonde. De schaarse verzamelaars, die ongeacht de radicale inhoud alles kochten, wist hij toen al feilloos te vinden. Christa Wolf en

Heiner Müller kochten ook altijd een exemplaar, vroegen hem hoe het ging en stopten hem dan een briefje van duizend toe.

'Maar ook zij zaten ernaast, als ze onze thema's in de traditie zochten. Men noemde onze poëzie surrealistisch, en dacht dat we zo schreven uit verzet tegen het systeem. Maar wij zijn opgegroeid in de DDR, en hebben ons daarom altijd tegen iedere vorm verzet, iedere traditie, ook die van het surrealisme. De politiek was voor ons een soort boulevardtheater, en de sociaal-realistische kunst, die vonden wij surrealistisch'.

Afzijdig

Ook het subversieve karakter van hun poëzie relativeren ze. 'De gedichten zelf waren niet actief. Politiek was hooguit het optreden, het ik dat op het podium stond. De overheid heeft dat altijd onderschat. Toen ze eenmaal de politieke dimensie van onze optredens zagen was het al te laat'. Het laatste jaar zijn de optredens minder geworden; poëzie is niet meer nodig als dekmantel voor discussie. Ook verder houden ze zich afzijdig van de activiteiten in de buurt. Ze zitten om de hoek bij de Gethsemanekirche, maar in politiek stoppen ze hun energie niet meer. Dat leidt alleen maar af van het schrijven, en vooral: van het werk aan *Druckhaus Galrev*. Zij treuren niet om het verloren ideaal van een socialistische staat, geen moment; zij benutten de ruimte voor hun poëzie waar die zich ook voordoet.

En *der Kolbe*? Die kennen ze natuurlijk. Die heeft zich een beetje uitgeleerd aan de gevestigde orde van het literaire Westen, maar hij heeft wel wat te vertellen. Ze wijzen me zijn huis. Het is maar een paar straten verderop, in het hartje van Prenzlauer Berg. ▼

Chris Keulemans

Chris Keulemans is recacteur van DE HELLING

'Ik ben niet bang voor de Moloch'

De eerste zinnen van het voorwoord bij de bloemlezing uit *Mikado*, een door hem opgericht tijdschrift, maakten me al nieuwsgierig naar hem. 'Het steeds dieper wegzinken van een maatschappij in doodsnood kan bij de enkeling de illusie wekken dat hij met zijn werk al datgene moet bieden, wat de maatschappij niet meer opbrengt. Een hopeloze, tot waanzin of journalistiek drijvende onderneming'. Sinds 1987 zit UWE KOLBE meestal in Hamburg, maar CHRIS KEULEMANS trof hem voor DE HELLING in zijn oude etage aan de Kollwitzplatz, een brandhaard van de burgerbewegingen in het najaar van 1989.

Uwe Kolbe ist 1957 in Berlin geboren, haust, wie so manche seines Zeichen, im vierten Stock eines Hinterhofs in einem verquollenen Verschlag, den man schwerlich als Wohnraum ansprechen kann (er hat aus ihm ein Gedicht gemacht, aus allem etwas machen); jobbt dies und das; liest George, Pessoa und Rilke; schaut aus wie Hans im Glück, da der den Goldklumpen schleppt... Ecce poeta! Dit zijn de woorden van Franz Fühmann, wijlen Kolbes beschermheer en een vroege dissident van de DDR-literatuur. Kolbe wordt inmiddels in heel Duitsland gezien als een intelligent en stijlvol dichter, die een natuurlijke gang naar literaire grootheid maakt. Zijn literaire loopbaan, deels onder, deels bovengronds, is fascinerend en lijkt me representatief voor een generatie die zich van een dominante ideologie heeft losgemaakt zonder er een nieuwe voor in de plaats te zoeken.

Majakovski-geste

'Ik ben hier in Prenzlauer Berg opgegroeid. Als ik er nu terugkom, zie ik

een nieuwe generatie. Die kinderen willen de utopie redden, ik niet meer. Zij kennen niets anders dan de DDR-utopie, de verinnerlijkte intolerantie, omdat ze altijd ingesloten zijn geweest. Het kapitalisme kennen ze niet echt, alleen Coca-Cola en McDonald's. De laatste maanden van 1989 woonde ik in Amerika, als docent aan een universiteit. Toen de Muur opening, zat ik voor de tv en huilde. In december, toen ik terugkwam, kon ik me al niet meer zo engageren als ik vroeger had gedaan. Achteraf ben ik daar wel blij om. Ik hoefde geen innerlijke politieke druk te volgen en stortte me niet in de journalistiek, zoals veel anderen. Ik kon blijven dichten.

Niemand doet dat meer; niemand schrijft meer romans en gedichten. Vroeger was ik anders. De *Majakovskigeste* was mij vertrouwd: net als hij was ik jong, bevlogen en de revolutie toegedaan. In 1980, ik was 23, debuteerde ik bij *Aufbau Verlag*, met afstand de eerste van mijn generatie. De DDR-

literatuur lag op sterven. De belangrijkste auteurs vertrokken naar het Westen, of bleven hier maar publiceerden daar. De autoriteiten moesten een tegengebaar maken. Het was heel goed uitgedokterd. Ik viel goed te integreren, want ik keek op een marxistische, jaren zestig-manier naar de maatschappij. Het principe van het socialisme was ik trouw. De Muur, de S-Bahn en het prikkeldraad maakten deel uit van mijn bewustzijn. Anderen van mijn generatie mochten niet publiceren. *Bert Papenfuss-Gorek*, met zijn taalexperimenten die schijnbaar niets met de ideologie te maken hadden, vonden ze subversief en burgerlijk-decadent'.

Afwijkende biografieën

'Financieel was ik vanaf mijn debuut onafhankelijk. Ik kreeg er 3000 Mark voor, daar kon ik een jaar van leven. Ik kreeg vertaalopdrachten, beurzen, kon her en der voorlezen. En de lichte, begrijpelijke gedichten die ik toen schreef, mocht ik publiceren waar ik wilde. Maar rond 1982 wilde ik ook politiekere teksten kwijt, waarin ik de dingen bij hun naam kon noemen. Politieke, snelle publikaties. Alles duurde me te lang. Tussen manuscript en boek zaten altijd twee jaar. En voor de anderen gold helemaal een publikatiemuur. De anthologie van onze generatie, die *Sascha Anderson* en ik samenstelden, werd gecriminaliseerd. *Samizdat*, een ondergrondse pers, bestond bij ons niet. Men kon natuurlijk in het Westen publiceren en die boeken dan terugsmokkelen. Maar er was ook een andere reden: lafheid. Niemand was bereid tot illegaliteit. De vorige generatie, *Adolf Endler*, *Sarah* en *Rainer Kirsch*, was te geïntegreerd. Ons interesseerde het verraad aan de socialistische idee niet meer. In 1982 bezocht ik voor het eerst West-Berlijn. Dat was eigenlijk al mijn 9 november. Toen werd de leugen van hier mij duidelijk. De socialistische wereld kwam me kunstmatig voor, toen ik inzag dat de andere wereld normaal was. De DDR-utopie was een mythe van Sisyphus. Het engagement ermee had voor mij geen doel meer. Misschien was ik lichtzinnig, maar angst voor de gevangenis of gedwongen emigratie had ik niet. Publiceren werd moeilijker. Optreden mocht ik

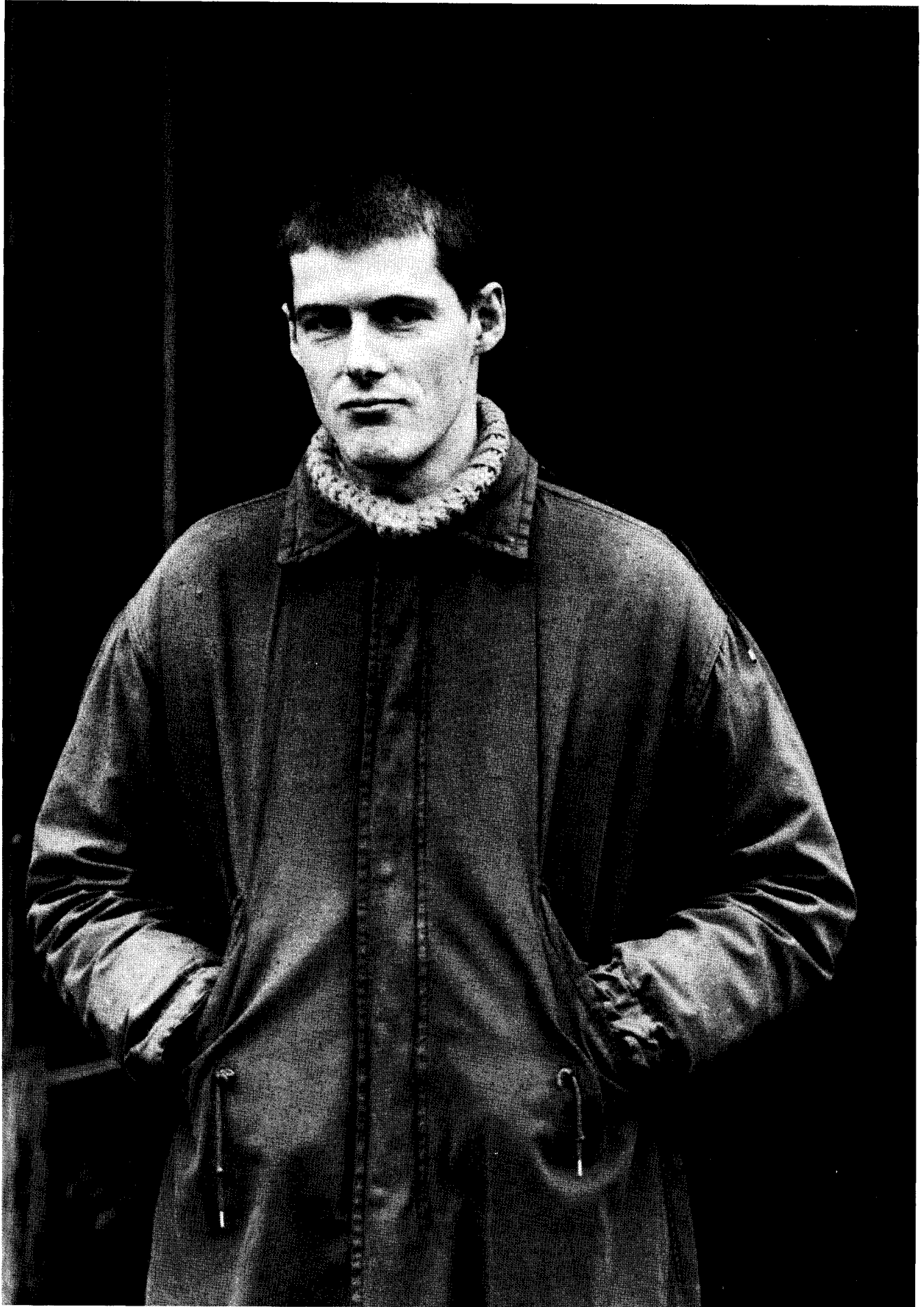

Foto Isolde Ohlbaum

Ik ben hier in Prenzlauer Berg opgegroeid. Als ik er nu terugkom, zie ik een nieuwe generatie. Die kinderen willen de utopie redden, ik niet meer

tussen 1982 en 1985 niet. Ik concentreerde me op Mikado. Een bevriende drukker legde het stiekem op de persen. Meer dan honderd exemplaren kon hij niet drukken; meer paste ook niet in onze plastic zakken. We hielden het zo goedkoop mogelijk, 20 Mark per exemplaar. Toen de redactie uit elkaar viel, hield ook het blad op. *Lothar Trolle* bleef hier, maar *Bernd Wagner* verhuisde naar West-Berlijn en ik begon steeds meer te reizen. Een politiek forum is het uiteindelijk niet geworden. De politie zag het wel en greep desondanks niet in. Maar als deel van de toen opspringende contacten, ook met het Westen, was het tenslotte gevaarlijk. Dat was de politieke dimensie'.

Die unrasierten

'In 1986 verbeterde mijn verhouding met Aufbau weer iets. Ik zei tegen de nieuwe uitgever, *Elmar Farber*: er staat een nieuwe generatie voor de deur. De eerste gesprekken waren niet hoopgevend. *Papenfuss-Gorek* en ik wilden niet de zoveelste anthologie, we wilden een eigen reeks. Als groep, ongecensureerd. Buiten het grote, officiële fonds eventueel. Eerst kregen we geen reactie, maar een half jaar later was de reeks *Ausser der Reihe* er ineens, met *Gerhard Wolf*, de man van *Christa*, als redacteur. Hij was belangrijk als autoriteit tegenover de oude garde, die bang was voor *die unrasierten von Prenzlauer Berg*. Wij hadden afwijkende biografieën, wij waren asociale elementen. *Wolf* moest garanderen dat dit literatuur was, geen rebellie. Met die anderen deelde ik wel een zekere anarchistische consensus, maar die spraken we niet met zoveel woorden uit. We organiseerden ons niet zo, sloten ons ook niet aan bij een politieke beweging. We hadden een gemeen-

schappelijke tegenstander, maar inhoudelijk verschilden we nogal. Ik stond er een beetje buiten. Er was respect, maar ook scepsis. Sommigen vonden me gearriveerd'.

'Politiek zocht ik aansluiting bij de *Initiative Frieden und Menschenrechten*. Ik las wel voor op de *Friedenswerkstätte*, maar dat mijn teksten zelf discussiestof werden, maakte ik niet mee. Het was een vrij gesloten kring. Er hing hier toen een wat depressieve sfeer. Sinds 1985, sinds *Gorbatsjov*, was het duidelijk dat het Kremlinsysteem zijn langste tijd had gehad, het Pruisische kazerne-socialisme. Maar de openbaarheid gleed steeds verder af, de censuur werd roomser dan de paus. De veranderingen vielen stil. Vanaf 1987 ben ik veel gaan reizen; ik en een paar anderen kregen daar toestemming voor. Met de Stasi heb ik maar één keer last gehad. Op 4 februari 1988 had ik gesproken in de Gethsemanekirche; de volgende dag stonden ze voor mijn deur. Ik moest met ze mee naar de centrale. Toen was ik écht bang. Ik nam mijn tandenborstel mee. Gelukkig lieten ze me tenslotte vrij makkelijk gaan. Het is absurd: ik zou de gezichten van die mensen onmogelijk kunnen herkennen. Computergezichten. Ik denk dat die tijd, begin '88, de proef op de som is geweest. *Freiheit ist auch Freiheit für Andersdenkenden*, die gedachte drong toen door. Al stond het voortbestaan van de DDR natuurlijk nooit ter sprake.

Duitsland was voor mij heel lang een historische categorie, een geschiedenis bezegeld met twee catastrofes, een taboe. Tot ik in 1985 Tübingen bezocht, het thuisland van de Duitse literatuur, het thuis van *Hölderlin*. Toen wist ik: dit is één land. Vanaf dat moment geloofde ik niet meer in het experiment van de DDR.

In de nacht van 8 op 9 november vorig

jaar, toen ik in New York op tv de val van de Muur zag, faxte ik een open brief naar *Bärbel Bohley* in Berlijn. Ik vroeg haar het idee van het socialistische experiment op te geven. Niemand heeft meer het recht dat aan anderen op te leggen, hoe groen en fatsoenlijk ook. Die christelijk-marxistische denkwijze is natuurlijk heel goed wanneer hij past in een democratische structuur, maar zij moet niet de macht opeisen. Gelukkig wilden ze dat ook niet. Voor mij was het Duitslandgevoel een ontkramping. Ik ben eenvoudig voor de eenwording. De opening van de stad fascineert me. Ik ben niet bang voor de Moloch, ik hou van metropolen. En de val van de muur had ik in mijn hoofd al in 1982 meegemaakt.

Hier op de Kollwitzplatz komen ze in actie tegen het verenigde Duitsland. *Juist de jongste generatie begint nu de DDR te bewenen*. Ze is ontevreden over *Kohl*. Maar teveel van die woede komt voort uit onzekerheid. Wat mezelf betreft: wat ik ook doe, als ik het in alle ernst doe, doe ik meer tegen *Kohl*, dan wanneer ik hier blijf en in protest de DDR-vlag uithang'.

'Berlijn blijft mijn natuurlijke leefomgeving, het natuurlijke materiaal voor mijn werk. *Es ist wie ein Klavier*. Deze buurt, die er nog uitziet alsof de oorlog net is afgelopen, helpt mij vast te stellen wat normaal is. Leven en dood. Ik zal hier altijd terugkomen, hoe romantisch dat ook klinkt. *Die blaue Blume steht in eigenen Garten*. En tegelijk heb ik *fernweh*, en wil ik weer naar New York'.

Nu de politiek geen weerstand meer biedt, levert zij geen materiaal meer voor mijn poëzie. De politieke kant van mijn teksten ken ik nu. Die kant wil ik nu achter me laten. Een mening is het tegenovergestelde van poëzie. Op het ogenblik vragen ze me overal voor te schrijven. Ik ben een schrikbarend erkende auteur geworden. Maar ik ga steeds langzamer schrijven. Ik vertrouw de woorden niet meer zo'. ▼

Chris Keulemans
(met dank aan *Christiane Hardy*)

Chris Keulemans is redacteur van DE HELLING

ODE AAN EEN RASECHTE POLITICA

ANDRÉE & VAN ES, DE PERFECTE COMBINATIE

Op 11 november 1990 viel voor de politicus ANDRÉE VAN ES het doek. In het Amsterdamse Shaffy-theater persten zich honderden mensen samen. Om populaire Andrée uit te wuiven. Aanmerkelijk breder dan Kamerbreed was de belangstelling. DE HELLING wuift mee. Door publikatie van de lofzang van parlementair journalist KEES SORGDRAGER op het fenomeen Van Es. En door twee fotopagina's van SABINE JOOSTEN over de receptie. Afscheid van een zondagskind in de politiek.

Ik wist niet wat me overkwam toen ik gevraagd werd hier het woord te voeren. Want - laat me dat maar even uitleggen - als politiek redacteur van de NOS in Den Haag heb ik altijd een keurige verslaggeversdistantie bewaard tot Andrée, U moet niet denken dat we dik met elkaar waren.

Wat er wél gebeurde sinds Andrée in 1981 in de Kamer kwam, was dat ik in 't geheim steeds meer op haar gesteld raakte. Soms dacht ik dat zij mij óók wel mocht, een vermoeden waarvoor ik een aanwijzing dacht te zien in de kleine, intieme handopleggingen die ik van haar mocht ondergaan tijdens korte praatjes die wij met elkaar maakten achter het groene gordijn. Even zo'n kleine aanraking van verstandhouding - machtig mooi was dat. Maar zeker wist ik het toch nooit, hoe vanzelfsprekend het gebaar ook was, of misschien wel juist daardoor - want alles wat Andrée in de Kamer was en deed, had iets vanzelfsprekends en iets persoonlijks: de harmonie van het zondagskind.

In een krante-interview heeft ze geloof ik 'ns gezegd, dat het voor haar 'vanzelfsprekend' was dat ze voor de PSP had gekozen en dat ze niet begreep dat niet iedereen dezelfde keuze maakte. Een uitspraak waarmee ze nog eens bewees hoezeer zij een zondagskind is: want die houden ook altijd hun naïviteit in stand. Verplaatst u zich eens in deze verslaggever. Stel u die 150 Kamerleden voor en u begrijpt zijn opluchting als in de nieuwe lichte '81 achter het Kamerlid Van Es een méns blijkt schuil te gaan, als dat vervolgens een áárdig mens blijkt te zijn, en dan - maar daar gaat wat tijd mee heen - als blijkt dat zo'n aardig mens denkbeelden verkondigt waar een zekere samenhang in blijkt te zitten. En dat die ook weer niet los blijken te staan van haar persoon - leer & leven zijn een geheel. Ik kon haar wel knuffelen. Tussen al die partijemployés een mens.

De journalist *Harry van Wijnen* had al snel in de gaten hoe effectief ze opereerde in de Kamer. 'Taaier dan Domela', schreef hij. 'De onvermoeibaarheid van de karbouw, het geduld van de duif, het instinct van de slang.' Een gevoel voor tactiek dat men niet vaak bij nieuwelingen tegenkomt. 'Uit het goede parlementaire hout gesneden.' Hij legt het er zo dik bovenop in zijn formulering, dat zijn verbazing over het verschijnsel erin doorklinkt. Maar, gelooft u mij: politieke journalisten snákken naar goeie Kamerleden.

En vanachter het groene gordijn kon je uit je ooghoeken zien dat Van Wijnen gelijk had: Andrée opereerde effectief. En uit verhalen van anderen hoorde je, dat ze ook buiten de openbaarheid en de publiciteit effectief was, dingen tot stand wist te brengen, achter de schermen - voor vluchtelingen & migranten b.v. Door overleg, door telefoontjes, door zachtjes duwen & trekken. Door heel veel te luisteren en daarna stem te geven aan de stemlozen. Of door het getergd roepen

van de straat te vertalen in Haagse doelmatigheid.

'Andrée schiet ideologisch tekort', zei in 1985 *Fred van der Spek* - de cynicus, de pessimist, de man die achter het pantser van wat hij zijn 'illusieloos realisme' noemde (dat voorkomt teleurstelling) en gehuld in zijn eigen gelijk, geduldig zat te wachten op de komst van het socialisme. Andrée heeft daar nooit zo veel op teruggezegd, geloof ik. Misschien dit (tegen *Ischa Meijer*): 'Fred slaapt uitstekend. Ik niet.'

En dan bedoelde ze niet, dat - toen er op een ochtend in de Kamer zou worden gedebatteerd over de ontruiming van het Weyers-complex zij de nacht die daaraan voorafging, had doorgebracht slapend op de vloer tussen de krakers in het Weyers-complex. Toen zal ze ook wel niet lekker hebben geslapen - maar ik heb 't altijd een effectief staaltje van 'volksvertegenwoordiging' gevonden.

Vorige week kwam ik in de parkeergarage onder het Plein in Den Haag oud-minister *Korthals Altes* tegen. 'Wat vindt u van het vertrek van Andrée van Es?', vroeg ik hem. Hij bleef staan (op zo'n olievlek in de betonvloer), keek in zijn driedelige pak naar mij op, en zei ernstig: 'Ik zal haar missen!' 'Waarom?', vroeg ik. 'Omdat zij politiek combineerde met gevoel' - en ik verbeeldde me, dat het niet veel scheelde of er blonk een traan in zijn oog. 'Had zij invloed?', wilde ik nog weten. 'Ja, ze had zeker invloed.' 'Noemt u eens een voorbeeld.' 'Bijvoorbeeld in de controle door de politie op vreemdelingen (of ze niet alléén auto's aanhouden met niet-blanken). Daar is eindeloos over heen & weer getrokken.' Hij pauzeerde even en begon toen te lachen: 'Uiteindelijk bleek, na een onderzoek dat jaren in beslag nam, dat er niemand wordt gecontroleerd.'

Politiek & gevoel - soms ook het persoonlijke. In mijn mapje 'Andrée van Es' zat een stencil dat als volgt begint. 'Aan: de Partijraad. Van: Andrée van Es. Zoals ieder inmiddels waarschijnlijk wel weet, ben ik zwanger.' Ik vind dat een sterke zin. Maar ik weet op dit gebied - het strikt persoonlijke in de politiek - een zin die ik nog sterker vind. Die is neergeschreven door *Theo Joekes*. Joekes zou een paar jaar geleden gaan trouwen (inderdaad, met een meisje dat een stuk jonger was dan hij). De huwelijksdatum was bepaald en er hadden al berichtjes over gestaan in sommige kranten. En toen gaf Joekes ineens een persberichtje uit met de mededeling dat 't niet doorging. In dat persbericht stond de onvergetelijke zin:

'Mejuffrouw Vullings heeft zich bedacht.'

Met het opvoeren van Theo Joekes (met wie ik goed kan opschieten) heb ik me op gevaarlijk ijs begeven, want hij is één van de paar Kamerleden die Andrée in een interview eens heeft bestempeld als Seksisten ('die vinden alles wat vrouwen zeggen gelul', luidt de toelichting). Ik zal mijn neiging de kop indrukken de goeie Theo hier te gaan verdedigen en berust in mijn vermoeden dat Andrée de zijde zal blijven kiezen van *mejuffrouw Vullings* (die zich bedacht). *Klaas de Vries* kwam tot mijn schrik ook voor op dat lijstje. Die is mij onder meer dierbaar geworden door het knappe betoog dat hij heeft gehouden (en volgehouden) over de ongrondwettelijkheid van kruisraketten op Nederlandse grond. Want net als Theo Joekes was Klaas de Vries niet dom. Wél dus, begrijp ik van Andrée. Ik verklaar mij onbevoegd.

Over het becommentariëren van vrouwelijke Kamerleden op hun uiterlijk is, ook weer naar aanleiding van het afscheid van Andrée, intussen tot vervelens toe gesproken en geschreven. Ik koester een flauwe hoop dat we dát nu langzamerhand achter ons hebben gelaten, én mag misschien vermelden dat - zo lang ik mij kan heugen - ook het uiterlijk van manlijke Kamerleden altijd voorwerp is geweest van vrijmoedige commentaren van in ieder geval mij en mijn journalistieke lotgenoten. Bijvoorbeeld als we tijdens urenlange debatten voor de televisie-monitor zaten. Ik noem: het suède jack met de vetkraag van *Frits Castricum*, het carrièrepak van *Ad Melkert*, het spijkerpak van *Jan Schaefer*. En dan zwijg ik nog over particulariteiten die niet uit de kledingwinkel komen - zoals, als ik *Jan Vrijman* mag geloven, de billen van *Hans van Mierlo*.

Ik stond eens achter het groene gordijn terwijl achter de regeringstafel *Annelien Kappeyne* aan het woord was (voor mij onzichtbaar). Naar mij toe kwam *Len Rempt* en in haar ogen blonk een nieuwsmededeling. 'Annelien heeft een nieuwe jurk aan', vertrouwde zij me toe. Ik schoot naar een opening in het gordijn en vervolgens in de lach. Want daar zag ik Annelien in één van haar twee jurken. Ze hád er geloof ik maar twee, iedereen in de Kamer kon ze uittekenen (het interesseerde haar waarschijnlijk niet). Voor de insiders: in dit geval was het de jurk die vervaardigd leek te zijn uit een afgedankt tafelkleed dat in 1952 voor 't laatst was afgeschuierd.

Een enig mens Annelien. Ze bezat de dwarsheid en het gebrek aan opportu-

nisme, dat vooral bij leden van grote fracties in mijn ogen heilzaam is. Zo wilde ze bijvoorbeeld meestal liever niet voor mijn televisiecamera - nou, dat is zeldzaam hoor onder Kamerleden.

Andrée deed 't wat dat betreft nét goed, vond ik. Ze zag er het nut van in (van televisie & radio). Ze vond het, denk ik, ook wel leuk. Een normale ijdelheid, zou ik zeggen - maar ze stond er niet voor te dringen. En er wórdt wat afgedrongen!

Zal ik daar een voorbeeld van geven (we zijn nu toch even onder elkaar)? Tijdens de RSV-enguête was *Maarten E.* voorzitter van de D66-fractie; hij was ook lid van de enquêtecommissie. En hij kon best wat publiciteit gebruiken want met D66 ging het in die dagen niet best. Maar alle televisiepubliciteit ging naar *Kees van Dijk*, *Marcel van Dam* & *Theo Joekes*, die de vragen stelde. 'Maarten, je moet óók eens een vraag stellen', zeiden ze in de fractie tegen hem, 'dan kom je op de televisie.' Dat deed *Engwirda*; maar doordat het hem ontbrak aan dossierkennis, bekwam hem dat slecht: 'Dat is gisteren al gevraagd, meneer E.', corrigeerde Van Dijk dan. Of: 'Nee meneer E., dat was geen 400 miljoen dat was 200 miljoen.' Dus zeiden ze toen in de fractie: 'Hou maar liever óp met die vragen; maar als je nou zorgt dat je naast Marcel van Dam komt te zitten, dan kom je in ieder geval in beeld.' (Dat was zo, dat was het getrokken shot van camera 2; de presidiumleden hadden een vaste plaats.) En zo geschiedde het, dat op een ochtend om vijf over half tien het Kamerlid de stenen wenteltrap in het Ridderzaalcomplex besteeg op weg naar de Weeskamer bovenin, waar de verhoren werden houden (om tien uur begonnen die). Toen hij zijn tas wilde neerleggen op de stoel naast de stoel van Van Dam, kwam er een bode naar hem toe, die zei: 'Pardon meneer E., die stoel is zoëven al gereserveerd door de heer *Van der B.*'

Het begint u misschien op te vallen, dat deze feestrede zich niet kenmerkt door een hoog ideologisch en politiek-analytisch gehalte. Eerlijk gezegd vind ik het niet nodig om zo'n rede over Andrée uit te storten. En ik vind ook dat aan de PSP wat ideologische observaties betreft niet veel eer valt te behalen. Richtingenstrijd, dat wel. Maar daarbij zat ik toch altijd meer naar de karakters te kijken dan de redeneringen te wegen.

Ik herinner me een Partijraad aan een gracht in Utrecht (februari 1988), waar de niet-samenwerkers een plannetje torpedeerden voor zes maanden zwangerschapsverlof. En in 1985 was ik in die

grote gymnastiekzaal in Wijk aan Zee, waar Fred van der Spek in een zijzaaltje, met zijn rug tegen een wandrek gezeten, roerloos de uitslag van de stemming aanhoorde. Het betrof als ik me goed herinner een percentage van 50,8. De volgende dag ben ik toen nog bij hem thuis geweest met de filmcamera. Daar ben ik erg van hem geschrokken - door wat-ie toen over Andrée zei, en daarna, toen ik (om te telefoneren) even in zijn werkkamertje kwam. De inrichting daarvan - van vloer tot zolder volgeplakt met ouwe kranten & tijdschriften & brochures - bracht genadeloos in beeld wat psycho-analytici 'het anale karakter' noemen.

Nou ja, niemand kiest uit vrije wil zijn fixaties... En ik had natuurlijk heus wel respect voor Van der Spek; en je kon ook met hem lachen. Ik herinner me, dat ik eens een persconferentie - die hij in Nieuwspoor gaf - voortijdig nogal bruusk heb verlaten, omdat hij iets zei over mijn rechtsstaat dat me in het verkeerde keelgat schoot. (Dat schijn je bij mij altijd op m'n gezicht te kunnen aflezen, ik ben nooit op de toneelschool geweest). Tien dagen later filmde in Van der Spek op een verkiezingsbijeenkomst (in Almelo, meen ik). Hij zag me in de zaal zitten naast de camera, en toen sprak-ie daar precies dezelfde tekst uit als waar ik in Nieuwspoor zo kwaad over was geworden. Dat vond ik wel 'n goeie van 'm, dat fragment heb ik toen keurig uitgezonden.

Maar daarna dus toen maar liever Andrée - 'taaiër dan Domela' en een ontroerend Kamerlid omdat zij haar verstand en haar gevoel altijd zo mooi bij elkaar bracht. Zo ogenschijnlijk vanzelfsprekend.

Omdat ze zonder pedanterie was. Maar wel vol vechtlust. En omdat ze zich ook wel 's afvroeg 'doe ik het wel goed?' En omdat ze de Tweede Kamer als gebouw weliswaar een dierbaar gebouw vond, maar ook een vies gebouw, zodat je als je thuiskomt beter onder de douche kunt gaan en schone kleren aantrekken, zoals ze eens zei in een interview. En toen ik dat las, dacht ik: 'Verdomd ze heeft gelijk'. En sindsdien doe ik het zelf ook vaak. En omdat ze 'n keer zo'n leuk wit konijnestaartje in haar haar had geverfd.

Dat ik de ideologie van de PSP altijd met een korrel zout heb genomen, komt misschien ook wel doordat die partij in de jaren vijftig nog zo half & half in mijn ouderlijk huis is opgericht (er werd althans veel over vergaderd). En zo zag ik daar als aankomend jongmens op dezelfde ideologische basis langstrekken zulke uiteen-

Foto Michiel Wijnbergh/HH

lopende naturen als de zachtmoedige *ds. De Graaff* en de agressieve *Hein van Wijk*. (Nooit heb ik krijgslustiger proza gelezen dan in de pacifistische artikelen waarmee Mr. Hein van Wijk het blaadje volschreef van de ANVA, de Algemene Nederlandse Vredes Aktie.) Ir. Van Steennis, Lankhorst, Wiebenga... ze wisselde er hun argumenten uit samen met een vredesvriend die zó door het ideaal gegrepen was, dat hij geen oorlogsfilm oversloeg en ook zijn vrouw en kinderen dwóng er naar toe te gaan. Politiek is echt een heel boeiend bedrijf.

Wat heb ik nou eigenlijk gezegd over Andrée? Weinig. Er zijn grenzen aan een liefdesverklaring in het openbaar - méér krijgt u niet. Maar let u op de omtrekkende bewegingen: W.L. Brugsma werd vroeger door mij met argwaan bekeken. Ik

vond hem modieus, én ik wantrouwde hem omdat ik vond dat hij zijn gevoel verstopte. Dat gevoel, die emotie, zat bij hem vast - meende ik op afstand te kunnen vermoeden - in Natzweiler en Dachau, waar hij had gezeten. Als hij op de televisie over de Club van Rome zat te vertellen, over het einde van de wereld, en mijn moeder zat bang te maken met grafieken die allemaal naar nul liepen, dan deed hij dat naar mijn smaak iets te lustvol. En ik had het gevoel dat dat met Dachau te maken had en dat hij daar persoonlijk baat bij vond; voor zijn inwendige huishouding maar zonder zich daar rekenschap van te willen geven, én dat nam ik hem kwalijk. Een paar jaar vóór de Club van Rome had hij trouwens voortdurend het omgekeerde zitten te bewerken. Toen had hij *Le Défi Américain* van Jean-Jacques Servan Schreiber gele-

zen en verkondigde hij - ook weer met zo'n drijfkracht waarvan ik de bron wantrouwde - dat Europa méér moest produceren om Amerika bij te houden. Kortom, hij schreef prachtig, hij redeneerde als de beste, ik zou hem eigenlijk willen bewonderen, maar er klopte iets niet. Er zat iets verkeerd in W.L. Brugsma. Iets dat alles - hoe knap ook - bedierf.

Totdat hij begin jaren tachtig de luikjes in zichzelf opendeed en de oorlog eruit liet komen. Hij hield zich niet langer groot en toen wérd hij het in mijn ogen. En tegelijkertijd kwam hij toen ook met een nieuw thema: Europa, Europa (een Europa zonder blokken en zonder kernwapens, met de Russen en Amerikanen allebei opgedonderd uit ons ouwe werelddeel). Een nieuw thema, waarin zijn verstand en zijn gevoel bij elkaar werden gebracht. Sindsdien hou ik van hem en smaak ik het genoeg hem te kunnen bewonderen (en mijn moeder wordt ook niet meer bang gemaakt). Dat bij elkaar komen van gevoel en verstand heeft Brugsma zelf heel mooi beschreven. Het was november 1981. De optocht tegen de kruisraketten in Amsterdam stond voor de deur en Brugsma had daar in de *Haagse Post* een artikel over geschreven onder de titel *Waarom ik niet meeloop*. Toen het verscheen, was de auteur afgereisd naar een kasteel in Normandië om deel te nemen aan een marathon-discussie van twaalf uur voor de Duitse televisie met Amerikanen en Europeanen over *Das Atlantische Misstrauen*. Op zaterdag was-ie daar klaar en reed Brugsma in zijn auto terug naar Nederland. In Amsterdam was de optocht tegen de kruisraketten begonnen.

Ik lees u een klein stukje voor:

'Als ik op zaterdagmiddag tussen Parijs en Lille Hilversum binnen het bereik van de autoradio kom, lopen de schattingen van het aantal demonstranten op: tweehonderdduizend, driehonderdduizend, vierhonderdduizend. De radio vertelt dat het een vrolijke bijeenkomst is. Ik denk aan al die op zich juiste argumenten in mijn stukje 'Waarom ik niet meeloop' en raak overmand door een gevoel van gêne. Ik denk aan al die bevroren argumenten van de Atlantici in dat Normandische kasteel en bespeur een gevoel waar ik al heel lang geen last meer van heb gehad: hoop!'

Andrée, wel bedankt! ▼

Kees Sorgdrager

Kees Sorgdrager is parlementair journalist van de NOS

(1)

In gesprek met Ria Beckers is Lex Spaans, die een paar maanden geleden zelf afscheid nam van de Groen Links-fractie. Lex' voorkeur ging toch uit naar zijn oude liefde, uitgeverij Arena, op dit moment uiterst succesvol met o.a. het boek 'Zout op mijn huid'. Zoals altijd op de achtergrond, met de armen over elkaar, PSP-voorzitter en Eerste-Kamerlid Joop Vogt.

ANDREE ADIEU

Voor één keer doet De Helling iets dat niet origineel is: we plagiëren HP/De Tijd. Omdat we weten dat ook u als eerste de 'Milieu'-pagina in dat blad opslaat, ondanks alle gekanker er op in links gezelschap. Maar vooral omdat we bij het afscheid van Andrée van Es niet met woorden alleen stil willen blijven staan. Per slot van rekening was Andrée ook het Groen Linkse Kamerlid met de meeste contacten in het Amsterdamse culturele, politieke en sociale circuit. En dat was te zien ook, op 11 november in theater Shaffy. Natuurlijk was ook John Jansen van Galen er, voormalig hoofdredacteur van de Haagse Post en al jaren kritisch radicaal-links watcher. In zijn rubriek in de NRC stak hij zelfs de loftrompet op het afscheidsfeest 'dat iets had wat je bij links vaak node mist. Het zag er verzorgd uit, aan spijs en drank was geen gebrek, de muziek klonk geheel in orde en haar kennissenkring bleek zeker evenveel gekleurd als blanken te omvatten, wat een partijtje altijd een surplus aan zwier verleent'. Oordeelt u zelf.

Foto's: Sabine Joosten
Tekst: Joost Legendijk

(2)

De twee breed lachende heren zijn vlnr Simon Kool en Roel Sandvoort van het fotopersbureau Hollandse Hoogte. Simon en Roel zijn hun carrière beide begonnen bij de PSP en drukkerij Bevrijding, maar zijn nu hét voorbeeld van de geslaagde alternatieve ondernemer met het hart nog op de goede plaats.

(4)

Kan het typischer? Zij, de leerling, wijst hem gedeceerd de richting. Hij, Bram van der Lek, haar oude leermeester, haalt vertwijfeld de schouders op.

(5)

Na het kind van Andrée is er nu gelukkig een tweede Groen Links-baby, die van Ina Brouwer. Ook ontroerd is Leonie Sipkes, de opvolgster van Andrée, wier dochter al een tijdje het kader van de Groen Linkse jongeren versterkt. Helemaal links ziet u nog net niet Kees van Kooten als De Vieze Man maar uitgever Rob van Gennep, die zo attent was om Andrée als cadeau het boekje 'My editor' te geven. Zal hij de memoires uit gaan geven?

(3)

De liberale socialist Hein Roethof, ex-Kamerlid van de PvdA, heeft het al al gedaan. Zal Andrée het ook doen, het schrijven van memoires?

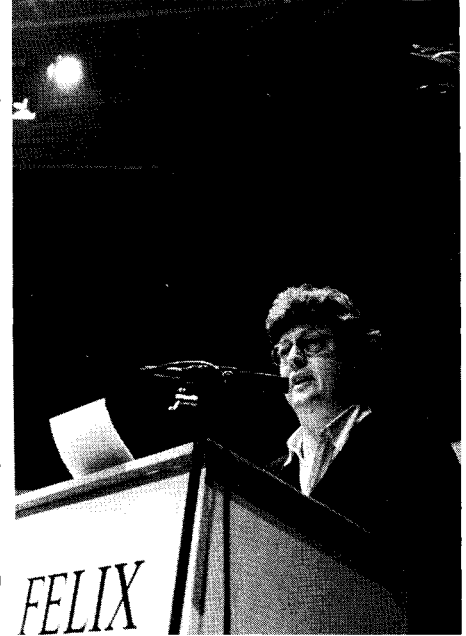

(6)

Drie dames uit het Amsterdamse circuit. Links Christiane Hardy, redacteur bij uitgeverij Van Gennep en ontdekster van o.a. Christa Wolf en Elfride Jelinek. Het oogcontact is er met Annemarie Grewel, die in haar columns De Groene vaak ferm Groen Linksige standpunten inneemt maar als de verkiezingen naderen altijd begint te schelden. In het midden probeert Hedda van Gennep de aandacht te trekken van de voorzitter van Nederland.

(7)

Een van de sprekers was Rudi Boon, bevriend met Andrée sinds de tijd dat ze beiden fractie-assistent waren van Bram van der Lek en Fred van der Spek (niet uitgenodigd). Rudi werkt nu bij De Groene en stond in zijn praatje uitgebreid stil bij de overvloedige aanwezigheid door de jaren heen van La Van Es in de media, van sectarisch actieblaadje tot de Libelle en de Marie Claire: 'Het is juist dit laatste circuit waar vrijwel nooit eerder een politicus zodanig door wist te dringen als Andrée. Dit is geen publiciteit meer, dit is ... een oeuvre'.

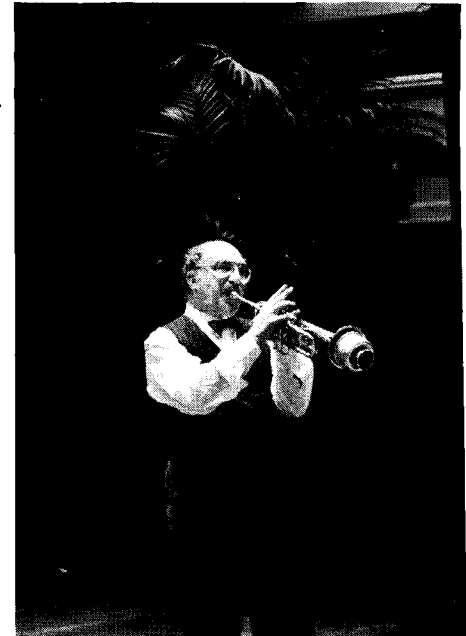

(8)

Stralend als altijd was er, niet over het hoofd te zien, de moeder van het feestvarken. U weet wel, die van het rechtse Haagse zakenmilieu.

(9)

Hij speelde het feest aan elkaar, Vrij Nederland-journalist Igor Cornelissen, in zijn vrije tijd trompettist en leider van een swingend jazz-kwartet.

(11)

Sommigen dachten dat de hele VVD-fractie aanwezig was. Zo erg was het nu ook weer niet maar de liberalen waren wel het best vertegenwoordigd van alle partijen. Frans Weisglas weet ook niet meer wie hij nu uit moet zoeken voor een nieuwe haat-liefde verhouding. Over bijna alle buitenlanden vlogen hij en Andrée elkaar de afgelopen jaren in de haren maar er bleef die typisch liberale vriendelijkheid.

(10)

Namens alle migranten bedankte hij haar voor haar inzet en doorzettingsvermogen, Mohammed Rabbae, directeur van het Nederlands Centrum Buitenlanders. Naast hem, herkent u hem nog, Max van den Berg, directeur van de Novib.

'Nederland zit met een dubbele sociale kwestie, de verarming van mens en milieu'

Minima en milieu, ze strijden met elkaar om de eerste plaats op de politieke agenda. De door links fel verdedigde koppeling kost geld. Dat geld kan alleen een groeiende economie opbrengen.

Volgens RAF JANSSEN, dagelijks op de bres voor mensen met weinig geld, is er een uitweg uit dit - linkse - dilemma. DE HELLING ondervroeg hem. Sober en vol nieuwsgierigheid.

'Je wordt gedwongen om mee te doen. De ontwikkelingen in de samenleving verplichten mij tot consumptie.' *Raf Janssen* klopt op zijn wol-viscose-trui met blauwe motieven, die over een beginnend buikje spant. 'Als het kouder wordt, heb ik een trui nodig. Aan deze trui zijn de olie-industrie, de raffinaderijen en de grote scheepvaart te pas gekomen. Ik moet een trui kopen waar de hele wereld voor overhoop is gehaald. We slepen onze producten van de ene naar de andere kant van de aarde, accepteren geen enkele grens. Dat is een maatschappelijke ontwikkeling waar persoonlijke soberheid geen antwoord op is. We moeten van die overdadige consumptie af en daarom zal de samenleving als geheel zich anders moeten organiseren.' Dr. Raf Janssen (1945), auteur van het proefschrift *Armoede of soberheid* en sinds 1975 actief in de 'bewegingen tegen verarming', kenmerkt zichzelf als een 'cynisch optimist'. Hij gelooft dat de milieuproblemen het huidige maatschappelijke systeem zullen dwingen een andere koers te varen. Een koers die de natuur recht doet, maar ook de 'moderne armen' aan wie de verzorgingsstaat slechts doekjes voor het bloeden verschaft. Janssen spreekt van de nieuwe sociale kwestie: de verarming van mens en milieu. Een dubbele verarming

die bestreden wordt met dezelfde middelen die haar veroorzaken: economische groei en betaalde arbeid. Een uitweg uit deze uitzichtloze spiraal biedt het begrip soberheid. Een sobere economie en een sobere samenleving sparen het milieu en herwaarderen de onbetaalde arbeid van de armen. Kleinschalige productie binnen de grenzen van de natuur en gedeelde zorgarbeid zullen het leven er een stuk milieuvriendelijker op maken.

Milieudruk

Janssen keert zich in zijn boek tegen de opvatting dat armoede een individueel probleem is. Het is een structureel, maatschappelijk probleem dat eigen is aan onze verzorgingsstaat, betoogt hij. 'Het is gebruikelijk armen te benaderen als mensen waarmee iets mis is. Die niet zo zijn als normale mensen. Ik werk nu 15 jaar met bewegingen van uitkeringsgerechtigden en uit ervaring kan ik zeggen dat met die mensen niets mis is. Krachtige figuren kom ik tegen, strijdbare mensen. Wat ze missen is geld. Armoede is een uitdrukking van de huidige maatschappelijke ontwikkelingen, waarbij de bestaanszekerheid van mensen op losse schroeven is komen te staan. Minima merken dat vertrouwde en geijkte patronen niet meer

Foto Ruud Gort

werken. Het hebben van werk, het deel uit maken van een gezin of het hebben van een uitkering, gaven tot zo'n tien jaar terug de garantie van bestaanszekerheid. En daarmee van een leven zonder armoede. Maar die oude patronen zijn gaan hapereen.' In de jaren zeventig kon je van een uitkering nog rondkomen. Nu niet meer, zegt Janssen. En ook arbeid leidt niet meer per definitie tot een - materieel - rijk bestaan. 'Veel mensen hebben een baan en leven tegelijkertijd in armoede. Omdat er heel veel parttime- en flexi-baantjes bij gekomen zijn. We hebben te maken met maatschappelijke ontwikkelingen die een effect hebben op de samenleving als geheel, niet alleen op speciale groepen daarbinnen. De 40-urige werkweek, het normale beeld van arbeid waarbij achter elke werkende man een vrouw schuilgaat die de onbetaalde hap voor haar rekening moet nemen, dat beeld is aan het verdwijnen.' Tegelijk blijft er ook nog veel hetzelfde. 'Onbetaalde arbeid blijft wegge-moffeld, huishoudelijke arbeid ook. Maar het systeem loopt vast, het dwingt de noodzaak van veranderingen zelf af. Op straffe van zijn eigen ondergang.' Janssen ziet de milieuproblematiek in deze als cruciale factor. De natuur zelf zal in opstand komen tegen haar uitbuiting en daarmee de bijl aan de wortels van ons bestel zetten. Een bestel dat werkloosheid en armoede genereert om zichzelf in stand te houden. Voor dat proces steekt het milieu een stokje. En daar zijn niet eens pressiegroepen voor nodig, meent Janssen. 'De druk tot verandering staat of valt niet met het aanwezig zijn van alternatieve groepen. De milieudruk is aanwezig, ongeacht de aanwezigheid van milieugroepen. Die zijn alleen maar nodig

om zaken bespreekbaar te maken en in de actualiteit te trekken. Maar de CO² wordt niet meer of minder door de activiteiten van zulke groepen.' Janssen lijkt te willen ontkennen dat aan maatschappelijke veranderingen politieke strijd voorafgaat.

Stagnovatie

Hoewel Janssen à la *Marx* gelooft dat het (sociaal)kapitalisme geen lang leven meer beschoren is, onderkent hij ook de flexibiliteit van dit systeem. 'Maar datzelfde flexibele systeem spreidt in feite een ontzettende onmacht ten toon bij het vinden van een adequaat antwoord op het milieu- en het armoedevraagstuk. Het komt met maatregelen die de zaak eerder verdoezelen dan oplossen. De armoede groeit, terwijl de welvaart nog steeds stijgt. Dat probleem wil men oplossen door armoede te benaderen volgens het oude patroon. En dat is: meer economische groei, meer betaalde arbeid en een tijdelijke uitkering die zo kort mogelijk is. Maar het milieu zegt: 'Dat kan niet meer'. Technologische oplossingen voor het milieuvraagstuk zijn ontoereikend. Maar totnu toe is vraagtekens plaatsen bij de structurering van onze economie niet aan de orde.' Nog niet. De naderende ondergang zal alras de economische neuzen een andere kant opzetten, meent Janssen. Onvermijdelijk. 'Dat weten we eigenlijk nu ook al. Maar het systeem is machteloos, het kan geen stelling nemen tegen de oude patronen. Die machteloosheid doet het op den duur vanzelf ineens storten. We leven in een tijd van *stagnovatie*: men innoveert enorm - kijk naar de sociale vernieuwing - om alles bij het oude te houden. We hebben onze rijkdom opge-

bouwd dankzij de armoede van de Derde Wereld en door de natuur te beroven. Als je dit systeem ziet als de oplossing van armoede, creëer je steeds meer armoede om armoede uit de wereld te helpen. Wie of wat doorbreekt dit? Het milieu. Want als wij door economische groei onze bodem, ons water en onze lucht nog verder verpesten, creëren we onzekerheid. Of we daar nou tegen protesteren of niet. Het gebeurt, de huidige oplossingen leiden daar noodzakelijkerwijs toe.' Er is eigenlijk geen sprake van een milieuvraagstuk: 'Er is een economievraagstuk. Zolang dat niet onderkend wordt, gaan wij onze problemen op de geijkte manier te lijf: met behulp van technologische vernieuwing. Het is maar zéér de vraag of we daarmee door de bocht komen. Je krijgt dan wat ik de *filterfictie* en de *techniekmythe* noem. Tegenover de grenzen aan de groei van de Club van Rome zegt een aantal technologische knobbels 'ben je helemaal gek, wij moeten de grenzen laten groeien'. De auto puft gassen uit, daar zetten we een filter op en klaar ben je. Je hoeft dus niets aan de bestaande situatie te veranderen; je kunt er zelfs aan verdienen, het kan een nieuwe groeisector worden! Hetzelfde verhaal kun je houden voor de technologie. Waar baseren mensen hun vertrouwen in technologische oplossingen op? We weten niet eens wat we allemaal aan het verzeiken zijn, waar we oplossingen voor moeten zoeken. De natuur zal ons dwingen de economische benadering van het milieuvraagstuk te veranderen in een ecologische benadering van onze economie. Eigenlijk moet het zo zijn dat het oneconomisch is spullen te maken die de natuur niet verdraagt. Het gaat om een benadering die de grenzen van de natuur accepteert als grenzen aan onze economie. Armoede kun je nog wegschuiven. Maar het opwarmen van de aarde, waar kun je dat naartoe schuiven? Dat kan dus niet.'

Milieuheffingen

De economie moet schoner, dat is duidelijk. Janssen spreekt in zijn boek over de noodzaak van een naturalisering van de industrie, een ecologisering van de economie en een economie van volle soberheid. 'Een economie die zich niet baseert op de mateloze maat van het geld, maar op de inhoudelijke maat, op de eindigheid van de natuur. Harde chemie bijvoorbeeld moet verboden worden, omdat je daarmee stoffen produceert die niet in de natuur bestaan en niet afbreekbaar zijn. Er bestaat verf waarvan de productie van één kilo zeven kilo giftig, niet-afbreekbaar afval oplevert. Naturalisering van de industrie wil zeggen dat je verf maakt op een manier die correspon-

deert met dat wat de natuur voortbrengt en in zich op kan nemen, zodat deze zich weer kan hernieuwen.

'Volle soberheid betekent: genoeg nemen met dat wat aanwezig is. Soberheid impliceert kleinschaligheid. We moeten het rooien met de spullen die we hier hebben. En die niet voor de helft, voor een kwart of verkeerd gebruiken, zoals we nu doen. Het gaat er om dat wat de natuur te bieden heeft ten volle te benutten, maar dan ook niet meer dan dat.' Een economie van volle soberheid lijkt niet wezenlijk te verschillen van de door Groen Links voorgestane duurzame economie. Janssen denkt in dit verband aan biodynamische en ecologische landbouw. Daarnaast kent hij de 'eigenarbeid' - zeg maar het doe-het-zelven in zijn breedste betekenis - een belangrijke plaats toe in een natuurvriendelijke economie. 'Mensen moeten meer gaan produceren voor eigen gebruik en veel minder voor handel met de andere kant van de wereld. Hoogwaardige technologieën die noodzakelijk zijn om een sobere economie te ontwikkelen, moeten misschien wel op wereldniveau ontwikkeld worden. Zoals zonnecollectoren bijvoorbeeld. Maar er zijn een hoop dingen die je op veel kleinere schaal kunt doen. Het huidige beleid zou zich erop kunnen richten de productiefactor natuur in rekening te brengen bij al die produkten die de wereld over gesleept worden. Die factor zit er nu niet in.' Janssen staat echter ambivalent tegenover het gebruik van milieueffingen. 'Die zijn op zich de oplossing niet. Ze doen geen recht aan de natuur, ze maken de natuur juist tot een stuk koopwaar. Dat betekent dat het huidige systeem gewoon op dezelfde manier dóór kan functioneren. Er komt alleen een kostenfactor bij: het gebruik van de natuur. We moeten een economie hebben die niet alleen de natuur het volle pond gaat betalen, maar ook natuur creëert in plaats van uitbuit.' Toch is hij niet tegen de introductie van milieueffingen. 'Totnutoe proberen we armoede op te lossen met groei. Maar we moeten erover nadenken of we het verdelingsvraagstuk niet kunnen oplossen door in het opleggen van milieueffingen een grotere inkomensgelijkheid na te streven. Heffingen moeten daarom gedifferentieerd opgelegd worden.'

Zorgzame samenleving

Een ander economiebegrip en een ander natuurbegrip vereisen een maatschappelijk draagvlak. Janssen meent dat de druk vanuit het systeem zelf dat draagvlak zal creëren. 'En we moeten erover praten. We moeten strategisch mee gaan zingen in alle halve en kwartoplossingen die het systeem bedenkt en dan verder

zien te komen. Bijvoorbeeld: de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid bepleit een gehalveerd basisinkomen om de arbeidsmarkt te flexibiliseren. Die doelstelling deel ik niet, maar misschien is het een instrument om andere dingen te doen. De sociale zekerheid was aanvankelijk bedoeld om de arbeidersbeweging de wind uit de zeilen te nemen. Tien jaar later gebruikt diezelfde beweging dit instrument om zichzelf te versterken. Ons systeem moet reageren op armoede- en milieuvraagstukken. Dat doet het ook, maar niet adequaat. Die reactie, gericht

wordt, maar persoonlijk. De partners moeten het zelf maar uitzoeken en dat resulteert vaak in de situatie dat vrouwen het huishouden erbij doen.'

Janssen stelt dat er maatschappelijke regelingen nodig zijn om individuele keuzes, die aansluiten bij nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen, mogelijk te maken. 'Bijvoorbeeld een volledig loon voor een volledige baan, en die baan is twintig uur. Vollere banen bestaan niet, om genoeg tijd te hebben als partner, ouder, activist of voetbalamateur.' Alleen een herverdeling van de betaalde arbeid en een

Het hebben van werk, het deel uitmaken van een gezin of het hebben van een uitkering, gaven tot zo'n tien jaar terug de garantie van bestaanszekerheid. En daarmee van een leven zonder armoede. Maar die oude patronen zijn gaan haperen

op vasthouden van het bestaande, bevat mogelijk vernieuwende elementen. En die vernieuwende elementen zitten links én rechts. Zo sta ik niet afwijzend tegenover het begrip 'zorgzame samenleving'. Dat is een goed concept, want daarin zit het idee besloten van herwaardering van onbetaalde, zorgende arbeid. Iets waar wij al zo lang om roepen. Het CDA of stromingen daarbinnen streven hiermee heel andere doelstellingen na. Dat moet je onderkennen. Maar evengoed moet je onderkennen dat het misschien een kans biedt op herwaardering van onbetaalde ten opzichte van betaalde arbeid, van tijd ten opzichte van geld. In deze maatschappij heb je alleen bestaanszekerheid als je geld hebt om die te kopen. Daarom moet iedereen meedoen aan betaalde arbeid en wil iedereen een betaalde baan. Ten volle participeren in deze samenleving is betaald werk hebben. Dit staat letterlijk zo in rapporten over sociale vernieuwing. Op die manier definieer je grote groepen in onze samenleving als tweederangsburgers.'

Hij wijst op de 55-plussers, nog dertig jaren voor de boeg buiten het betaalde circuit. 'Ook de maatschappelijke bijdrage die veel mensen leveren in de vorm van onbetaalde arbeid wordt miskend. Bijvoorbeeld het opvoeden van kinderen, dat is totnutoe altijd stilzwijgend door vrouwen gedaan. Die stellen dat nu terecht ter discussie. Maar ze brengen het werk dat ze deden niet mee in die discussie. Ze zoeken óók een baan. Dat betekent dat het probleem van die onbetaalde arbeid niet maatschappelijk opgelost

herwaardering van de onbetaalde en huishoudelijke arbeid zullen resulteren in een herverdeling van die onbetaalde vormen van arbeid. Zonder de invloed van persoonlijke keuzes op maatschappelijke structuren te willen onderschatten, meent Janssen toch 'dat dingen in de eerste plaats veranderen omdat het oude patroon een probleem wordt, niet omdat mensen de voorkeur geven aan iets anders. Zo zijn de natuurvoedingswinkels er niet gekomen omdat individuele mensen gezonder wilden eten, maar omdat de manier waarop tegenwoordig voedsel geproduceerd wordt ecologisch een ramp aan het worden is.'

Basisinkomen

Janssens geloof in het primaat van structuurveranderingen voedt ook zijn verzet tegen de optie van persoonlijke soberheid. 'Pleidooien voor persoonlijke ascese miskennen de structurele samenhangen van onze economische orde en verhullen eerder de motieven achter ons economisch gedrag dan dat ze deze blootleggen voor kritische reflectie', schrijft hij. De beweging van uitkeringsgerechtigden keert zich tegen een individualisering van de verarming en zit daarom niet te wachten op zo'n persoonlijk georiënteerd appel. Wat nodig is, is een maatschappelijke regeling die het mensen mogelijk maakt persoonlijk stappen in de goede richting te zetten. 'Je kunt vaak de stap niet zetten die je zou willen zetten, omdat je je dan in armoede begeeft. Om uit die klem te komen, om een maat-

VRIJE WIL

Nog nagloeiend van de intellectuele diepgang legde ik DE HELLING terzijde. Wat is debatteren over intellectuelen toch boeiend voor een intellectueel. Meteen ging de telefoon. Of ik lid wilde worden van de plaatselijke stuurgroep 'bestuurlijke vernieuwing'.

Koortsachtig probeerde ik te bedenken welke conclusies ik nu moest trekken uit wat ik zojuist had gelezen. Mocht ik mij wel committeren? Terwijl ik zei de uitnodiging nog even in beraad te houden, drong de verschrikkelijke waarheid zich in volle hevigheid aan mij op. Ik had 'het debat' niet begrepen. Zijn

'intellectueel' en 'politicus' beide totalitaire identiteiten, onverenigbaar in een persoon?

'Volgens mij heeft die Bot het helemaal niet over intellectuelen', klaagde ik in het café. 'Hij wil dat in Oost-Europa - en misschien bij ons - weer een maatschappij onafhankelijk van de politiek ontstaat. *Power to the People*, zoals wijlen mevrouw Thatcher dat noemde' 'Verstatelijk middenveld', bromde mijn gesprekspartner diep in het glas Hoegaerde.

'Dat heeft toch niets met intellectuelen te maken', voerde ik aan, gesterkt door het getoonde begrip, 'gewone mensen willen toch ook graag een beetje de ruimte voor een eigen leven, liefst gesubsidieerd natuurlijk.'

'Wij intellectuelen moeten onze onafhankelijkheid bewaken', zei mijn gesprekspartner. 'Daarom is het zo belangrijk dat die plaatsen waar je intellectuelen vindt - media, universiteiten, scholen - niet te grabbel worden gegooid op de vrije markt of afhankelijk gemaakt van

politieke windvlagen. Dat soort zaken moet structureel worden gefinancierd.' De avond was genoeglijk, maar ik kreeg niet goed in de gaten of ik met een Bot- of met een Offermans-aanhanger, of überhaupt met een aanhanger, van doen had. Moest ik nu - in navolging van Havel - de verantwoordelijke post aanvaarden? Of was het mijn plicht - in navolging van Konrad - me niet te binden, om ruimte te houden voor een kritische reflectie op het toekomstige rapport van de commissie 'bestuurlijke vernieuwing'? Ik las het interview met Offermans nog eens door. De politiek heeft zich niet te

bemoeien met de manier waarop hij en zijn echtgenote zich thuis tot elkaar verhouden, dacht ik dat de essentie van de boodschap was. Dat kon ik me goed indenken. Als je - zoals hij - een echtgenote hebt die koffie en vlaaien brengt, heb je geen behoefte aan politici die zich daar tussen gaan plaatsen.

Om zeker te weten of zijn echtgenote er ook zo over denkt, belde ik nog even. Stel dat hij haar in de beslotenheid van de eigen woning met de grofste middelen dwingt tot tegen-natuurlijk vlaaien bakken. Dan zou de staat toch wel te hulp mogen schieten, dacht ik. Zijn echtgenote verzekerde me gelukkig dat ze het graag en uit vrije wil deed.

Maar zelfs een volstrekt ongeletterde man zal er toch veel aan gelegen zijn een dergelijke echtgenote te verdedigen tegen staatsinterventie.

Jantine Oldersma

Jantine Oldersma is politicoloog

raliseerde economie is meer en anderssoortige arbeid nodig en ook een herdefinering van arbeid. Het begrip 'maatschappelijk zinvolle arbeid' moet uitgebreid worden.' In welke mate weet Janssen niet. Maar elk lid van de sobere maatschappij zal verplicht worden zijn aandeel aan deze arbeid te leveren, om zodoende een basisinkomen te ontvangen. 'Ik zou dat absoluut niet vertalen in een sollicitatieplicht of zoiets. Basisinkomen moet je zien als een bestaansrecht waar inzet voor nodig is. Ik geloof niet dat het idee van een soort luilekkerland op zijn plaats is.' Over het geldbedrag dat daarmee gemoeid is, wil Janssen geen uitspraken doen, omdat geld binnen een sobere economie een heel andere rol speelt dan in de huidige. Een basisinkomen in de verzorgingsmaatschappij van vandaag zou neerkomen op 1500 gulden per persoon, meent hij.

In het maatschappelijk gevecht voor een nieuwe samenleving moet één zaak centraal staan: het milieu. Als het aan Raf Janssen ligt, bestaat er straks nog maar één ministerie: dat van milieu. Alle andere ministeries worden daaraan ondergeschikte staatssecretariaten. Politieke partijen dienen alle besluitvorming aan het milieubelang te toetsen. 'Groen Links moet niet te benauwd zijn om hierover discussies aan te zwengelen. Zoals *Peter Lankhorst* heeft gedaan.' Janssen doet op de zogeheten 15%-discussie binnen Groen Links, waarin Lankhorst vraagtekens plaatste bij het idee van economische groei omwille van de minima. 'De partij moet veel resoluter zijn in het naar voren brengen van absurde standpunten. Standpunten die momenteel ondenkbaar zijn, maar morgen misschien niet meer. Daar moet Groen Links veel duidelijker en mogelijk ook veel rechtlijner in zijn. Groen Links moet veel meer durven, radicaler zijn. En tegelijk heel onbevangen tegenover halve of tweeslachtige stappen die rechts en links zetten.' ▼

Paul Basset/Malou van Hintum

Paul Basset is planoloog en medewerker van het Wetenschappelijk Bureau van Groen Links. Malou van Hintum is politicoloog/journalist en hoofdredacteur van het politiek maandblad 'Groen Links'

Raf Janssen; Armoede of soberheid: de verarming van mens en milieu als nieuwe sociale kwestie. Utrecht, 1990.

schappelijk vraagstuk niet neer te laten komen op persoonlijke verarming, bepleit ik in de tussentijd de verstrekking van een basisinkomen.' Dit basisinkomen markeert de overgang van een industriële naar een sobere economie. Janssen kan niet overzien of en hoe het basisinkomen in de sobere samenleving zal bestaan.

'Maar in elk geval moet het ecologisch gekuisd worden. Het bevat nu nog te veel elementen van de oude groeieconomie: een opgevoerde arbeidsproductiviteit die het onnodig maakt dat alle mensen werken. Een aantal mensen wordt dan vrijgekocht. Maar dat idee bestaat op basis van uitbuiting van de natuur. In een genatu-

25 · 12 · 1990
crises? what crises!